

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

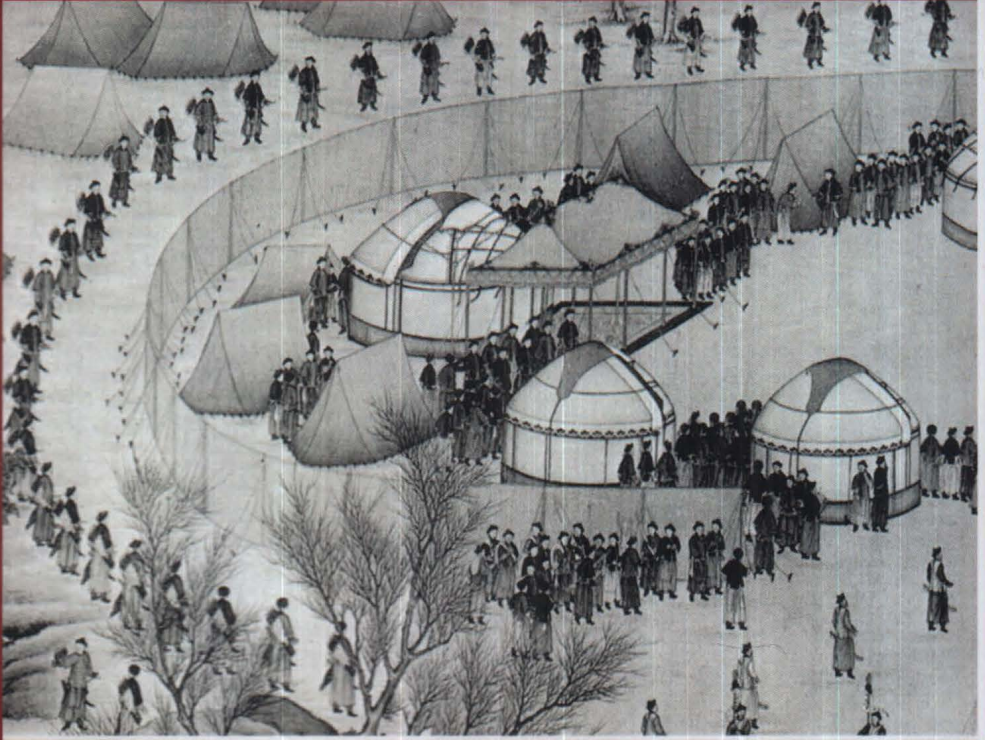
Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

W. Barthold

TÜRKiSTAN HALKLARININ TARİHİ

Çev: Gülnisa Aynakulova

W. Barthold

TÜRKİSTAN HALKLARININ TARİHİ

Çeviren
Gülnisa Aynakulova

Astana Yayınları 2018

W. Barthold

TÜRKİSTAN HALKLARININ TARİHİ

Çeviren: Gülnisa Aynakulova

© Bu eserin bütün hakları saklıdır.

Yayınevinden izin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde fotokopi, film vb. elektronik ve mekanik yöntemlerle kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayınlanamaz.
Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

1. Baskı / Ankara / 2018

ISBN

978-605-9623-71-1

KAPAK VE SAYFA TASARIMI

Astana Yayınları

ASTANA YAYINLARI

Akademisyen Eğitim Danışmanlık Yayıncılık Hizmetleri A.Ş

Taşkent Caddesi Cihan Apt. No: 3/2

Bahçelievler Çankaya/ Ankara

Tel: 0 312 230 04 85 Belgegeçer : 0 312 230 04 89

www.astanayayinlari.com astanayayinlari@gmail.com

BASKI

Sonçağ Matbaası

Zübeyde Hn. Mah. İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı

48 / 48 06070 - İskitler / ANKARA

W. Barthold

TÜRKİSTAN HALKLARININ TARİHİ

Çeviren
Gülnisa Aynakulova

Astana Yayınları 2018

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7

I. Bölüm

KIRGIZLAR

1. En Eski Bilgiler.....	11
2. VI-IX. Yüzyıllar Arasında Kırgızlar	19
3. X-X. Yüzyıllar. Büyük Kırgız Devleti	33
4. X. Yüzyıldan Sonra Yenisey Kırgızlar'ı	49
5. XVI-XVII. Yüzyıllarda Tanrı Dağı Kırgızlar'ı.....	61
6. XVII. Yüzyılda Yenisey Kırgızlar'ı.....	75
7. XVII-XIX. Yüzyıllarda Tanrı Dağı Kırgızlar	83

II. Bölüm

YEDİSU TARİHİ

1. Vusunlar	107
2. Türkler.....	115
3. Karluklar	121
4. Karahanlılar	129
5. Kara Kıtaylar.....	137
6. Çağatay Devleti'nin Yıkılmasından Önce Moğollar	149
7. Moğolistan	181
8. Kalmuklar	205

III. Bölüm

TÜRKİSTAN TARİHİ

1. Kadim Zamanlarda Türkistan	221
2. Arap Futûhatı ve Samanîler Zamanında Türkistan	233
3. Karahanlılar, Selçuklular, Kara Kıtaylar ve Harezmsâhlar.....	245
4. Moğol İstilasası	259
5. Cengiz Oğulları.....	271
6. Timur ve Timuroğulları.....	285
7. Özbek Hanlıkları	293

IV. Bölüm

TACİKLER

TACİKLER.....	299

V. Bölüm

ORTA ASYA'DA PAMUKÇULUK

ORTA ASYA'DA PAMUKÇULUK.....	325

ÖNSÖZ

Vasiliy Vladimiroviç Barthold dünyaca meşhur doğubilimci, Rus ve Sovyet bilim adamı, mümtaz türkolog ve tarihçidir. Barthold'un Türk Tarihi, Moğol Tarihi ve İslam Tarihi vs. konular üzerine dört yüzden fazla monografisi ve Orta Asya Tarihi ile ilgili İslam Ansiklopedisi için yazılmış 246 makalesi bulunmaktadır. 1963-1977 yılları arasında Barthold'un dokuz ciltli külliyatı Rus-Sovyet Bilimler Akademisi tarafından yeniden yayınlanmıştır. Orta Asya Tarihi Üzerine Araştırmalar adlı bu kitapta V. V. Barthold'un Orta Asya tarihi üzerine yaptığı çalışmalarının genel özetini kapsayan eserleri bulunmaktadır. Bunlardan Yedisu Tarihi V. V. Barthold'un ilk araştırmalarından biridir (1898). V. V. Barthold 1893-1894 yılları arasında Yedisu Bölgesi'ne yaptığı bilimsel gezisi esnasında Talas, Çu, Isık Göl, İli vadilerini gezerek Tanrı Dağları'nda bulunan arkeolojik eserleri incelemiş, gezi esnasında elde ettiği bilgileri Orta Asya Gezi Raporu'nda (Отчёт о поездке в Среднюю Азию) yayınlamıştır. Raporunda ortaçağ coğrafyacılarının tasvir ettikleri yol güzergâhlarını günümüz Orta Asya'nın yollarıyla karşılaştırmakla kalmamış eski zamanlardan kalan tarih eserleri hakkındaki kendi gözlemlerini de kaydetmiştir. Ayrıca yazılı kaynaklardan istifade ederek Yedisu tarihi ile ilgili zengin bir materyal hazırlamış, ilave olarak XI. yüzyıl müellifi Gerdizî'nin Zeynü'l-Ahbar adlı eserini ve bu eserin Türklerle ilgili kısmının Rusça tercümesini yayınlamıştır. Söz konusu bölgenin orta zamanlardaki siyasi tarihi olan Yedisu Tarihi, işte bu araştırma ve hazırlıkların sonucu elde edilen bilgilere istinaden ortaya konmuş bir eserdir.

V. V. Barthold'un daha sonraları vücuda getirdiği Kırgızlar adlı eseri Yedisu tarihinin devamı niteliğindedir. Söz konusu eser döne-

min Kırgızistan Akademi Merkezi'nin talebiyle kaleme alınmış ve ilk olarak 1927'de Kırgızistan'da yayınlanmıştır. Eserde en eski çağlardan XIX. yüzyılın 70'li yıllarına kadarki Kırgız tarihinin çeşitli dönemleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Barthold bu çalışmasında, tarihçiler arasında günümüze kadar tartışma konularını teşkil eden Kırgız halkının teşekkülü, Kırgızlar'ın Tanrı Dağları'nda ortaya çıkışı ve Kırgız adının söz konusu coğrafyada yayılması gibi ana konuları ele almıştır. Yenisey Kırgızları ve Tanrı Dağları Kırgızları'nın tarihi hakkında bilgi veren ana kaynakların özeti niteliğinde hazırlanan bu eser Kırgız tarihi araştırmacıları için hala elkitabı olarak hizmet etmektedir.

Sovyet döneminde V. V. Barthold, Tacikler (1925) ve Türkmenler (1929) gibi diğer Orta Asya halklarının tarihi üzerine iki eser daha hazırlamıştır. Bir deneme özelliğini taşıyan bu çalışmalar, söz konusu coğrafyada daha önceleri pek incelenmemiş konulardan olup, Orta Asya tarihi araştırmalarının gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

V. V. Barthold'un Arapça, Farsça, Türkçe olmak üzere doğu dilleri üzerindeki derin ve geniş bilgileri, Doğu halklarının tarih ve kültür araştırmalarında söz sahibi olmasını sağlamıştır. Son yıllarda Türkiye'de V. V. Barthold'un bazı eserleri Türkiye Türkçe'sine tercüme edilerek onun farklı yorumları ve değerlendirmeleri tarih ve kültür araştırmalarımızdaki bazı eksiklerin tamamlanmasına katkılar sağlamaktadır (Elinizdeki kitabın bir kısmı da Ahsen Batur tarafından Türkiye Türkçe'sine kazandırılmıştır). Barthold'un vefatından sonraki zaman diliminde pek çok arkeoloji araştırmaları yapılmış, yeni Arapça ve Farsça kaynaklar bilim dünyasına kazandırılmış, Çince kaynakların incelenmesine devam edilerek Türk kültür ve tarihine geniş ve zengin materyaller temin edilmiştir. Kısıtlı imkânlar ve materyallerin yetersizliği sebebiyle vaktiyle Barthold'un üzerinde fazla durmadan ele aldığı bazı konular yeni bilgiler ışığında aydınlığa kavuşturulmuştur. Yukarıda belirtildiği üzere, 1963-1977 yılları arasında V. V. Barthold'un tüm eserleri Sovyet Bilimler Akademisi

tarafından eserler külliyatı olarak yeniden yayınlanmıştır. Eserlerin yayımlanması esnasında Barthold'un Eserler Külliyatı'nın II. cilt, birinci kısmında yer alan eskiçağ, ortaçağ ve yeniçağ dönemleriyle ilgili çalışmaları üzerine, S. M. Abramzon, V. A. Livşits, B. İ. Pankratov, B. L. Riftin, V. S. Kolokolov v.s. gibi alanında söz sahibi olan uzmanların rehberliği altında dipnotlarla yeni açıklamalar, yorumlar, bazı bilimsel tenkitler ve ilaveler yapılarak son araştırmaların listesi verilmiştir. Elinizdeki kitabın diğer tercümelerden farkı, V. V. Barthold'un eserlerinin Rusçadan Türkçeye tercümesiyle birlikte yukarıda belirttiğimiz dipnotlu açıklamaların da tercümelerinin bulunmasıdır.

Orta Asya Tarihi Üzerine Araştırmalar adlı kitap, Rusya Bilimler Akademisi tarafından 1963-1977 yılları arasında yayınlanan V. V. Barthold'un Eserler Külliyatı'nın II. cilt, birinci kısmında (toplam 1020 sayfa) yer alan Barthold'un Orta Asya tarihi üzerine yaptığı altı çalışmasını içermektedir. Söz konusu Külliyat'ın II. cilt, birinci kısmında yer alan Barthold'un diğer çalışmalarının tercümesi bu kitabın yayınlanmasından hemen sonra yayına verilecektir.

I. Bölüm

KIRGIZLAR

1

En Eski Bilgiler

Kırgızlar¹ Orta Asya'nın en eski halklarından. Günümüzde Orta Asya'da yaşayan halklar arasında, tarihte adına bu kadar erken rastlanan hiç bir halk muhtemelen yoktur. Moğollar öncesi, dönem Orta Asya'nın doğu kısmının mukadderatı hakkında bildiğimiz hemen hemen bütün bilgiler, Çin'in resmî historiyoğrafi eserlerinden alınmıştır. Burada halkların adları, şahıs ve coğrafya adları gibi diğer özel isimler, tabii olarak Çince hiyeroglif transkripsiyonlarıyla aktarılmaktadır. Rus alimleri; Çince metinleri tercüme ederken, genel olarak hiyerogliflerin çağdaş Pekin lehçesindeki telaffuzuna göre hareket etmişlerdir. Batı Avrupalı alimler, edebî Çince'yi veya di-

1 L. Ligeti ve diğer araştırmacılar tarafından, *Kırgız* adının lengüistik açıklaması yapılmıştır. Bu kelime, tıpkı *Oğuz* etnik adı gibi (büyük ihtimalle “uruk”, “boy” anlamına gelen *ok* (*og*) kelimesine, *-(u)z* çoğul ekinin eklenmesiyle meydana gelmiş olsa gerek), *kırk* sayısına *-(ı)z* çoğul ekinin eklenmesiyle vücuda gelmiştir (bakınız; Абулгази (Ebulgazi), Родословная туркмен, Кононов'un yayını, s. 84, 31. dipnot. Daha detaylı bilgiler için; Абрамзон (Abramzon), К семантике. Bu açıklama Ortaçağ yazı geleneklerine de uymaktadır. 92 “Özbek” boyu sayılırken Kırgızlar, “bin”, “yüz”, “kırk” ve “on” gibi sayılarla gösterilen boy adları arasında zikredilmektedir (bakınız; Avaz Muhammed, s. 266 b). *Kırgız* adının *az* – *as* – *us* etnik veya coğrafya adıyla olası bağlantıları için bakınız: Бартольд В. В. (Barthold W.), Собрание сочинений, II. cilt, 1. kısım, s. 485, 20. dipnot; s. 504, 10. dipnot. *Kırgız* adının 40 kızdan türediğini belirten efsaneler için bakınız; Бартольд В. В. (Barthold W.), a.g.e., s. 504, 10. dipnot. 40 Guz'dan (*gız*) türediğini bildiren efsaneler için: Бартольд В. В. (Barthold W.), a.g.e., s. 513, 6. dipnot. –V. R.–

ğer adıyla “*Mandaren*” dilini kılavuz edinerek hareket etmişlerdir. Bunun dışında bazı Sinologlar, dilbilimi verileri esasına dayanarak söz konusu eserin ait olduğu dönemde bu veya o hiyeroglifin nasıl telâffuz edilmesi gerektiğini de tespit etmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda bazen, Çinliler’in zikrettiği halkların etnografik menşei meselesi de çözüm bulmuştur. Elinizdeki eserde, Batı Avrupalı Sinologlar’ın eserlerinden en çok Fr. Hirth’in “*Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*” (1899) (Tonyukuk Yazıtları Hakkında Değerlendirmeler) adlı makalesine, E. Chavannes’in “*Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*” (1903)² ve M. de Groot’un “*Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit*” (1921)³ (Milattan Önce Hunlar) adlı eserlerine atıflar yapılmaktadır.

Orta Asya halklarıyla ilgili Çince bilgiler, Rusça olarak keşiş İakinf Biçurin’in “Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена”⁴ (1851) adlı eserinde toplanmıştır. Eserde X. yüzyıla kadarki bilgiler bulunmaktadır. V. P. Vasilyev’in “История и древности восточной части Средней Азии от X до XIII века” (1857) adlı kitabı, bu eserin devamı olarak hizmet edecektir.

Zaman olarak Çin’in resmî historiyoğrafisinin ilk eseri, kitabını M.Ö. 99 yılında tamamlanmış olan ve Çin’de “Tarihin Babası” olarak bilinen Sima Tsyen’in “*Şı Tszi*” (“*Tarih Notları*”) adlı eseridir.

2 Benim (Barthold W.) kitap tenkidime bakınız: ЗВОРАО, XV. cilt, s. 0162-0185.

3 Benim (Barthold W.) kitap tenkidime bakınız: “Анналы”, II. cilt, s. 261-267.

* İakinf Biçurin, “Orta Asya’da En Eski Zamanlarda Yaşayan Kavimler Hakkında Bilgiler Külliyyatı”

4 Hunlar meselesi hakkında çeşitli teoriler için bakınız; Иностранцев (İnostrantsev), Хунну. Barthold’un bu eseri çıktıktan sonra Hunlar üzerine bir kaç araştırma daha yayınlanmıştır. Bunların arasında: Mc Govern, The early empires (ayrıca, Bernştam’ın tenkidine de bakınız; Бернштам (Bernştam), ВДИ, 1940, No 3-4) ve Бернштам, Очерк истории хуннов (Borisov’un kitap tenkidi için bakınız; Борисов (Borisov), ВИ, 1952, No: 11; Кызласов-Мерперт (Kızlasov-Merpert), ВДИ, 1952, No: 1; Удальцова (Udaltsova), Против идеализации. Заман olarak, Orta Asya Hunları hakkında en son yayınlanan kitaplar; Гумилёв (Gumilev), Хунну (bu kitabın tenkidi için bakınız; К. Васильев (K. Vasilyev), ВДИ, 1961, No: 2; Думан (Duman), Народы Азии и Африки, 1962, No: 3; Воробьев (Vorobyev), Народы Азии и Африки, 1962, No3); Ма Çan-şou, Beydi yuy Syunnu. —B.S.—

Söz konusu dönemde Çinliler'in kuzey komşuları, Orta Asya tarihinde ilk defa geniş göçebe imparatorluğunu kurmuş olan Hunlar (Hiung-nu) idi. Genel olarak Çinliler, Hunları Türk asıllı halklara benzetmişlerdir. Avrupalı alimlerin büyük kısmı da son zamanlara kadar Hunları Türk bilmişlerdir. Gerçi şimdi, Orta Asya tarihinin Çince kaynakları uzmanı Prof. Pelliot, Hunlar'ın Moğol asıllı olduklarını savunan eski teoriye dönmeye eğilimlidir. Bu arada, Sima Tsyen'a göre, Hunlar kuzeyde Gegun⁵ (M. De Groot'un transkripsiyonuna göre Kik-k'un'dur) hükümdarlığını hükmü altına almışlardır. Muhtemelen bu olay M.Ö. 201 yılında meydana gelmiş olmalıdır. Çinliler gibi Avrupalı alimler de bu transkripsiyonu, *Kırgız* kelimesini ifade etmek için kullanılan diğer transkripsiyonlara benzetmektedirler. Dolayısıyla, M.Ö. 201 yılında meydana gelen olaylarla ilgili bilgiler, zaman bakımından Kırgızlar üzerine bilgi veren ilk malumat olarak kabul edilmelidir. Bu transkripsiyonu (bazı alimler) başka bir şekilde de açıklamaya çalışmışlardır. İleride görüleceği üzere (bunlar), son şekli *Gyan*⁶ olan ilk hecede, "kem" nehir adının, ikinci hecede ise "Orhon" nehir adının ifadesini görmüşlerdir. Bundan ötürü Çinliler'in, Yenisey ve Orhon nehirleri arasındaki alanı böyle adlandırdıklarını zannetmişlerdir. Türk halkları arasında Yenisey nehri gerçekten de hep "Kem"⁷ adını taşımıştır. Fakat Çinliler bu kelimeyi, *Kırgız* adının ilk kısmının ifade edildiği hiyeroglifle değil, başka bir hiyeroglifle vermişlerdir. Kelimenin ikinci kısmı ise, sonraları Orhon nehir adının yazıldığı gibi gerçekten de aynı hiyeroglifle ifade edilmiştir. Bu durumdan Çinliler'in, *Kırgız* adının sonunda da nazal bir sesi duyduklarını anlayabiliriz. Pelliot'un görüşüne göre burada *kırkun* diye, Moğolca bir kelimenin tekil şekliyle karşı karşıyayız. Çinliler *Kırgızlar* hakkındaki bilgileri, büyük ihtimalle kuzey komşuları olan Hunlar'dan öğrenmiş olmalıdırlar.

5 .Modern transkripsiyonu Tszyan'kun dur.

6 Modern transkripsiyonu Tszyan dır.

7 Bu ad için bakınız; Hambis, *Notes sur Käm*. –V. R.–

M.Ö. 201 tarihli olay ne Kırgız bölgesinden, ne de bu bölgenin konumundan söz etmektedir. Fakat Kırgızlar'la birlikte onların komşuları olduğu anlaşılan ve “Yenisey Ostyakları'nın” ataları olarak bilinen Dinlin (*Ting Ling; Ding Ling*) halkından da söz edilmektedir. Bu bilgilere dayanarak Kırgızlar'ın, daha o zamanlarda sonraki dönemlerde olduğu gibi Yenisey'de yaşadıkları hükmüne varabiliriz.

“*Büyük Han ' Tarihi'*nde” (M.Ö. 206-M. 25) coğrafi bilgiler çok az olmasına rağmen, daha fazla bilgiler edinmekteyiz. Bu eserin yazarı *Ban' Gu* M. 92 yılında ölmüştür. M.Ö. I. yüzyılın ikinci yarısındaki olayları yansıtan hikayede Kırgızlar *Gyan'gun*⁸ (Chavannes'e göre *Kien koen*, de Groot'a göre *Kin-k'un*) adıyla zikredilmektedirler. Hunlar'ın hükümdarlık ailesine mensup bir ferdi batıya, Vusunlar'ın⁹ topraklarına komşu bir ülkeye göç etmiştir. Müellif söz konusu bölgede yaşayanları Hunlar'ın batı komşuları ve düşmanları olarak eserin başka yerlerinde de sık sık zikretmektedir. Müellif, Vusunlar ülkesinin konumunu oldukça dakik bir şekilde tespit etmiştir; ülkenin merkezi Isık Göl'ün güneyinde bulunuyordu. Batıda ülke Fergana ile sınırdadır. Doğuda da Ebi Nor gölünün doğusundaki ve Şiho şehrinin batısındaki bölgeyi içeriyordu. Vusunlar Hunlar'ın yaklaşmakta olduğunu öğrenince, onlara karşı 8000 kişilik bir ordu gönderdiler. Bu ordu Hunlar tarafından darmadağın edildi. Muhtemelen bu olay Vusunlar'ın topraklarında değil, daha ileride, doğuda vuku bulmuş olmalı. Vusunlar'ı mağlup ettikten sonra Hunlar kuzeye, Uge halkına karşı yürümüşler, buradan batıya *Gyan'gun* halkına karşı, sonra da kuzeye Dinlin'lere karşı yürümüşlerdir. Bütün bu “üç hükümdarlığı” tabi kıldıktan sonra Hunlar, Vusunlar'a karşı sık sık ordu göndermişler ve onları daima mağlup etmişlerdir. Hunlar'ın önderi bir dönem *Gyan'gun* ülkesinde yaşamış, sonra toprakları Fergana'nın

8 Tszyan'kun'

9 Vusunlar için yukarıya bakınız; Бартольд В. В. (Barthold W.), Собрание сочинений, II. cilt, I. kısım, s. 25 ve sonrası.

kuzeydoğusuna¹⁰ kadar uzanan ve Vusunlar'ın batı komşuları olan Kangüyer'le (Kangü¹¹ Chavannes'e göre K'ang-kiu, de Groot'a göre "Kang-ki") ittifak yapmıştır. Hunlar, Kangüyer'in, ülkelerine gelme davetlerini kabul etmişler ama oraya giderken yolda büyük kayıplar (sadece 3000 kişilik ordu ayakta kalmıştır) vermişlerdir. Fakat Hunlar orada büyük bir devlet kurmayı başararak Vusunlar üzerinde önemli zaferler kazanmışlardır. Bu devlet, M.Ö. 36 tarihinde Çinliler'in batıya gönderdikleri ordu tarafından yok edilmiş, Hunlar'ın önderi ve devletin kurucusu da idam edilmiştir.

"Gyan'gun" ülkesi hakkında, onun Hunlar'ın (Orhon veya Tola'daki) başkentinden batıya doğru 7000 li'lik uzaklıkta, Çeşi¹² veya Gusu¹³ bölgesinden kuzeye doğru 5000 li'lik uzaklıkta bulunduğu yani şimdiki Turfan şehrinin yer aldığı Çin Türkistanı'nın doğusunda bir bölgede bulunduğu söylenmektedir. İleride, İslam coğrafyacıları tarafından da Yenisey Kırgız ülkesine giden kuzey yolunun Turfan'ın yakınındaki bir yerden geçtiği tasvir edilecektir. Eğer Çinliler'in gösterdikleri mesafeler gerçeğe yakınsa, o zaman Kırgızlar, söz konusu dönemlerde sadece Yenisey'de değil daha güneylerde, şimdiki Kırgız Nor (Moğolca *nor* veya *nur* "göl" anlamına gelmektedir) gölünün bulunduğu yerde de yaşamış olabilirler. Bildiğim kadarıyla bu gölün, nasıl ve ne zaman bu adı aldığına dair bilgiler bulunmamaktadır. Olayların seyri, Gyan'gun' ülkesinin Vusunlar'ın daha doğusunda bulunduğunu, Hunlar'ın Gyan'gun' ülkesinden Kangüyer ülkesine hareketlerini yansıtan hikayede sırf tesadüfî bir dikkatsizlik yüzünden Vusunlar'ın zikredilmediklerini göstermektedir. Hunlar'ın bu yolda verdiği kayıplar, kuşkusuz Vusunlar tarafından indirilmiş darbenin sonucuydu. Ban' Gu'nun dikkatsizliği, eserini M. III. yüzyılda vücuda getirmiş olan Wey hanedanı (220-264) tarihinin yazarı

10 Kangüyer (Kantszyuy) için yukarıya bakınız; A.g.e., s. 175-176.

11 Şimdiki transkripsiyonu Kantszyuy'dur.

12 Şimdiki transkripsiyonu Çeşi'dir.

13 Şimdiki transkripsiyonu Guşi'dir.

Yuy Huan'ı¹⁴ da hataya düşürmüştür. Bu yazar Gyan'gun' ülkesini Kangüy ülkesinin yanında, üstelik onun kuzeybatı tarafına yerleştirmektedir. Dinlinler ülkesini, Kangüy ülkesinin kuzeyine yerleştirmiş ve kendi bilgileriyle açıkça çelişkiye düşerek Gyan'gun' ülkesinin diğer iki "devletin" ortasında bulunduğunu kaydetmiştir. Bu yanlışlıklar de Groot'u da hata yapmaya sevk etmiştir.

Eserde, Hunlar'ın hizmetine geçmiş olan Çinli yüksek ünvan sahiplerinin Gyan'gun' ülkesi ve diğer kuzey ülkelerinin idarelerine tayin edildiklerinden söz edilmektedir. Fakat bu anlatılanlar anlaşılan, kaynakların verdiği tam ve doğru bilgilere dayanmıyor. M.Ö. II. yüzyılın tam sonunda, göçebe asıllı fakat Çin eğitimi görmüş ve Çin'de görevde bulunurken buradan Hunlara elçi olarak gönderilmiş olan yüksek orun sahibi Wey Lyuy, Hunlar'ın tarafına geçmiştir. XI. yüzyılda yazılmış olan T'ang Hanedanı (618-907) tarihinde Wey Lyuy'un, Dinlinlerin hükümdarı olarak tahta çıkarıldığı belirtilmiştir. Fakat Büyük Han' tarihinde bu olay ile ilgili açık bilgiler bulunmamaktadır. M. Ö. 99 yılında uzun bir direnişten sonra Hunlar tarafından bozguna uğratılan Çin komutanı Li Lin, Hunlar'ın hizmetine geçmiştir. Li Lin, Hunlar'ın ülkesinde 74 tarihinde ölmüştür. Bundan sonra Hunlar'ın yüksek ünvan sahipleri arasında onun oğlunun ismi zikredilmektedir. İakinf Biçurin'in, metnin bu olayla ilgili kısmının tercümesine düştüğü notlarında "Li Lin'in Hunlar'ın arasında kaldığını ve yurt olarak Hyagas'ı (T'ang Hanedanı zamanında kullanılan *Kırgız* kelimesinin transkripsiyonudur) aldığı belirtmektedir. Onun torunları, bu topraklarda nerdeyse Cengiz Han dönemine kadar hakimiyet sürmüşlerdir"¹⁵. T'ang Hanedanı tarihinden, 840 yılında Uygur Devleti'ne son vermiş ve 847'de ölmüş olan Kırgız Kağa-

14 Burada Barthold'un hangi müellifi kast ettiği anlaşılmıyor. В. И. Панкратов (B. İ Pankratov)'un işaret ettiği gibi, Üç Hanedanının Tarihi" Çen' Şou tarafından toplanmış ve düzeltilmiştir. Bu arada kendisi de Han' Hanedanı tarihini yazmıştır. Diğer iki hanedanın tarihi, *Bey Tarihi* (220-264) dahil olmak üzere, özel bir komisyon tarafından düzenlenmiştir. Yuy Huan'ın adına, adı geçen eserin müellifleri arasında rastlanmamaktadır. - V. R.-

15 Биचурин (Biçurin), Собрание сведений, I. cilt, s. 51.

nı'nın Li Li'nin torunu sayıldığı bilinmektedir. T'ang Hanedanı aynı Li soyundan olduğu için, 841 yılındaki müzakereler sırasında Kırgız Kağanı, Çin'de hakimiyet sürmekte olan hanedanın akrabası olarak tanınmıştır. Çinliler, önce onun adını hükümdar şeceresine dahil etmek istemişler, fakat sonra Hyagas'ın küçük bir boy olduğunu ve T'ang ailesi ile bir sayılamayacağını¹⁶ belirterek vazgeçmişlerdir.

Milattan sonraki ilk beş yüzyıl boyunca, Kırgız halkının mukadderatı hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Miladi I. yüzyılın sonunda Hun devletinin yıkılışı ve siyasi üstünlüğün Çinliler'de Syan-bi (Siyenpi) adı ile bilinen halkın eline geçmesinin Kırgızlar'a nasıl tesir ettiği hakkında hiçbir şey bilinmemektedir (Siyenpiler bugüne kadar, genel olarak Tunguslar olarak bilinmişlerdir. Prof. Pelliot St. Petersburg'da okuduğu dersinde, Siyenpi dilinin Çince sözlüğüne dayanarak onları Türk olarak adlandırmıştır. Yayınlarda, bu sözlük hakkında hiçbir bilgiye rastlamadım). Ancak, V. yüzyılda düzenlenmiş olan "Küçük Han' Tarihi"nde (25-220) Siyenpi hükümdarı Tanşihay'ın¹⁷ (öl. 181) "kuzeyde Dinlinleri durdurduğu, batıda Vusunlar'ı mağlup ettiği ve eskiden Hun devletine bağlı olan bütün topraklara el koyduğu" bildirilmektedir¹⁸. Dinlinler ile yapılan mücadele hakkındaki bilgiler, Tanşihay'ın Dinlinler'in güney komşuları olan Kırgızlar'ın topraklarına sahip olduğu ihtimalini doğurmaktadır. Aynı Tarih eserinde Dinlinler, bazen daha çok onların güney komşularına rastlamayı beklediğimiz yerlerde zikredilmektedirler. Çinliler Uhu-an' halkını "doğu barbarları" (Dun-hu/Tunguz) arasına katmışlardır. Bunlar herhalde bir zamanlar Gobi çölünün kuzeyinde Hunlar'ın doğu komşularıydı. Çinliler, Uhuan'ların mücrimleri sürdükleri bu çölün Dinlinler'in güneybatısında ve Vusunlar'ın kuzeydoğusunda

16 A.g.e., s. 451.

17 T'ang'Şi-huay.

18 Karşılaştırmız: Биçурин, Собрание сведений, I, 169: "... kuzeyde Dinlinleri durdurdu, doğuda Fuyu'leri, batıda Vusunları mağlup etti. Böylece eskiden Hun devletine bağlı, doğudan batıya 14 000 li'lik mesafeyi, tüm dağları nehirleri ve tuzlu gölleri ile birlikte, bütün topraklara el koydu.

bulunduğunu belirtmektedirler. Bunun dışında, miladi I. yüzyılın başında Çinliler'in teşkil ettikleri ve içinde Dinlinler'in, Uhuanlar'ın yer aldıkları askeri müfrezelerden söz edilmektedir.

II. yüzyıldan sonra artık Dinlinler'den söz edilmemektedir. VI. yüzyılda Oğuz Türkler'inin göçebe imparatorluğu kurulana kadar Kırgızlar hakkında da hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

2

VI-IX. Yüzyıllar Arasında Kırgızlar

618'den 907 tarihine kadar hakimiyet sürmüş olan T'ang Hanedanı Tarihi'nde (*T'ang Şu*), Çin'in daha erken dönemine ait tarihî eserlerden farklı olarak Kırgızlar hakkında kıyaslanamayacak derecede detaylı bilgiler bulmaktayız. Coğrafi olarak ilk defa, Kırgızlar'ın nerede yaşadıkları, Kırgız ülkesini diğer ülkelerle bağlayan yollar, doğru bir şekilde işaret edilmektedir. Aynı zamanda, ilk defa Kırgız halkının fizikî tipi ve dili hakkında da bilgiler verilmektedir. Üstelik bu bilgiler, aynı dönemde başlamış olan Arap coğrafyacılarının bilgileriyle de tamamlanabilmektedir. Ve en önemlisi Kırgızlar, söz konusu dönemlerde Moğolistan'da hakimiyet süren (Gök) Türkler tarafından, başlıca Orhon nehri üzerinde bırakılan ve "Orhon" yazıtları olarak bilinen tarihî yazıtlarda, birkaç defa zikredilmektedir.

Kırgız ülkesine giden yollara gelince, Çinliler Selenga'dan "Kara Dağlara" veya Tan'man' Dağları'na kadar giden bir yoldan söz etmektedirler. Fr. Hirth'e göre, burada Sayan dağlarından söz edilmekte olup, aynı dağlar Orhon yazıtlarında Kengü Tarman veya Kengü Tarban adı altında zikredilmektedir. Yazıtlara göre, bu dağlar Türk topraklarının batı sınırlarıydı. Üstelik bu bilgiler, Kırgızlar'ın tabi edilişi (yani Göktürkler'e bağlı hale getirilmeleri) ile ilgili hikayeden hemen sonra verilmektedir ki, buna göre Kırgızlar Köğmen dağlarının ötesinde yaşamaktaydılar. Köğmen adını Hirth, (VIII. yüzyıla ait) diğer bir Çin kaynağında Küy (Tsyuy) man' transkripsiyonunda bulmuştur. Ona göre, Küyman ve Tan'man', Türkçedeki Köğmen ve Kengü Tarman kelimeleri aynı kelimelerdir. Ama bu çok zayıf bir ihtimaldir. Daha doğrusu, Köğmen dağları Kırgız Bölgesi'nin güneydoğu hududu olup Kengü Tarman ise batı hududu idi. İlki ile her-

halde Sayan Sıradağları, ikincisinde ise Altay dağları kast edilmiş olsa gerek. Gerçi *T'ang Şu*'da Kırgız ülkesinin, güneyde Tan'man' dağlarına kadar uzandığı belirtilmiştir.

Köğmen dağları üzerinden Kırgızlar'a giden yol, İslam coğrafyacıları tarafından da güneyden geçen, yani şimdiki Turfan'ın bulunduğu bölgeden geçen bir yol olarak zikredilmektedir. Bu bölge ile Köğmen dağları arasında, Kemiz Art ve Manbek Lu dağları bulunmaktaydı. Köğmen dağları üzerinden geçtikten sonra Kırgız Kağanı'nın baş karargâhına kadar yedi gün daha gidiliyordu¹⁹. İslam coğrafyacıları, Kırgız ülkesinden geçen nehir hakkında hiçbir bilgi vermemektedir. Çinliler, bu nehri Gyan²⁰ yani Kem (Yenisey) olarak adlandırmaktadır.

T'ang Şu'ya göre Kırgızlar “Dinlinler ile karışmışlardır” Aynı zamanda onların yüzlerinin Çinliler'in *Boma* adını verdikleri (*Boma*; “alaca atlar” demektir. Güya bu halkın böyle renk atları olduğu için bu şekilde adlandırılmışlardı) halka benzediği söylenmektedir. *Boma* (Chavannes'e göre *Pouo-ta*) Türk'lerin (Oğuzlar'ın) kuzeyinde yaşıyorlardı. Burada, Kırgızlar'ın kuzeyinde denmesi bekleniyordu. Çünkü daha ileride, onların daima Kırgızlar ile savaştıkları anlatılmaktadır. Onların toprakları hep karla kaplıydı ve kuzeyde denize kadar ulaşırdı. Bomalar tasvir edilirken dış görünüşleri belirtilmez, fakat Kırgızlar tasvir edilirken “sarı saçlı, kırmızı yüzlü ve mavi göz-lüler”²¹ denirdi. Günümüzdeki Kırgız tipine çok az uyan aynı yüz hatları (“kızıl saçlı, beyaz tenli”) XI. yüzyıl Fars müellifi Gerdizî'nin hikâyesinde de Kırgızlar'a isnat edilmektedir. Muhtemelen Gerdizî bu bilgileri, VIII. yüzyıl müellifi İbn Mukaffa'dan (öl. 757) almış olmalı. İbn Mukaffa bu belirtilerden dolayı Kırgızlar'ı, Slavlar'ın

19 Eski Kırgızların yaşadığı topraklar, komşu bölgeler hakkında tarihî-coğrafi bilgiler ve Yenisey Kırgızlarının geçmişiyile ilgili diğer meseleler Киселёв (Kiselev)'un Древняя история Южной Сибири adlı kitabında incelenmiştir. – V. R. -

20 Tszan'

21 Биçурин, Собрание сведений, I. cilt, s. 443.

akrabaları saymıştır. Çinliler, Kırgızlar'ın dil olarak Bomalar'dan farklı olduklarını kaydetmişler, ayrıca birkaç Kırgızca kelime (mese-la *ay* kelimesi) de vermişlerdir. Bundan, Kırgızlar'ın daha o zamanlarda Türk dilinin bir lehçesini konuştukları anlaşılmaktadır. İslam müellifleri de Kırgızlar'ın dil bakımından Türk kökenli olduklarını belirtmişlerdir.

Bütün bu anlatılanlardan, Kırgızlar'ın Türkleşmiş Yenisey Ostyakları olduğu ve eski dillerini muhafaza etmiş olan kendi akrabalarına karşı savaş yaptıkları hükmüne varabiliriz. Yenisey Ostyaklarının arasında, güçlü *Kiliki*²² halkının “yukarıdan” yani güneyden yaptığı taarruzları hakkında bir rivayet muhafaza edilmiştir. Yalnız, bu rivayetler tabii olarak daha geç dönemde meydana gelmiş olaylarla da ilgili olabilir.

Boma halkı, siyasî birliğe erişmemişti. Her topluluğun, bir birine bağlı olmayan kendi şefleri vardı. Halbuki Kırgızlar'ın başında, Çin tarihinde *Aco*²³ ünvanını taşıyan tek hükümdar bulunmaktadır. Bu ünvan Çin kaynakları dışında, ne Türkçe ne de diğer kaynaklarda bulunmaktadır. Prof. N. N. Kozmin bu ünvanı, 1701 yılına ait bir Rus vesikasında bulunduğunu düşünmektedir. Burada “Ezer (Ezerler, Kırgızlar'ın bir boyudur) hakimi Oco” (ileride Oco ve Oca olarak çıkacaktır)’dan söz edilmektedir. 1700 tarihli bir vesikada Botiaco adına rastlanmıştır. Üstelik bu adın ikinci kısmını bir ünvan olarak yorumlamak da mümkündür.

Çince ve bazı Batı (özellikle Bizans) kaynaklarından VI. yüzyılda kendilerini ilk defa Türk olarak adlandıran bir halkın ortaya çıktığını öğrenmekteyiz. Bu halkın başında bulunan iki kardeşi Çinliler, Tumin ve Şedemi²⁴ olarak adlandırmışlardır. Kardeşler, bütün bozkırı ve Çin sınırlarından Bizans, İran sınırlarına kadar uzanan bazı kültür

22 Ануцин (Ануцин), Очерк шаманства, s. 4.

23 Modern transkripsiyonu *ace*'dir.

24 Modern transkripsiyonu Sedimi veya Şidyan'mi'dir.

bölgelerini de hakimiyetleri altına almaya muvaffak olmuşlardır. Tumın doğuda kalmış, Şedemi ise Batı'ya gitmiştir. Şedemi'den sonra bu bölgede onun torunları hakimiyet sürmüşlerdir. Tumın 553'te ölmüştür. Şedemi'nin öldüğü tarih Çinliler tarafından belirtilmemektedir. Chavannes ise Şedemi'nin Bizans kaynaklarına göre 576'da ölmüş olan Dilzibul veya Silzibul'un ta kendisi olduğunu ispat etmeye çalışmaktadır.

Orhon kitabeleri, Bumın (Buman şeklinde de okunabilir) ve İstemi adlarını taşıyan ilk Türk kağanları hakkında çok kısa bilgiler vermektedir. Onlara boyun eğmiş olan halkların arasında Kırgızlar da zikredilmektedir. Çinliler sadece, Kırgızlar'ın Batı Türk kağanı Dulu'ya (Tulu) tâbi olduklarını söylerler. Tulu'nun menşei tam olarak tespit edilememiştir. Chavannes'e göre Tulu, Şedemi (İstemi)'nin beşinci neslinden torunu idi. Tulu yaşadığı birkaç başarısızlık ve mağlubiyetten sonra 653'te ölmüştür. Onun en kudretli dönemi Boma ve Gegu²⁵ (Chavannes'e göre *Kie-Kou*)'nun -burada Kırgızlar bu şekilde adlandırılmışlardır- tabi oldukları dönemdir. (Gök)Türk hakimiyeti bir dönem sadece Kırgızlar üzerinde değil, onların kuzey komşularına kadar yayılmıştır. Kırgız bölgesinin kuzey sınırlarının nereden geçtiği, bununla birlikte Türk dilinin yayıldığı bölgelerin nereler olduğu tam olarak gösterilmiyor. Bu soruya *T'ang Şu*'dan bir derece cevap bulabilmekteyiz. *T'ang Şu*: “(Yenisey havzasının) bütün nehirleri kuzeydoğuya akar. Hyagas'ı (*T'ang* sülalesi zamanında Kırgız kelimesi için en çok kullanılan transkripsiyondur) geçince, nehirler birleşirler ve kuzeye doğru akarlar”²⁶. Bu sözlerin çeşitli şekilde yorumlanması mümkündür. Eğer söz, Yeniseysk şehrinin yanındaki Angara nehrinin döküldüğü yerin aşağısında bulunan Yenisey'in kıvrımı hakkında oluyorsa, Kırgız Bölgesi yaklaşık olarak şimdiki Türk halklarının bulunduğu (1917 Devrimi'nden beri kendilerini Hakas olarak adlandıran “Sibirya Tatarları”nın bulunduğu)

25 Modern transkripsiyonu Tszege'dur.

26 Биçурин, Собрание сведений, II. Baskı, I. cilt, s. 354.

etnografik bölgeyle, Samoyedler ve Tunguslar'ın sınırlarına uygun düşmektedir. Yenisey Ostyaklarının bölgesi günümüzde daha kuzeyde, Antsiferova köyü sınırından başlamaktadır. Fakat halk arasında, eskiden onların daha güneyde yaşadıklarına dair hatıralar muhafaza edilmiştir. Eğer burada, Kan'ın döküldüğü yerin aşağısında bulunan Yenisey'in dirseği kast ediliyorsa ana yönlerin tespiti daha uygun olacaktır. Kırgız bölgesinin kuzey hududu (ve Türk dilinin yayıldığı bölgenin hududu) daha da güneyde olacaktır.

Çinliler, “eskiden Hyagas devletinin Seyanto ailesine bağlı olduğunu ve burasını yüksek nezareti altında tutmak için kendi *Gelifa*'sını bulundurduğunu”²⁷ bildirmektedir. *Gelifa* kelimesi²⁸ (diğer bir transkripsiyona göre Sılıfa) günümüzdeki bilgilere göre Orhon kitabelerinde rastlanan Türkler'in *Elteber* ünvanıdır. Kitabeler siyasi ehemmiyetine göre halkları (*budun*) Elteberli halk (*elteberlig budun*) ve Kağanlı halk (*kaganlig budun*) olmak üzere iki tipe ayırmaktadır. *Elteber* ünvanı *Kagan* ünvanından aşağıda olup, bu ünvan müstakil siyasi hayatı olmayan küçük halkların idarecilerine veriliyordu. Seyanto ailesi Türkler'in hakimiyet süren hükümdarlarının ailesiydi. Bununla beraber Çinliler “Seyanto'nun Se ve Yan'to olmak üzere iki aileden oluştuğunu”²⁹ belirtmektedir. Bu adları Türkçe *Sir* ve *Tarduş* sözlerinin transkripsiyonu olarak yorumlayanlar da olmuştur. *Sir* kelimesine sadece bir kitabede, *Türk Sir Budun* şeklinde rastlanmaktadır. Bununla beraber metinde *Sir* sözünün, özel ad mı yoksa cins isim olarak mı anlaşılması gerektiği belli olmuyor. *Tarduş* kelimesine, Türk halkının iki ana kolundan birinin adı olarak çok sık rastlanmaktadır. Fakat *Sir Tarduş* birleşmesi kitabede bulunmamaktadır. Bundan dolayı, Hirth'in önerdiği Se-Yanto kelimelerinin yorumu şüpheli olarak kalmaya devam etmektedir. Tomsen'in Orhun kitabeleri üzerine yazdığı yeni eserinde bu yorum kabul edilmemiştir.

27 Биçурин, Собрание сведений, I. cilt, s. 448.

28 Modern transkripsiyonu Tszelifa'dır.

29 Биçурин, Собрание сведений, I. cilt, s. 426.

T'ang Şu'daki Seyanto kuşağıyla ilgili bölümde Kırgızlar'dan söz edilmiyor. Aşağıdaki bilgilerden Seyanto'nun Doğu Moğolistan'daki yükselişinin, yaklaşık olarak Batı Türk Kağanı Tulu'nun kudretli dönemine denk geldiğini anlamaktayız. Böylelikle Kırgızlar, batıdan ve doğudan olmak üzere Türk Oğuzlar'ın iki kolunun aynı zamanda cereyan eden taarruzlarına maruz kalmış olmalıdırlar. Seyanto ilk defa VII. yüzyılın başında, bir dönem muzaffer olan Batı Türk Kağanı Çulo'nun mağlubiyeti ile yükselmiştir. 611'de Çulo Çin'e çekilmek zorunda kalmıştır. Seyanto bu sıralarda, Kırgızlar'ın güneydoğu komşuları olan diğer bir Türk kavmi, Uygurlar ile müttefikten hareket ediyordu. Uygurlar, Selenga'dan batıya uzanan ülkeyi elinde bulunduruyordu. Fakat sonra bunların araları açılmış ve 629'da *Seyanto* önderi Domi, Uygur önderi Tumidu ile yapılan savaşta ölmüştür. Daha önceleri, Batı Türk Kağanı Şeguy'un yükseldiği dönemde, Seyanto önderleri kağanlık iddialarından vazgeçmişlerdir. Daha sonraları, Seyanto önderi İnan bu iddiaları yeniden başlatmıştır. (İnan) önce Doğu Türk Kağanı Heli'ye³⁰ (620-630) tabi durumda olmuş, sonra onun mağlubiyetiyle birlikte Doğu Moğolistan'da birinci şahıs durumuna gelerek 645'e kadar hakimiyet sürmüştür. Muhtemelen bu devir, hem Seyanto kudretinin en parlak dönemi hem de Kırgızlar'ın onlara boyun eğdiği bir dönem olmalı. İnan'ın ölümünden birkaç sene sonra, onun halefi de Uygurlar'la olan savaşta ölmüştür. Şeklen Çinliler'e tâbi olan fakat kendi topraklarında kağan ünvanını kullanmaya devam eden Uygur önderi Tumidu, 648'de yeğeni Uge tarafından öldürülmüştür. Uge ve halefleri artık onun kadar ehemmiyete sahip değillerdi ve Kırgızlar şimdi müstakil olarak hareket edebiliyorlardı. Tumidu'nun öldüğü 648 yılında, yani İnan'ın ölümünden 3 sene sonra ve Batı Türk Kağanı Tulu'nun kudretinin düştüğü sıralarda Kırgızlar, Çin'e ilk elçilerini göndermişlerdir.

Bu dönemde Çin, kudretinin en yüksek derecesine ulaşmıştır. Hem Doğu Kağanlığı'nın (daha 630'dan başlayıp) hem Batı Kağan-

30 Modern transkripsiyonu Tszeli'dir.

lığı'nın (658'den sonra) toprakları olmak üzere Eski Türk İmparatorluğu'nun bütün toprakları ismen Çin'e tâbi durumdaydı. Kırgız ülkesi; sözde Çin imparatorluğunun bölgesi haline gelmiş, bundan dolayı Çince eski adı Gyan'gun' resmi olarak tekrar Kırgız ülkesine verilmiştir. Gerçekte ise bütün bozkırda eski Hanlar ve boyların şefleri hakim durumda idiler. Yalnız onlar artık Çin valileri sayılıyorlar, Çin ünvanları taşıyorlar ve Yan'can' şehrinde yaşayan (Şansi vilayetinde, günümüzdeki Datunfu şehrinin yakınlarında bulunuyordu. Hâlâ Kuzey Çin'de bulunan önemli stratejik noktalardan biri sayılmaktadır) Çin (büyük) valisine tâbi durumdaydılar. Kırgız ülkesine "baş idareci" olarak, bizzat Çin sarayını ziyaret etmiş olan *Sılıfa Şiboküy*³¹ Açjan tayin edilmişti. Kırgızlar'ın Çin ile münasebetleri, ülkelerinin Uygurlar tarafından fethedildiği 758'e kadar devam etmiştir. 650-683 yılları arasında iki elçilik heyeti, 705-711 yılları arasında bir elçilik heyeti, 713-755 yılları arasında da dört Kırgız elçilik heyeti Çin'e gidip gelmişlerdir. Buna rağmen Çinliler, VII. yüzyılın sonu ve VIII. yüzyılın başındaki olaylara Kırgızlar'ın ne derecede iştirak ettikleri hakkında bilgi vermemektedirler. (Kırgızlar) ve bu olaylarla ilgili bilgileri ancak Moğolistan'da keşfedilen bu döneme ait Türk kitabelerinden almaktayız.

Kitabelerin ihtiva ettiği başlıca bilgiler, 680'den sonra Doğu Türkler'inin Çin boyunduruğundan kurtuluşu ve Doğu Türk Kağanlığı'nın yeniden kurulmasıyla ilgilidir. Bu Kağanların arasında Çinliler'in Moçjo olarak adlandıkları (692 veya 693'ten başlayıp, 716'ya kadar hakimiyet sürmüştür) bir kağan, kısa bir sürede hakimiyetini uzak Batı'ya kadar yaymayı başarmıştır. Umumiyetle Moçjo*, ve kağanlığı yeniden kurmuş olan kardeşi, aynı zamanda selefi (Çinliler onu Gudulu** olarak adlandırmaktadır) sadece Çinliler ile savaşmamışlardır. Bazen, bu yeni kağanlara karşı kendi aralarında birleşmiş veya Çin ile ittifak kurmuş olan Türk kağanları ve şefleri ile de savaşmak zorunda kalmışlardır. Kitabelerin İlteres (Tomsen'in

31 Modern transkripsiyonu Şibotsyuy'dur.

okuyuşuna göre Elteriş; İl-Teriş) Kağan olarak adlandırdığı Gudulu'nun düşmanlarının arasında Kırgızlar da zikredilmektedir. Fakat o zamanlarda, Kırgızlar veya genel olarak Batı kavimleri ile yapılan savaşların henüz ehemmiyeti yoktu. İleres ve Moçjo (Moçjo için kitabelerin birinde Kapagan Kagan ünvanı kullanılmaktadır) zamanında Kırgızlar ile bir anlaşma yapılmıştı. Bu anlaşmaya göre Kırgızlar'ın önderi Barsbeg, Kagan olarak tanınmış ve ona İleriş'in kızı verilmiştir. İleriş ve haleflerinin baş danışmanı Tonyukuk adına yazılan kitabede, İleriş Kagan'ın sadece Kuzey, Doğu ve Güney (Çinliler) koalisyonuyla yapılan mücadelesi anlatılmaktadır. [Onun] baş düşmanı Oğuzlar'ın diğer kısmının başında bulunan kuzey hakimi Baz Kağan idi. Moçjo'nun (Kapgan Kapagan) saltanatı zamanında ise Kırgızlar ve Bars Bek ile olan mücadeleye daha çok önem verilmiştir. Türk geleneklerine göre, Kağanların ve bahadırların mezarlarının yanında onun öldürdüğü düşmanlarının heykelleri dikilirdi. İleriş Kağan'ın mezarının yanında ilk sırada Baz Kağan'ın heykeli dikilmişti. Moçjo'nun veya Kapagan Kağan'ın mezarında da Kırgız Kaganı'nın heykeli dikilmiştir³².

Tonyukuk'un kitabesinde, üç "kağanın" Doğu Türkleri'ne karşı teşkil ettikleri koalisyondan söz edilmektedir. Bunlar; Çin, Batı-Türk (o zamanlarda Batı Türkler'inin başında Türgeş/Türgiş boyu bulunmaktaydı) ve Kırgız Kağanı idi. Böylece bu sefer koalisyonda Çinliler haricinde sadece Batı kavimleri yer alıyordu. Tonyukuk, Kırgızlar'a karşı bir saldırı düzenlemeye karar vermişti. Bu savaş muhtemelen 710-711 yılının kış ayında meydana gelmiş olmalı. Kitabede kısa bir şekilde, Kırgızlar'la yapılan savaş ve onlar üzerinde kazanılan zafer anlatılmaktadır. Fakat, Köğmen dağları yani Sayan Sıradağları üzerinden yapılan seferde dağ geçidinin zorlukları daha detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Bu dağlar üzerinden geçmek için

32 Söz konusu eserin clyazmasında "Bars-beg'in" denmiş sonra karalanmıştır. – A. B.-

* Kapgan Kağan

** İl-Teriş Kağan=Kutluk Kağan

sadece bir yol vardı ve o sıralarda karla kaplıydı. Tonyukuk, Az kavmine mensup bir adamdan (bunun için aşağıya bakınız) dar bir yolun daha bulunduğunu öğrenmişti. Yalnız bu yoldan geçmek için Anı nehri boyunca, bir atın peşinden diğer bir atın takip etmesi gerekiyordu (yani atların veya atlıların teker teker geçmesi gerekiyordu). Tonyukuk bu yol üzerinden gitmeye karar vermişti. Ordu, Ak Termel yöresinde toplanmış ve oradan yayan yürüyerek kendilerine kar üzerinde yol açmıştı. İnsanlar, önce at üzerinde, sonra nehir üzerinden yayan olarak ve arkalarından atlarını çekerek, ağaçlara tutunarak (veya ağaç sopalara dayanarak dersek daha doğrudur) yukarıya doğru yürümüşlerdir. Öncü müfreze karda yürüyerek yol açmış, ordu ise peşinden yürümüştür. Ibar (?) boğazı bu şekilde geçilmiştir. Bundan sonra aynı zorluklar ve derin karlar üzerinden daha on gün iniş yapılmıştır. Yolculuğun uzaması nedeniyle kılavuzu hilekâr bulmuşlar ve kılıçtan geçirmişlerdir. Anı nehrine varınca, askerler atlara binmişler, hızlı bir şekilde Kırgız ülkesine yol almışlar ve düşmanı gafil avlamaya muvaffak olmuşlardır.

Diğer bir kitabeye göre savaş Songa (veya Sunga) dağlarında vuku bulmuştur. (Gök)Türkler, Kırgız Kağanı'nı öldürmüşler ve devletlerini ele geçirmişlerdir. Kapgan'ın diğer fetihleri gibi bu fetih de kısa süre sonra kaybedilmiştir. 731'de İltiş Kağan'ın oğlu ve söz konusu dönemlerde saltanat sürmekte olan Bilge Kagan'ın (Çinliler'e göre Mogilyan)³³ kardeşi prens Kültegin'in cenazesine, diğer elçiler ile birlikte Kırgız Kağanı Tarduş Inançu Çur'un (Çur; sıkça rastlanan Türk ünvanıdır) elçisi de gelmiştir.

(Gök)Türk ordusunun Kırgızlar'a yaptığı seferin hikâyesini kavramak için, önce Sayan Sıradağları üzerinden geçen yolları esaslı bir şekilde tanımak gerekiyor. Birinci Dünya savaşından önce, Yenisey boyunca yukarıya giden seyrüseferin bitiş yeri olan Oznaçennaya köyünden Usinskoye köyüne kadar tekerlek yolu yapılmıştı. Bu yo-

33 Modern transkripsiyonu Motszilyan'dır.

lun herhalde G. N. Potanin'in 1870'te geçtiği yola kavuşması gerekiyordu. Potanin, devlet hududu sayılan Hatın Arka³⁴ geçidi üzerinden 18 Eylül'de şiddetli fırtına sırasında İcim ırmağı vadisine, oradan da Yenisey'in sağ kolu olan Usa vadisine geçmiştir³⁵. Oznacennaya köyü Usa nehri ağzının aşağısında bulunmaktadır. Bu köy ile Usa nehrinin ağzı arasındaki yol seyrüsefer için en tehlikeli bir yerdir. Potanin, Usa köylerinden Minusinsk'e giden "dik Sayan Sıradağları üzerinde yer almış olan" ve "hareketin sadece üç aylık yaz mevsimi boyunca, sırf hafif yüklü atlarla yapılması mümkün olan" üç yolu tasvir etmektedir³⁶. Usa ve Yenisey nehirleri üzerinden geçen kış yolu da vardır. (Gök)Türkler'in, bu yolu kullanmış olmaları muhtemeldir³⁷. O halde "Anı", Yenisey nehri olsa gerek. Bu adın kullanımının diğer örneklerini bilmiyoruz. "Yenisey" kelimesi, Türk ve Tatar yayımcılarının bu kelimeyi Türkçe'deki Yeni Çay'dan türemiş bir kelime olarak açıklamaya çalışmalarına rağmen, Yenisey, İonesi "Büyük Su" anlamına gelen Tunguzca bir kelime olup hiçbir Türk kavmi tarafından kullanılmamıştır.

Kitabelerde, Kırgızlar'ın güneybatıdaki topraklarının doğrudan doğruya o zamanki müttefiklerinin, yani Batı Türkler'inin başında bulunan Türgişler'in topraklarına kadar ulaşıp ulaşılmadığı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Türgişler'e yürümeden önce Tonyukuk, ordusuyla birlikte Kırgız ülkesinden tekrar Sayan Sıradağlarının güney tarafına geçmiştir. Kırgızlar ile birlikte Az kavmi de birkaç kez zikredilmektedir. Azlar başka bir yerde Türgişler'le birlikte zikredilmektedir. Dolayısıyla onlar büyük ihtimalle Kırgızlar'ın güneybatısında, Sayan Sıradağları ile Altay arasında bulun-

34 Kitabın ikinci baskısında "Hatın Arpa"dır.

35 Потанин (Potanin), Очерки, I. baskı, s. 374.

36 A.g.e., aynı yer.

37 G. Ye. Grumm-Grjimaýlo'ya göre, Tonyukuk'un yolu daha batıdan, Şabindaba boğazı üzerinden geçmiştir. Bakınız; Г. Е. Грумм-Гржимайло (G. Ye. Grumm-Grjimaýlo), ИГГО, LXVI, I. baskı, s. 181. -V. R.-

yor olmalıydılar³⁸. Kırgızlar'la birlikte, Çik kavmi de zikredilmektedir. (Gök)Türkler bu kavme karşı, Kırgız seferinden daha önce, 709 yılında bir sefer düzenlemişlerdi. Üstelik bu seferle ilgili olarak Sayan sıradağları üzerinden değil, Kem nehri üzerinden geçildiğinden söz edilmektedir. Herhalde Çikler, adı geçen sıradağların güney tarafında, Yenisey'in kollarını oluşturan ırmakların üzerinde yaşıyorlardı. Kırgızlar'ın doğusu ve Uygurlar'ın kuzeyinde, küçük bir gölün (Kösögöl) güney tarafında, Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre Dubo (Tuba) kavmi yaşıyordu. Tuba olarak günümüzde Samoyedler adlandırılmaktadır³⁹. Şimdi Samoyed boyları, güneyde bu kadar uzaklara gitmiyorlar. Çinliler daha o zamanlarda, Dubo ve müttefikleri olan Milege, Eçji boylarını (bu boyların Dubo ile ilişkileri o kadar sıkıydı ki, Dubo kavminin üç boydan oluştuğundan bile söz edilmektedir) Türk boyları olarak biliyorlardı. Muhtemelen söz konusu Samoyed boyları daha o zamanlarda Türkleşmiş durumdaydı. Kayakla yürüme geleneklerine göre onlara "ağaç atlı Türkler" (Çince *Muma Tugüy*⁴⁰) demişlerdir. Gyan' Hay⁴¹ gölünün (İakinf'e göre Baykal'dır) kıyılarında Dahan' ve Guy⁴² kavimleri Kırgızlar'a komşu idiler. Dahanlar ise Guylar'ın kuzeyinde yaşıyorlardı. Kırgız devletinin sınırları doğuda Orhon kitabelerinde adı *Kurıkan* olarak geçen Guligan kavminin topraklarına kadar ulaşmaktaydı. İakinf'in

38 Bunun dışında, Gardizi'nin eserinde ve tahmini olarak *Hududu'l-Alem*'de (Minorskiy'in tercümesine bakınız, s. 302) her halde İli ve Çu nehir bölgeleri arasında bulunan Az'lardan söz edilmektedir (Bunlar Türgeşlerin bir koludur. Yalnız burada aynı Azlar'dan mı konuşuluyor, bilinmemektedir). Yenisey'in, Altay ve Tanrı Dağları'nın Ortaçağ toponimi ve etnoniminde *Az* ve *As* (aynı zamanda *Us*) adları Kırgızlar'la ilgili olarak zikredilmektedir. Meselâ, *Badâi at-Tavarih* 'te (XVII. yüzyıl eseridir) Kırgızlara "âs dedikleri" zikredilmektedir. ИИА В 2304 elyazması (B. B. Кушев (V. V. Kuşev) tarafından tasvir edilmiştir), s. 255 a. Altay'da *Tört As* boy adı muhafaza edilmiştir. Kırgız (aynı zamanda *Hakas*) kelimesinin ikinci kısmının menşei *Az* veya *As* (veya *Us*. Bakınız; Бартольд В. В. (Barthold W.), Собрание сочинений, II. cilt, I. kısım, s. 504, 10. dipnot) etnik veya coğrafya terimiyle ilgili olması ihtimal dahilindedir. -V. R.-

39 İleri dönemlerdeki etnografya çalışmalarında *Tuba* adı Samoyedler için kullanılmamaktadır. Bakınız; Народы Сибири - V. R.-

40 Modern transkripsiyonu *Muma tutsyue*'dir.

41 Modern transkripsiyonu *Tszyan'-hay*'dır.

42 Modern transkripsiyonu *Tszyuy*'dur.

tercümesi ve yorumuna göre, Kurıkanlar Baykal'ın kuzeyinde, Kuzey Buz denizine kadarki mesafede; Chavannes'in tercümesine göre, çölün kuzey tarafında, Baykal'ın güneyinde yaşıyorlardı. Ne olursa olsun, Kırgız toprakları Baykal'a kadar uzanan geniş sahayı kapsamakta olup, bundan dolayı Kırgızlar, Türk-Oğuzlar'ın en kudretli dönemlerinde bile onlarla rekabet edebiliyorlardı. İltiş Kağan'ın kızının Kırgız Kağanı'na verilmesi olayı galiba bir istisna değildi. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre, Türkler'in hükümdar ailesi genel olarak kızlarını Kırgız büyüklerine verirlerdi.

Doğu Moğolistan'daki hakimiyetin Oğuz Türkler'inden Uygurlar'a geçmesiyle, Kırgızlar'ın durumu kötüleşmiştir. 734'te ölen Bilge Kağan'ın adına düzenlenen kitabeden anlaşıldığına göre Türkler'in hükümdar ailesi, kudretinin uzun bir süre için temin edildiğini sanıyordu. Bu nedenle Uygurlar'a çok az önem veriliyordu. Bu yüzden Göktürk kitabelerinde Uygurlar'ın adına sadece bir yerde rastlanmaktadır. Oysa, Bilge Kağan'ın ölümünden on bir sene sonra 745 yılında, Oğuz Türkler'inin Doğu Moğolistan'daki hakimiyetine tamamen son verilmiş ve bütün toprakları Uygurlar'ın eline geçmiştir.

T'ang Şu'da yer alan Kırgızlar'la ilgili hikayede, Kırgızlar'ın 758 tarihinde Uygurlar tarafından kendilerine bağlı hale getirildiği bildirilmiştir. Ancak, Uygurlar hakkındaki hikayede bu olaydan söz edilmemektedir. 758'de Çinliler'in Gele Han Moyan'çjo dedikleri Uygur Kağanı (745-759) hüküm sürmüştür. Aynı 758 yılında, Çin başkentinde sözünü ettiğimiz kağanın elçisi Arap elçisiyle üstünlük konusunda tartışmıştır. Selenga'nın yakınında oldukça tahrip edilmiş bir durumda bulunan ve 1913'te Fin alimi Ramstedt tarafından yayınlanan kitabe, muhtemelen bu kağana ithaf edilmiş olmalıdır. Kitabede olayların anlatımı, sadece 757'ye kadar getirilmiştir. Fakat buradan da, Yenisey'deki Uygurlar ile Çikler ve Kırgızlar arasında daha 750-751 yıllarında çarpışmaların yaşandığı anlaşılmaktadır. Üstelik Kırgız Kağanından da söz edilmektedir.

Uygur ülkesinde yaşamış olan Kırgız asıllı bir yüksek devlet memuru adına tanzim edilen ve Ramstedt tarafından yayınlanan diğer bir kitabe, VIII. yüzyılın sonuna aittir. Kitabe mürşidini de zikretmektedir. Üstelik burada Süryanice “bey/beyefendi” anlamına gelen “*mar*” kelimesi de kullanılmıştır. Bundan dolayı Ramstedt, bu Kırgızın o zamanlarda Uygur ülkesinde yaygın olan Ön Asya menşeli Maniheizm dinine intisap ettiği hükmüne varmıştır.

Eğer Çinliler 758’de Kırgızlar’ın Uygurlar tarafından hakimiyet altına alındığını kati olarak biliyorlarsa, bu da 758’den sonra Kırgızlar’dan Çin’e hiçbir elçilik heyetinin gitmediğinden kaynaklanıyor olmalıdır. Halbuki, 808 ve 821 yılları arasında hakimiyet süren diğer bir Uygur Kağanı’na ait Çince kitabeden, Kırgızlar’ın Uygurlar’a karşı mukavemet etmeye devam ettikleri anlaşılmaktadır. Bu kağan zamanında Uygurlar ile Gyan‘gun‘ devleti yani Kırgızlar arasında tekrar savaş baş göstermişti. Söz konusu dönemde Kırgızlar’a büyük bir güç isnat edilmektedir; güya Kırgızlar’da, 400 000 kadar okçu asker bulunuyordu (*T’ang Şu*’ya göre Kırgızlar’da ancak 80 000 asker vardı). Bu defa Kırgız devleti, güya tam bir hezimete uğramış ve ortadan kalkmıştır. Fakat *T’ang Şu*’da yer alan, yeni Kırgız Kağanı’nın ortaya çıkışı ve onun 840’ta⁴³ Uygurlar üzerinde tam bir galibiyet elde ettiğini anlatan hikâyede, bu kağanın zaferden önce “yirmi sene boyunca” Uygurlar’la savaş yaptığı anlatılmaktadır. Eğer durum böyle ise, Kırgızlar’ın Uygur kağanına tam olarak boyun eğmeleri için hemen hemen hiç zaman kalmamaktadır.

İakinf’in tercüme ettiği *T’ang Şu*’ya göre, Kırgız hükümdarının Uygur kağanından Pitsse Tunge Gin⁴⁴ ünvanını aldığı, fakat buna *kağan* sözü eklenmediği belirtilmektedir. Böylelikle Kırgızlar’ın mağlubiyeti, sonuçta bir devlet özerkliğinin kaybı anlamına gelmeyip sadece kağanlığın ve bağımsızlığın kaybı anlamına gelmekteydi.

43 Elyazmasında önce “veya 841 yılı” yazılmış, ama sonra karalanmıştır. –A. B.–

44 Биçурин, Собрание сведений, I. cilt, s. 449. Биçурин’de unvanın ilk kelimesinde açık bir yanlış bulunmaktadır. Modern transkripsiyona göre Pitse-dun’ tsze-tsizin’ şeklinde okunması daha doğrudur. –Yu. B.–

Elverişli koşullar sağlanırsa, Çinliler'in tabiriyle Kırgız *Aco*'su⁴⁵ yenilgiden sonraki en kısa zamanda, herhalde batı müttefiklerine dayanarak Uygurlar'la mücadeleye ve kağanlık iddiasına tekrar başlayabilirdi. Metinde onun, kendisini Kağan ilân ettiği, Türgiş asıllı annesini dul Hatun, *Yabgu* ünvanlı Karluk hükümdarının kızı olan karısını da Hatun ilan ettiği belirtilmektedir. VIII. yüzyılda batıya göç etmiş ve 766'dan sonra⁴⁶ Çu kıyılarını merkez edinerek devlet kurmuş olan Karluklar, sonraları da devamlı olarak Kırgızlar'ın hem komşuları, hem müttefikleri olarak zikredilmektedir. Fakat Türgişler'in zikredilmesi biraz tuhaf gelmektedir. Çünkü Türgiş Kağanlığı yaklaşık 740 yılında Araplar tarafından mağlup edilmişti ve 756-57 yıllarından sonra Türgişler artık hiçbir siyasî ehemmiyete sahip değillerdi⁴⁷.

Uygurlar'ın Orhon'daki başkentinin (günümüzdeki Harıbamıza harabeleri) ele geçirilmesiyle savaş 840'ta Kırgızlar'ın zaferiyle tamamlanmıştır. Kırgız Kağanı'nın Yenisey'deki ikametgâhından bu şehre kadar, deve yürüyüşüyle 40 günlük bir mesafe idi. Bu esnada 832'den beri hâkimiyet süren Uygur kağanı öldürülmüştür. Gene de Kırgızlar Uygurlar'a tamamiyle boyun eğdirememişlerdir. Başkentin Kırgızlar'ın eline geçmesine rağmen, 841'de Uge adlı yeni bir Uygur Kağanı ilân edilmiş ve bu kağan düşmanlarıyla 847'ye kadar mücadele etmiştir. Yalnız o, kendi âsi tebaası ile savaşırken ölmüştür. Bundan sonra Uygurlar'ın bir kısmı Moğolistan'ın fatihleri olan Kırgızlar'a boyun eğmişler; diğer bir kısmı güneye gitmiş ve burarlarda, biri Turfan'da diğeri Gancjou bölgesinde olmak üzere iki beylik kurmuşlardır. Moğolistan'daki hakimiyet tamamiyle Kırgızlar'a geçmişti. Bunun sonucunda Kırgız Devleti, Orta Asya'nın doğu kısmındaki en önde gelen büyük bir göçebe devlet durumuna gelmiştir.

45 *Ace*. Günümüzde bu ad Kırgız Hanlarından birinin adı olarak bilinmektedir. Bakınız; Кляшторный (Клышторный) Суджинская надпись, s. 164, 13. dipnot. –Yu. B.-

46 Elyazmasında önce: “766 yılında” yazısı bulunuyordu. –A. B.-

47 A. N. Bernştam'a göre, yaklaşık 740 yılında Türgişlerin ancak önemsiz bir kısmı Amu Derya Bölgesinde (Huttal) Araplar'a yenilmişlerdir. Türgiş Kağanlığı 766 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Bakınız; Бартольд, Киргизы, II. baskı s. 8. (Bernştam'ın önsözü). –V. R.-

3

IX-X. Yüzyıllar: Büyük Kırgız Devleti

Moğolistan'ın Kırgızlar tarafından fethi, Orta Asya tarihinde fetih hareketlerinin batıdan doğuya yöneldiği nadir bir örnektir. Çünkü, tarihte hemen hemen bütün fetih hareketleri ters istikamette gerçekleşmiştir. Görünüşe göre Kırgız Kağanı, Uygur Kağanı'nın Orhon'daki şehrini başkenti yapmamıştır. Zaferinden sonra kağan Uygurlar'ın eski başkentinden at yürüyüşü ile 15 günlük mesafede bulunan "La-oşan" dağlarının veya Duman' dağlarının güney tarafına geçmiştir. Muhtemelen burada Tannu Ola dağları kast edilmiş olmalı. Kırgızlar'ın askerî hareketlerinden ancak kumlu bozkırın güneyine düzenlenen 70 000 kişilik askeri bir sefer bilinmektedir. Bununla birlikte Kağan, beraberinde Uygurlar'ın bir kısmını da alarak zaferden sonra tekrar kuzey tarafa dönmüştür.

Çin'e sık sık taarruz eden Uygurlar'dan ve onların selefleri olan Oğuzlar'dan farklı olarak Kırgız Kağanları başlangıçtan itibaren T'ang sülâlesi ile dostane ilişkiler kurmaya çalışmışlardır. Uygur başkentini ele geçirirken Kırgızlar, burada Çinli kraliçe Tayhe'yi bulmuşlar ve onu bir konvoy refakatinde tekrar Çin'e göndermişlerdir. Yalnız söz konusu konvoy Uygur Kağanı Uge⁴⁸ tarafından saldırıya uğrayarak kraliçe ele geçirilmişti. Kraliçe, Uygur esaretinden ancak 843 yılında kurtarılmıştır. Daha önce belirttiğimiz gibi, Çinli Li Lin'in ahfadı olarak Kırgız Kağanı kendisini, aynı Li ailesinden gelen T'ang hanedanının akrabası bilmekteydi. Çin imparatorları, ilk başta yeni akrabalarını tanımaya niyetli idi. Fakat sonra İmparator Syuan'-Ts-zun'a (847-859) "Hyagas'ın küçük bir boy olduğu, T'ang ailesiyle bir sayılamayacağı" söylenip İmparator ikna edilmiştir. Bu mesele yüksek ünvan sahibi memurlar kurulunun kararına sunulmuştu. Kurul,

48 Yeni transkripsiyonu Utsze'dir.

“Uygurlar kudrette iken onlara itimatnameler verilmekteydi. Bereket versin ki, onlar şimdi düştüler; ilerideki olası huzursuzluğu ortadan kaldırmak için Kırgızlar’ı kuvvetlendirmemize lüzum yok”⁴⁹ kararını vermiştir. Bu olumsuz karara rağmen Kırgızlar’ın Çin ile olan ilişkilerine devam edilmiştir. Sonraki İmparator İ-Tszun’un saltanatı (860-873) döneminde Çin’de üç Kırgız elçilik heyeti bulunmuştur. Uygur zaferinin sahibi 847 yılında, yani baş düşmanı Uge’nin öldüğü yıl vefat etmiştir. *T’ang Şu*’da onun en yakın halefinin adı ve ünvanından söz edilmekteyse de ne o, ne de sonraki diğer Kırgız Kağanları hakkında başka bilgilere rastlanmaktadır.

Genel olarak Büyük Kırgız Devleti dönemindeki Orta Asya hakkında Çince bilgiler oldukça zayıftır. Sözüünü ettiğimiz tercümeler dışında *T’ang Şu*’nun Kırgızlar’la ilgili haberleri W. Schott’un “Über die ächten Kirgisen” (1865) adlı makalesinde toplanmıştır. Bu bilgilerde ülkenin ve halkın tasviri yapılmakta ise de 847’den sonraki Kırgız tarihi hakkında hiçbir bilgi geçmemektedir. Uzman olmayanlar arasında Klaproth’un “Tableaux Historiques de L’Asie” (1826) adlı eseri daha geniş bir şekilde yayılmıştır. Schott, bu kitaba oldukça olumsuz yaklaşmış ve bu kitap yüzünden meşhur coğrafyacı Ritter’in dünya coğrafyası ile ilgili muazzam kitabında (“Erdkunde” (Yeryüzü)) hataya düştüğünü kanıtlamıştır. Klaproth’un kitabının tesiri Ritter’in eseri aracılığı ile Radloff’un “Aus Sibirien” (Sibirya’dan) adlı meşhur kitabının tarihle ilgili bölümlerinde de ortaya çıkmaktadır (1884; eserin ikinci baskısı 1893’te yapılmıştır. Fakat bu baskıda hiçbir düzeltme yapılmamış olup birinci baskısının tamamen kopyasıdır). IX. ve X. yüzyıllar Orta Asya’sı hakkında, Çinliler dışında İslam müellifleri de bilgiler vermektedir. Orta Asya üzerinden geçen, üstelik Kırgızlar’a kadar uzanan yollar hakkında en teferruatlı bilgileri, daha erken devirler kaynaklarına dayanarak XI. yüzyıl Fars yazar Gerdizî vermektedir. Gerdizî’nin hikâyesi 1897’de, benim “Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893-1894 гг.” adlı raporunda tarafımdan neşredilmiş ve tercümesi yapılmıştır⁵⁰. Orta

49 Biçurin, Собрание сведений, I. cilt, s. 542.

50 * 1893-1894 Yıllarında Orta Asya’ya Yapılan İlmi Gezi Raporu

Asya ve Kırgızlar'la ilgili bilgiler içeren İslam kaynaklarını incelemiş son ilmi eserler arasında Markwart'ın çalışmaları özel bir dikkate değerdir. Özellikle onun Kuman kavmi hakkındaki eseri için (1914); "*Русский исторический журнал*" dergisinde yazdığım ilmi tenkidimde (VII. kitap, 1921) bu eserin artılarını ve eksilerini ortaya koymaya çalışmışımdır.

Kırgızlar ile Müslümanlar arasındaki münasebetlerden Çinliler de söz etmektedirler. Onlara göre Kırgız devleti, *Daşi* (=Tacikler. O zamanlarda Araplar'a Tacikler denmekteydi), *Tufan* (Tibetliler) ve *Gelolu* (Karluklar) ile her zaman dostluk ilişkileri içindeydi. Arap⁵¹ ülkelerinden Kırgızlar'a her üç senede bir, desenli ipek kumaşlarla (Schott'un tercümesine göre altın nakışlı) yüklenmiş 20 deveden oluşan kervan gelirdi. Bazen deve sayısı 24'e kadar ulaşırdı. Muhtemelen *T'ang Şu*'da kervanın hangi yollarla geldiğinden söz edilmemiş olmalı. Klaproth'un eserinde *T'ang Şu*'daki Tibetliler'le ilgili bilgiler Arap kervanına ait olarak gösterilmiştir. Uygurlar tarafından olası yağmadan korkan Tibetliler, Karluklar'ın ülkesine gider ve orada muhafızları beklerlermiş. İakin^f'in yorumuna göre bu muhafızları Karluklar sağlamakta, Schott'a göre Kırgızlar kendileri sağlamaktaydı.

Kırgızlar'ın; Araplar, Tibetliler ve Karluklar ile olan dostluğunu ifade eden sözlerden şunu anlayabiliriz; Kırgızlar, İmparatorluk dönemlerinde bile Orta Asya'nın batı kısmında vuku bulan savaşlara çok az müdahale etmekteydiler. Herhalde Uygurlar, belli bir süre için onların düşmanları olarak kalmaya devam etmişlerdir. Uygurlar 860 ve 873 yılları arasında Kara Hoca (şimdiki Turfan'ın yakınındadır), Beşbalık (Çince Beytin; şimdiki Guçen'in yanındadır) şehirleri ile birlikte günümüzdeki Çin Türkistanı'nın bir kısmını ele geçirmişlerdir. VIII. yüzyılda Uygurlar'ın buradaki selefleri, önce Basmıllar sonra Araplar'ın Toğuzguzlar dedikleri (Türkçe *Tokuz Oguz*'dur; Oğuzlar'ın dokuz boya bölünmesinden kaynaklanmaktadır) Türk-Oğuzlar olmak üzere diğer Türk kavimleri olmuştur. Çinliler de bunlara (bir dönemlerde yaşadıkları çöl adından dolayı) Şato'lar demişlerdir.

51 Daşi. Bakınız; Биçурин, Собрание сведений, I. cilt, s. 449.

794'te söz konusu bölge Tibetliler tarafından ele geçirilmiş ve buranın eski sakinleri olan Türkler IX. yüzyılın başında Çin sınırları içine sürülmüşlerdir. Böylelikle, Uygurlar buraya geldiklerinde artık Türkler'e değil, Tibetliler'e rastlamışlardır. Bu bölgeyi henüz Oğuzlar'a ait olduğu zamanlarda öğrenmiş olan Araplar, sonraki değişmelerden haberdar olmamışlar ve bundan dolayı yerli halkı Toğuzguzlar olarak adlandırmaya devam etmişlerdir. Sadece XI. yüzyıl müellifi Kaşgarlı Mahmud, Orta Asya hakkında kitaplardan alınan bilgilere dayanarak değil, kendi gözleri ile gördüğü gerçeklere dayanarak Arapça yazmış olan müellifler arasında, "Toğuzguz" yerine her yerde "Uygur" yazan yegane müellif olmuştur. Moğolistan'da Uygurlar ile Oğuzlar arasında geçen mücadeleden sonra, Oğuzlar'ın bir kısmı Uygurlar'ın arasına katılmıştır. Kitabesi Ramstedt tarafından neşredilmiş olan VIII. yüzyıl ortası Uygur kağıdı, kendisine On Uygurlar'ın ve Tokuz Oğuzlar'ın hükümdarı demıştır. Halbuki, Çin kaynaklarına göre Uygurlar da dokuz boya ayrılmakta, Moğol dönemi tarihçisi Reşidü'd-Din, yazılarında On Uygurlar'la birlikte Tokuz-Uygurlar'ı da bilmekteydi. Ne olursa olsun, Ramstedt'in neşrettiği kitabeye göre Uygur Kağıdı, kendisini her şeyden önce Uygur halkının hükümdarı olarak görmektedir. Eğer Araplar Çin Türkistan'ının Doğu kısmıyla ilk olarak Uygurlar'ın yaşadığı dönemde tanışmış olsalardı, Arap Coğrafya Literatürüne *Toğuzguz* adı yerine *Uygur* adı gerecekti. Bundan dolayı, Arap kaynaklarında geçen Toğuzguzlar hakkındaki bilgilerin hangilerinin Uygurlar'a, hangilerinin seleflerine ait olduğunu tespit etmek bazen zordur. Bununla birlikte, genel olarak İslami coğrafya literatüründe bulunan Orta Asya ile ilgili o veya bu bilgileri muayyen kronolojik zamana oturtmak da çok zordur. İslam coğrafyacılığı bilgilerini kitaplardan alırken, çoğu zaman kaynaklarını belirtmeden veya verdikleri bilgilerin kendi dönemlerine ait olmayıp daha önceki dönemlere, bazen de birkaç asır öncesine ait olduğunu belirtmeden aktarıyorlardı. Bu tespit elbette Kırgızlar hakkında bilgiler içeren kayıtlar için de geçerlidir (Söz konusu dönem Arap, Fars müellifleri Kırgız kelimesini *hirhiz* şeklinde yazmışlardır. Genel olarak bu dönemlerde h harfi ile Türkçe gırtlak k harfi verilmekteydi. Mesela, Karluk yerine *harluk*

yazılmakta, Fars müelliflerinde ise *harluh* yazılmaktaydı). Elimizde bulunan eserin hangi tarihte yazıldığını kesin olarak bilsek de bu durum, anlatılan olayların hangi döneme ait olduğu meselesini aydınlatmakta hiçbir işe yaramamaktadır.

XI. yüzyıl müellifi Gerdizî 'den başka, H. 372-M. 982 veya 983'te yazılmış olan Farsça anonim eser *Hudûdü'l-Âlem*'de de ilginç bilgiler bulunmaktadır. Bu eser 1892 yılında A. G. Tumanskiy tarafından Buhara'da bulunmuş ve bize tek nüsha elyazması şeklinde ulaşmıştır. Bundan dolayı, söz konusu eser Rus ilim çevresinde genel olarak "Tumanskiy Elyazması" şeklinde zikredilmektedir. Bu kaynaktaki bilgilere göre Kırgızlar, Toğuzguzların sadece kuzey komşuları olmayıp, aynı zamanda batı komşuları idi. Aynı müellif, Karluk bölgesinde yer alan Pençul şehri hakkında (Pençul'un telâffuzu tam olarak tespit edilememiştir. Çin'ce transkripsiyonu Vın'su'dur⁵². Bulunduğu yer olarak günümüzdeki Üç Turfan'a uymaktadır). Bilgi vermektedir. Şehrin hakimi önce Toğuzguzlara bağlıydı. "Şimdi" ise bu şehir Kırgızlar'a aitti. Genel olarak Araplar, Toğuzguzlar ile Karluklar arasında geçen savaşlardan söz ederler; Önce üstünlük Toğuzguzlar tarafında olmuş, ama sonra Toğuzguzlar'ın Maniheizm dinini kabul etmeleri ile (bu din Çin Türkistanı'nın doğu kısmında, Moğolistan'daki Uygurlar'dan daha önce kabul edilmiş olsa gerek) üstünlük Karluklara geçmiştir. Yalnız, Tumanskiy Elyazması'ndan, Toğuzguzlar'ın Karluk topraklarının bir kısmını ele geçirdiklerini, Toğuzguz çevresine mensup olan Yağmaların, Kaşgar ve Narın'ın güneyinde bulunan Yedisu'nun bir kısmına sahip olduklarını anlamak mümkündür. Kaşgar'la ilgili olarak, burada Yağma Bölgesi ile Kırgızlar, Tibetliler ve Çinlileri ayıran sınırın bulunduğu belirtilmektedir.

Tumanskiy Elyazması'ndaki Orta Asya kavimleri arasındaki sınırlar üzerine verilen bilgiler pek açık değildir. Eserin Kırgızlar'la ilgili bölümünde, Toğuzguzlar ile birlikte Karluklar'ın bir kısmının da Kırgızlar'ın güney komşuları olduklarından söz edilmektedir. Fakat Karluklar (Halluh) bölümünde, bu kavmin komşuları arasında Kırgız-

52 Yeni transkripsiyonu Ven'su'dur.

lar zikredilmemektedir. Bununla beraber, Kırgızlar Yedisu'nun diğer kavimleri olan Çiğiller ve Tuhsılar'ın komşuları arasında anılmaktadır. Çiğiller Isık Göl'ün kuzey kıyısında, Türgişler'in bir kısmını oluşturan Tuhsılar ise (yukarıda söz edilen Az'lar Türgişler'in diğer bir kolu idi) Çu vadisinde yaşamışlardır.

Bütün bu bilgilerden sonra Kırgızlar'ın, Büyük Devlet döneminde güneybatı sınırlarını bir dereceye kadar genişlettikleri hükmüne varabiliriz. Fakat kaynaklarda, bu olayın ne zaman ve nasıl gerçekleştiği hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Tumanskiy'in Elyazması'ndaki “şimdi” sözü her halde daha erken döneme ait bir kaynaktan alınmış olup, müellifin yaşadığı devre ait olmasa gerek. Çünkü söz konusu dönemde Kırgızlar'ın kısa süreli kudreti artık sona ermiş bulunuyordu. Kırgızlar ile diğer kavimler arasındaki ilişkiler hakkında hiçbir bilgiye rsatlanmamaktadır. *T'ang Şu*'ya göre, Kırgızlar'a kumaşlar sadece Araplar'dan değil, aynı zamanda Kuça ve Beytin'den, yani Uygurlar'a ait Beşbalık'tan da getirilmekteydi. Bu bilgilerden, Kırgızlar'ın Uygurlar'la da anlaşma yaptıklarını anlamaktayız. Yukarıda, Gerdizî 'nin verdiği bilgilere dayanarak söz ettiğimiz “Toğuzguz” bölgesinden Köğmen dağlarının veya Sayan Sıradağları'nın kuzeyinde 7 günlük bir yolda bulunan Yenisey Kırgız Kağanı'nın karargâhına kadarki yol güzergâhı da buna işaret etmektedir. Bu yol İslami edebiyatta Kırgızlar'a giden tek yol olarak tasvir edilmiştir. Genel olarak Araplar Kırgızlar'ı, sadece Toğuzguzların, kısmen Karlukların kuzey komşuları ve uzak kuzeydoğuda yaşayan bir kavim olarak bilmekteydi. Araplar'a göre, Kırgız toprakları doğuda okyanusa kadar uzanmaktaydı.

İslam bölgelerinden bozkıra (kuzeydoğuya) iki yol gitmekteydi. Biri Aşağı Sır Derya bölgesinden, diğeri de Talas'tan (şimdiki Evliya Ata⁵³) çıkmaktaydı. İki yol da, merkezi ırtış'ın kuzeyinde bulunan Kimek ülkesine gidiyordu. Kırgızlar'ın batı komşuları olan Kimekler, Çinliler için tamamıyla meçhul kalmışlar ve ilk olarak ancak İslam literatüründe zikredilmişlerdir. İslam ülkelerinden Kimeklere

53 Günümüz Kazakistan'ın Cambıl şchridir.

giden yolun devamı olarak, Kimek bölgesinden Kırgızlar'a gidecek bir ticaret yolunun olup olmadığı; genel olarak bu iki halk arasındaki ilişkilerin ne durumda olduğu konuları tamamıyla bilinmemektedir. Kırgızlar gibi, Kimekler'in dili de Türkçeydi. Tumanskiy'in Elyazması'nda Kimek ülkesinde bulunan ve insanların Kırgız adetlerine göre yaşadıkları⁵⁴ bir yöreden söz edilmektedir. Tumanskiy Elyazması'nda Kimek Kağanı'ndan (Arap ve Fars müellifleri hep *Hakan* olarak yazmışlardır) söz edilmesine, Kimekler'in batı kolunun ana kütlesinden erken ayrılmış olan kavmin (Kıpçaklar'ın) reisinin de Kimek Kağanı'nın vasalı olarak bilinmesine rağmen Kimekler siyasi birliklerini Kırgızlar'dan daha önce kaybetmişlerdi. XI. yüzyıl Kaşgarlı Mahmud'un zamanında Kimekler artık yoktu. Bu dönemlerde İrtiş'ta, tıpkı Kıpçaklar gibi Gerdizî'nin zikrettiği Yimekler de Kimek boyları arasında yaşamaktaydı. Kıpçakların sonraları da siyasi bir birlik teşkil etmedikleri ama adlarını Türkistan'ın batı bozkırları ile Rusya'nın güneydoğusundaki bozkırlara verdikleri bellidir. Moğol döneminden sonra bu Kıpçaklar, XVIII. yüzyılda Kalmuklar (Oyratlar) ve Ruslar tarafından yanlışlıkla "*Kırgız*" olarak adlandırılmış olan Kazak halkının çekirdeğini oluşturmuşlardır. Kıpçaklar'ın dağılmasına onların doğu komşularının sebep olduğunu gösteren kaynaklar bulunmamaktadır.

Tumanskiy Elyazması'na göre Kırgız ülkesinden çok sayıda misk (Kırgız miski hakkında bilgiler diğer kaynaklarda da geçmektedir), kürk, akağaç (herhalde akağaç kabuğu) ve bıçak saplarının işlenmesinde kullanılmak üzere *hutu* boynuzları ihraç edilmekteydi. Şimdi bunların uzak kuzeyden getirilmiş olan deniz gergedanı ve mors dişleri olduğu ileri sürülmektedir. Kırgız hükümdarına Kırgız Hakan (Kağan) denilmekteydi. Aynı müellifin tasvirine göre Kırgızlar'ın mizaçları biraz vahşi hayvanlara benzemektedir. Görünüşleri kaba, kılları azdır. Adaletleri yok, merhametleri azdır. Onlar cengâverlikleri ile farklıydı. Komşularıyla savaş ve hasımlık içindedirler. Kırgızlar'ın

54 *Hududü'l-Alem*, s. 18 b; "Karkar Han (veya Karkara Han). Kimeklere ait diğer bir bölgedir. Sekeneleri Kırgız adetlerine göre yaşamaktadır". Minogorskiy'e göre Karkar Han (veya Karkara Han) adını Semipalatinsk'in güney doğusunda 350 km'de bulunan Karkaralı(nsk) şchri ile benzetmek mümkündür (Bakınız; *Hududü'l-Alem*, Minogorsky, s. 309). -V. P.-

arabaları (ya da kayıkları), koyunları, inekleri ve atları vardır. Su, ot, [elverişli] hava ve çayır peşinde göç ederler. Onlar ateşe taparlar, ölülerini yakarlar, çadırlarda ve obalarda yaşarlar, avcılık yaparlar. Onların doğusunda Furi kavmi yaşamaktadır. Bunlar da Kırgızlar'dandır. Yalnız onlar diğer Kırgızlar'la karışmıyorlardı. Furiler yamyam olup, acımasızdır. Onların dillerini diğer Kırgızlar anlamıyorlardı. Onlar vahşi hayvanlara benziyorlar. Kırgız hakanının yaşadığı şehir Kemicket adını taşımaktadır. Dağlarda, Kırgızlar'dan olan Kesim kavmi yaşamaktadır. Onların çadırları vardır. Kürk, misk, *hut* ve benzeri şeyleri elde ederler. Kırgızlar'ın arasında dilleri Karlukların diline, giysileri ise Kimekler'in giysisine benzeyen bir kavim daha vardır. Kırgızlar'ın hiçbir kolunun ne köyleri ne de şehirleri vardır. Hakanın yaşadığı yer dışında hepsi çadırlarda yaşamaktadır.

Bu metinde Kırgızlar *T'ang Şu*'daki bilgilere göre daha vahşi bir halk olarak gözükmektedir. Aynı olayı yansıtan Çince bilgiler herhalde daha muteber olsa gerektir. Özellikle Çinliler, Kırgızlar'ın diğer halklar ile barışçı ilişkilerde bulunduklarını söylerken, Fars müellifinin Kırgızlar'ın bütün komşularıyla savaş halinde olduğunu belirten farklı bilgiler vermesi ayrıca dikkate değerdir. Ölülerini yaktıkları hakkındaki bilgiler Çinliler tarafından da doğrulanmaktadır. Üstelik Çinliler, cesedin yakılmasından sonra geriye kalan kemiklerin bir sene sonra gömüldüğünü de bildirirler. (Gök) Türklerden farklı olarak cenazelerinde yüzlerini tınaklarıyla yırtarak kanatmazlardı⁵⁵. Ölülerin yakılması hakkında Gerdizî şunları ekler; Kırgızlar'a göre ateş en temiz (afet) şey olup her türlü pisliği yok ederdi. Bu sebeple ölü de ateş vasıtasıyla pislikten ve günahından temizlenirdi. Diğer Kırgızlar'dan farklı olarak Furi kavmi ölülerini dağlara götürür ve çürüyünceye kadar ağaç üzerinde bırakırdı. Kırgızlar'ın tek şehri veya yerleşim yerinin adına gelince, bu adın Çince transkripsiyonu, (İakinf'e göre Midiçji, Schott'a göre Midiçjit'tir) Farsça metindeki adın, Mikicket olarak okunmasını gerekli kılmaktadır (son hece çoğu

55 (Gök)Türklerden farklı olarak cenazelerinde yüzlerini tınaklarıyla yırtarak kanatmazlardı" cümlesi 2. baskıda bulunmamaktadır. Bu kısmın müellif tarafından mı (elyazmasında) kaldırıldı yoksa 2. baskısının redaktörü tarafından mı kaldırıldı, herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. -V. R.-

zaman şehir ve kasaba adlarına eklenen Farsça bir kelimedir. Mesela, Ahsiket, Penciket vs.).

X. yüzyıl müellifi Ebû Dulef, Kırgızlar'ın hayatını daha uygun bir şekilde tasvir etmektedir. Kırgızlar hakkındaki bilgiler, kuşkusuz bu müellifin ilginç gezisinin tasvirinin bir parçasıdır. Eserde pek çok coğrafik uyumsuzluklar bulunmaktadır. Zaten Ebu Dulef'in bu halkları tasvir ettiği düzende ziyaret etmesi de imkansızdı. Büyük ihtimalle o, bu ülkeleri hiç ziyaret etmemiş, başka kitaplardan aldığı bilgileri kendisi tarafından görülmüş gibi aktarmıştır. Fakat onun kaynaklarının arasında doğru ve gerçek bilgilerin de bulunmuş olması mümkündür; Kırgızlar'ın darı, pirinç ve deve eti haricinde bütün etleri yediklerinden söz edilmektedir. Onların mabetleri ve kendi yazıları vardır. Onlar akliselimleri ve ihtiyatlıklarıyla farklıdır. Kandili söndürmez, kendiliğinden sönmesini sağlarlar. İbadet ederken kullandıkları manzum duaları vardır. Ülkelerinde misk bulunur. Senede üç defa bayram yaparlar. Bayrakları yeşildir. Güneye dönerek ibadet ederler. Gezenler arasından Zühal ve Zühre'yi uğurlu bulur, Merih'i ise uğursuz sayarlar. Kırgız ülkesinde yırtıcı hayvanlar çoktur. Orada geceleri etrafını aydınlatan bir çeşit taş vardır, dolayısıyla lambaya ihtiyaçları yoktur. Bu taştan sadece onlar eşya yaparlar. Refahlarını düşünen, tâbi oldukları hükümdarları vardır. Bu hükümdarın huzurunda ancak kırk yaşını geçenler oturabilir.

Eserde *T'ang Şu*'da da sözü edilen Kırgız yazısının zikredilmesi ilgi çekicidir. Burada Kırgızlar'ın "yazısının ve dilinin tamamıyla Uyğurlar'ınkine benzediği"⁵⁶ belirtilmiştir. Söz konusu alfabe, Uyğurlar arasında yeni yeni yayılmakta olan ve sonraları Moğollar tarafından da benimsenmiş olan alfabe değildir. Burada, anahtarı ancak Orhon yazılarının keşfedilmesiyle mümkün olacak daha eski yazılardan söz edilmektedir. Aynı alfabeyi Kırgızlar'ın da kullandığı Yenisey havzasındaki pek çok yazıdan anlaşılmaktadır. Bu yazılar ilim çevresince Orhon yazılarından çok daha önce bilinmekteydi. Fakat, ancak tarihi Orhon yazıtlarının keşfedilmesiyle ilk defa malzemeler sağlanmış ve

56 Karşılaştırınız; Биçурин, Собрание сведений, I. cilt, s. 446.

bunlara istinaden esrarengiz yazıların incelenmesi mümkün olmuştur. Yenisey yazıtlarının tercümesini yapma teşebbüsü Radloff'a aittir. Yazıların hemen hemen hepsi mezar yazıtlarıdır. Tarihi bilgiler bulunmamakta ve *Kırgız* sözüne de rastlanmamaktadır. Tarihî bilgilere göre Yenisey'de Kırgızlar'ın yaşamasından dolayı Radloff kitabelerin büyük kısmının onlara ait olduğunu zannetmektedir. Hiçbir yazıtta, en azından hayvan takvimine göre herhangi bir tarihin bulunmaması da ilginçtir. Halbuki *T'ang Şu*'da, işte bu Kırgızlar'ın yıllarının on iki yıllık devreyi oluşturduğundan ve hayvan adları ile işaret edildiğinden söz edilmektedir. Buna dayanarak Abel-Rémusat 1820'de, hayvan devresi takviminin icadını Kırgızlar'a mal etmek istemiştir. Harflerin şekilleri yazıların Orhon yazıtlarına göre daha eski zamana ait olduğuna işaret etmektedir. Bundan dolayı Radloff; Yenisey kitabelerini VII. yüzyıla, özellikle VII. yüzyılın ikinci yarısına ait olarak kabul etmiştir. Bir kitabede, merhumun yedi yaşında Çin imparatorluğuna gittiği belirtilmektedir. Radloff'a göre bu olayın 648'den önce cereyan etmesi imkansızdır. Çünkü *T'ang Şu*'da geçen bilgilere göre ilk Kırgız elçiliği bu tarihte Çin'e gitmiştir. Ama S. Ye. Malov'un Yenisey kitabelerinin "Orhon-Selenga kitabelerinden iki-üç yüzyıl daha erken tarihlere ait olduğunu ilei sürmesi"⁵⁷ (28 Şubat 1926, Baku Türkoloji Kongresi'nde) daha da şüphelidir.

Bütün mezar kitabeleri gibi Yenisey yazıtları da, halkın inanç ve görüşleri hakkında fikir edinmek için bazı bilgiler vermektedir. Fakat metinlerin ve bu metinlerin tercümelerinin yeni ve düzeltilmiş neşri çıkmadan, materyallerin ilmi olarak kullanılması nerdeyse imkânsızdır. Din olarak Kırgızlar kuşkusuz şaman idiler ve Ebu Dulef'in Kırgızlar'ın manzum duaları hakkındaki bilgileri bu dine aittir. Kırgızlar diğer Türkler gibi şamanlar için *kam* sözünü kullanıyorlardı. (Orhon yazıtlarında olmadığı gibi) Yenisey yazıtlarında da bu söz bulunmamaktadır. Fakat bu kelime *T'ang Şu*'da, Kırgızlar hakkında geçen bir hikâyede zikredilmektedir. Budistler (Tibetliler) ve Müslümanlarla olan ticari münasebetlere rağmen, Kırgızlar'ın arasında yapılan Bu-

⁵⁷ Yenisey ve Orhon yazıtlarının dili ve tarihi için bakınız; Малов (Malov), Памятники; Батманов (Batmanov), Язык. -V. R.-

dist veya Müslüman propagandasının başarıları hakkında hiçbir bilginin bulunmaması dikkat çekicidir.

İslam ülkelerinde Kırgız ülkesinden getirilen malların arasında herhalde en çok misk değerli idi. Bu mallar ve Uzak Doğu ülkelerinden ihraç edilen diğer malların ticareti üzerine, deniz ve kara yolu ticaretleri arasındaki rekabet yansımış olabilir. Deniz ticaretinin gelişmesi bu anlamda Kırgızlar'a zarar vermiş olmalıdır. Misk günümüzde başlıca deniz yoluyla Çin limanlarından, özellikle Şanghay'dan ihraç edildiği bellidir. X. yüzyıl coğrafyacısı İbn Havkal, fiyat ve kalite açısından en iyi miskin (herhalde) kara yoluyla Tibet'ten ve Kırgız ülkesinden getirildiğini bildirmektedir. Yalnız (eserini 891'de yazmış olan) daha erken devir coğrafyacısı Yakubi, Tibet miskini her şeyden üstün saymakta (Kırgız miskini zikretmemektedir), sonra Sogd miskini (Zerefşan'daki bir bölge adına göre), üçüncü olarak da Çin miskini göstermektedir. Bütün bunlara ek olarak Çin miskininin en iyi çeşidinin Hanfu (Kanton) limanından ihraç edildiğini belirtmektedir. Misk, daha sonra Çin'den Aden'e getirilen mallar arasında zikredilmektedir.

Dış ticaret haricinde Kırgızlar kendi maden üretimine sahipti. Belki de bunu Kırgızlar, bir zamanlar Yenisey'de yaşamış olan eski bronz kültürü kavimlerinden miras almışlardır. Bu kavmi muayyen bir etnografik tipe ve muayyen bir kronolojik döneme tesadüf ettirmek hâlâ imkânsızdır. Anlaşılan Kırgızlar demiri uzun zamandan beri bilmekteydi⁵⁸. *T'ang Şu*'da Kırgızlar'ın kraliçe için demirden silah yaptıkları⁵⁹ anlatılmaktadır. Kırgızlar bu silahları önceleri (Gök) Türkler'e haraç olarak vermekteydiler. Onlar demire *kyasa*⁶⁰ (Kja-sa) demekteydiler. Schott bu kelimeyi Samoyetlerin *kues*, *vese*, *jesea* sözlerine benzetmekte, fakat aynı zamanda Altayca *jäs* "bakır" ve Kumanca

58 Yenisey Kırgızlarının toplumsal gelişmesi ve devlet tarihiyle ilgili, onların maddi kültür tarihinin çeşitli konuları için bakınız; Киселёв (Kiselev), *Дреня история Южной Сибири*. Aynı müellif, *Общество и государство енисейских кыргызов*. -V. R.-

59 Birinci ve ikinci baskıda böyledir. Herhalde dikkatsizlikten dolayı bu şekilde kalmıştır. Çünkü *Tan-Şu*'da hiçbir kraliçeden söz edilmemektedir. (Bakınız; Виçурин, *Собрание сведений, II*. Baskı, s. 352).

60 Yeni transkripsiyonu, tszyaş'a'dır.

jâs “sarı bakır” kelimeleriyle de yakınlığı olabileceğini ileri sürmektedir. Kırgızlar’ın ve genel olarak Türkler’in madenler ile tanışması meselesinin çözümü için, bu konuyla ilgili bütün lengüistik bilgilerin oldukça detaylı bir karşılaştırmasının yapılması lâzımdır. Radloff; yerli halkların rivayetlerine dayanarak Abakan’daki ve Yenisey’deki mezarları Kırgızlar’a mal etmektedir. Buralarda, Radloff tarafından son demir devrine ait eşyalar bulunmuştur.

Kültürel gelişme seviyesine göre Kırgızlar, kuzey ve doğu komşularından kuşkusuz oldukça yüksek durumda idi. Bu konuda Çin ve İslam kaynaklarından bazı bilgiler elde etmekteyiz. Yukarıda Tumanskiy Elyazması’ndan, Kırgızlar’ın doğusunda yaşayan Furi kavmi hakkında bilgiler aktarılmıştır. Bu bilgilerde Furiler yamyamlıkla takbih edilmektedir. Furiler ve bu kavim ile Kırgızlar arasındaki ilişkiler hakkında bazı teferruatlar Gerdizi’nin eserinde de yer almıştır. Ona göre Kırgız Kağanı’nın karargâhından Furi kavminin yaşadığı bölgeye kadar üç aylık bir yoldu. Furiler bataklıklarda yaşayan vahşi insanlar olarak tasvir edilmektedir. Eğer Furiler buralardan çıkarılırsa onlar sudan çıkarılmış balıklara benzeyeceklerdir. Eğer bunlardan herhangi biri Kırgızlar’a esir düşerse yemeği reddederler ve kaçmak için fırsat kollarlardı.

Bazı kaynaklarda Kırgızlar’ın doğusuna Kun ve Kay (veya Kayı) kavimleri yerleştirilmektedir. Yalnız *Kun* yerine bazen *Kuri* okunusuna da rastlanmaktadır. Büyük ihtimalle bunlar (Arap ve Fars alfabesinde k ve f harfleri kolayca karışabiliyor) söz konusu Furilerin ta kendisidir. Bunların Çin kaynaklarıyla mukayese edilmesi *Kuri* okunusunun tercih edilmesini zorunlu kılmaktadır. *T’ang Şu*’da ve Orhon kitabelerinde Kurikan kavminden söz edildiğini görmüştük. *T’ang Şu*’ya göre onlar Baykal’ın yakınlarında yaşamaktaydı. Daha sonraki döneme ait Çince bir eserde (*Yuan’ Şi*; Moğol tarihi) Angara’nın yakınında *Kuli*⁶¹ kavmi yerleştirilmektedir. Aynı kavim, eserini XIV. yüzyılın başında kaleme almış olan Fars tarihçisi Reşidü’d Din’in eserinde de *Kuri* adı altında, Baykal yakınlarındaki bir yerde zikredil-

61 Yeni transkripsiyonu Guli’dir.

mektedir. XIII. yüzyılın başında eserini yazan Avfi'de de bazı bilgiler bulunmaktadır. Ona göre Kuri kavmi (veya Kun) doğu komşuları olan Kay kavmi tarafından saldırıya uğramıştır. Bundan dolayı batıya hareket etmişler ve burada diğer kavimleri geri atmışlardır. Kırgızlar, bu halkların arasında zikredilmemektedir. Markwart'ın büyük önem verdiği Avfi'nin bu rivayeti, diğer kaynaklar tarafından çok az desteklenmektedir (Markwart'a göre, yukarıda sözü edilen Kimekler'in çöküşü, bu hareketle ilgilidir).

Avfi'nin, bir Kırgız'ın Yenisey nehrinin nereye döküldüğünü öğrenmek için nehir boyunca aşağıya doğru yaptığı seyahatiyle ilgili rivayeti, efsanevi karakterde olmasına rağmen çok ilgi çekicidir. Avfi'nin rivayetine göre Kırgız ülkesinde dört ırmak bir nehirde birleşmektedir. Birleştikten sonra nehir karanlıklar içinden dağlar ve mağaralar arasından geçmektedir. Kırgız, küçük bir kayıkla nehir boyunca aşağıya inmiş, üç gün boyunca ışığı, yıldızları, ay ve güneşi görmemiştir. Sonunda geniş bir ovaya gelmiş ve kayıktan inmiştir. Atların tırnak seslerini duyunca ağaca çıkmış ve kimin geleceğini beklemiştir. Büyüklüğü inek boyundan az olmayan köpekleriyle çok uzun boy-lu (boyları mızrak uzunluğuyla kıyaslanmaktadır) üç süvari gelmiştir. Kırgız'ı görünce çok acımışlar, ağaçtan inmesini söyleyerek, köpeklerin parçalamaması için de onu atların birine oturtmuşlardır. Sonra onu çadırlarına getirmişler, doyurmuşlar ve sanki böyle insanları hiç görmemiş gibi hep onun kısa boyuna şaşırılmışlardır. Nihayet ona evine gidecek yolu göstermişlerdir. Bu insanların kim olduğunu, hangi kavimden olduğunu kimse bilmiyordu. Hikâyeden Yenisey nehrinin Minsu'ya kadar ve sonra da Açın bölgesinden Krasnoyarsk'a kadar dağlar boyunca gittiğini anlamak mümkündür.

Uygurlar'ın hezimetinden ve Kırgız büyük devletinin kuruluşundan yüz sene geçmeden, bu büyük devlet sona ermiştir. X. yüzyılın başında Orta Asya'nın doğusunda üstünlük Moğol asıllı⁶² Kıtaylar'a geçmiştir. Bunlar birkaç yüzyıldan beri siyasî olaylara iştirak etmekteydiler. Kıtaylar daha VII. yüzyılda, yeniden kurulmuş olan Türk-O-

⁶² Çağdaş ilim adamlarının, Kıtayların aslı, dil karakteri üzerine görüşleri için Barthold W., Собрание сочинений, II. cilt, 1. kısım, s. 48, 2. eke bakınız.

ğuz Kağanlığına karşı kurulan koalisyonun içinde olup, ortak düşmana doğudan hücum edeceklerdi. Şimdi Kıtaylar'ın başbuğu (isminin Çince transkripsiyonu A-bao-çji⁶³ veya Apaoki'dir) Kuzey Çin'in bir kısmını ele geçirmiş ve 917'de Çin İmparatorluk ünvanını alarak yeni Liao hanedanını kurmuştur. Kıtaylar hiçbir zaman bütün "Orta İmparatorluğa" sahip olmamışlar, ancak onun kuzey kısmına hakim olmuşlardır. Buna rağmen onların ismi, Moğolistan'dan Hindistan'a ve Batı Avrupa'ya kadar uzanan geniş sahada yaşamış olan pek çok halk tarafından Uzak Doğu'nun eski büyük medeni devletini (Çin) belirtmek için kullanılmıştır. Rusça "Kıtay" adı da buradan kaynaklanmaktadır.

Liao Hanedanı'nın kurucusu Çin'in bazı medeni bölgelerini fethetmekle kalmamış, 924'te Moğolistan'a da sefer düzenlemiştir. Ötüken'deki eski Uygur başkentinin harabelerini ziyaret ederek, eski kağanların yazıtları bulunan taşları gözden geçirmiş, kendisi için de yeni bir taş (bu taş muhafaza edilmemiştir) diktirmiştir. Muhtemele bu durum, Kırgızlar'a karşı kazanılan zaferden sonra meydana gelmiş olmalı. Yalnız bu güne kadar belli olan kaynaklar arasında böyle bir zaferi yansıtan doğrudan bilgiler bulunmamaktadır. Moğolistan'da Kırgız Büyük Devleti'nden önceki mevcut düzeni yeniden tesis etme arzusu, Gançjou şehrinin Uygur hakimine⁶⁴ Orhon'daki eski Uygur topraklarına geri dönme teklifinin yapılmasından anlaşılmaktadır. Uygur hakimi güya, Uygurlar'ın Moğolistan'dan gittiğinden beri on nesil geçtiği cevabını vermiş, muhtemelen bu da çok abartılmış olmalı. Gerçekte ise Kırgızlar'ın Uygurlar üzerindeki galibiyetinden ancak 80 yıl, yani üç nesilden az bir zaman geçmişti. Fakat bu zaman, Uygurlar'ın yeni vatanlarında çiftçiliğe, şehir hayatına alışarak Moğolistan'daki göçebe hayatlarına geri dönmek istememeleri için kâfi idi.

Radloff'un kitabında Kırgız Kağanı'nın Yenisey'deki eski karargâhına ancak 970 yılında döndüğü belirtilmektedir. Bu bilgi Ritter vasıtasıyla Klapproth'tan alınmıştır (burada açık bir tertip hatası veya

63 A-bao-tsi.

64 Elyazmasında burası: "IX. yüzyılda çekilip giden" olarak yazılmış ama sonra karalanmıştır. -A. B.-

kalem sürçmesi vardır: 670). Herhalde Schott kendi kaynaklarında bu tarihi bulamamıştır, aynı zamanda Klaproth'un da bu tarihi nereden aldığı belli değildir. Kıtaylar'ın 924'te Orhon'a yaptığı sefer hakkındaki rivayet, Kırgızlar'ın Moğolistan'da veya en azından onun bir kısmında 970'e kadar bulunduğu hakkında bilinenleri şüpheye düşürmektedir.

Kırgızlar, Moğolistan'da hakimiyet süren son Türk kavmiydi. Kırgızlar'ın mağlubiyetinden sonra Moğolistan, günümüze kadar muhafaza edilmiş olan yeni bir etnografik karakter [Moğol karakteri] kazanmıştır. Uygurlar'a yapılan tekliften, Kıtaylar'ın Türkler'i Moğolistan'dan sürerek bu toprakları kendi akrabaları olan Moğollar'a vermek gibi, bilinçli amaçları olmadığı görülmektedir. Fakat Uygurlar'ın Moğolistan'a dönme teklifini kabul etmemesinden sonra, Moğolistan'da yerleşebilecek diğer bir Türk topluluğu yoktu ve bu durumdan Moğol asıllı kavimler istifade etmişlerdir. Büyük ihtimalle Kırgızlar'ın Furi (veya Kuri) adlı doğu komşuları, işte bu Moğollar olmalı. Buna Tumanskiy Elyazması'ndaki "Furilerin dilini diğer Kırgızlar anlamıyor" ifadesi işaret etmektedir. Türkçe konuşmayan halklar hakkında bazı bilgileri, Kaşgarlı Mahmud da bildirmektedir. Bu bilgiler maalesef tam ve açık değildir ve belgelerde, yazarın uzak kuzeydoğu ülkelerini bizzat görüp-görmediğini gösteren belirtiler gözükmemektedir. Kaşgarlı Mahmud, haklı olarak Kırgızlar'ı saf Türkçe bir ağızda konuşan halklar arasına katmaktadır. Fakat onları uzak kuzeydoğuya yerleştirmektedir. Gayri Türk kavimler olan Kayı ve Tatarlar, Kaşgarlı'ya göre daha batıda yaşamaktaydı. Yalnız aynı zamanda Tatarlar'ın Ötügen bölgesinde yaşadığından da söz edilmektedir. Ötügen, Orhon Yazıtlarında devamlı olarak zikredilen (yazıtların sahibine göre burası Türkler'in gerçek vatanıydı) dağ silsilesinin adı olup muhtemelen Hangay⁶⁵ olsa gerek. XI. yüzyılda Tatarlar'ın burada yaşadığını (günümüzdeki Moğollar, Cengiz Han zamanında

65 Karşılaştırmız: Потанов (Potapov), Новые данные, s. 111. Eserde bu konuyla ilgili literatür verilmekte, bir de bir varsayım ileri sürülmektedir. Buna göre bu ad Ötügen şeklinde yerli (Tuva) halk arasında yakın geçmişte bir dağ silsilesinin kutsal (ve gizli) adı olarak muhafaza edilmiştir. Modern haritalarda Khuhu Tayga adıyla bilinmektedir (Yeniscy'in bir kaynağı olan Biy Hem'in yukarılarındadır). -V. R.-

ve sonraki dönemlerde de böyle adlandırılmışlardır) Orhon Yazıtları zamanından beri meydana gelen halkların terkindeki değişimler açıkça göstermektedir. Halkların dağılması hakkında tam ve doğru bilgilere XII. yüzyılın sonu ve XIII. yüzyılın başı için, yani Cengiz Han'ın yükseliş dönemi için sahibiz. Bu dönemde yukarı Yenisey'de bile, doğrudan doğruya Kırgızlar'ın güneyinde Moğol asıllı bir halk olan Oyratlar yaşamaktaydı. Bunların dili Cengiz Han'ın Moğollar'ından sadece lehçe olarak farklıydı. Çince kayıtlara göre "Oyr'dan Kergisi'ya" kadar yani muhtemelen Oyratlar'ın bulunduğu bölgenin merkezinden Kırgız ülkesinin güney sınırlarına kadar, beş geçitlik bir mesafeydi. Burada iki dilin, yani Türkçe ve Moğolca'nın birbirine ne derece karıştığını Reşidüd-Din'in sözlerinden anlamaktayız. Ona göre Yenisey'in yukarı mecrasını oluşturan ırmaklara Sekiz-Muren (Sekiz Irmak) denmekteydi. Moğolca *Muren* (ırmak) sözünün önüne Türkçe sayı eklenmiştir. Şimdi buralar, Moğollar'ın büyük etkisi altında olsa da Türkler'in yaşadıkları bellidir. Nehir adları arasında, modern haritada da Moğolca adlar bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Ebe Usu, Reşidüd-Din'in eserinde de zikredilmektedir.

Moğolistan'daki Kırgız hakimiyetinin kısa sürmesine rağmen, Moğollar arasında Kırgızlar hakkında hatıralar günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Belki de bu Kırgızlar'ın, ülkenin Moğollar'ın eline geçmesinden önce Moğolistan'da yaşamış ve hakimiyet sürmüş olan son halk olmasından kaynaklanmaktadır. Bütün Batı Moğolistan'dan hemen hemen Orhon'a kadarki sahada bulunan eski mezarlara "Kırgız mezarları" denmektedir. Üstelik bunlardan, gerçekte Kırgızlar'a değil, onların selefleri Uygurlar ve diğerlerine ait olan mezarlar da Kırgızlar'a mal edilmektedir. Ramstedt, Selenga ve Orhon arasında, yazıtlı bir eserin yakınında bulunan bu tür "Kırgız" mezarlarından bahsetmektedir. Söz konusu yazıtta, VIII. yüzyılda yaşamış olan bir Uygur Kağanı'nın saltanatından söz edilmektedir.

X. Yüzyıldan Sonra Yenisey Kırgızları

Kısa süren kudretlerini kaybettikten sonra Kırgızlar beş asır boyunca ancak ilk vatanları olan Yenisey’de, Sayan Sıradağları’nın kuzeyinde zikredilmektedirler⁶⁶. Cengiz Han’ın imparatorluğunun kuruluşuyla ilgili olayları yansıtan bilgiler dışında, Kırgızlar’ın diğer halklarla olan ilişkileri üzerine hemen hemen hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Kırgızlar’ın zayıflamasından onların eski düşmanları Uygurlar yararlanmış olmalıdır. Uygurlar Kara Hoca ve Beşbalık şehirlerini içeren bölgeyi hâlâ ellerinde bulundurmaktaydı. 981 ve 984 yılları arasında Uygurlar’ı, Çin elçisi Van Yen’ Te ziyaret etmiştir (Van Yen’ Te Çinlilerden değil, milliyetçi Sun hanedanının hakimiyeti altındaki Güney Çin’den gelmiştir.) Van Yen’ Te bu dönemde Uygurlar’a tabi halkların arasında Yağma, Karluklar’la birlikte Kırgızlar’ı da saymaktadır. Pelliot, söz konusu üç kavmin birlikte Avfi’nin eserinde de kaydedildiğini vurgulamaktadır. Yalnız burada Yağma ve Karlukların sadece Kırgızlar’ın batısında yaşadığı bildirilmiştir. Aynı yerde Kimekler, Kırgızlar’ın kuzey komşuları olarak zikredilmektedir. Bundan anlaşıldığına göre Avfi, daha önceki devirler hakkındaki kitap bilgilerinin etkisi altında bulunmaktaydı. Pelliot’un gösterdiği metinde, Van Yen’ Te’nin zikrettiği Uygurlar’a tabi Kırgızlar’ın, Yenisey Kırgızlar’ının aynısı olup olmadığı anlaşılmıyor. Büyük ihtimalle burada Tumanskiy Elyazması’ndan bildiğimiz, Doğu Türkistan’daki Kırgızlar’ın başarılarını yok etme teşebbüsünden söz ediliyor olması gerektiğidir.

Daha sonra Kırgızlar, XIII. yüzyıl Fars tarihçisi Cuveynî’nin, Kuzey Çin’deki Liao Hanedanını (916-1125) yıkmış ve yerine yeni Tsin Hanedanı’nı (1125-1234) kurmuş olan Mançu asıllı Cürçenler

66 Barthold W., Собрание сочинений, II. cilt, 1. kısım, s. 512; 3. ve 4. dipnotlara, s. 513; 6. dipnota bakınız. – V. R.-

tarafından devletlerinin yıkılmasıyla, Kıtaylar'ın bir kısmının batıya hareket ettiğini yansıtan rivayetinde bulunmaktadır. Batıya giden Kıtaylar, Çinliler'in "Batı Liao" imparatorluğu dedikleri geniş bir imparatorluk kurmaya muvaffak olmuşlardır. İslam kaynaklarında, bu imparatorluğun hükümdarları devletin kurucusundan başlayıp *Gurhan*⁶⁷ ünvanını taşımışlardır. Kıtaylar'ın batı harekâtları, onların Orta Asya'nın batı kısmındaki fetihleri pek çok Çin ve İslam kaynaklarında belirtilmektedir. Yalnız Kıtaylar veya Müslümanlar'ın dediği gibi Kara Kıtaylar ile Kırgızlar arasındaki çarpışma sadece Cüveyni'nin eserinde geçmektedir.

Cüveyni'nin rivayetindeki bir bilgiye göre, Gurhan ancak 80 kişilik bir müfreze ile, diğer bir bilgiye göre kalabalık bir asker ile ülkesinden hareket etmişti. Kara Kıtaylar Kırgızlar'ın hudutlarına gelince, bu hudutlarda yaşayan boylara akınlar yapmaya başlamışlardı. Ötekiler de aynı taarruzlarla karşılık vermişlerdir. Kara Kıtaylar daha ileriye, batıya⁶⁸ gitmek zorunda kalmışlar ve Emil'e yani günümüzdeki Çuguçak'ın bir yöresine varmışlardır. Onlar burada bir şehir kurmuşlardı. Yalnız Cüveyni zamanında bu şehirden ancak harabeler bulunmaktaymış. Söz konusu bölgede onlara pek çok Türk ve diğer kavimler katılarak sayıları 40000 eve ulaşmıştır. Yine de onlar Emil'de kalmamışlar, ileriye hareket etmek zorunda kalmışlardır. Onlar İslam şehri olan Balasagun'a (Çu nehri üzerindedir) gelmişlerdir. Burada yerli Han'a, göçebe düşmanlarına karşı mücadelede destek vermişler, fakat sonra kendisini de tahttan indirerek şehri ele geçirmişlerdir. Balasagun Kara Kıtaylar'ın geniş imparatorluğunun merkezi durumuna gelmiştir. Yalnız, devletin sınırları Cüveyni'nin eserinde pek açık tespit edilememektedir. Eserde geçen coğrafya adlarının telaffuzunu tespit etmek de mümkün olmamaktadır. Herhalde Gurhanlılar Devletinin kuzey hudutları olarak ileride üzerinde duracağımız Kem nehri boyundaki yerler gösterilmiş olmalı. Balasagun'dan sonra Kara Kıtaylar Kaşgar ve Hotan'ı almışlar, daha sonra önceki hareketleri için Kırgızlar'ı cezalandırmak üzere ordu göndermişler ve Beşbalık'ı ele ge-

67 *Gurhan* unvanı için yukarıya Barthold, a.g.c., s. 50; 9, 10, 11. dipnotlara bakınız.

68 Cüveyni'nin metninde (Kazvi i, II. cilt, s. 87) "batıya" sözü yoktur. - V. R.-

çirmişlerdir. Bundan sonra ordular Fergana ve Maverâünnehr'e yani Türkistan'a gönderilmiştir. Cüveyni'nin rivayetinde kronolojik tarih yoktur. Kaydettiği bazı olayların tarihlerinin diğer kaynaklara göre tespit edilmesi mümkündür. Bunların arasında Kara Kıtaylar'ın Fergana ve yakınlarındaki yörelere yaptıkları ilk seferin tarihi tam olarak bellidir. Burada Kara Kıtaylar'ın H. 531 Ramazanı'nda (Mayıs-Haziran 1137) Hocent yakınında Semerkand Hanı'nın ordusuna karşı kazandığı zaferden söz edilmektedir. Demek ki, Kırgızlar'a karşı sefer bu tarihten biraz önce yapılmıştır. Çin kaynaklarına göre, Kıtaylar'ın batıya harekâtı daha devletleri tam yıkılmadan önce, Cürçenler'in Pekin'i ele geçirmesinden (1120) sonra başlamıştır. Göçen Kıtaylar'ın başında Çinliler'in Da-Şi dedikleri hanedan ailesinden biri bulunmaktaydı. Bazen bu isim Liao-Elüy Hanedan'ı imparatorlarının soyadına ek olarak verilmektedir. Bundan dolayı Çin kaynaklarında Batı Liao⁶⁹ imparatorluğunun kurucusu Yelü Da-Şi, adını taşımaktadır. Pekin'in düşmesinden sonra Da-Şi elinde silahıyla esir alınmıştı. Fakat sonra Cürçenler'in sonraki savaşlarında onların kılavuzu olarak görev yapmış, bundan ötürü affedilmiştir. Bu olay 1121'de meydana gelmiştir. Bundan hemen sonra Da-Şi meçhul bir istikamette kaybolmuştur. 1124'te Cürçenler'e, onun kuzey ülkelerinden birinde hükümdar ilan edildiği, hükümdarlığının kuzey ve güney olmak üzere iki kısımdan oluştuğu haberi gelmiştir. 1129'da Doğu Moğolistan'dan Da-Şi'nin kuzey ülkelerindeki başarıları hakkında teferruatlı bilgiler alınmıştır. 1130'da Kara Hoca'lı Uygurlar Da-Şi'nin yandaşlarından birini ele geçirmişler ve Cürçenler'e teslim etmişlerdir. Söz konusu Uygurlar 1144'te Cürçenler'e haraç (armağan) getirerek Da-Şi'nin artık hayatta olmadığını, fakat halkının Uygurlar'a yakın bir yerde yaşadığını bildirmişlerdir.

Sinolog Bretschneider tarafından Tszin hanedanı tarihinden (*Tszin Şi*) alınan bu bilgiler, Liao hanedanı tarihi (*Liao Şi*) ve aynı zamanda İslam kaynakları tarafından da desteklenmektedir. İslam kaynakları ilk Gurhan'ın Ramazan H. 537'de (Ocak-Şubat 1143) öldüğünü

69 Elyazmasında "Batı Liao İmparatoru" diye yazılmıştır. – A. B.-

bildirmektedir. Markwart'ın tespitlerine göre, Yelü Da-Şi 21 Şubat 1124'te imparator olarak ilan edilmiştir. Cüveyni'nin rivayetinden Kara Kıtaylar'ın böyle kuvvetlenmesinin Kırgızlar'la olan çatışmadan sonra Emil'de meydana geldiğini anlamak mümkündür. Demek ki bu çatışma 1121'den sonra ve 1124'ten önce vuku bulmuştur. Kırgızlar'dan öç almak üzere düzenlenmiş sefere gelince, Cüveyni'ye göre bu sefer herhalde *Tszin Şi*'de sözü edilen Uygur faaliyetleriyle, özellikle 1130'daki olayla ilgili olsa gerektir. Cüveyni Kırgızlar'a yapılan sefer hakkındaki rivayetinde, Kara Kıtaylar'ın Kırgız şehrini değil, Uygurlar'ın Beş Balık şehrini ele geçirdiklerinden söz etmektedir. Herhalde Kırgızlar, Uygur bölgesinde meydana gelen olaylara bir derecede iştirak etmişlerdir. Fakat bu iştirakin nelerden ibaret olduğunu Cüveyni'nin sözünden anlamak imkânsızdır. Batı Liao Hanedanının veya onların rakibi Tszin Hanedanı'nın hâkimiyetinin herhangi bir dönemde Kırgız bölgesine, yani Yenisey havzasına yayılıp yayılmadığı hakkında da doğru bilgiler bulunmamaktadır. XII. yüzyılda Uygurlar kâh Liao Hanedanına kâh Tszin Hanedanına tabi idiler. Uygurlar'ın 1209'da Cengiz Han'a boyun eğmesi, Gurhan'a isyan ederek onun temsilcisini öldürmeleriyle ilgiliydi. Bu arada, Kırgızlar'ın Cengiz Han'a tâbi olması hakkındaki hikâyede Kırgızlar'ın Kara Kıtaylar veya Cürçenlerle olan ilişkilerini yansıtan hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Kırgız ülkesinin XII. yüzyılın sonu XIII. yüzyılın başındaki durumunu yansıtan bilgilere Reşidü'd-Din'in eserinde (Reşidü'd-Din'in eserinin bu kısmı Berezin tarafından yayınlanmış, tercüme edilmiştir) ve Çinliler'in "Yuan' Hanedanı Tarihi"nde (*Yuan' Şi*) rastlamaktayız. Çinliler Moğollar'ın kurduğu hanedanı böyle adlandırmışlardır. *Yuan' Şi*'deki bilgiler pek çok Sinolog tarafından, özellikle Schott, Bretschneider, Palladiy vs. tarafından kullanılmaktadır. Reşidü'd-Din'e göre, Kırgız ve Kem-Kemciyut adlı iki bölge mevcut olup, ikisi bir hükümdarlığı oluşturmaktaydı. *Yuan' Şi*'de bu konu hakkında birbirleriyle çelişkili bilgiler verilmektedir. Kyan'çjou⁷⁰ bölgesi Kırgız ülkesinin güneydoğusunda, aynı zamanda Kem nehrinin yani Yenisey'in batı

70 Yeni transkripsiyonu: Tsyen'çjou'dur.

tarafına yerleştirilmektedir. Reşüdü'd-Din'in 1218 Moğol seferi hakkındaki hikâyesinde Kem-Kemciyut adı, Kırgız ülkesindeki buzla kaplı bir nehre verilmektedir. 1223'te Çin münzevisi Çan Çun, Altay yakınındaki bir yerde Kyan'kyan'çjou⁷¹ ülkesinin buradan kuzey batıya doğru 1000 Li'den fazla bir mesafede (yaklaşık 500 verst⁷²) bulunduğunu duymuştur. Ne olursa olsun, Kem-Kemciyut ülkesi Kırgız bölgesinin güney kısmını veya daha doğrusu güney batı tarafını oluşturmaktaydı.

Reşüdü'd-Din'e göre Kırgız bölgesinin kuzeydoğu ve doğudaki hudutları Angara ve Selenga idi. Güneyde, Selenga'dan İrtiş'a kadar Nayman (Batı Moğolistan'ın en güçlü kavmiydi) toprakları bulunmaktaydı. Kuri, Bargut, Tumet ve Bayluk kavimlerinin toprakları Baykal'ın yakınında Bargucin-Tukum ülkesinde bulunmaktaydı. Bu ad, Barguzin adlı yerin ve ırmağın isminde muhafaza edilmiştir.

Yuan' Şi'de, Kyan'çjou ve Angara haricinde Kırgız ülkesiyle ilgili üç bölge daha zikredilmektedir: Usı, Han'hena ve Yılan'çjou⁷³ (Çjou kelimesi Çince'de "bölge" anlamına gelmektedir). Usı bölgesi Kırgızlar'ın doğusunda, Kyan' (Kem, Yenisey) nehrinin kuzeyinde bulunmakta olup adını diğer bir nehrin adından almıştır. Muhtemelen burada Us nehri kast edilmiş olmalı. Daha doğuda Kem nehrinin doğduğu yerde Han'hena bölgesi bulunmakta olup buradan iki boğaz üzerinden geçilmekteydi. Kışın burada kayak kullanılmaktaydı. Yılan'çjou bölgesi hakkında ancak, adını büyük bir yılanın adından aldığı (Türkçe *yılan*, *ilan*) söylenmektedir. Bu bölgenin bulunduğu yer tespit edilememektedir.

Yuan' Şi'de artık Kırgız adının *kırk* ve *kız*⁷⁴ kelimelerine dayalı, Kırgız halkının doğuşu ile ilgili bir efsane zikredilmektedir. *Yuan' Şi*'de

71 Tsyant'syan'çjou.

72 Yaklaşık 300 versttir (1 Li, yaklaşık 1/3 km'dir) Karşılaştırınız; Barthold W., Собрание сочинений, II. cilt, I. kısım, s. 27; 11. dipnot. – V. R.-

73 Yeni transkripsiyonu İlan'çjou'dur.

74 W. Barthold'un yaptığı açıklamaya, son dönem seçerelerde rastlanmaktadır. Hele XIX. yüzyılda kaydedilen bazı versiyonlarda, Kırgızların erkek ecdatlarının yerinde efsanevi kızıl köpekten (*kızıl taygan*) söz edilmektedir. Anne ecdatlarının, girdikleri gölde bulunan köpükler-

Kırgızlar sayıca az bir halk olarak tasvir edilmektedir. Onlar güya ancak 9.000 aile idi. Bunun gerçek olması pek muhtemel değildir⁷⁵. Görünüşe göre, ülkenin kültür seviyesi Kırgız Büyük Devleti devrindekinden daha yüksek idi. Bu durumdan bu müddet içinde ülkenin medeni ülkeler ile olan ilişkileri kesilmediği anlaşılır. Reşidü'd-Din'e göre, Kırgız ülkesinde pek çok göçebe bulunmaktaydı. Ama aynı zamanda çok sayıda şehir ve köy de vardı. *Yuan* 'Şi'ye göre Kırgızlar mahir tarımcılar değildi, ama ekilmiş tarlaları vardı. Çan-Çun'e göre Kyan'kyan'çjou ülkesinde "iyi demir üretilmekte ve çok sincap bulunmaktadır. Ülkede aynı zamanda buğday ekilmektedir. Ülkede Çin zanaatçıları çoktur ve onlar ipek kumaşlar, simli kumaşlar, renkli kumaşlar yapmaktadırlar" Burada son bilgi çok dikkat çekicidir. Anlaşıldığına göre bir zamanlar Kırgız ülkesine ithal edilmekte olan kumaşlar, artık yerlilerin eliyle yapılmasa da bu ülkede üretilmekteydi. Moğollar, daha Cengiz Han zamanında söz konusu bölgelerde tarım kültürünün yayılmasını teşvik etmişlerdir. Çan-Çun', 1221'de Altay yakınlarında iken, (Altay) dağlarının kuzeyinde Moğollar'ın verdiği vazifeyle Hristiyan Uygur Çingay tarafından kurulmuş bir şehrin mevcut olduğunu ve şehirde tahıl ambarlarının mevcut olduğunu duymuştur. Herhalde Moğolistan, savaş olaylarından dolayı Çin'den ekmek getirilemediği zamanda, ekmeğin verimli Minsu bölgesinden getirilmesine ihtiyaç duymaktaydı.

XII. yüzyılın sonu, XIII. yüzyılın başında Cengiz Han'ın yükselişi ve onunla rakipleri arasındaki savaşlarla ilgili olaylar Kırgızlar'ın du-

den sihirli bir şekilde gebe kaldıkları üzerine hikayeler anlatılmaktadır... vs. *Yuan* 'Şi'de biraz farklı versiyon anlatılmaktadır. Buna göre "Kırgız'ların doğuşu Han' (yani Çin) memleketinin kırk kızının Usı bölgesinin erkekleri ile evlenmeleriyle başlamaktadır. Kelimenin anlamından dolayı Kırgız toprakları da bu şekilde adlandırılmaya başlamıştır". (Kıçanov'un tercümesidir. Karşılaştırınız; Петров (Petrov), К истории движения киргизов на Тянь-Шань, s. 101.) *Yuan* 'Şi'de Usı erkeklerinin zikredilmesiyle birlikte Kırgızların doğusunda yaşayan Usı kavminden de söz edilmektedir. Usı kavminin, adını Us nehrinden aldıkları, nehir ruhunu kutsal saydıkları ve onu kendi ataları sayarak kurban verdikleri anlatılmaktadır. – V. R. -

75 Ye. İ. Kıçanov tarafından yapılan, *Yuan* 'Şi'deki 9. 000 Kırgız ailesini anlatan kısmın diğer bir tercümesi ve yorumuna göre; Kırgız boyları parçalanmış bir şekilde yaşamaktaydı. Ve işaret edilen 9. 000 Kırgız ailesini, diğer Kırgızlardan kopmuş olan bir Kırgız grubu olarak değerlendirmek gerekmektedir. Bakınız; Petrov, К истории движения киргизов на Тянь-Шань, s. 101. -V. R. -

rumunu da etkilemiştir. 1199'da (koyun yılı) Cengiz Han ve o zaman-ki müttefikleri Kereyitler'den Van Han (Kereyitler de Moğollardan olup Naymanlar'ın doğu komşuları idi) tarafından mağlup edilen Naymanlar Kem-Kemciyut ülkesine kaçmışlardır. Cengiz Han'ın Naymanlar üzerindeki nihaî zaferi (Kereyitler daha önce mağlup olmuş ve güneye kaçmışlardır) ve Cengiz Han'ın bütün Moğolistan'ın hükümdarı olarak ilanı 1206'da vuku bulmuştur. Naymanlar'ın ve müttefikleri Merkitler'in ana kütlesi İrtiş'in ötesine, batıya kaçmışlardır. Yalnız bazı bilgilere göre (*Yuan* 'Şi'de bulunmaktadır). Merkitler'in başbuğu Tuhta Biki (herhalde 1207) ilkbaharında Kem nehrine kadar varmış, nehir boyunca birkaç gün yürüyerek (nehir hâlâ buzla kaplı olsa gerek) Kırgız ülkesine (Kiligisi) ulaşarak "onların beş boyunun tamamını ele geçirmiştir". Bu bilgilere rağmen, herhalde Merkitler Kırgız ülkesi üzerinden, sadece geçmişler ama orada kalmamışlardır. Cengiz Han, aynı yıl yani 1207 yılında (tavşan ayı) itaatlerini talep etmek için Kırgızlar'a elçi göndermiştir. Bu zamanlarda Kırgızlar'ın artık kağanı yoktu. Kırgız hükümdarları İnal ünvanını taşımaktaydı. Bazı Türk halklarında bu ünvanı veliaht taşımıştır⁷⁶. Ne olursa olsun İnal ünvanı Kağan ünvanından aşağıdaydı⁷⁷. Reşidü'd-Din'in bu konudaki sözleri (metinde boşluklar bulunmaktadır) tam anlaşılmamaktadır. Herhalde Kırgızlar'da iki İnal olsa gerek. Bunlar Edi-İnal ve Urus-İnal'dır. Cengiz Han ikisine de elçilerini göndermiştir. İkisi de itaatlerini bildirmiş ve cevap olarak birlikte elçilerini göndermişlerdir. Bir hikayeye göre iki Kırgız elçisi vardı, diğer bir hikayeye göre de üç tane idi. Onlar beyaz gözlü sungur (herhalde iki İnal'dan bir sungur olsa gerek) armağan etmişlerdir. *Yuan* 'Şi'ye göre Kırgız ülkesinde beyaz ve siyah sungurlar bulunmaktaydı.

Böylelikle Kırgızlar önce, Moğollar'la savaşmadan boyun eğmişlerdir. Yalnız 1218'de (pars yılı) yine de bunlar arasında savaş çıkmıştır. Bu aralarda Baykal'da yaşayan Tumet ve Bayluk kavimleri

76 Bakınız; МИТТ, I. cilt, s. 219. – V. R. -

77 Kırgızlar ve diğer Türk halklarında İnal (-yinal, -yanal) teriminin kullanılışı, bu konuyla ilgili kaynaklar ve literatür için bakınız; Абулгази (Ebulgazi), Родословная туркмен, Копонов'un yayını, s. 95-96; 118. dipnot. -V. R. -

Moğollar'a karşı ayaklanmışlardı⁷⁸. Bunlar Kırgızlar'ın komşuları olduğundan, Cengiz Han isyanı bastırmak için Kırgızlar'dan asker istemiştir. Kırgızlar sadece bu talebi geri çevirmekle kalmamış, kendileri de Moğollara karşı isyan etmişlerdir. Kırgızlar'a karşı, Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuçi Han'ın başkanlığında bir ordu gönderilmiştir. Moğol öncü birliğinin komutanı Buka, Kırgızlar'ı uzaklaştırmış ve sekizinci nehir üzerinden geri dönmüştür (galiba, Oyrat bölgesindeki sekiz ırmaktan biri kastedilmektedir). Sonra Cuçi kendisi gelmişti. Buzla kaplı Kem-Kemciyut (Yenisey)⁷⁹ nehrini geçerek Kırgızlar'ı itaat altına almış ve geri dönmüştür.

Moğollar'ın Kırgızlar'ı yenmesi ve bağlı kılmasıyla ilgili diğer bir hikâye XIII. yüzyıla ait "Moğollar'ın Gizli Tarihi" (Çince *Yuan' Çao Bi Şi'* dir; Rusça tercümesi Palladiy tarafından yapılmıştır) adlı Moğol kahramanlık destanında bulunmaktadır. Bu kaynağa göre Cuçi'nin seferi 1207'de vuku bulmuş, Kırgızlar'ın itaati bu sefer sonucunda elde edilmiştir. Söz konusu hikâyeye göre, Cuçi Oyrat ülkesi üzerinden geçmiş ve onları yenmiştir. Cuçi Kırgız ülkesine geldiğinde "onların hükümdarı Edi-İnal da itaatini bildirerek Cuçi'ye beyaz sungur, beyaz iğdiş ve siyah samurlar armağan etmiştir" Cuçi, diğer orman halklarını da Moğollara bağlı kıldıktan sonra Kırgız tümenbaşılı (onbinbaşılar) ve orman halklarının reislerini (hükümdarcıklarına eşit sayılan binbaşılarını), bunlarla birlikte sungurlar, iğdişler ve samurları da alarak, babasına dönmüştür.

Cuçi Han hakkında [bazı] hatıralar, Tanrı Dağı Kırgızlar'ında da muhafaza edilmiştir. Cuçi hakkındaki rivayet, belki de Kırgızlar'ın bir zamanlar Yenisey'de yaşadıklarını gösteren tek eserdir. Çünkü onlar kendileri, Yenisey'de yaşadıklarıyla ilgili hiçbir hatıra muhafaza etmemişlerdir⁸⁰. Radloff'un duyduğu bir efsaneye göre, Kırgız-

78 "Bargucin-Tokum ve Bayluk'ta oturan Tumat boylarından biri ayaklanmıştır". (Reşidü'd-Din, İBAH yayını ve tercümesi, I. Kitap, I. kısım, s. 151). - V.R.-

79 Cuçi "buzlu Selenga ve donmuş olan diğer nehirler üzerinden geçerek Kırgız (bölgesini) ele geçirmiştir. (Reşidü'd-Din, İBAH yayını ve tercümesi, I. Kitap, I. kısım, s. 123) - V. R.-

80 Tanrı Dağı Kırgızlar'da Cuçi ile ilgili hatıranın muhafaza edilmesini açıklamak için, Kırgızlar'ın atalarının illa da bu sıralarda Yenisey'de bulunduğunu araştırmak şart değildir. Orta ve Merkezî Asya'nın pek çok Türk boylarının tarihi Cuçiyle ilgili olaylarla bağlantılıdır. -V. R.-

lar'ın Hanı yokmuş; bu sebepten onlar büyük Han'dan (yani Cengiz Han'dan) oğlu Cuçi'yi kendilerine Han olarak vermesini rica etmişler. Cuçi o zaman küçük bir oğlan olup yolda iken Kulan sürüsüne (yaban eşekler) kapılmış ve onlar tarafından götürülmüştür. "Aksak Kulan Cuçi Han" Kırgızlar'ın ilk ve son hanı olmuştur. Cuçi'nin adıyla ilgili bu hatıra, belki de çoktan unutulmuş olan Türk şiirlerinin kalıntısı olmalı. Sanki Cengiz Han, oğlu Cuçi öldükten sonra kederini bu şiirlere yansıtmıştır: Kulununu kaybetmiş kulan gibi yavrumu kaybettim, sürüsünü kaybetmiş ördek gibi oğlumu kaybettim"

Bilindiği kadarıyla, Kırgızlar Moğol fütuhatına hiç iştirak etmemişler, Moğol imparatorluğunun batı kısmını oluşturan Cuci oğulları devletinin terkiğine girmemişlerdir. Kırgız ülkesi, Moğolistan ve Çin'le birlikte babasının *yurdunu* miras alacak olan Cengiz Han'ın küçük oğlu Tuluy ulusunun içindeydi. Batıda fethedilen topraklar daha Cengiz Han hayatta iken üç oğlu tarafından idare edilmekteydi. Tuluy 1233'te ölmüştür. Onun ölümünden sonra ulustaki yüksek hâkimiyet 1252'de ölen dul karısı Surhuktani (Kereit, Hristiyan hatundur)'nin eline geçmiştir.

Eserini XVII. yüzyılda yazan Hive Hanı Ebü'l-Gazi'nin verdiği, açıkça efsanevi ama belki de gerçek olaylara dayalı olan rivayetinin kaynakları bilinmiyor⁸¹. Buna göre, Surhuktani bin kişilik ordunun başında bulunan üç beyi, gemilerle, pek çok büyük ırmağın Angara ile birleşmesinden sonra Angara'nın denize döküldüğü ülkeye (Angara'nın bir kolu olarak kabul edilen Yenisey'in ağzından söz edilmekte olsa gerek) göndermiştir. Orada pek çok köyü bulunan Alakçin şehri vardı⁸². Burada uzun boylu alaca (*ala*) atlara sahip göçebeler de yaşamaktaydı. Şehrin yakınında gümüş ocakları mevcut olup bütün kapacaklar gümüşten yapılmaktaydı. Beylere, mümkün olursa Alakçin'i yağmalamaları, olmazsa şehir hakkında bilgi getirmeleri söylenmişti. Bir müddet sonra ancak 300 adam geri dönmüş, Alakçin hakkında ne-

81 Kaynak; Reşidü'd-Din, İBAH yayını ve tercümesi, I. cilt, 1. kitap, s. 102. –V. R.–

82 Reşidü'd-Din'in eserinde: Alafhin (Alakçin), Adutan, Mangu ve Balaurnan adlarını taşıyan bölgeden söz edilmektedir. Bakınız; Reşidü'd-Din, İBAH yayını ve tercümesi, I. cilt, 1. kitap, s. 102. –V.R.–

ler söyleniyorsa hepsinin doğru olduğunu bildirmişlerdir. Onlar pek çok gümüş ele geçirdiklerini, fakat gemileri akıntıya karşı sürmek imkânsız olduğundan onları terk ettiklerini bildirmişlerdir. Büyük insan kaybının sebebi olarak kötü ve yakıcı iklimi göstermişlerdir⁸³.

Atlar için kullanılan *ala* sözü elbette Çince'deki *boma* sözüne uygun düşmektedir. XIV. yüzyıl Çin derleyicisi Ma Duan'-Lin'in eserinde bu iki kelime birlikte zikredilmektedir. Yalnız Ma Duan'-Lin' Moğollar'ın bu hükümdarlığa yaptıkları askeri seferden söz etmemektedir. Eğer Moğollar gerçekten Yenisey'in ağzına kadar gittiyse, bu sefer ancak Kırğızlar'ın yardımı ve iştirakiyle gerçekleşebilmiştir.

Cuveyni'nin, 1251'de Tuluy'un büyük oğlu Monke Han'ın tahta çıkmasıyla meydana gelen karışıklıkları yansıtan bir hikâyesinde de Kırğızlar'dan söz edilmektedir. Burada her tarafa askeri müfrezelerin gönderildiği, bir de Mugi Noyan'un⁸⁴ komutasında 20 000 kişilik bir ordunun Kırğız ve Kem-Kemciyut bölgelerine gönderildiği bildirilmektedir. Monke'nin yerine, ilk defa bütün Çin topraklarında sağlam bir Moğol hâkimiyetini yerleştirecek olan kardeşi Kubilay geçmiştir. *Yuan'Şi*'ye göre Kubilay, 1270'te Lyu Hao-Li adlı Çinliyi Kırğız ülkesinin genel valisi olarak tayin etmiştir. Lyu Hao-Li, Yılan-çjou'da yaşamış ve Çin'den zanaatçıları getirerek yerli kültürün kalkınmasına yardımcı olmuştur. Böylelikle yukarıda öğrendiğimiz, Çan Çun'un 1223'te duyduğu Kırğız ülkesindeki Çin sanayisi, Moğol döneminde daha da gelişmiştir. Kubilay'ın hâkimiyet dönemiyle ilgili olarak, onun 1293'te yani ölümünden bir yıl önce Kırğızlar'ın bir kısmını Mançurya'daki Nayan⁸⁵ bölgesine göç ettirdiğinden söz edilmektedir.

Eğer kaynaklar, Moğol imparatorluğu dönemindeki Kırğızlar'ın güneybatıya, yani günümüzde yaşamakta oldukları ülke istikametinde göç ettiklerini bildirmiş olsalardı, daha ilgi çekici olurdu. Ama böyle bir bilgi bulunmamaktadır. Ritter, onun örneğiyle Radloff, Çinli

83 Абулгази (Ebulgazi), Родословная тюрков, Demasions'un yayını, I. cilt, s. 44. Reşidü'd-Din'e göre "bu müfrezeden 300'den fazla adam geri dönmemiştir. Orada kalanlar kötü hava ve kuru buhardan ölmüştür." (ИВАН yayını ve tercümesi, I. cilt, I. kitap, s. 102). - V.R.-

84 Cuveyni'ye göre, (İki tümeniyle) Yekke Noyon, Kazvini yayını, III. cilt, s. 54. - V.R.-

85 Yeni transkripsiyonu Nayan'dır.

Çan De'nin daha 1259'da Orta Asya üzerinden geçerken Tanrı Dağlı Kırğızlar'dan söz ettiğini ileri sürmüşlerdir. Ancak Çan De'nin eserinde böyle bir bilgi yoktur. Çan De Kara Kıtaylar ülkesine (yani Çu kıyılarına) varmadan önce halkın, kışın atlarını kızaklara koştukları Ma-a bölgesi üzerinden geçmiştir. Çan De, bu olay üzerine "Kırğızlar'ın bu amaçla at yerine köpekleri kullandıkları söylenir" demiştir. Bundan, Çan De'nin Kırğızlar hakkında ancak uzak kuzeyli bir halk olarak bir şeyler duyduğu, fakat kendisinin onları görmediği, ülkeleri üzerinden geçmediği anlaşılmaktadır.

XIII. yüzyıl Avrupa seyyahlarından Plano Karpini (1246 y.) de "Kergis" halkından söz etmektedir. Fakat bu ad galiba Kırğızlar'a değil, Çerkezlere ait olsa gerek. Güney Rusya ve İslam bölgeleri sınırlarındaki faaliyetlerle ilgili bir hikâyede "Kergislere" karşı faaliyetlerden bahsedilmektedir. Diğer bir seyyahın, Rubruk'un (1253-1254) "Kerkis" ülkesi ve halkı üzerine verdiği bilgileri, daha açık ve belli bir şekilde Kırğızlar'a aittir. Bu ülke "kuzeyde bulunan ve ormanları bol" ülkeler arasında sayılmaktadır. Diğer bir yerde "hiç şehri olmayan" kuzey halkları arasında "hayvancılıkla uğraşan Kerkis adlı bir halktan" söz edilmektedir. Aynı yerde, kayakla gezen "Orengaylar"-dan yani Reşidü'd-Din'in eserinde de, Kırğızlar'ın doğu komşuları olan Kuri, Bargut ve Tümet kavimleriyle birlikte zikredilen Uryanhaylar'dan söz edilmektedir. Muhtemelen Rubruk'a Kırğızlar'ın vahşiliği hakkında abartılmış rivayetler ulaşmış olmalı. Ne olursa olsun, onun verdiği bilgiler sadece Yenisey Kırğızlar'ına aittir. Rubruk'un verdiği bilgiler arasında söz konusu dönemde Kırğızlar'ın daha güney bölgelerde yaşadığına dair herhangi bir bilgiye rastlamıyoruz.

Çin'in maddi kültürünün Kırğızlar arasındaki başarılarını yansıtan bilgilere rağmen, Moğol İmparatorluğu dönemi ve öncesinde Moğolistan'da, Çin'de büyük başarılar elde etmiş olan dini propagandanın Kırğızlar'a da sızdığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Daha Cengiz Han'ın yükselişinden önce Hristiyanlık, Moğolistan'ın başlıca kavimleri olan Naymanlar, Kereyitler ve Merkitler arasında yayılmış durumdaydı. Aynı zamanda Cengiz Han'ın Merkit eşinin er-

kek kardeşi, Cemal Hoca adını taşımaktaydı. Yani, büyük ihtimalle Müslüman idi. Fakat Kırgızlar'ın, söz konusu kavimlerle komşu olmalarına rağmen, Hristiyan veya İslam propagandasının onların arasına da sızdığına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

XIV. ve XV. yüzyıl yazarları herhalde Kırgızlar'dan hiç söz etmemişlerdi. Ancak Uluğbey üzerine yaptığım araştırmada “İskender Anonimi⁸⁶” adında belirttiğim XV. yüzyıla ait tarihi bir anonim eserde, tarafımdan Kırgızlar üzerine tesadüfî bir bilgiye rastlanmıştır. Burada Aşağı Sır Derya'da hâkimiyet süren (XIV. y.) Cuçioğullarının doğu koluna mensup bir handan söz edilmektedir. Han, kendi hanlığından kovulduktan sonra 2.5 sene Kırgız ülkesi ve Altay'da⁸⁷ gezip dolaşmıştır. Kırgız ülkesinin Altay'la birlikte kaydedilmesi bu kaydın Yenisey Kırgızlar'ı⁸⁸ hakkında olduğu kanaatini oluşturmaktadır.

Kırgızlar ancak XVI. yüzyıldan itibaren⁸⁹, ilk defa⁹⁰ şimdiki yaşadıkları yerde zikredilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte ileride görüleceği üzere, Kırgızlar'ın buraya ne zaman ve nasıl geldikleri hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır⁹¹.

86 Bu eserin müellifi 1927'de W. Barthold tarafından tespit edilmiştir. Eserin müellifi Mui-nü'd-Din Natanzi'dir. –Yu. B.-

87 СМІЗО, II. cilt, s. 130.

88 Altay'dan Doğu Tanrı Dağlarına da pek uzak değildir. –V. R.-

89 W. Barthold *Kırgız* teriminin anlam olarak değişebileceği olasılığını hesaba katmamaktadır. Özellikle Ebülğazi'nin, menşei açısından Oguz Han'a bağlı “gerçek” Kırgızlar “şimdi azdır” Moğol ve diğer boylar da artık kendilerini Kırgız olarak adlandırmaya başlamışlardır” sözlerini dikkate alınız. (Ebülğazi, Родословная тюрков, Demasions'un yayını, I. cilt, s. 51; II. cilt, s. 43). *Badâi'at-Tavarih'te geçen* (XVII. yüzyıl eseridir) bilgilere göre, Moğolistan'da *Kırgız* kelimesi “dağlı” anlamında da kullanılabiliyordu (ИНА elyazması, B 2304, s. 255 a.) – V. R.-

90 Anlaşılan, *Kırgız* adı Tanrı Dağları ve Yedisu'da önceki devirlerde de yayılmış durumdaydı. Bakınız; Barthold W., Собрание сочинений, II. cilt, I. kısım s. 512; 4. dipnot, s. 513; 6. dipnot. –V. R.-

91 Kırgızların atalarının, şimdi yaşadıkları topraklara ne zaman ve nereden geldikleri konusu hâlâ belirsiz ve tartışmalı olan konulardandır. Kırgızların menşei üzerine düzenlenmiş olan kongrede (Frunze, Kasım, 1956), kongre katılımcıları Kırgızların atalarının Tanrı Dağlarına nereden geldikleri konusunda ortak fikre varamamışlardır. Sadece, Kırgız halkının ana çekirdeğinin veya ana unsurlarından bir kısmının Merkezî Asya menşeli olduğuna dair bir sonuçla iktifa etmişlerdir (Bakınız; ТКАЭЭ, III. cilt, 1959). Tanrı Dağı Kırgızların çok taraflı “etnik, tarihi ve kültürel bağlantıları” herhalde Yenisey'de değil, Altay'da, daha çok Güney Altay'da izlenmektedir (Bakınız; Абрамзон (Abramzon), Этногенетические связи). –V. R.-

5

XVI-XVII. Yüzyıllarda Tanrı Dağı Kırgızları

Tanrı Dağı Kırgızlar'ı hakkında bilgiler, 1898'de yayınlanmış olan Памятная книжка Семиреченской области'ndeki ^{92*} *Yedisu Tarihi* adlı kitabımda tarafımdan toplanmıştır. Eserin başlıca kaynağı Mirza Haydar'ın 1540'ta meydana getirdiği *Tarih-i Reşidi* (Farsça bir eserdir. İkinci kısmı birinci kısmından daha önce 1541-1544 yılları arasında yazılmıştır) adlı eseridir. Daha sonraki dönem hakkında bilgileri ise, daha çok Kaşgarya tarihiyle ilgili eserlerden almaktayız. Bunların arasında İsmail Han (1670-1682) zamanında yazılmış olan Mahmud Çuras'ın Farsça eseri, en önemlisidir. “Yedisu Tarihi”ni yazdığım sıralarda bu eseri henüz bilmiyordum.

Başlangıçta Yedisu olarak, sadece İli nehrinin kuzeyindeki bölge adlandırılmaktaydı. Bu ad İli'nin güneyindeki dağlık bölgeye Ruslar zamanında verilmiştir⁹³. Moğol hâkimiyeti döneminde bu dağlık bölge ve halkının durumu hakkında, hemen hemen hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Bölge, Moğollar'ın Orta Asya'da kurduğu devletin sınırları içinde olup, XIV. yüzyılın başında bu devlet tamamıyla Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın oğullarının yönetimindeydi. Böylece Çağatay adı, bu devlete ve devletin askeri gücünü oluşturan göçebelere verilmiş olup, aynı zamanda Çağatay Hanlarının iktidarı kaybetmelerinden sonra, söz konusu devletin sınırları içinde yüksek bir gelişme göstermiş olan Orta Asya'nın edebiyat diline de verilmiştir. Bu dağlı ülkede, Isık Göl'de, büyük ihtimalle 1309 ve 1318 yılları arasında hüküm sürmüş olan Çağatay Hanları'ndan Esen Boğa'nın kışlık karargâhı bulunmaktaydı. Karargâh, adı geçen Han'ın yazlık

92 * *Yedisu Bölgesi'nin Ajandası*

93 *Macmu'at-Tavarih'te (XVI. yy)* Merkezi ve Güney Tanrı Dağlarına “Moğol Dağları” denmektedir. Bakınız: Ahsikendi, Tagircanov'un yayınından alıntılar s. 37 a. – V. R.-

karargâhı gibi, Çin ve Moğolistan'da hüküm süren Büyük Han'ın (Tuluyoğulları'ndan biri) askerleri tarafından yağma edilmiştir. 1340'lı yıllarda Çağatay Devleti, Batı (Buhara, Semerkant vs. gibi Türkistan'ın eski medenî bölgelerini içermekteydi) ve Doğu olmak üzere iki ayrı devlete ayrılmıştır. Gerçek veya sahte Çağatayoğulları, Doğu Çağatay devletinde de hüküm sürmelerine rağmen Çağatay adı sadece Batı Çağatay devleti ve halkı için söz konusu olmuştur. Batı kısmında XIV. yüzyıldan XVI. yüzyılın başına kadar Timur ve oğulları hüküm sürmüştür. Daha sonra hâkimiyet, batıdan gelen Özbekler'in eline geçmiştir. Doğu devletinin halkı kendilerine Mongollar veya Orta Asya telâffuzu ile Moğollar, ülkelerine de Moğolistan demişlerdir. Moğolistan'ın güney kısmını Doğu Fergana sınırlarından Turfan'a kadarki bölge yani Çin Türkistanı'nın medenî bölgeleri teşkil etmiş, kuzey kısmını da Balhaş'ın doğusundaki bozkırlar teşkil etmiştir. *Tarih-i Reşidi*'deki bazı yerlerde Moğolistan'ın nehirleri arasında İrtiş da gösterilerek, Moğolistan'ın sınırları daha kuzeylere kaydırılmaktadır. Güneyde bulunan Kaşgarya'nın medenî bölgeleri, her zaman Moğolistan toprakları olarak gösterilmiyor ve ileride de göreceğimiz üzere Kaşgarya'dan Moğolistan'a veya Moğolistan'dan Kaşgarya'ya sık sık yapılan hareketlerden söz edilmektedir.

Yedisu'nun bir kısmını oluşturan Isık Göl'ün güney bölgeleri, Fergana'dan Kuça ve Çerçen'e⁹⁴ kadar uzanan Çin Türkistanı'nın bölgeleriyle birlikte Türkleşmiş Moğol kabilesi olan Duğlatlara ait Manglay Sube bölgesinin sınırları içindeydi (aynı adı Dulat şeklinde Kazaklar'ın bir boyu taşımaktadır). Kendisi de Duğlatlar'ın hükümdar ailesinden olan *Tarih-i Reşidi*'nin yazarı, atalarının Manglay Sube bölgesini daha Çağatay zamanında aldığını belirtmektedir.

Duğlat beylerinin, Moğol hanlarıyla birlikte Timur'a karşı devamlı savaşlar yapmaları gerekiyordu. Timur'un istilaları hakkında oldukça ayrıntılı rivayetler bulunmaktadır. Yalnız ne bu hikâyelerde,

94 İlk neşrinde Gerçen'dir. - V. R.-

ne de Ulugbey'in ve diğer Timuroğulları'nın seferleriyle ilgili hikâyelerde Kırgızlar'dan söz edilmiştir⁹⁵. Kırgızlar, ilk defa 1503/04 kışın'da⁹⁶ meydana gelen olaylarda zikredilmektedir. Bu kış, Aksu şehrinde Moğol Hanı Ahmed ölmüş ve yerine oğlu Mansur geçmiştir. Kardeşi Sultan Halil'in, Mansur'la araları açık olduğundan, ondan ayrılarak Moğolistan'a gitmiş ve orada söz konusu bölgenin "vahşi aslanları" olarak bilinen Kırgızlar'a katılmıştır. Kırgızlar onu kendilerine başbuğ yapmışlardır. Daha sonra aynı yere, önce-leri Fergana'nın doğu sınırında Yası Boğazı'na giden yol üzerindeki Cetikent'te yaşamış olan diğer kardeşi Sultan Sait de gelmiştir. 1508'de kardeşler, Mansur tarafından bozguna uğratılmıştır. Sultan Halil, o zamanlarda Özbeklerin elinde bulunan Fergana'ya kaçmış, Sultan Sait ise aynı yıl, uzun bir maceradan sonra Kabil'e ulaşmıştır. 1511'de Özbekler, Farslar ve onların desteği altındaki Timurlu Babür tarafından Semerkant ve diğer bölgelerden kovulduğu sıralarda Sultan Sait, Babür tarafından Fergana'ya gönderilmiştir. Sonraları Sultan Sait, buradan Çin Türkistanı'nı ele geçirecektir.

Mansur Han'ın, Kırgızlar'ı Karaşar'a ve Turfan'a götürdüğünden söz edilmektedir. Kırgızlar Moğolistan'da meydana gelen bütün karışıklıkların suçlusu olarak kabul edilmişler ve büyük kısmı kılıçtan geçirilmiştir. Ancak sayılı kısmı Moğolistan'a dönmeyi başarmıştır. Mansur Han'ın Karaşar ve Turfan'a gitmesi Duğlatlar'ın baskısı altında olmuştur. Duğlat asıllı Mirza Ebu Bekr bu zamanlarda (1480-1514) Kaşgar hakimi idi. Onun hakimiyetinin son yıllarında askeri kuvvetlerinin komutanı Mir Vali, Moğollar'ı ve Kırgızlar'ı Moğolistan ve Aksu'dan sürüp atmıştır. Sonradan Kırgızlar'ın Isık Göl'ün

95 imur'un Moğolistan'a yaptığı seferleri anlatan kaynaklarda, Bulğaci kabilesinin adı da bulunmaktadır. Bulğaçiler Kırgız halkının bünyesine girmişlerdir. Bakınız; Петров (Petrov), К истории движения киргизов на Тянь-Шань, s. 42; Ahsikendi, Tagircanov'un yayını, alıntılar, s. 56 b, s. 57 b. – V. R.-

96 XVII. yüzyılda yazılmış fakat bize kadar ulaşmamış olan daha önceki kaynaklara dayalı Mahmud b. Veli'nin eserinde, "Kırgız boyları" terimi XV. yüzyılın ortasında Yedi Su'da geçen olaylar anlatılırken Kalmuk boyları (*Kalmākān*) ile birlikte zikredilmektedir. Bakınız; Ахмедов (Ahmedov), К изучению, s. 31. – V. R.-

güney tarafında yaşamalarına müsaade edilmiştir. Bu bilgi muhtemelen Mansur Han'ın kontrolü altındaki, Karaşar'dan ve Turfan'dan kaçmayı başarmış olan Kırgızlar'a ait olmalı.

Mirza Haydar'a göre Kırgızlar, Moğol kökenli halklardan biri olup, sırf Moğol Hanları'na karşı sıkça yaptıkları ayaklanmalar sonucunda onlardan ayrılmışlardır. Bunun dışında Moğollar, İslamiyet'i benimsemişler, Kırgızlar ise putperest kalmışlardır. Dolayısıyla bu da onların arasında düşmanlığa yol açmıştır. Yalnız aktardığımız bu son bilgi pek doğru değildir. İleride görüleceği gibi Kırgızlar'ın arasından çıkmış ve bir müddet Kırgızlar'ın başında bulunan bir önder, Muhammed adını taşımıştır. Fakat bütün diğer kaynaklara göre, Kırgızlar söz konusu dönemlerde ve sonraki uzun yıllar boyunca Müslüman sayılmamışlardır. Herhalde onlar görünüş olarak Müslümanlar'a benzemiyorlardı. Bundan anlaşılan, İslamiyet'in ateşli propagandacıları olan XV. yüzyıl Moğol Hanları, özellikle 1416'da ölen Muhammed Han'ın eli, Kırgızlar'a pek dokunamamıştır. Muhammed Han'ın bütün tebaasını sarık sarmaya zorladığı, itaatsizlerin kafalarına çivi çaktırdığı bilinmektedir. Bu arada, Muhammed Han'ın toprakları arasında, ileride Kırgızlar'ın yaşayacağı bölgeler de bulunmaktaydı. Çatır Göl'ün kuzey kıyısında bulunan Taş Rabat yapısı bu Han'a atfedilmektedir.

Mirza Haydar, Kırgızlar'ın başka yerden geldikleri hakkında hiçbir şey bilmiyordu. Herhalde onları, hep bulunduğu topraklarda yaşayan, en azından Moğollar'ın gelişinden beri orada yaşayanlar olarak bilmekteydi. Timur'un seferleri hakkında bilgi veren hikâyelerde⁹⁷ Kırgızlar hakkında herhangi bir bilginin bulunmamasına rağmen, "Türk boyları ve halklarının etnik durumu" üzerine araştırma yapan N. A. Aristov, *Tarih-i Reşidi*'deki bilgilerde Kırgızlar'ın XVI. yüzyılın başında batı Tanrı Dağları'nın yerli halkı olarak gösterildiklerine göre, Kara Kırgızlar'ın (XIV. yüzyılda) kuşkusuz şimdiki

97 Yukarıya bakınız; 3. dipnot. – V. R.-

yaşadığı topraklarda bulundukları”⁹⁸ kanaatine varmıştır. Hatta daha da ileriye giderek “M. Ö. III. yüzyılda Tannu Ola ve Doğu Tanrı Dağları arasında yaşayan Vusunlar’dan⁹⁹ başlayıp, Batı Tanrı Dağları’nın önceki kavimlerinin de “Kırgız kavmine mensup oldukları, Hunlar tarafından mağlup edilen Vusunlar’ın yaklaşık m.ö. II. yüzyılın yarısında, buradan Batı Tanrı Dağlarına¹⁰⁰ göç ettiklerini kanıtlamaya çalışmıştır. Aristov’a göre, Vusunlar’ın “gerçek halk adı” “her zaman Kırgız” idi.

Batı Tanrı Dağları’nda bulunan Kırgızlar hakkında XVI. yüzyıla kadar hiçbir bilginin bulunmaması dışında, bu Kırgızlar’ın XVI. yüzyılda da İslamiyet’e, İslam kültürüne yabancı kalmaları olgusu bu fikir ile çelişmektedir. Bundan, Kırgızlar’ın XVI. yüzyılda Batı Tanrı Dağları’nda mevcut olmalarının, Kırgızlar’ın tesirinin gerçekten de Batı Tanrı Dağlarına kadar ulaştığı Kırgız Büyük Devleti dönemindeki olaylarla ilgili olmadığını anlayabiliriz. Herhalde Kırgızlar’ın devlet kudretini kaybetmelerinden sonra, güneybatıda hiçbir Kırgız kalmamış olsa gerek. Kırgızlar’ın Orta Asya’lı Moğollar’ın İslamiyet’i kabul ettikleri dönemlerde burada bulunmaları da zayıf bir ihtimaldir. Büyük ihtimalle Kırgızlar, güney komşuları olan putperest Oyratlar ve Kalmuklar’ın batıya yaptıkları seferlere katılmışlardır¹⁰¹. *Tarih-i Reşidi* ve bazı diğer kaynakların verdiği bilgilerden

98 Günümüzde Aristov’un, Kırgızların “eski zamanlardan beri Tanrı Dağlarında yaşadıklarına dair” görüşü, daha XVI. yüzyıl Tanrı Dağlı Kırgızlarında; Selçuklu Sultan Sancar döneminde Hocent Dağlarında 40 guz’dan (gız’dan) oluşan Kırgız halkının bulunduğuna dair bir efsane-nin mevcut olmasıyla kısmen doğrulanmaktadır. (Bakınız; Ahsikendi, Tagircanov’un yayını, alıntılar, s. 18 a-b.) Aynı kaynağa göre, XVI. yüzyıl Tanrı Dağlı Kırgızların etnik yapısı da değişmemiştir. (Bakınız; Абрамзон (Abramzon), Этнический состав, s. 11) -V. R.-

99 Aristov’un, Kırgızlar’ın doğrudan doğruya Vusunlar’ın torunları oldukları hakkındaki görüşü, sağlam olmayan delillere dayanmaktaydı. Günümüzde, Tanrı Dağlı kavimlerin, özellikle M. S. ikibininci yüzyılın ilk yarısında değişmelere uğradığını gösteren paleoantropolojik bilgiler tarafından sarsılmıştır. Fakat, Kırgızların atalarının eski Vusunlarla bir çeşit bağlantısı olduğu ihtimalini kesin olarak inkar etmek için henüz erkendir. -V. R.-

100 Yenisey Kırgızlarının Tanrı Dağlarına Vusunlarla birlikte geldikleriyle ilgili varsayım Aristov’un şu çalışmalarında verilmiştir: Аристов (Aristov), Этнический состав, s. 17, 23-26; Опыт выяснения, s. 60-61.

101 W. Barthold’un bu tahmini henüz ispatlanmamıştır. Bu konuya özel olarak ithaf edilmiş olan

Kalmuklar'ın Moğolistanı istilalarının 1420'li yıllarda başladığı ve ancak Moğolistan'ı soyarak kendi ülkelerine döndükten sonra, 1470'li yıllarda geçici olarak durduğu anlaşılmaktadır. Fakat Mansur Han, Karaşar ve Turfan'a püskürtüldükten sonra tekrar Kalmuklarla savaşmak zorunda kalmıştır. Galiba Kalmuk hareketine, Kırgızlar'ın bazı boyları da katılmış olup bu Kırgızlar, Kalmuklar gittikten sonra batıda, Tanrı Dağları'nda kalmışlar ve oraya yerleşmiş olmalıdır. Gerçi kaynaklarda, bunun hakkında da hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

1514'te Sultan Sait Han, Kaşgar'ı fethederek Mirza Ebu Bekr'in hâkimiyetini ortadan kaldırmaya muvaffak olmuştur. Bu savaşta Kırgız Muhammed ona çok büyük hizmette bulunmuştur. Han, bu yardımın mükâfatı olarak bol hediyeler vermiş ve O'nu Moğolistan'a göndermiştir. Moğolistan'da O'na bütün Kırgızlar boyun eğmişlerdir. Muhammed Türkistan'a, Sayram'a ve Taşkent'e akınlar yapmaya başlamıştır. Türkistan seferi sırasında, söz konusu dönemlerde Semerkant'ta hakimiyet süren Kuçkunçi Han'ın oğlu Özbek Hanzade Abdullah esir alınmış, fakat sonra serbest bırakılmıştır. Sultan Sait Han, bu tavrından dolayı Muhammed'e kızmış ve 1517 sonbaharında Kırgızlar'a karşı sefer düzenlemiştir. *Tarih-i Reşidi*'de bulunan diğer bir bilgiye göre Han, bir Müslüman olarak İslam şehirlerini yağmaladıkları için Kırgızlar'ı cezalandırmak istemiştir. Barshan ırmağının Isık Göl'e döküldüğü yerde Muhammed mağlup edilerek esir alınmış ve Kaşgar'a götürülmüştür. Han buraya (Kaşgar'a) kış mevsiminin başında dönmüştür.

Birkaç zaman önce sözünü ettiğimiz Özbek şehirleri (Sayram, Talas ve Taşkent civarları) Kazak Kasım Han tarafından hücumla maruz kalmıştı. Kasım'ın kışlık karargâhı Karatal'da bulunmaktaydı. Bundan, Kırgızlar'ın belli bir dönem için, ya kuvvet ya da anlaşma yoluyla (kaynaklar bu konuyu aydınlatmamaktadır) topraklarını Kazak topraklarına kadar yaydıklarını anlamaktayız. Kudretli Kasım Han,

Petrov'un, К истории движения киргизов на Тянь-Шань adlı çalışması da meseleye tam açıklık getirmemiştir. – V. R. –

bu zamanlarda henüz hayattaydı (1518'de ölmüştür). Kırgızlar'dan farklı olarak Kazaklar, İslam çevresinden Özbekler'in arasından çıkmışlardır. Onlar Özbek Hanı Ebü'l-Hayır'dan (1468'de ölmüştür) ayrılarak Moğol Hanı Esen Boğa'nın (1431-1462) himayesi altına girmişler ve Çu kıyısına gelmişlerdir. Böylelikle, ilk başta Kazaklar ile Kırgızlar arasında ortak hiç bir şey yoktu. Ama sonraları bu iki halk kısa bir dönem müsterek siyasî hayat yaşamışlardır.

Sultan Sait Han, Moğolistan'a kardeşi Sultan Halil'in oğlu Baba Sultan'ı göndermeye niyetliydi (1508'de babası öldürüldüğü sırada hanzade henüz çocuktu). Bu fikri ona hanzadenin terbiyecisi Ali Bahadur Hoca telkin etmiştir. Fakat Hoca ölünce (dinî ünvanına rağmen aşırı derecede şarap kullanmaktan ölmüştür) 1522'de Baba Sultan yerine Han'ın kendi oğlu Raşid gönderilmiştir (Abdu'r-Reşit). Onunla birlikte esirlikten azad edilerek tekrar kendi halkının başına tayin edilmiş olan Muhammed de gönderilmiştir. Muhammed, Kırgız halkının büyük kısmını yeniden kendi hâkimiyeti altında birleştirmeye muvâffak olmuştur. Yalnız 1524'te Kırgız ülkesine, Kazak Hanı Tahir (Kasım'ın yeğenidir) gelmiştir. Başlangıçta Tahir, Raşid'le ittifak kurma arayışında bulunmuştur. Tahir, Raşid'in Koçkor'daki karargâhında kabul edilmiş ve ona (Raşid'e) kız kardeşini vermiştir. Fakat sonra Tahir, Kırgızlar'ın bir kısmını kendi tarafına çektiği için, onların araları açılmıştır. Kazaklarla olan ilişkileri için Muhammed de suçlu bulunmuş ve tekrar Kaşgar'a götürülmüştür. Sultan Sait Han'ın ölümünden sonra (1533) Muhammed Kırgız tekrar serbest bırakılmıştır. Fakat onun kendi halkına dönüp dönmediği bilinmemektedir. Kırgızlar, Tahir Han'ın tebaası olarak kalmaya devam etmişler, hatta gaddarlığı için kendi Hanlarını terk etmiş olan Kazaklar'a göre daha da sadık olmuşlardır. Tahir'e katılamayan Kırgızlar'ın bir kısmı Moğollar tarafından Atbaşı'ya göçürülmüştür. 1526'da Moğollar Tanrı Dağlarını terk etmişler ama beraberinde 100.000 Kırgız koyununu da götürmüşlerdir. Bundan dolayı söz konusu sefer "koyun seferi" (*koy çeriki*) adını almıştır. Aynı sebepten dolayı XIX. yüzyıldaki 5 Nisan

1866'lı Murzarabat meselesi "Koyun meselesi" olarak adlandırılmıştır (Romanovski başkanlığındaki Ruslar koyun sürülerini gaspetmişlerdir). 1527 ilkbaharında Tahir Atbaşı'ya gelmiş ve Kırgızlar'ı Moğol Hanı'nın bıraktığı at sürüleriyle birlikte geri getirmiştir.

Babasının yerine geçen Raşid Han (1533'ten büyük ihtimalle 1559 veya 1560'a kadar hakimiyet sürmüştür) Moğol hakimiyetini Kaşgar'ın kuzeyinde bulunan dağlarda canlandırmaya çalışmış, fakat sağlam bir başarı elde edememiştir. 1537 veya 1538'de Raşid, Tahir'in kardeşi olan Kazak Hanı Tugum'u bozguna uğratmıştır. Tugum'la birlikte 37 Kazak sultanı ölmüştür. Eserini bu olaydan sadece birkaç sene sonra meydana getirmiş olan Mirza Haydar, hiçbir kalıntı bırakmadan bütün Kazak halkının yok olduğu kanaatine varmıştır. Raşid, Moğolistan'da oğlu Abdüllâtif'i bırakmıştır. Fakat bundan hemen sonra Moğollar, Kasım'ın oğlu, Kazak-Kırgız Hanı Hakk Nazar tarafından darmadağın edilmiştir. Mahmud Çuras'a göre, hanzade Abdüllâtif yaralanarak esir alınmış ve muzafferin karargâhında şerefle kabul edilmiştir. Fakat kısa zaman sonra yarısından ölmüştür. Kısa süre sonra talih kuşu, tekrar Raşid Han tarafına konmuştur. Bazı bilgilere göre (Kaşgar yazarlarının birinde) Raşid Han Taşkentli Nevruz Ahmed Han'la ittifak kurmuş ve birlikte Artış (Artuç) yakınında Hakk Nazar'ı bozguna uğratmışlardır. Üstelik burada Hakk Nazar'ın kendisi ve "bayraklarıyla birlikte altı sultan" daha can vermiştir. Bu olaydan sonra Kazaklar, artık bayrak kullanmayı bırakmışlardır. Son olay bir Özbek müellifi tarafından da zikredilmektedir (XVII. yüzyıl'da Belh'te yazılmıştır). Ona göre Kazaklar'ın başında başka bir şahıs (Tahir'in kardeşi Buydaş Han) bulunmakta olup, savaş başka bir yerde (Isık Göl'de) yapılmıştır. Bu bilgiye göre savaşı kazananlar dokuz tane bayrak ele geçirmişlerdir. Raşid Han'ın Isık Göl seferi ve orada Taşkent'li Nevruz Ahmed'le görüşmesi diğer bir kaynağa göre 951/1544-45 yıllarında meydana gelmiştir. Diğer kaynaklarda bu olayın tarihi gösterilmemektedir. Mahmud Çuras, Hakk Nazar'ın Raşid Han'la yapılan savaştaki ölü-

münü biraz farklı anlatmaktadır. Bu bilgiye göre, Raşid Han seferden önce dini önderi Muhammed Şerif'le birlikte birkaç mübarek yeri ziyaret etmişti. Bunların arasında, Kaşgarya'nın ilk Müslüman Hanı Satuk Buğra Han'ın türbesi yer almaktaydı. Bundan sonra Han, Kazak ve Kırgızlar'a gitmiş, oradan üç ay yürüyerek düşmanı ancak Emil'de bulmuştur. Burada düşmanlarının müstahkem ordugâhını hücumla ele geçirerek Hakk Nazar Han'ı ve onunla birlikte diğer prensleri (töreleri) esir almıştır. Han'ın emriyle hepsi öldürülmüştür (Raşid Han'ın bu hareketi, Hakk Nazar'ın Abdüllâtif'i mağlup ettikten sonra gösterdiği büyüklüğüyle bağdaşmayan bir hareket olarak değerlendirilmiştir). Raşid Han, Emil'de üç gün kalmış ve oradan yedi bayrakla dönmüştür. Bundan sonra Kazak Hanları'nın bayrağı olmamıştır. Buydaş Han'ın mağlubiyeti ve ölümüyle ilgili bilgiler Çust asıllı Ferganalı şeyh Lutfullah'ın biyografisinde bulunmaktadır (şeyh 979/1571-72'de ölmüştür). Bu kaynağa göre Buydaş, Özbek Türkistanı'na yaptığı istila sırasında 967/1559-60'ta ölmüştür.

Yalnız hem Kazaklar, hem Kırgızlar bu mağlubiyetten sonra uzun süre zayıf kalmamışlardır. 1558'de Türkistan'da bulunmuş olan İngiliz Jenkinson, bu sıralarda Kazaklar'ın tekrar Taşkent'i, Kırgızlar'ın da Kaşgar'ı tehdit etmekte olduklarını duymuştur. Bu sözlerden, Hakk Nazar'ın ölümünden sonra Kazak ve Kırgızlar'ın artık tek devlet içinde olmadıkları anlaşılmaktadır. Genel olarak, sözünü ettiğimiz iki halk bundan sonra hiçbir zaman tek hanın hâkimiyeti altında birleşmemişlerdir.

Kırgızlar, Kaşgar'dan başka Fergana'ya da akınlar düzenlemişlerdir. Yukarıda belirttiğimiz Ferganalı Şeyh Lutfullah'ın biyografisinde, Kırgızlar'ın Ahsiket bölgesine yaptıkları akınların birinde, dervişlere ait koyunları ele geçirdikleri anlatılmaktadır. Fakat sonra özür dileyerek, (Kırgızlar'ın "Allah'ın adamlarına" duydukları saygı Fergana'lı Müslümanlardan daha az değildir diye), geri vermişlerdir. Diğer şeyhler gibi, Şeyh Lutfullah da göçebeler arasında İslâmiyetin yayılmasına ihtimam göstermekteydi. Onun öğrencisi Kazak Mu-

hammed, sadece Kazaklar arasında faaliyet göstermekle kalmamış, Kırgızlar arasında da faaliyetlerde bulunmuştur.¹⁰² Bu tür derviş propagandacılar son dönemlere kadar bozkıra gitmekteydiler. Onların etkisi altında göçebeler, İslamiyet'in akideleri ve törenlerini kabul etmiş birer Müslüman olmaktan ziyade, şeyhleri önder ve evliya olarak gören, onlara tapan Müslümanlar olmuşlardır.

Geçici olarak tek hâkimiyet altında birleştirilmelerine rağmen, Kırgızlar XVI. yüzyılın ikinci yarısında da en azından Kazaklar kadar Müslüman sayılmıyorlardı. Osmanlı Türk'ü Seyfi'nin 1582'de yazdığı Orta Asya hakkındaki eserinde, Kazaklar Hanefi mezhepli Müslümanlar'dan gösterilirken, Kırgızlar için "ne kâfir, ne de Müslüman'dır" denmektedir. Mirza Haydar gibi Seyfi de, Kırgızlar'ı Moğollar'ın akrabaları olarak bilmekteydi. Ona göre, Kırgızlar ulaşılması zor yerlerde yaşamaktaydı. Düşman saldırdığı zaman ailelerini dağların derinlerine gönderirler ve kendileri geçitleri müdafaa ederlerdi. Onlar, *Yada* taşıyla düşmanların ne eline ne de ayaklarına hakim olabilecekleri büyük bir kar ve fırtına (ayaz) yaratırlardı. Dolayısıyla düşmanları mağlup olurlardı. Ölülerin cesetlerini tabuta koyarlar ve yüksek ağaçların üzerine bırakırlardı (bu bilgiler Yeni-sey Kırgızlar'ı hakkındaki daha eski bilgilerden alınmış olsa gerek). Kırgızlar'ın Hanı yoktu. Sadece *Kaşka* dedikleri beyleri vardı (Kalmuklarda sık rastlanan ünvanıdır)¹⁰³.

102 Kırgızların arasında İslam dinini yaymak için faaliyetlerde bulunan Lutfullah'ın diğer öğrencisi Şeyh Hoca İshak (Mahdum-i Azam'ın oğludur) için, onların İslamiyetten önceki inançları hakkında bazı yeni materyaller için bakınız; Ворожейкина (Vorojejkina), Доисламские верования. – V. R. -

103 *Kaşka* unvanı Türk menşeli olsa gerek. Çünkü (Bilgilerinden yararlandığımız B. İ. Pankratov'a göre) Moğol ve Kalmuk dillerinde bu söz bulunmamaktadır. *Kaşka* sözünün Türk dilindeki anlamı için bakınız; Словарь Радлова (II. cilt, s. 394-395). "Manas" destanının son versiyonlarında *Kaşka* kelimesi "yüksek komutan" anlamında kullanılmıştır. Fergana Kıpçakları'ı ve Kuzey Tanrı Dağlarının Kırgızlar'ı arasında "Ceti Kaşka" uruk-boy adı bulunmaktaydı. "İti-Kaşka" Fergana Kıpçaklarının 5 neslinden biridir (Наливкин (Nalivkin), История Хокандского ханства, s. 155). "Ceti Kaşka", Kırgızların Solto kabilesinin yedi küçük alt boyunun toplu adıdır (Bakınız; Абрамзон (Abramzon), Этнический состав, s. 31, 24-25 ve tablo). *Масту 'at-Tavârih'*c göre, Kıpçak Ak-Timur'un yedi oğlunun torunlarıdır. Onlar, alında beyaz lekeli olan yedi boz atla gezerlermiş. Kıpçak Ak-Timur'un bulunduğu yer olarak

Eserini XVII. yüzyılda Farsça yazmış olan Özbek tarihçisi Mahmud b. Veli de Kırgızlar'a kâfir demektedir. 12.000 aileden oluşan bu Kırgızlar Receb H. 1045'te (11 Aralık 1635'ten 9 Ocak 1636'ya kadar) Karategin üzerinden Hisar'a gelmişlerdi. Onların başında 12 başbuğ bulunuyordu (galiba 100 aileye birer başbuğ olsa gerek). Bunlar sonraki Şaban ayında (10 Ocaktan – 7 Şubata kadar) Belh'te Özbek Hanı tarafından kabul edilmişlerdir. Onlar önceleri günlerini inançsızlıkta, yanlışlıkta ve cahillikte geçirmişlerdir (anlaşılan onlar Özbek ülkesine geldikten sonra İslam'ı kabul etmişlerdi). Bu olay herhalde Kırgızlar'ın Karategin'e gelmeleriyle ilgili olsa gerek ki, Kırgızlar'ın bir kısmı hâla burada yaşamaktadır. Bir rivayete göre, Karategin uzun zaman Kırgızlar'ın elinde bulunmuş ve ancak yakın zamanlarda tekrar Tacikler tarafından ele geçirilmiştir. Gerçi şu anda Kırgızlar buranın zayıf bir azınlığını oluşturmaktadırlar (son bilgilere göre onların sayısı 8. 000'den biraz fazladır. Tacikler ise 173. 488'dir. Yani Kırgızlar burdaki halkın % 4'ünü oluşturmaktadır)¹⁰⁴.

Mahmud Çuras, XVII. yüzyılda Kırgızlar'la Moğollar arasında geçen birkaç çarpışmadan da söz etmektedir. Muhammed Han öldükten sonra (yaklaşık 1610'da) Kaşgarya'da ortaya çıkan karışıklıklar sırasında, Tileke Biy ve Bay Boto Kara başkanlığındaki 5. 000 kişilik Kırgız müfrezesi Uç ve Aksu'ya saldırmışlardır. Saldırı sırasında bunlar ikiye ayrılmışlardı. Tileke'nin 2.000 kişisi Bay Boto Kara'nın 3.000 kişisi vardı. Bay Boto Kara, Timur Sultan tarafından (Muhammed Han'ın torunu) bozguna uğratılmış ve 2.000 kişisini kaybetmişti. Hayatta kalan 1.000 kişi ise boynunda sadaklarıyla itaatlerini bildirmek için sultana gelmişlerdir. Daha sonra Tileke de

Kulân gösterilmektedir. "Ceti Kaşka" ile ilgili olarak, onların da Karkara gibi (Söz konusu kaynakta tespit edilen versiyona göre Manas'ın büyük babasının ve Manas'ın ilinin adıdır) aynı menşeli olduğu bildirilmektedir). Bakınız; Ahsıkendi, Tagircanov'un neşri, alıntılar, s. 56 b. ИНА elyazması, s. 85. -V. R.-

104 Karategin'deki Kırgızlar hakkında bilgi veren Tacik rivayetleri için bakınız: Кисляков (Kislyakov), Очерки. Pamir ve Pamir ctrafında, Tacikistan hudutları içinde yaşayan Kırgızlar üzerine yapılan etnografik çalışmaların bibliyografyası için Шерстобитов (Şerstobitov)'un kitabına ve diğerlerine bakınız. Очерк, s. 51-52; 6. dipnot, s. 47; 1. ve 3. dipnotlar. -V. R.-

armağanlarıyla gelerek özür dilemiştir. Sultan hepsini affetmiş ve serbest bırakmıştır. Bu olay Muhammed Han'ın ölümünden hemen sonra vuku bulmuştur. Çünkü sultan, dedesinin ölümünü bu Kırgızlar'dan öğrenmiştir. Diğer bir kaynağa göre, Kırgızlar Uç'u yağmalamayı başarmışlar, Moğollar ise onları Yeni Art boğazının yanında yakalamışlardır.

Moğollar ile Kırgızlar arasında yeni bir çarpışma 1620'li yıllarda, Anak Han lakabını taşımış olan Abdullâtif Han zamanında meydana gelmiştir (1037/1627-28'de öl.). Kırgızlar, Şahnaz köyünü yağlamışlardı. Han, onları takip etmek için bir müfreze göndermiş, fakat Kırgızlar, bu müfrezeye pusu kurarak büyük zarar vermişlerdir.

1630'lu yılların başında, Kaşgarya'da meydana gelen iç savaşlar sırasında Kırgızlar'ın, taht taliplerinden biri olan Mahmud Sultan'a verdikleri bir yardımdan söz edilmektedir. Bu sultan, sonraları Kılıç Han lakabını taşımıştır.

Kırgızlar, Abdullah Han'ın (1048-1080/1638-39-1669-70) uzun süren saltanatı zamanında birkaç defa zikredilmektedir. Han, hâkimiyetinin başlangıç döneminde Oş'a başarılı bir sefer düzenlemiştir. Dönüş yolunda Kırgızlar, Han'ın arkasına düşmüşler fakat yakalayamamışlardır. Buna karşılık Kırgızlar, Beş Buynak yerinde birkaç Moğol elebaşısını büyük bir bozguna uğratmışlardır. Kırgızlar'ın Uç ve Aksu'ya yaptıkları akınlar püskürtülmüştür. Sonraki sene Han, Aksay'da yaşayan Kırgızlar üzerine sefer düzenlemiştir. Kırgızlar'ın başında Tilek'in oğlu Koysarı ve Yol Buldı bulunmaktaydı. Bu sefer Aksay Seferi (*Aksay Çeriki*) olarak adlandırılmıştır. Seferin sonuçları hakkında hiçbir şey anlatılmadığına göre sefer başarılı olamamış olsa gerek. Bundan sonra Kırgızlar, tekrar akın düzenleyerek Moğol ordusunu darmadağın etmişlerdir. Ancak sonra kendileri de bozguna uğramışlardır. Buna rağmen Kırgızlar, ellerinden ancak kardeşi İbrahim'in cesareti sayesinde kurtulmuş olan Han'ı tehdit etmeye devam etmişlerdir. Daha sonra Abdullah'ın Andican'a yaptığı, biri başarılı

geçmiş diğeri ise iyi bir sonuç vermemiş olan iki seferden söz edilmektedir. İkinci sefere Kırgızlar da iştirak etmişlerdir.

Han, devletinde asayişî yeniden kurmayı başardığı sıralarda, rahatsızlık yaratan unsur olarak sadece Kırgızlar kalmıştır. Han, devlet erkânının tavsiyesi üzerine onları imha etmeye karar vermiş (Muhtemelen burada Hanın hizmetinde bulunan Kırgızlar'dan söz edilmektedir) ve 10.000 Kırgız kılıçtan geçirilmiştir. Bununla birlikte Kırgızlar'a Moğolistan ormanlarının aslanları dendiği (bu ifade *Tarîhi Reşîdî*'den alınmıştır) fakat onların, aynı zamanda vefasızlıklarıyla da farklı oldukları bildirilmektedir. Han'ın Atbaşı'ya ve Aksay'a yaptığı sonraki seferini bildiren hikâyede sadece Kalmuklar'dan söz edilmektedir. Görünüşe göre, Kırgızlar artık buralarda bulunmuyorlardı. Han, Kırgızlar'a yaptığı katliama rağmen onları tekrar hizmete almayı gerekli bulmuş ve Kırgızlar yeniden Kaşgar ve Aksu'da büyük nüfuz sahibi olmuşlardır. Han, eğer Kırgızlar en ufak bir şey için bile birileriyle tartışırsa, böyle bir adamı öldürüp varlığına el koymalarına izin vermişti. Han oğulları Nure'd-Din ve Yolbars arasında geçen mücadele sırasında (henüz babaları hayatta iken) Han'ın yanında Çumak Bek¹⁰⁵ adlı bir Kırgız bulunmaktaydı. Han, yaklaşık 1680'de Mekke'ye gittiğinde, onun seyahat arkadaşlarının büyük kısmını Kırgızlar oluşturmuşlardır. 200 Kırgız, babasıyla arası açılmış ve o gittikten sonra bir sene boyunca Kaşgarya'da hakimiyet sürmüş olan oğlu Yolbars'ı takip etmeleri için Han tarafından gönderilmişti. 1680'lerdeki yeni karışıklar zamanında Kırgızlar, Kaşgar'ı zapt etmişler, kısa bir dönem için de Yarkend'i ele geçirmişlerdir. Fakat sonra orasını terk etmek zorunda kalmışlardır. Kırgızlar'ın Yarkent'i tekrar ele geçirme teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Çok geçmeden Kaşgarya'da, genel olarak Orta Asya'da hakimiyet Kalmuklar'a (Oyratlar'a) geçmiştir. Kalmuk tarihinde, onların Burutlar'la olan (Kalmuklar Kırgızlar'a *Burut* demişlerdir) çarpış-

105 Muhtemelen Çubak Bek olmalı. -V. R.-

ması 1683 sonbaharında geçen olaylarla ilgili bir hikâyede anlatılmaktadır. Kalmuklar'ın Kırgızlar'la daha Yenisey'de iken alış verişleri olmuştur. XVII. yüzyılın başında Yenisey'e Ruslar gelmişlerdir. Sonuç olarak Yenisey Kırgızlar'ı hakkında tekrar bazı bilgiler elde etmekteyiz. Bu Kırgızlar'ın XIV, XV ve XVI. yüzyıllardaki mukadderatı hakkında, bilindiği kadarıyla hiçbir tarihî kaynak bilgi vermemektedir.

6

XVII. Yüzyılda Yenisey Kırgızları

Sibirya'nın ve Yenisey Kırgız Ülkesi'nin Ruslar tarafından fethi üzerine, hem Merkezi arşivden hem de Sibirya arşivlerinden alınan çok sayıda belge yayınlanmış ve bu belgelere dayanarak eserler yazılmıştır. Ruslar'ın Yenisey'deki menfaatleri Oyrat Devleti'nin menfaatleriyle çatışmaktaydı. Dolayısıyla Kırgızlar'ın XVII. yüzyıldaki kaderinin incelenmesi Rus-Oyrat ilişkilerinin incelenmesine bağlıdır. Profesör Kotviç'in yakın zamanlarda (1921) yaptığı Русские архивные документы по сношениям с ойратами в XVII. и XVIII вв.^{106*} adlı araştırmasından anlaşıldığına göre, bu konuyla ilgili materyaller henüz tam açıklığa kavuşturulmamıştır. Sibirya'nın fethedilmesinin tarihi üzerine yapılmış en erken ve değerli araştırmalardan biri (1750) Gerard Friedrich Miller'in Описание Сибирского царства и всех происшедших в нём дел^{107*} adlı eseridir. En son tarih araştırmaları arasında Prof. N. N. Kozmin'in Хакасы^{108*} adlı Yenisey Kırgızlar'ı üzerine yazılan özel bir eseri de bulunmaktadır (1921)¹⁰⁹.

Bu zamanlarda Yenisey Kırgızlar'ı tek bir devletin idaresinde yaşamıyorlardı. N. Kozmin'in araştırmalarına göre başlıca 4 Kırgız hükümdarlığı bulunmaktaydı. Bunlar; Tuba Hanlığı (Tübe nehri boyunca, Krasnoyarsk kazasında ve Yenisey'in sol tarafından Abakan'a kadarki bir yer), Yezer Hanlığı (Yenisey'in sol tarafında, Abakan'dan kuzeye doğru Batenev sıradağlarına kadarki bir yer), Altır Hanlığı (Yezer'in batı ve güneybatı tarafı) ve Altısar Hanlığı (Yezer'in kuzey

106 * XVII-XVIII. yüzyıl Rus-Oyrat İlişkileri Üzerine Rus Arşiv Dokümanları

107 * Sibirya Hanlığı ve Hanlık'la İlgili Tüm Meselelerin Tasviri

108 * Hakaslar

109 Yeni araştırmalar için bakınız; Бахрушин (Bahruşin), Енисейские киргизы; Потапов (Potapov), Очерки; Потапов (Potapov), Происхождение. Yenisey Kırgızları'yla ilgili neşredilen materyaller üzerine son bildiri; Нуров (Nurov), Краткий обзор. - V. R. -

ve kuzeydoğu tarafı) idi¹¹⁰. 1618 yılındaki İvan Petlin'in elçilik heyeti ile ilgili bir hikayeye göre, Tomsk'tan Kırgız ülkesine kadar, "hızlı yürüyüşle on günlük", Kırgız ülkesinden Abakan'a kadar altı günlük, Abakan'dan Kemçik'e kadar dokuz günlük, Kemçik'ten büyük göle yani Ubsa'ya kadar üç günlük yol idi . Petlin'den önce, 1616'da Kırgız ülkesinden Vasiliy Tyumenets ve İvan Petrov geçmişlerdi. Bütün Kırgız topraklarının hükümdarı olarak hâkimiyeti babasından miras almış olan Nemek Törö¹¹¹ (Petlin'e göre Nemey) sayılmaktaydı. Nemek'in hizmetinde "Nomça ve Kora adlı iki iyi Törö" bulunmaktaydı. Kırgız topraklarının ötesinde "Tabınlar ülkesi" vardı. Tyumenets'e göre bu "aynı Kırgızlar'ın topraklarıdır. Yalnız bunlar ayrı yaşıyorlar ve Kırgız Ülkesi ve Altan Han'a haraç veriyorlardı" Burada, Batı Moğolistan'ın o zamanki hakimi Tümetli Altan Han kastedilmektedir. İvan Petlin, Kırgız ülkesinden yani Nemek'in karargâhından Altan Han ülkesinin hudutlarına kadar ancak "yarım gün" yürümüştür.

Bütün bu bilgilerden, Kozmin'in kitabında anlatılan dört hükümdarlık arasında, Tuba hükümdarlığının diğer üçünden farklı durumda olduğu özel bir hayat yaşadığı anlaşılmaktadır. Tyumenets'in sözlerinden kültürel açıdan Tubalılar'ın diğer Kırgızlar'dan daha aşağı seviyede olduğunu alıyoruz. Bunların ne inekleri, ne de koyunları vardı. "Sadece atlara ve geyiklere sahipti" Ruslar, bütün Kırgız topraklarının yüksek hükümdarı olarak Altır hükümdarını kabul etmekteydi. İleride göreceğimiz gibi, herkesten daha önce Ruslar'la münasebetler kurmuş olan Nomça, Altısar hükümdarıydı. Yani, bu Kora-Yezer hükümdarıydı demektir. Genel olarak Kırgız halkının kültür seviyesi de bu zamanlarda yüksek değildi yani XIII. yüzyıldakinden daha aşağıdaydı. Kırgızlar "balık yerler, vahşi hayvanlar elde ederler; savaşta yay kullanırlar; at ve inekleri boldur fakat hububat ekmezler" denmektedir. Kültürün gerilemesi, Moğol İmparatorluğu döneminde gelişmiş olan kervan ticaretinin gerilemesine bağlı olsa gerek.

Yeniseysk (1618) ve Krasnoyarsk (1627) şehirleri kurulmadan önce, Kırgızlar Ruslar'la görüşmek için 1604'te kurulmuş olan

110 Козмин (Kozmin), Хакасы, s. 77, v.d.

111 * kncz

Tomsk şehrine gelirlerdi. Bir bilgiye göre 1606'da, diğer bir bilgiye göre 1608'de, Kırgız hükümdarları Nomça ve Koçebay, hizmetindeki adamlarıyla birlikte Tomsk'a gelmişlerdi. Onların yemin etmeleri sağlandıktan ve "Nomça'nın eşi ile Koçebay'ın oğlu" Tomsk'ta rehin alındıktan sonra, serbest bırakılmışlardı (burada Nomça'nın eşi Koçebay'a karşı entrika çevirmiştir)¹¹². Nomça'ya "Altan Han'a ve Çin devletine gitme" görevi verilmiş, fakat sonra Nomça bu görevi yerine getirmemiştir. Koçebay'ın ise, "Kırgız hükümdarları Noyan, Komka ve Obray'ı, Rus Çarı'na boyun eğdirmesi gerekiyordu" Yalnız, kısa süre sonra bunların araları açılmıştır. Tomsk'un yeni voyvodası Nomça'nın eşinin samur kürküne el koymuştu. Bunun sonucunda Nomça öyle "üzüntü duymuş ki" Ruslar'a düşman olmuş ve hasımlığını Ruslar'ın emri altında bulunan Çulım Tatarlarına saldırmakla göstermiştir. Böylelikle Kırgızlar ile, ancak antlaşmalarla kısa süreliğine aralar verilecek olan uzun bir savaş başlamıştır. G. F. Miller'e göre "Rusya tarafından her ne kadar gayret gösterildiyse de, Kırgızlar'a tamamıyla boyun eğdirilememiştir"

Kaynaklarda, 1614'te Kırgızlar'ın Tomsk'a düzenledikleri akından söz edilmektedir. 1615'te Ruslar'ın Kırgız ülkesine ilk ve başarısız seferi yapılmıştır. Buna rağmen 1616'da Vasiliy Tyumenets ve İvan Petrov, 1618'de İvan Petlin hiçbir engel görmeden Kırgız ülkesi üzerinden Moğolistan'a geçirilmiştir. Petlin'in fikrine göre Nemek Han, daha o zamanlarda "Büyük Çar'ın eli altında bulunuyordu" Tyumenets'ten önce Tomsk voyvodaları, aynı 1616 yılında Vasiliy Ananyin adlı bir tüccarı dilmaç Luka ile birlikte Kırgızlar'a göndermişlerdi. Ananyin, Kırgız hükümdarı Kora'yı Altan Han'a göndermiştir. Tyumenets ve Petrov geri döndükten sonra sözünü ettiğimiz Kora, onlarla birlikte kendi elçisini göndermiştir. Altan Han'ın Moskova'ya gönderdiği iki elçisi de bunlarla birlikte yola çıkmışlardır. Bu sıralarda Altan Han, Kırgızlar'ın yardım isteğini geri çevirmiş ve Ruslar'a, huzursuzluk yaratan bu Kırgızlar'ın hareketlerini bastıracağını taahhüt etmiştir. Bundan dolayı Kırgızlar boyun eğmek lüzu-

112 Nomça'nın eşi; Koçebay'ın, Noyan'ın ve Kaşka'nın "kocasına itaat etmediklerini" söyleyip şikayet etmiştir. Bakınız; Kozmin, Хакасы, s. 52. -V. R.-

munu duymuşlardır. Petlin'in elçilik heyeti Çin'den döndükten sonra, Altan Han'ın elçileriyle birlikte Kırgız elçileri de Rusya'ya gönderilmiştir. Bunlar 1619'da Tobolsk'a, 1620'de de Moskova'ya varmışlardır. Ancak Ekim 1620'de onlar Tomsk'tan "Kırgız sınırlarına" kadar geri geçirilmişlerdir.

Bundan kısa süre sonra; Altan Han, Oyratlar'ı yenmiş ve sonuç olarak durumu sağlamlaştırmıştı. Dolayısıyla Han, Ruslar'la olan görüşmelerini keserek Kırgızlar'ı kendi uyrukluğuna kabul etmeye razı olmuştur. Kırgızlar, Rus hudutlarına tekrar akın düzenlemeye başlamışlardı. Rus voyvodaları ile Kırgızlar arasındaki görüşmeler çoğu zaman vasıtasız yapılmaktaydı. Bir kere Ruslar, ticaret güvenliği için barışın yeniden tesis edilmesine ilgi duyan Buharalı tüccarların aracılığına baş vurmuşlardı. Görüşmeler, voyvodaların hainliği sonucunda Kırgızlar tarafından durdurulmuştur. Tomsk şehrine görüşme yapmak üzere gelen Kırgız hanı Kora tutuklanmış ve sonra "sessizce ortadan kaldırılmıştı"

1630'lu yıllarda durum tekrar değişmiştir. Altan Han ile Oyratlar arasında yapılan savaşta Oyratlar galip gelmişlerdir. 1634'te Altan Han, Sayan Sıradağları'nı geçerek Yenisey ve Abakan'a varmış ve Rusya uyrukluğuna geçmek zorunda kalmıştır. Ruslar'ın isteği üzerine Han, Kırgızlar üzerindeki itibarını, onları Ruslar'la uzlaştırmak için kullanmaya çalışmıştır. Fakat bu amaçla gelen Lama hiçbir şey elde edememişti (1635). Hatta Kırgızlar, o zamanlarda başlarında 1635'te Hun Tayçı ünvanını (Rusça "Kontayşa") almış olan Batur'un bulunduğu Oyratlar'ın tarafına geçmişlerdi. Daha 1633-1634'lerde Kuznetsk'e kadar yaklaşmış olan Altısar hükümdarı Behteney de, Oyrat tabiiyetine geçmiştir.

Kırgızlar, Oyratlar'dan yardım bekleme ümitlerinde hayal kırıklığına uğramışlardır. Batur, daha 1641 ve 1643'lerde Kırgızlar'ı kendi tabileri olarak görüyordu. Fakat kendini toparlamış olan Altan Han, Kırgızlar'ı tekrar haraca bağladığı zaman Batur onlara fiili yardım göstermemiştir. 1648'de sözünü ettiğimiz Behteney Han, Rus tabiiyetine geçmiştir. 1652'de Kırgız ülkesi, Altan Han'ın ve oğlu Loçjan'ın

hücumuna uğramıştır. Bu defa Kırgızlar, yardım için Krasnoyarsk'a başvurmuşlardır. Ruslar onlara sadece görüşmelerde destek vermişlerdir. Ancak Altan Han'ı geri çekilmeye zorlamak için bu da kâfi idi. Altan Han'ın henüz hayatta iken lehine iktidardan feragat ettiği oğlu Loçjan, Kırgızlar ve Ruslar'a karşı tekrar mücadeleye girmeyi düşünüyordu. Loçjan başlangıçta başarılı olmuş, hatta Tomsk'a bile yürümek istemiştir. Fakat bu arada Altan Han'ın ölüm haberi gelmiş ve o, kendi topraklarını kaybetmemek için geri çekilmek zorunda kalmıştır.

1660'lı yıllarda durum Ruslar'ın lehine değişmiştir. Batur'un ölümünden sonra (1653) Oyratlar'ın siyasi birliği ve kudreti bir dönem için zayıflamıştır. 1666'da Hun Tayçı Senge'in kendisi Rusya tabiiyetine geçmeyi kabul etmiştir. Aynı yıl, Loçjan da yardım isteğiyle Tomsk'a elçi göndermiştir. Fakat bu arada, XVII. yüzyılda ilk ve son kez Kırgızlar'ın arasında güçlü bir şahsiyet ortaya çıkmıştı; bu da Nomça'nın torunu (İşey'in oğlu) İrenek'tir. İrenek "20 seneden fazla bir zaman (1680'li yılların ortasında veya ikinci yarısında ölmüştür) Krasnoyarsk, Açinsk, Kuznetsk, Tomsk, Kansk hatta Yeniseysk ve Udinsk için (Aşağı Udinsk) tehlike oluşturmıştır"¹¹³. İrenek kendi halkının, hatta halkının bir kısmının bile müstakil hükümdarı değildi. O ilk başta Loçjan'a, bağlı sayılıyordu ve Ruslar İrenek'i ele geçirmek için Loçjan'a müracaat etmişlerdi. Loçjan Oyratlar tarafından yenildiği ve sonra esir alındığı zaman Kırgızlar Hun Tayçıların hâkimiyetine, önce Senge'ye (1671'de öldürülmüştür), sonra da onun kardeşi ve halefi Galdan'a boyun eğmişlerdir. Galdan zamanında Oyrat Devleti tekrar büyük bir göçebe devletine dönüşmüştür.

Oyrat devleti, aynı zamanda hem Yenisey Kırgızları'yla hem Tanrı Dağlı Kırgızlar'la alış verişte bulunan tek devlettir. Oyratlar, bu iki Kırgız grubunun arasında her hangi bir mukayese yapmadıkları gibi, Oyratlar'ın ülkelerini ziyaret etmiş olan Avrupalılar ve Ruslar da her hangi bir mukayese yapmamışlardır. Bu iki Kırgız grubunun arasında hiçbir ilişkinin kurulmadığı, hiçbir antlaşmanın yapılmadığı da bilinmektedir. 1680'li yıllarda Tanrı Dağlı Kırgızlar'la savaş yapan Galdan'ın, ta 1670'li yıllarda düşmanlarından kaçarak Yenisey Kır-

¹¹³ Kozmin, *Хакасы*, s. 63. Bakınız; Потапов (Ротаров), Происхождение s. 45, v.d. -V. R.-

gızlar'ının ülkesinde sığındığı ve kurtulduğu bellidir. Galdan'ın ve haleflerinin baş karargâhı İli vadisinde yer almış olup Yenisey Kırgızlar'ı'na göre Tanrı Dağlı Kırgızlar'ın ülkesine daha yakındı. Galdan Ruslar'la barış içinde yaşamaya çalışmıştır. O, Tomsk ve Krasnoyarsk voyvodalarından Kırgızlar'ı rahatsız etmemelerini istemiş, buna mukabil Kırgızlar'ın Rus köylerine akın yapmalarına engel olmuştur. Fakat akınlara engel olma konusunda her zaman başarılı değildi. Hatta Kırgızlar 1673 ve 1674'lü yıllarda, Oyratlar'ın desteğiyle Rus topraklarına seferler düzenliyorlardı. 1678 ve 1683'te İrenek, kendi ülkesinde Rus elçilerini kabul etmiştir. İrenek 1684 yılında aynı anda Tomsk'a, Yeniseysk'e ve Krasnoyarsk'a seferler yapmak için hazırlık yapmıştı. Fakat bu arada Moskova'dan elçileri dönmüş ve sefer gerçekleştirememiştir. İrenek'in müttefiki olarak sık sık zikredilen diğer bir hükümdar Şandık'ın son seferi 1691-1692'lerde meydana gelmiştir.

Rus arşivlerinde İrenek'in gönderdiği elçilerin 1684'te Moskova'ya gelişiyile ilgili bir dosya muhafaza edilmiştir. Aynı yerde, İrenek'in "*Kalmukça mektubunun*" hem aslı hem tercümesi bulunmaktadır. Kırgızlar'ın Ruslar'la ilişkilerinde Oyrat dili ve alfabesini kullandıklarını gösteren başka kaynaklar da bulunmaktadır. Hâlbuki Oyratlar kendileri, Ruslar için daha iyi anlaşılan Tatarca'yı, bazen de Farsça'yı kullanmışlardır. Kotviç'in araştırmalarına göre, Rus sarayı Oyratlar'la mektuplaşmalarında ancak 1669'da ilk defa "*cevap için Tatarca yerine Oyrat dilini kullanmıştır*" Anlaşılan, o zamanlarda Kırgızlar'ın kendi dilinde yazıları yoktu.

Sonbahar 1703'te Ruslar'a "2500 Kalmuk'un Kırgız ülkesine geldikleri, bütün Kırgızlar'ı kovup dağıttıkları, şimdi de Kırgız ülkesinde kimsenin kalmadığı" haberi gelmiştir. İlk önce bu haber kuşkuyla karşılanmış ama sonra doğrulanmıştır. Bundan dolayı V. V. Radloff gibi sadece XIX. yüzyıl ilim adamları değil, G. F. Miller gibi XVIII. yüzyıl ilim adamları da, Kırgızlar'ın hepsinin veya büyük kısmının ülkeyi terk ettiğini ve yerine, söz konusu dönemlerde bölgenin Ruslar tarafından işgal edilmesiyle başka bir ahalinin geldiğini zannetmişlerdir. Miller'e göre o zaman Kırgızlar "Sibirya'yı tamamıyla terk etmişlerdi" Prof. Kozmin gibi diğer ilim adamları, Kırgız halkının

sadece bir kısmının göçürüldüğünü ve bu göçürülmüş kısmın pek çoğunun sonradan geri döndüğünü, bundan dolayı bölge ahalisinin terkihi XVII. yüzyılda ne ise şimdi de aynı şekilde devam ettiğini zannetmişlerdir. Prof. Kozmin'in fikrine göre, eski Kırgız ülkesinin şimdiki ahalisi (Ruslar'ın adlandırdığı gibi "*Minsu Tatarları*" veya 1917 İhtilali'nden sonra kendilerini "*Hakaslar*" olarak adlandırmaya karar vermiş olan ahali), "*Eski yerliler*" olarak kabul edilmelidirler. Elbette bu terim, ancak çağdaş ilmin temelinde açıklanabilir"¹¹⁴.

Böylelikle, Yenisey Kırgızlar'ı'nın bir halk olarak varlığına son verilmiştir. Hatta yerli efsanelerde bile bu kayboluş olayı Kırgızlar'ın büyük kısmının fiziki olarak ortadan kalkması şeklinde anlatılmaktadır. Radloff, kuşkusuz Yenisey'de kalan Kırgızlar'ın torunlarından biri olan Sagaylar'ın Kırgız boyundan, bir efsane duymuştur. Bu efsaneye göre, Kırgızlar ülkelerine haraç toplamak için gelen 300 kişilik Oyrat müfrezesini, başbuğlarıyla birlikte imha etmişlerdi. Gönderilen müfrezeden bir sene boyunca hiç haber gelmeyince Hun Tayçı, oraya Kazak-Burutlar'dan oluşan (Oyratlar Kırgızlar'a Burut demişlerdir. Oyratlar "Kazak-Burut" yani Kazak-Kırgız olarak Kazaklar'ı adlandırmışlar, Oyratlar'ın örneğiyle Ruslar da Kazaklar'a böyle demişlerdir) 1000 kişilik müfreze göndermiştir. Müfrezenin başbuğu, Kırgızlar'dan Oyrat askerlerinin katledilmelerinin sorumlusunu öğrenemeyince bütün halkı beraberinde Hun Tayçı'ye götürmüştür. Ancak önceden saklanmış olan birkaç kişi hayatta kalmıştır. Radloff tarafından aktarılan diğer bir efsaneye göre, Kırgızlar'ın göçürülüşü, Kalmuk halkının özgürlüğü için savaş veren meşhur Amursana'ya (1750'li yıllar) atfedilmektedir. Amursana 1757'de Rus hudutlarına sığınmış ve aynı sene Tobolsk'ta çiçek hastalığından ölmüştür. Elbette bu efsane gerçeklere uymamaktadır. Valihanov'a göre Omsk Sibirya Kırgızlar'ı¹¹⁵ Bölge İdaresi arşivinde, 1746 yaz ayında 12 *Kırgız-Kalmuk*'un¹¹⁶ eş ve çocuklarıyla birlikte Ust-Kamenogorsk'a geldikleri-

114 Kozmin, Хакасы, s. 88.

115 Kazakları

116 Sin'tszyan'daki "Kırgız-Kalmuklar" için bakınız; Абрамзон (Abramzon), Киргизы КНР. -V. R.-

ne dair bir belge bulunmaktadır. Bunların anlattıklarına göre, 3000 Kırgız ailesi (Kozmin'in fikrine göre 2500'dür; belgede 1500'dür) "50 veya daha çok sene önce" başında Duhar, Sandık ve Çinbin gibi üç Kalmuk zaysanının (başka bir bildiriye göre Zukar, Sandık ve Benben'dir; Kozmin'in dayandığı belgede Çinbil'dir)¹¹⁷ bulunduğu 500 kişilik müfreze tarafından "savaşsız ama zorla" göç ettirilmiştir. Yerli halk Abakan'daki mezarların Kırgızlar'a ait olduğunu ileri sürmektedirler. Üstelik cengaver Kırgızlar'ın düşmanlarıyla burada savaştıkları, savaşta ölenlerini burada gömdüklerine dair bir efsane de bulunmaktadır. Radloff, bu mezarları inceleyerek söz konusu efsane-nin gerçeklerden uzak olduğuna kanaat getirmiştir. Mezarlarda bazen kadın ve çocukların iskeletlerine rastlanmıştır. Eğer mezarlar savaş meydanında ölmüş askerleri gömmek için kazılmış olsaydı bunların bulunması imkansızdı. Fakat savaş durumunu yansıtan başka bir bilgiye de rastlanmamıştır. Son araştırmacılarından Radloff'un öğrencisi S. D. Maynagaşev (sonraları iç savaş sırasında ölmüştür), Abakan ırmağının aşağı kolunda yaşayan Kaçiler arasında, bir Kırgız uruğuna rastlamıştır. O, eskiden Kırgız boylarının oldukça yaygın olduğunu gösteren şu dörtlüğü aktarmıştır.

*"Kırlardağı kayıñdardın betinde, Tamga çokpu kırgız balta çappağan
Özöndördö, cılgalarda, saylarda, Kırgız çokpu kırgın bolup catpa-
ğan?"*

"Kırlardaki kayın ormanlarında Kırgız'ın balta vurmadığı yer var mı?"

Vadilerde, boğazlarda, çaylarda Kırgız'ın kırılıp yatmadığı yer var mı?"

Bu satırlarda Kırgızlar'ın, bir zamanlar kudretli olan halkın ölüm ve yıkımı üzerine duydukları acı ve hüznün açık bir şekilde hissedilmektedir.

¹¹⁷ Bakınız; Kozmin, *Hakası*, s. 85.

XVII-XIX. Yüzyıllarda Tanrı Dağlı Kırgızlar

Oyratlar tarafından göçürülen Yenisey Kırgızlar'ının sonra nerede yaşadıkları hakkında tam ve doğru bilgiler bulunmamaktadır. 1746'da Ust-Kamenogorsk'a gelen "Kırgız-Kalmuklara" göre onlar "Urga'ya gönderilmişler" ve burada, sözünü ettiğimiz dönemlerde hâkimiyet süren Hun Tayçı Galdan Tseren'e haraç vermişlerdir. "Urga" olarak Hun Tayçı'nın İli nehrinin yakınındaki karargâhı bilinmekteydi. Yenisey'den göç ettirilen Kırgızlar, böylelikle Tanrı Dağlı akrabalarına oldukça yakın bulunmaktaydı. Fakat ötekilerin bu Kırgızlar'ı bildikleri ve yahut da bu Kırgızlar'ın o zamanlarda Yenisey'den Tanrı Dağları'na geldiklerine dair hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Yüzbaşı Unkovskiy'in 1722-1724 yılları arasında Oyratlar'a yaptığı elçilik göreviyle ilgili yazdığı hikayesinde, Oyrat Devleti, Oyrat Devleti'yle Kırgızlar arasındaki ilişkileri yansıtan pek çok bilgi bulunmaktadır. Bununla birlikte bu hikâyenin editörü olan Prof. N. İ. Veselovskiy'in (ЗИПГО по  тд. этногр., т. X, вып. 2, 1887) kitap için yazdığı Giriş'te, Dipnot ve Açıklamalarda, Eklerde ve aynı zamanda editörün bu kitaba eklemiş olduğu Prof. Pozdneev'in Mektubu'nda da epey bilgi bulunmaktadır. Söz konusu kitabın ve diğ er materyallerin kullanımı, XVIII. yüzyıldan başlayarak ortaya çıkan terminoloji belirsizliğinden dolayı bir dereceye kadar zorlaşmaktadır. Çünkü, artık Kırgız olarak, bu adın gerçek taşıyıcılarından başka, Kazaklar da adlandırılmaya başlamıştır. Miller'in dipnotuna göre, bu hata Rus Edebiyatında ilk defa 1734- "С.-Петербургскіе Вѣдомости" (Saint-Petersburg Haberleri)'de yapılmıştır. Fakat, daha Oyrat elçisi Borokurgan'ın Eylül 1721'de başbakan kont Golovkin ile yaptığı görüşmesini aktaran haberde, elçinin verdiği cevapların

tercümesinde “Kırgız-Kazak” teriminin kullanıldığını görmekteyiz. Unkovskiy’in yaptığı elçilik görevi hakkında yazdığı hikâyesinde “Kırgız” kelimesi eklenmeden, birkaç yerde “Kazaklar” ve “Kazak Ordası”ndan söz edilmektedir. Fakat yine de Kazaklar bazı yerlerde Kırgız olarak adlandırılmaktadır. Meselâ, 1716’da İrtiş üzerinde yapılmış olan Rus-Oyrat savaşlarını yansıtan bir hikâyede, Kontay-şa’nın (Hun Tayçı), Kırgızlar ve Telengutlar’ın kendisini terk etmeleri için onları yanına aldığı belirtilmektedir. Ağustos 1723’te Unkovskiy ile yapılan görüşmeler sırasında Hun Tayçı Tsevan Rabtan, Ob Nehri üzerinde yaşayan Kırgızlar’ın, Kuznetsk’liler ve Krasnoyarsk’liler tarafından kovulduklarını, tahkir edildiklerini söyleyerek şikâyet etmiştir.

Eğer burada da söz konusu Kazaklar ise, Kazak topraklarının Tanrı Dağlı Kırgızlar’dan başlayıp, Yenisey Kırgızlar’ının ülkesine kadarki mesafede yayıldığı anlaşılmaktadır. Herhalde önce Oyratlar, sonra onların örneğiyle Ruslar tarafından, Kırgız adının veya Oyratça Burut adının yanlışlıkla Kazaklar’a verilmesi bununla ilgili olsa gerek.

Unkovskiy, Oyratlar’ı örnek alarak gerçek Tanrı Dağlı Kırgızlar’a Burutlar demektedir. Unkovskiy’e, Burutların Tuz Gölü’nün yakınlarında yaşadığını bildirmişlerdir. Unkovskiy’in dergisinde ve dergiye ek olarak sunulan haritada Isık Göl bu şekilde adlandırılmaktadır. Unkovskiy’in çağdaşı olan Oyrat hükümdarı Hun Tayçı Tsevan Rabtan’ın (tahta XVII. yüzyılın son yıllarında çıkmıştır) “Tuz Gölü’nün yakınlarında yaşayan Burut adlı bir halkı hükmü altına aldığı kaydedilmiştir. Burutlar, Kazak Ordası’yla sınırdışı. Burutların sayısı yaklaşık 5000 çadır olup, 3000 civarında “iyi asker” çıkarabiliyorlardı¹¹⁸. Burutlar haritada, Isık Göl’ün batısında bir yerde yerleştirilmiştir. Unkovskiy’in kendisi, ancak Isık Göl’ün doğusunda bulunan Tüp ve Cırgalang ırmaklarının etrafını ziyaret etmişti. Burutlar’dan

118 Унковский (Unkovskiy), Посольство, s. 187.

hiç söz etmediğine göre, orada onları görmemiştir. “Renat’ın Haritası” olarak adlandırılan haritada (gerçekte bu Kalmuklar’ın haritasıdır. 1733’te Renat tarafından götürülmüştür) Burutlar, sadece Fergana’da, Sır Derya’nın güneyinde gösterilmektedir¹¹⁹. Herhalde Kırgızlar, Oyratlar tarafından Tanrı Dağları’ndan sürülmüş olup, ancak 1758 yılında Oyrat Devletinin Çinliler tarafından yıkılmasından sonra geri dönmüşlerdi. Kırgız halkının hafızasında galiba sadece bu göç, yani onların Fergana’dan Tanrı Dağları’na geri dönüşleri muhafaza edilmiştir. Buna göre Kırgızlar Fergana’yı vatanları sayıyorlar¹²⁰ ama daha önceki hicretleri hakkında hiçbir şey bilmiyorlardı.

XVIII. yüzyılda, henüz Oyrat Devleti yıkılmadan önce Kaşgar’da Kırgızlar’ın sayısı çoğalmıştı. Kırgızlar’ın Kıpçak boyunun bir kısmı Kuça üzerinden (herhalde Tanrı Dağları’ndan) Hotan’a¹²¹ gelmişlerdi. Son Oyrat hükümdarlarından Amursana’nın¹²² kardeşi ve rakibi olan Davatsi (1750’li yıllar), onların teslim edilmesini talep etmişti. Talep yerine getirilmemiş ve Kırgızlar, Kaşgar hocalarından Sadık Hoca’nın Hotan’dan Yarkend’e düzenlediği bir sefere iştirak etmişlerdir. Yerli Kırgızlar gibi, “Andicanlı” Kırgızlar da (yani Ferganalı Kırgızlar) Akdağlı hocalar ve Karadağlı hocaların arasında

119 W. Barthold, haritadaki bu yazıyı “Kırgızların Tanrı Dağları’ndan Oyratlar tarafından sürüldüğü” şeklindeki fikri için delil olarak kullanırken, burada Renat’ın Haritası’nda sadece Oyrat Devletinin sınırları dışındaki halkların adı işaret edildiğini dikkate almamaktadır. Muhtemelen Oyratlar komşuları hakkında bilgi edinmek istemiş olmalı. Oyrat Devleti’nin kendi topraklarında hiçbir etnik isim gösterilmemektedir. Gerçekte ise; Barthold’un kullandığı kaynaklar, Unkovskiy’in haberleri, Kaşgar ve Çin müelliflerinin verdikleri bilgiler, Kırgız halk rivayetleri, Kırgız halkının büyük bir kısmının günümüzdeki Kuzey Kırgızistan’dan Fergana bölgesine sürüldüğünü göstermektedir. Ama yine de, özellikle İli nehrinin bulunduğu bölge ve Tanrı Dağlar’ı olmak üzere, Oyrat devletinin sınırlarında da Kırgız (Burut) boylarının bir kısmı bulunmaktaydı. – V. R.-

120 Daha XVI. yüzyılda tespit edilen rivayetlere göre Kırgız halkının doğuşu Fergana vadisine sınır bulunan dağlara bağlanmaktadır. – V. R.-

121 Bakınız; Muhammed Sadık Kaşgarî, Salaheddinova’nın çevrisinden alıntılar, s. 107-108. -V. R.-

122 G. E. Grumm Grjimaýlo’nun W. Barthold’un bu eseri için yazdığı tenkidinde Davatsi’nin, Amursana’nın kardeşi olmadığı belirtmiştir. Bakınız; Grumm Grjimaýlo, ИГТО, LXVI. cilt, I. baskı, s. 181. -V. R.-

geçen kavgalara katılmışlardır. Ferganalı Kırgızlar'ın başında Kubat Mirza¹²³ adlı birisi bulunmaktaydı.

Doğu Türkistan'ın Çinliler'in eline geçmesinden sonra, Tanrı Dağı ve Pamirli Kırgızlar Çin hakimiyetini tanımışlardır. 1816'da Kırgızlar, Tamaşlık (veya Taşbalık)'ta meydana gelen Ahun Ziya-ü'd-Din'in Çinliler'e karşı yaptığı ayaklanmasını desteklemişlerdir. Burası sonraları da, Toru Aygır Kıpçak boyuna ait Kaşgarlı Kırgızlar'ın merkezi olmuştur. Taşbalık, Kaşgar'ın güneybatısında, Yaman Yar veya Gez ırmağının dağlardan çıktığı bir yerde bulunmaktadır. 1858-1859 yıllarında Kaşgarya'da bulunmuş olan Çokan Velihanov, Taşbalık civarında yaşayan Turaygır-Kıpçak Kırgızlar'ından başka, Çin'e tâbi diğer Kırgızlar'ı görmemiştir. Halbuki Velihanov kendisi, Kaşgar'ın kuzeybatısındaki dağlarda yaşayan, en önemli Kırgız boylarından olan Çoñbağışlar'dan da söz etmiştir. Kornilov'un verdiği 1900 yılına ait bilgilere göre, Kırgızlar'ın sayıları 43 000 olup, Kaşgarya'nın pek çok yerinde, kuzeydoğuda bulunan Kuça'dan güneybatıdaki Yukarı Sancu nehir bölgesine kadar uzanan topraklarda onlara rastlanmaktaydı. Bu Kırgızlar'ın bir kısmı "nispeten yakınlarda, bağımsız Hokand Hanlığının son yıllarında Fergana'dan ayrılmıştır"¹²⁴ (Hokand Hanlığı 1876'da ortadan kaldırılmıştır). Kaşgar Kırgızlar'ının büyük kısmı Çoñbağış (2000 çadırdan fazlaydı) boyuna mensuptu. Radloff'a göre Çoñbağışlar Kaşgar'ın batısında yaşamalarına rağmen önceleri Hokand Hanlığına tâbi idiler (Velihanov'a göre de böyledir). Kornilov'un verdiği bilgilerde Turaygır-Kıpçak boyundan söz edilmemektedir. *Fergana Bölgesinin 1911 y. İstatis-*

123 Kubat-Biy Kırgızların Kuşçu kabilesinin başbuğu olup, Fergana vadisinde geçen siyasi olaylarda önemli rol oynamıştır. XVIII. yüzyılın 50'li yıllarının başında Hokand beyi İrdana'yı (Ertana / Erdana) desteklemiş, fakat sonra ondan ayrılarak (Bakınız; Валидов (Validov), Некоторые Данные, s. 106-107) Kaşgar'daki askerî hareketlere iştirak etmiştir. Kubat-Biy'in bu askerî hareketlere katıldığına dair bilgi, ilk defa, Muhammed Sadik Kaşgari'nin bilgilerinden istifade etmiş olan Velihanov tarafından kaydedilmiştir. Bakınız; Muhammed Sadik Kaşgari, Salâheddinova'nın çevirisinden alıntılar, s. 111, vd. Kırgızlar'ın Kuşçu boyunun geçmiş için bakınız; Abramzon, Этнический состав. -V. R.-

124 Корнилов (Kornilov), Кашгария, s. 233.

tik Özeti'ne¹²⁵ sunulan Pokrovskiy ile Stogov'un Margilan Alay'ı hakkında yazdığı makalede Toru-Aygır soyu ("Doru At") Hokandlı Alim Han'ın hakimiyeti döneminde, yani XVIII. yüzyılın sonu veya XIX. yüzyılın başında "Hokand Vilayeti'nin Karabulak yöresinden gelip, Kızıl Su vadisinin yukarılarında Kesek'in ötesinde yerleşen" Kıpçak boyunun kolları arasında da zikredilmektedir. Rivayete göre eskiden (XVII. yüzyılda) Margilan Alayı'nda sadece Çoñbağış boyu yaşamıştır.

1897'de yapılan Rus nüfus sayımı, Kırgızlar'ı veya o zamanlarda adlandırılış şekliyle Kara Kırgızlar'ı sadece Fergana bölgesinde var saymıştır. Burada onların sayısı 201. 579 kişi idi (diğer bölgelerde Kara Kırgızlar veya XIX. yüzyıldaki diğer bir adlandırışla "Vahşi Dağlı Kırgızlar" ortak "Kırgız" adıyla Kazaklarla birleştirilmekteydi). Fergana Bölgesinin 1911 y. İstatistik özetine göre Kırgızlar'ın sayısının daha da az oluşu (toplam 81. 669 olup, bunlardan 60. 835'i Namangan'da, 18. 379'u Andican'da bulunmaktaydı) dikkat çekmektedir.

Kırgızlar'ın büyük kısmı Yedisu bölgesinde bulunuyordu. Oyrat Devleti'nin yıkılışından sonra onlar tekrar Yukarı Narın, Yukarı Çu ve Isık Göl'ün kaynaklarını¹²⁶ oluşturan ırmakların bulunduğu dağlık bölgelere, yani Rus hâkimiyeti dönemindeki Pişpek ve Prjevalsk (Karakol) uездlerinin (kaza) sınırları içindeki dağlık bölgelere yerleşmişlerdir. Kırgızlar'ın önemsiz bir kısmı da (yaklaşık 50 000) Sır Derya Bölgesinin Evliya Ata uezdinde yaşamaktaydı¹²⁷. Kırgızlar XVIII. yüzyılın ikinci yarısında¹²⁸ Orta Cüz Kazaklar'ının Hanı Ab-

125 * Статистический обзор Ферганской области за 1911 г.

126 Yazılı kaynaklara ve Kırgızların kendi rivayetlerine göre (yukarıya bakınız; 2. dipnot) Kırgız boylarının bir bölüğü, Oyrat Devletinin en kudretli döneminde bile bu dağlık bölgelerde yaşamışlardır. -V. R.-

127 Başlıca Talas vadisi ve ona komşu dağlık bölgelerde. -V. R.-

128 Velihanov'un verdiği bilgilere göre Ablay, Kırgızlara (Burutlara) 1770'te saldırmış ve onların birleşmiş kuvvetlerini, Çu nehrine dökülen Kızıl Su ve Şamsı ırmaklarının yakınında yapılan savaşta yenmiştir. Bakınız; Валиханов (Velihanov), Сочинения, s. 5. Bu dönemin Kırgızları hakkında bilgi edinmek için bakınız; И. Андреев (I. Andreev), Описание Средней Орды. -V. R.-

lay'ın (1787 ölm.) saldırısına maruz kalmışlardır. Ablay Han “açık meydan muharebesinde Kırgızlar'ı ağır bir bozguna uğratarak ülkelere şiddetli bir şekilde tahrip etmiştir” XIX. yüzyılda Ferganalı Kırgızlar gibi, vadinin kuzeydoğusundaki dağlarda yaşayan Kırgızlar da Hokand Hanlığına tâbî sayılmaktaydı. Kırgızlar'ın bazıları Rus kervanlarını Kaşgarya'ya geçirme vazifesini üzerlerine alarak Rusya tâbîyetine geçmeyi kârlı bulmuşlardır. Kırgız boyları arasında en doğuda bulunan ve Isık Göl'ün doğu kıyısıyla Tekes arasında yaşayan Buğu (“geyik”) kabilesi herkesten önce¹²⁹ Ruslar'la ilişkiler kurmuştur. 1814'te Şıralı Biy'in oğlu Koyçubek, Sibirya Genel Valisi Glazenap'ın (Sibirya idaresi, sonra Batı Sibirya İdaresi olmuştur. Söz konusu dönemlerde Tobol'sk'ta bulunmaktaydı) ziyaretinde bulunmuş ve ondan “Kervanların geçmesinde yaptığı hizmetleri için yüzbaşı ünvanı, altın madalya ve kılıç almıştır”¹³⁰. 1824'te, “Sibirya Kırgızlar'ı üzerine Tüzüğü”ün çıkmasından iki sene sonra, Semipalatinsk'li tüccar S. Popov'un kâhyası, Kazan Tatarlar'ından Feyzullah Seyfullin, Semipalatinsk bölgesinde yaşayan İşimli (küçük) burjuva B. A. Pilenkov ve Kazak sultanı Gali Adilev'in hizmetinde bulunan Telengut Uysunbay Şukurov, Buğu kabilesinin küçük uruklarını (Celden, Arık Tukum ve Belek) Rus tâbîyetini kabul etmelerine ve bu amaçla mebuslar göndermelerine ikna etmiştir. Elçiler Yüksek Saray'a gitmek için müsaade istemişler fakat sadece Semipalatinsk ve Omsk'ta kabul edilmişlerdir. Onlar 5 Ocak'tan 25 Mayıs 1825'e kadar Omsk'ta bulunmuşlar ve sonra geri gönderilmişlerdir. Elçiler Karatal ormanlarına kadar, başında yarbay Şubin'in bulunduğu Kazaçık müfrezesinin refakatinde gelmişler, sonra buradan Isık Göl'e kadar Nyuhlov 60 Kazaçiğiyle refakat etmiştir. Elçilerin yanında ilk defa “Vahşi Dağlı Kırgızlar'ın Tasviri”ni yazmış olan müellif hekim Zibberşteyn vardı. Söz konusu tasvirin daha sonraları yayınlanıp yayınlanmadığı, eğer yayınlanmadıysa elyazması şeklinde muhafa-

129 XVIII. yüzyılın 80'li yıllarının başında Kırgızların Sarıbağış boyunun başbuğu “Atake Batır”ın elçileri Rusya'yı ziyaret etmişlerdir. -V. R.-

130 Н. Коншин (N. Konşin), *Каракиргизская депутация*, s. 76, dipnotlar.

za edilip edilmediği hakkında hiçbir fikrim yoktur¹³¹. Rus tâbîyetini kabul etmek konusunda, kervanlara saldıran yağmacıları bastırmak için Rus müfrezesinin gönderilmesini isteyerek Belek boyu daha da ileriye gitmiştir. Söz konusu dönemlerde Belekler'in başında, herhalde daha önceleri Rusya'da bulunmuş olan Koyçubek bulunmaktaydı. Rusya'ya gönderilen elçilerin arasında Koyçubek'in kardeşi Algaza vardı. Omsk'ta tercih, nedense Celden boyuna yapılmıştır. Celden temsilcisi Alimbek'e en yüksek ödül; Andreev Kurdelâ'lı altın madalya ve ismi yazılmış kılıç hediye edilmiştir. Alimbek'in babası Yapalak,¹³² Kutlu'ya Aleksandrov Kurdelâ'lı altın madalya verilmiştir. Aynı ödüller diğer iki boyun elçileri Algaza ve Akimbek'e de verilmiştir. Koyçubek, Genel Valiye yazdığı mektubunda kardeşi Algaza'nın "aldığı hediyeleri" ile diğer temsilciler ile eşit duruma koyulduğunu söyleyip memnuniyetsizliğini ifade etmiştir. Genel Vali cevabî mektubunda Algaza'ya "en iyi hediyeler¹³³" armağan edileceğine söz vermiş, fakat bilindiği kadarıyla yapılan bu vaat yerine getirilmemiştir. Aynı zamanda, Algaza'nın Yunus ve Acıbay adlı kardeşlerinin Genel Vali'den birer altın madalya bağışlaması istekleri de (Koyçubek için kılıç istemişlerdir) tatmin edilmemiştir. Ödül almayanlar arasında Arık Tukum boyunun temsilcisi Akimbek'in babası Olcobay Tölöberdi de bulunuyordu.

Памятная книжка Семипалатинской области'¹³⁴*de (1900, No4) yayınlanan bu hikâyede Kırgızlar için karakteristik olan (Kazaklar'dan farklı olarak) *манар* kelimesine hiç rastlanmamaktadır. Acaba bu kelime Zibberşteyn'in gezi notlarında var mıydı?¹³⁵. Elim-

131 Bu elyazma bulunmuş ve 1936'da M. P. Vyatkin tarafından yayınlanmıştır. Bakınız; Зибберштейн (Zibberşteyn), Путевые замечания. -V. R.-

132 Kırgızça telâffuzu Capalak'tır. -V. R.-

133 Bakınız; N. Konşin, Каракиргизская депутация, s. 72-76. -V. R.-

134 * *Semipalatinsk Bölgesi Ajandası*

135 Zibberşteyn seyahat notlarında *Манар* terimini kullanmamış, Kırgız büyüklerine *Биы* demiştir. Belki Zibberşteyn, 1824'te Isık Göl Kırgızlarının Buğu boyunu ziyaret ettiği sıralarda, bu boy mensupları arasında *Манар* terimi henüz kullanılmamakta veya az kullanılmaktaydı. Bakınız; Abramzon, Этнический состав, s. 32. -V. R.-

de bulunan kaynaklarda *manap* kelimesine, Han ünvanını alarak Ruslar'a karşı ayaklanmış ve sonra 1847'de Kırgızlar'la yapılan çatışmada ölmüş olan Sultan Kenesarı Kasımov'un ölümünü anlatan bir hikâyede rastlanmaktadır¹³⁶. Bu olayı Ruslar'a, söz konusu çatışmaya katılmış, Buğular'ın batı komşuları olan Sarıbağış boyunun Manapları Cantay Karabekoğlu ve Ormon Niyazoğlu anlatmışlardır. Cantay'a ödül olarak altın madalya ve şeref diploması takdim edilmiş, diğerine ise bütün bunların dışında altın sırmalı cübbe de armağan edilmiştir. Tatar mollası Gali Yakubov, ve Kırgızlar'la yapılan çatışma sırasında Kenensarı'yı terk eden Kazak sultanı Rustem Ebulfeyzoğlu Ruslar'la Kırgızlar arasında aracılık yapmışlardır (Kenensarı'nın oğlu Ahmed, Kenensarı'nın diğer bir oğlu Sıddık'ın sözlerinden hareket ederek yazdığı notlarında "söylentilere göre Sultan Rustem'in Kara Kırgızlar'la yapılan savaşta onların tarafını tuttuğunu, fakat bunun doğruluğunun tam olarak belli olmadığını" kaydetmiştir). (Manap) Ormon, oğlu Ümmet Ali için de ödül (altın madalya ve mümkünse altın kılıç) istemiş fakat anlaşılan bu ödül verilmemiştir. Bunun dışında Ormon, Hokand Hanlığı'ndan Evliya Ata'ya Kıpçakların geldiğini, Kırgızlar'dan itaat talebinde bulunduklarını fakat o, İli'nin kuzey tarafına (yani Ruslar'a) göç etmek zorunda kalsa bile onların talebine uymayacağını belirtmiştir. Ve sonunda Ormon, Kaşgar Hocaları'nın Çinliler'e karşı savaşlarında Kırgızlar'dan yardım istediklerinden (bu sıralarda Kaşgarya'da "Yedi Hoca İsyanı" olarak bilinen hareket vardı) de söz etmiştir. Rus hudut askerlerinin komutanı, Ormon'a Kıpçaklarla olan mücadelesinde başarılar dilemiş ve Rusya ile Çin arasındaki dostluk ilişkilerinden dolayı Çin işlerine müdahale etmemesini rica etmiştir. 1848 yılının sonunda Kazak Uluğ Cüzü'nün polis komiseri baron Vrangeli, Rustem'in oğlu Kazak sultanı Mamır'ı, Kırgız elçisi Satay'la birlikte, Tatar Galin ve bir Rus Kazaçığı'nın refakati altında Omsk'a göndermiştir.

136 *Manap* terimi ilk defa Velihanov (1835-1865) tarafından, 1770'te Ablay Han'la savaşan Kırgız büyükleri hakkında bilgi verirken kullanılmıştır. Velihanov tasvir ettiği olayları aile rivayetlerinden öğrenmiştir. Bakınız; Velihanov, *Сочинения*, s. 5 ve sonrakiler. -V R.-

Radloff 1860'lı yıllarda, *manap* kelimesinin Kırgızlar'da XVIII. yüzyılda ortaya çıktığını duymuştur. Anlatılanlara göre Sarıbağış boyunun beylerinden biri Manap adını¹³⁷ taşımıştır. Daha sonra o, kendi boyunun başbuğu olmuş ve bundan dolayı Manap öldükten sonra bütün beyler Manap adını taşımaya başlamışlardır. Radloff, bu hikâyeyi gerçek dışı bulmuştur.

(Pişpek Uezdi Başkanı) A. Talizin'in 1897'de yazdığı makalesinde de *manap* kelimesinin diğer Kırgızlar'a Sarıbağışlar'dan geçtiği bildirilmektedir. O zamanlarda *manapların* sayısı pek çokmuş. 1231 çadırdaki 3955 erkek bulunmaktaymış. Tâbii bu sayıya *manapların* bütün akrabaları da dahildi. Fakat manaplara tâbi, *bukara* sözü altında birleştirilen halk kitlesi (Arapça fâkir'in çoğul şekli fukarâdır. Türkçe telâffuzu *bukara* veya *pukara'dır*¹³⁸) bu sayı dışındaydı. Ama *bukara* da, *Manap*'ın mensup olduğu boya ait sayılıyordu. Kazaklar'da *pukara* adını "ak süyeklerden=ak soylulardan"¹³⁹ yani kendilerini Cengiz Han'ın torunları olarak bilen "Sultanlardan" farklı olarak "kara süyekler=kara soylu" halk taşımıştır. Bundan anlaşılan, Kırgızlar'da *manaplar* Kazaklar'daki "ak süyekler" yani sultanlar gibi aristokrat tabakayı oluşturmaktaydı. Gerçi Kırgızlar'da "ak soylu" ve "kara soylu" arasında pek fark yoktu.

Genel Vali Grodekov'un görevlendirmesiyle 1886'da Evliya Ata Uezdinin bozkırlarında bulunan A. N. Vişnegorskiy¹⁴⁰, manapların menşei hakkında bazı bilgiler toplamıştır. Herhalde Vişnegorskiy, ne Kırgızlar'ın *bukara* veya *pukara* sözü hakkında, ne de Sarıbağış menşeli manaplar hakkında bir şey duymamıştı. Ona manapların

137 Kırgız şecerelerine göre, Sarıbağış başbuğu Manap XVII. yüzyılda yaşamıştır. -V. R.-

138 *Fukara* olarak Güney Tanrı Dağlarından Hind'e kadarki bölgede yaşayan çeşitli dağ boyları ve halklarının, sosyal açıdan aşağı durumda olan sosyal ve etnik grupları adlandırılmaktaydı. Bakınız; M. Андреев (M. Andreev), Таджики долины Хуф, I. baskı, s. 36 ve s. 45'teki dipnotlar. Bellew, *General Report*, s. 81-82. -V. R.-

139 * *Sök*; Kırgızca ve Kazakçada (pek çok diğer Türk boylarında) kemik demektir

140 Vişnegorskiy, Genel Vali Grodekov'un kendi adıyla yayınladığı "Киргизы" adlı kitabın gerçek yazarıdır. -V. R.-

“bütün beyler grubu arasından çıkan en iyi insanlar”¹⁴¹ olduğu söylenmiştir. Bunların hiçbirisi Cengiz Han oğullarından değildi (herhalde Kırgızlar’da böyle bir şey olmamıştı). “Cesareti ve bilgeliği” ile sivrilene bütün insanlar (beyler) manap olabilirlerdi. Onlar, karışıklıklar sırasında halka liderlik yaparlardı. Dışarıdan istilâ olduğu zaman diğer manaplar arasından (bilgeliği ve cesareti ile) sivrilene birisi halkın başına geçerde: “*Halkın onları seçme durumu yoktu. Fakat seçme durumları olsaydı mutlaka onları seçerlerdi*”¹⁴². O zamanlarda Evliya Ata Uezdi’nde toplam sekiz manap ve akrabaları bulunmaktaydı.

Rus askerlerinin İli Ötesi Bölgesi’ndeki (Зайлийский край) ilk keşif hareketleri 1852’de meydana gelmiştir. 1854’te artık sözünü ettiğimiz bölge ele geçirilmiş ve sonraki yıllarda Vernıy şehri olarak adlandırılacak olan Vernıy istihkâmını inşa edilmiştir (günümüzdeki Alma Ata). 1855’te, 10.000 kadar çadıra sahip Buğu kabilesinin Büyük Manabı Boronbay, Rus hâkimiyetini tanımıştır. Boronbay 1858 yılının başında, Kazak Çokan Velihanov’un İli Ötesi Bölgesi veya o zamanlarda resmi olarak Alatau Bölgesi olarak adlandırılan topraklar üzerinden Kaşgarya’ya geçmesinden üç ay önce ölmüştür. Velihanov, Kaşgarya’da Rus hükümetinin verdiği vazifeyle bulunmuştur. Velihanov, kitabının diğer bir yerinde Boronbay’ın ölüm tarihi olarak 1857 senesini göstermektedir.

Velihanov “Vahşi Dağlı Kırgızlar”, onların boylara ayrılışı ve boylar arasındaki ilişkiler hakkında oldukça teferruatlı bilgiler vermektedir. Moğollar gibi Kırgızlar da *sağ* (oñ) ve *sol* olmak üzere iki kola ayrılmaktaydı. Sağ kanatlılar daha kalabalıktı. Sol kol Kırgız topraklarının en batı kısmında, tam olarak Talas yöresinde yaşamaktaydı. Bu bilgilerden, Kırgızlar’ın ana yönlerin tespitinde, yüzlerini Kuzeye çevirdiklerini anlamaktayız. Hâlbuki Gök Türkler’in bu amaçla yüzlerini doğuya çevirdikleri, Moğollar’ın ise Güney’e çevirdikleri bilinmektedir. Sağ kanat iki kola ayrılmaktaydı. Bunlar

141 Grodekov, *Киргизы*, s. 6.

142 Aynı yer.

Adıgene ve Tağay'dır¹⁴³. Tağay grubu en büyüğü olup "akraba ama kendi aralarında devamlı mücadele eden" yedi boya ayrılmaktaydı. Bunlar: Buğu, Sarı Bağış ("sarı mus") Solto, Sayak, Çerik, Çoñbağış ("büyük mus") ve Basız'dır¹⁴⁴. Bunlardan sadece Buğular Rusya'ya tâbî durumda olup, Isık Göl'ün güney kıyılarında sürülmüş tarlaları, Yukarı Tekes ve Yukarı Keğen'de yaylaları bulunmaktaydı. Buğular'ın batısında Sarı Bağışlar yaşamakta, onların batısında, Pişpek¹⁴⁵ yakınları ve daha ötelerinde Solto'lar yaşamaktaydı. Soltolar Hokandlılar'ın baş istihkâmı olan Pişpek'in yakınında olmalarından dolayı (gerçi burada sadece 500 kişilik bir garnizon bulunmaktaydı) diğer Kırgızlar'a göre Hokandlılar'a daha bağlı durumdaydı. Bununla birlikte Velihanov Solto'ların aynı zamanda en yırtıcı bir boy olduğunu bildirmektedir. Sayak boyu daha güneylerde, Yukarı Narın ve Yukarı Cumgal'da yaşamakta, Çerik boyu ise Isık Göl'ün güneylerine doğru "Tanrı Dağları Yaylaları'nda" yaşamakta, Çoñbağışlar ise yukarıda gördüğümüz gibi Kaşgar'ın kuzey batısında yaşamaktaydı. Sözüünü ettiğimiz son iki boy çok fakir boylardı. Basız boyunun nerede yaşadığı tam olarak gösterilmemektedir¹⁴⁶. Muh-

143 Son etnografik çalışmalara göre, Tagay ve Adıgene gruplarıyla birlikte Moğollar ve Muñguş grupları da Sağ Kanadın içinde yer almaktaydı (Bakınız; Abramzon, Этнический состав, s. 5). *Macmû at-Tavarih'te* tespit edilen XVI. yüzyıl şecere bilgilerine göre, (Sağ Kanadın babası Ak Oğul'un oğlu) Oğuz-oğulun dört oğlu vardı. Bunlar: Tagay Bahadur, Karabağış, Muñguş ve Adıgene'dir. Bunların dışında, şecere olarak Sağ Kanatla, (Ak Oğul'un oğlu) Salvas Beg Bulgaçi'nin torunları ve sonraları ayrı bir "İçkilik" grubunu oluşturan boyların adları olarak bilinen 6 oğul birleşmektedir. Bunlar: Kañdı, Kırırşa, Döölös, Coo Kesek, Teyit ve Boston'dur. Bakınız; Ромодин (Romodin), Некоторые источники, s. 13. -V. R.-

144 Son bilgilere göre Çoñbağış ve Basız boyları Sol Kanad'ın içindeydi. Ama Tagay-oğulları boylarının arasında, Velihanov'un saydığı boylar dışında Cediger, Keldike, Baarin, Suu Murun, Bağış, Azık ve Buğular'a yakın Tinimseyit, Sayaklara yakın Çekir Sayaklar yer almaktaydı (Abramzon, Этнический состав, s. 5). *Macmû at-Tavarih'te* Tağay-oğulları torunlarından 5 boy tespit edilmektedir. Bunlar: Sarıbağış, Sayak, Solto, Buğu ve Yâdgâr' (veya=Cediger)'dir. Bakınız; Ромодин, Некоторые источники, s. 13. -V. R.-

145 Pişpek, 1926'dan itibaren Frunze olmuştur. 1991'den sonra Bişkek olarak değiştirilmiş, şimdi de Kırgızistan Cumhuriyeti'nin başkentidir. Yerli halk arasında-Pişpek şehri Pişkek/Bişkek olarak biliniyordu. Bakınız; Niyaz-Muhammed, *Ta'rih-i Şâhruhi*, s. 215. Bu adın ortaya çıkışını anlatan efsane için bakınız; Земляничин (Zemlyanitsın), Исторический очерк, s. 85. -V. R.-

146 Günümüzde Kırgız halkının yapısını oluşturan etnik grupların yerleşimleri, S. M. Abramzon ve Ya. R. Vinnikov'un 1953-1955 yıllarında Kırgızistan'da yapılan arkeolojik ve etnografya gezisi sırasında topladıkları materyallere göre haritaya alınmıştır. Harita bibliyografyası için bakınız; Шерстобитов (Şerstobitov) vs., *Очерк*, s. 48; 2. dipnot. -V. R.-

temelen onlar Fergana’da yaşamış olmalılar. Burada aynı zamanda Adıgeneler’in sürülmüş tarlaları bulunmaktaydı. Radloff’un verdiği bilgilere göre sağ kanadın ancak altı boyu ayırt edilmekteydi. Bunlar: Buğu, Sarıbağış, Solto, Adıgene, Çoñbağış ve Çerik’tir. Basız boyu zikredilmemekte, ama Sayak boyu ise Adıgene grubunun sekiz boyundan biri olarak gösterilmektedir. Yalnız Radloff’un söz konusu aynı eserinin ileri sayfalarında Sayak boyu, Çerik boyunun yanında ayrı bir boy olarak gösterilmektedir. Talızin’in verdiği bilgilere göre de Sayaklar ayrı (bağımsız) bir kabile olarak zikredilmektedir. Radloff’a göre Adıgene ve Çerik boyları hâla Hokand hâkimiyeti altında bulunmaktaydı.

Aristov’a göre “Sarıbağış” ve “Çoñbağış” boy adları Kırgızlar’ın bir zamanlarda Sayan Sıradağları’nın ötelinde yaşadıklarının bir işareti olarak telâkki edilmesi lazımdır. Çünkü Tanrı Dağları’nda mus (bağış=mus’tur) yoktur. Bununla birlikte, Radloff’un sözlüğünde *bağış* sözünün “mus” anlamında hiç gösterilmemesi dikkat çekicidir. Aynı zamanda sözlükte Kırgızlar’ın büyük anlamında kullandıkları çoñ¹⁴⁷ kelimesi de bulunmamaktadır. Kırgızlar, bu kelimeyi Çinliler’den almışlardır.

Talızin’in verdiği bilgilere göre, Rus istilaları sırasında Solto boyunun büyük manabı Cangaraç’ın kendine tâbî 600 çadırı, Sarıbağışlar’ın büyük manabı Cantay’ın 700 kadar çadırı, Sayak boyunun büyük manabının 500 kadar çadırı vardı. 100 çadırdan az tebaası olan manaplar, küçük manap sayılırdı. Bu tâbîlerin haricinde Manapların köleleri (*kul*) de vardı. Öldürülenler için *kun* ödendiği zaman hayvanlarla birlikte *kullar* da verilirdi. “Büyük Manap” (Çoñ Manap) ünvanı (Velihanov’un notlarının birinde “Ağa Manap” terimi de bulunmaktadır) belirsizdi. Aynı kabile içinde birkaç manap birbiriyle rekabet edebiliyordu. Meselâ, Sarıbağışlar arasında yüksek iktidar mücadelesini Cantay dışında, Han ünvanını bile almış olan Ormon

147 Çong

da yapmaktaydı¹⁴⁸. Talizin'e göre Buğular'ın Rus hakimiyetine geçmelerinin başlıca sebebi, Ormon tarafından yapılan saldırılardı¹⁴⁹. O zamanlar Buğular'ın başında güya Zarnek adlı bir sultan bulunuyormuş. Tâbîi bu, zayıf bir ihtimaldi. Çünkü Kırgızlar'da sultanlar yoktu. İlkbahar 1856'da Buğular'ın ricasıyla albay Homentovskiy başkanlığında bir Rus kazaçık müfrezesi gelmiştir. Bu müfreze içinde Çokan Velihanov ve ilerideki araştırmacı P. P. Semenov (sonraları Semenov Tyan'-Şanskiy yani Tanrı Dağlı Semenov adını alacaktır) bulunmaktaydı. Müfreze iki ay bozkırda bulunduktan sonra Isık Göl'e varmış, Tokmak'ın yakınında Cılgın Başı adlı bir yerde Sarıbağışlar'la bir çatışma yaşanmıştır. Bu Kırgızlar'ın başında Manap Tölökabil bulunmaktaydı. Çatışmada 40 Kırgız (askeri) ve 5 manap öldürülmüş, bir kısmı da esir alınmıştır. Esir alınan bu Kırgızlar, sonraları diğer bir Sarıbağış manabı Sooronbay Hudayaroglu'nun ricasıyla Alatau Bölgesi İdare Başkanı G. A. Kolpakovskiy tarafından serbest bırakılmıştır. Manap Sooronbay'ın bunun için Verniy'a kadar gittiği bilinmektedir.

1859'da Kastek boğazı yakınında aynı adı taşıyan Ön Kastek Kalesi'nin kuruluşu, Kırgız ülkesini ele geçirmek için Ruslar'ın attığı diğer bir adım olmuştur. Aynı yılın sonbaharında Kırgızlar ve Hokantlılar, söz konusu kaleye saldırılar düzenlemişlerdir. Saldırılara, 1860 yılında da devam edilmiştir¹⁵⁰. Ruslar, bu saldırıları püskürtmüşler ve sonra düşmanlarını takip ederek onları Ciren Aygır'da bozguna uğratmışlardır. Bundan sonra Çu vadisine sefer düzenlenmiş ve sefer Tokmak'la Pişpek kalelerinin tahrip edilmesiyle tamamlanmıştır. Yalnız bu başarı kesin bir sonuca bağlanmamıştı; Hokant-

148 Ormon Han ve bu dönemle ilgili olaylar Джамгерчинов (Самгирчинов)'un Киргизы в эпоху Ормон-Хана adlı kitabında incelenmiştir. – V. R.-

149 Buğuları ve diğer Kırgız boylarını Rus hâkimiyetine geçmeye mecbur eden nedenler için bakınız; Джамгерчинов (Самгирчинов) Присоединение Киргизии к России. Bu konuyla ilgili diğer çalışmalar için (başlıca Самгирчинов'un ve Усенбаев'ın çalışmalarıdır) bakınız; Шерстобитов (Şerstobitov) vd, Очерк, s. 54-55; 3. ve 1. dipnot. -V. R.-

150 30 Ekim 1860.

lılar'ın yeni seferinin de başarısızlığına ve onların Uzun Ağaç'taki mağlubiyetine rağmen Pişpek 1861'de Hokandlılar tarafından yeniden tesis edilmiştir¹⁵¹. Pişpek, kesin olarak ancak 1862'de Ruslar'ın eline geçmiştir. Üstelik Hokantlılar'a karşı yapılan bu harekete Rus hâkimiyeti altındaki Kırgızlar da katılmışlardı. Kırgızlar'ın Hokand hâkimiyetine karşı memnuniyetsizliğinin sebepleri şunlardı; Fergana'dan göçmen Sartlar'ın gelmesi ve Kırgızlar'ın yerlerine yerleşmeleri (Hokand kalelerinin Ruslar tarafından yıkılmasından sonra "Kırgızlar Sart yerleşim yerlerini yerle bir etmişler ve göçebe alanları yapmışlardır (bundan dolayı o köylerin izleri hemen hemen hiç görünmemektedir"). İkincisi, Hokand Valileri'nin yüksek haraç toplamalarıdır. Radloff'a göre Hokand Hanlığı Kırgızlar'dan üç çeşit haraç almaktaydı. 1) Tündük-zekât; bir çadırdan bir koyun. 2) Alal-zekât; 50 hayvandan bir baş hayvan (%2). 3) Tarımcılardan alınan haraç; bir harman yerinden üç koyun (aynı zamanda Kaşgarya'da tarımcılıkla uğraşan Kırgızlar'dan haraç olarak mahsulün 1/15 alınmaktaydı). Bunların dışında, bir çadırdan bir tilla (altın para) veya üç koyun miktarında zaman zaman askerî haraç da alınmaktaydı.

Kırgızlar'ın bir kısmının Hokand Hanlığı'ndan ayrılıp Ruslar tarafına geçmesinde 1862'de cereyan eden olaylar büyük rol oynamıştır. Bu yılda, Ruslar'a karşı yardım istemek üzere Taşkent'e Kırgız elçileri gelmişlerdi. Söz konusu elçilik heyetinin içinde Sarıbağış manapı Cantay'ın oğlu Şabdan da bulunmaktaydı (sonraları Rusya'nın sadık görevlisi olmuştur). Taşkent'te bu sıralarda kardeşi Mallâ-Hanı öldürdükten sonra tekrar tahta çıkmış olan (kısa bir müddet için) Hudayar Han bulunmaktaydı. Hudayar Han, Şabdan'ı olumlu bir cevapla göndermiştir. Bu olaylardan bağımsız olarak Cantay, bazı ailevi meselelerden dolayı Sarıbağış boyunun diğer bir kolu olan Temir Bulatlar'la mücadeleye girmişti. Cantay, Vernıy'a gelmiş ve kendi Tınay Uruğu'nun (Sarıbağışların bir koludur) Rus

151 Pişpek (Bişkek) kalcsi Hokantlılar tarafından 1860'ta yeniden tesis edilmiştir. (Bakınız; Niyaz Muhammed, *Tarih-i Şâhrûhî*, s. 216-217) -V. R.-

hâkimiyetini kabul ettiğini bildirerek Temir Bulatlar'a (Bolot) karşı yardım vermelerini istemiştir. İstek yerine getirilmiş ve Temir Bulatlar, Tınaylar'la birlikte Rusya'ya ilhak edilmişlerdir. Babasının Ruslar'la olan ilişkilerinden haberi olmayan Şabdan, Taşkent'ten sonra doğrudan Pişpek'teki yeni Hokand valisi Rahmetullah'a gelmiştir (Atabey'dir; 1860'ta Pişpek'te vali olmuş, sonra Taşkent'e gitmiştir). Şabdan, babasının ihaneti yüzünden Pişpek'te hapse atılmış, fakat o, buradan kaçmayı başarmıştır. Bu olay Cantay'ın Rusya ile olan ilişkilerini daha da sağlamlaştırmıştır.

Aynı zamanda Soltolar da Rahmetullah'a karşı ayaklanmışlardı. Gördüğümüz gibi, Soltolar'ın baş manabı olarak Cangaraç bilinmekteydi. Cangaraç yaşlanınca, hakimiyet çok enerjik Baytik Kanayoğlu'na geçmiştir. Baytik'in oğlu bu aralarda Pişpek'te Rahmetullah'ın yanında bulunuyordu ama Rahmetullah onun ırzına geçmişti. Baytik, Rahmetullah'ı ordasına davet etmiş ve öldürtmüştür. Bu olaydan sonra Baytik, kardeşini Vernıy'a göndererek Soltolar'ı Rusya tâbiiyetine kabul etmeleri talebinde bulunmuştur. Bu olaylar herhalde Kolpakovskiy'in aynı senede düzenlediği sefer için aslî gerekçe olarak hizmet etmiş olmalı. Sefer sonucunda Pişpek ikinci kez ve kesin olarak zapt edilmiş, bütün Çu bölgesi de Ruslar'ın eline geçmiştir.

1863'te Isık Göl'ün güneybatısındaki dağlık bölgeyi Hokant'tan ayırıp Rusya'ya ilhak etmek için tedbirler alınmıştır. Hokantlılar'ın buradaki başlıca dayanak noktası Narın üzerindeki Kurtka istihkâmıydı (korgon). Bunun dışında Narın nehrinin bir kolu olan Cumgal ırmağının üzerinde de aynı adı taşıyan bir istihkâm (Cumgal istihkâmı) bulunmaktaydı. Buraya İli Bölgesi'nden Kaşgarya'ya giden yolların keşif harekâtını yapması için "Kaşgarya" müfrezesi gönderilmişti. 1863 Mayıs'ının başında yüzbaşı Protsenko'nun başkanlığındaki müfreze Kastek'ten hareket ederek Boom Boğazı'nı geçmiş ve Isık Göl'e varmıştır. Buradan Kızart Boğazı üzerinden Cumgal'a, Cumgal'dan sonra Son Göl yakınlarından Kurtka'ya ulaşılmıştır. İki istihkâm da bir tek kurşun atmadan teslim olmuştur. Daha önceleri

Ormon'un oğlu Ummet Ali, Ruslar'a boyun eğmemek için Sarıbağışlar'ın bir kısmını (Esengul kolu) alarak Narın'a çekilmişti (Ormon bu sıralarda herhalde artık hayatta değildi). Şimdi o, Protsenko'nun müfrezesine katılmış durumdaydı. Ummet Ali, sonraları bu müfrezenin başarılarını kendine mal etmiştir. Mayıs 1865'te Çernyayev'e yazdığı mektubunda "Gözlüklü bir yüzbaşıya katıldığını, onunla birlikte Ak padişah için Cumgal ve Kurtka korgonlarını (kalelerini) ele geçirdiğini" yazmıştır. Gerçekte ise Ummet Ali, gizli olarak orduya zarar vermekteydi. Onun kardeşi, Son Göl'ün yanında Protsenko'nun Kurtka'yı ele geçirdiği haberini taşıyan postayı yağmalamıştır. Ordu geri dönüşünde, cephe gerisinde ayaklanan Sayak ve Sarıbağış Kırğızlar'ıyla savaş yapmak zorunda kalmıştır. Eki Çat ormanında 3000 kişilik Kırğız kolu geri püskürtülmüştür. Ordu buradan tekrar Isık Göl'e gitmiş ve oradan, Çin hudutlarında faaliyette bulunan ve Çinlilerle birkaç askeri çarpışmaya giren, aynı zamanda Kırğızlar'ın Karkara yöresinde Kırğızlar'la da savaş yapan Keğen müfrezesinin takviyesi için yol almıştır. Radloff 1862'de sözünü ettiğimiz Karkara yöresinde Buğular'ı ziyaret etmiştir. Söz konusu dönemlerde Buğular'ın dört kolu, bunlar arasında daha 1824'te Ruslar'la ilişkiler kurmuş olan Arık Tukum boyu da Çin hakimiyeti altındaydı. Protsenko'nun ordusunun faaliyetleri sağlam bir sonuca bağlanamamıştır. Ruslar tarafından tahrip edilmiş olan Kurtka ve Cumgal istihkamları sonraları tekrar Hokandlılar tarafından tesis edilmiştir. Daha Şubat 1865'te General Kolpakovskiy Verniy'da yazdığı mektubunda "Hokand'ın Kurtka kalesinin yukarı Sır Deyra, Narın ve Koçkor'da yaşayan bütün Kırğız boyları üzerinde büyük etkiye sahip olduğunu, onları Ruslar'a karşı kışkırttıklarını ve Alimkul'un askerleri için (o zamanlarda Hokand Hanlığında saltanat naibidir) büyük maddi destekler sağladığını" yazmıştır.

25 Eylül 1864'te yapılan Çuğuçak antlaşmasıyla Çin ile olan hudut tartışmaları çözülmüştür. Fakat Müslümanlar'ın Çin tahakkümüne karşı yaptığı ayaklanmalardan ötürü doğu hudutlarındaki asayiş

bundan sonra da hep bozulmuştur. Ayaklanma 1863'te Kaşgarya'da başlamış ve 1864'te Kulca bölgesine yayılmıştır. Bu ayaklanmalara birkaç kez, aralarında Rusya'ya bağlı boyların da bulunduğu Kırgızlar da katılmıştı. Kolpakovskiy'in Şubat 1865'te yazdığı raporunda "Buğuların, özellikle Tekes boyunda yaşayanların, sadakatlerini bildirmek ve varlıklarını feda etmeye hazır olduklarını beyan etmek için sadece kutsal dağlı Hocaları ile askerlerinin gelişini beklediklerini" yazmıştır. Yalnız, bazen Müslüman isyancılara karşı Ruslar'dan yardım isteyen Kırgızlar da olmaktaydı. Sonbahar 1864'te, Kolpakovskiy'in Isık Göl'de bulunduğu sıralarda ona "Vahşi Dağlı Kırgızlar'ın Çerik boyundan Büyük Manap Turduke'nin mektubuyla iki şerefli adam gelmiştir". Manap, Kırgızlar'ı haraca bağlayarak zülüm etmekte olan ve Turduke'nin kendisini de "güçle Kaşgar'a" kadar sürükleyen isyancıların hareketlerinden şikayet etmekteydi. Ve O, "Rusya'nın hâkimiyetini kabul eden Çerik boyunu müdafaa etmelerini" istemekteydi. Kolpakovskiy cevabında, "sonbaharın gelmesiyle geçitlerin karla kapanmasından dolayı, hemen hemen Kaşgar surları altında konup göçen Çerikler'i müdafaa etmek için askerinin gönderilmesinin imkânsız" olduğunu bildirerek, bu sebepten "isyan bölgesinden Narın'a çekilmelerini" tavsiye etmiştir. Çerikler'in bu sıralarda onun tavsiyesine uymaları imkânsızdı. Onların müdafaaası için başka tedbirlerin alınması da imkânsızdı. Bundan dolayı onların durumu 1865'te de bu şekilde devam etmiştir.

Kırgızlar'ın kaderinin çözümünde Rusya ile Hokand Hanlığı arasındaki savaşın neticesi çok büyük rol oynamıştır. Daha 1864'ün başlarında durum son derece belirsizdi. Taşkent Valisi'nin, Rahmetullah'ın katilini tamamıyla affedeceğini vaat etmesinden sonra, Cangaraç başkanlığı altındaki Soltoların bir kısmı ve Ummet Ali başkanlığındaki Narın'lı Sarıbağışlar'ın bir kısmı tekrar Hokand hâkimiyetini tanımışlardır. Yalnız Baytik başkanlığındaki Solto boyunun büyük kısmı ile Sarıbağışlar'ın bir kısmı, Hokandlılara zekât ödemekten kaçınarak Alatav Bölgesi İdare Başkanı'yla ilişkilerine

devam etmişlerdir. Aynı sene Cangaraç ölmüş, oğlu Çolponbay da Taşkent valisinden Solto boyunun Büyük Manabı ünvanını almıştır. Yalnız Rusya'nın hakimiyeti altında bulunan Manaplar da güvenilir değildi. "Manap Cangaraç ile Baytik'in akrabaları olan" diğer bir Solto Manabı Kokum ve oğlu Çaybek, Rusya'ya tâbî Kazaklar'a yapılan saldırıya iştirak etmişlerdir. Şubat 1864'te Baytik'in kardeşi Satılğan da bunun gibi bir saldırıya katılmıştır. Kırgızlar, Kazaklar'ın Dulat volostunun (nahiye) 50 köyünü yağmalamışlar "kadın ve çocukları beraberinde götürerek çadırları ateşe vermişlerdir". Manaplar o kadar güvenilirlerdi ki, iki yüz askerlik müfrezenin başında Tokmak'a gönderilen Butakov, "Büyük ve Küçük Kebin nehir boğazlarının keşif hareketinin üstünü örtmek bahanesiyle, Baytik dahil olmak üzere Soltolar'ın ve Sarıbağışlar'ın birkaç nüfuzlu manapını hileyle Tokmağa çekmiş, bir bahaneyle tevkif ederek beraberinde Verniy'a götürmüştür.

Yalnız Ruslar, Evliya Ata seferine hazırlık yaparken (bu şehir 4 Haziran 1864'te Çernyaev tarafından ele geçirilmiştir) Kırgızlar'ı, barışçı hareketleriyle kendi taraflarına çekmeyi gerekli bulmuşlardır. Kısa süre sonra tevkif edilenler serbest bırakılmışlar teskin edici yeminlerle akrabalarına gönderilmişlerdir. Bunların arasında bulunan Baytik, Korçu ve Ummet Ali'nin akrabası Mende gibi bazı manaplar, ya kendileri Rus askerî birliklerine katılmışlar, ya da oğullarını veya yakın akrabalarını Rus müfrezelerine göndermişlerdir. Hatta, Dulat volostunun Kazaklar'ı tarafından, üzerinde Taşkent valisinin verdiği yarlıkla ele geçirilen Çolponbay bile, şerefli cüppe sunularak serbest bırakılmıştır. Alınan tedbirler neticesini göstermekte gecikmemiş, Cangaraç'ın oğulları ve Boşkoy Kanayoğlu, Çernyaev'e itaatkârlığını ifade etmişlerdir (Yukarı Aşpara'dan Merke'ye kadarki bütün sürülmüş tarlalar Boşkoy'a ait idi). Fakat Çernyaev, Yukarı Talas ve Karabura'da aralarında, 200 kadar silahlı Kırgız'ı toplayan Saramsak'ın da bulunduğu düşman, manaplarla çatışmalar yaşamıştır. Sefer, Rus hâkimiyetinin Kırgızlar üzerinde sağlamlaşmasına yol aç-

mıştır. Artık Pişpek'te "önceleri hiçbir zaman Rus amirlerini ziyaret etmeyen" bazı Kırgız beyleri de Rus ordusuna gelmeye başlamıştır. Ağustos 1864'te Çernyaev, "Evliya Ata ile Vernıy arasındaki ulaşımın tamamıyla temin edildiğini" yazmıştır. Gerçi, Pişpek ile Tokmak arasında, "kaygısızca çimende uyurken yakınlarındaki bir tarlada çalışan yaklaşık beş "Vahşi Dağlı tarımcı" tarafından boğazlanan Teğmen Gubar'ın ölümü de meydana gelmiştir.

Ruslar'ın 1864'teki başarılarına rağmen, Alim Kul'un daha 1865'te Kurtka'lı Kırgızlar'dan destek aldığı bilinmektedir. Genel olarak Hokantlılar'ın tekrar taarruza geçme ihtimali (özellikle güneyden) imkansız olmadığı gibi, Hokantlılar'ın Kırgızlar'dan yardım alma ihtimali de her zaman mevcuttu. Ocak 1865'te Tokmak istihkâmının başkanı, Hokantlılar'ın "Kırgız köylerini yağmalayarak ve atlarına el koyarak" kalabalık bir şekilde Isık Ata ırmağının yukarılarına doğru ilerlediğini" bildirmiştir. Ruslar Mart ayında Alim Kul'un, Şamsi boğazından geçerek Çu vadisine yapabileceği taarruzdan endişe duymaktaydı. Ocak ayında Çernyaev, "Ruslar'ın sol (yani güney) kanadının "Kara Kırgızlar'ın en vahşi boylarından oluştuğunu, bunların akrabası olarak Alim Kul'un, Uluğ Cüz Kazaklar'ında bulamadığı desteği onlarda bulabileceğini" yazmıştır. Yalnız endişeler boşa çıkmıştı; Alim Kul'un mağlubiyeti ve ölümünden önce (9 Mayıs), Taşkent'in düşmesinden önce (15 Haziran) çok sayıda Kırgız Rusya hakimiyetini tanımıştır. Mart'ta Sayak boyunun manapı Osman Rıskulbek "kendine bağlı 10.000 çadırıyla birlikte" Rusya tâbîiyetine geçme ricasında bulunmuştur. Bunu, hükümdarın yüksek lütfu takip etmiş, yalnız Dış İşleri Bakanlığı bu karardan pek memnun kalmamıştı. Başbakan yardımcısının 5 Haziran'da Orenburg Genel-Valisine yazdığı mektupta "bu kabileyi hakimiyetimize kabul etmekle Orta Asya'daki sınırlarımızla ilgili prensiplerimizden ve sonraki hareketlerimizden çekilmiş olacağız. Bu prensipler artık yönetimde kabul edilmiş ve bunlardan çekilmek çok kötü sonuçla-

ra yol açabilir” demektedir. Haziran’da, daha Taşkent’in işgalinden önce (Yazar güya böyle bir işgale de karşıymış. Fakat aynı yerde Sır Derya’yı, baştan sonuna kadar Rus topraklarının sınırı yapmanın bir zaruret olduğunu bildirmektedir) gizli bir rapor düzenlenmiştir. Raporda “artık bütün kuzey Kara Kırgızlar’ının (yani Fergana’lı ve Kaşgar’lı Kırgızlar dışındakilerin) Rus hakimiyeti altına alındıkları, sadece Yukarı Çirçik’teki ve Cumgal Nehri’nin Ortak Tav üzerinden ayrıldığı yerde bazı Kırgızlar’ın bağımsız olduğu ve Hokantlılar’ın buradan Ruslar’a karşı dağ savaşı yapabilecekleri” belirtilmektedir. Aynı yıl, Taşkent’in ele geçirilmesiyle birlikte bu istisnalar da ortadan kaldırılmıştır. Başbakan yardımcısının yazdığı mektuptan, iktidar çevrelerinin keyfinden haberdar olan Orenburg Genel Valisi Krijanovski Çernyayev’in, Rusya hakimiyetine geçmek için başvuran manaplara kendi iradesiyle, Rus hudutlarında göçüp konmalarına izin vermesinden memnun değildi. Bu manaplar: “Vahşi Dağlı Kırgızlar’ın Turuklu, Şaman, Kodan, Baytele ve Camanak boylarının manapları olup yaklaşık 1000 çadırla Cumgal’da, diğeri ise 150 çadırlı “Bağış boyunun manapı Sarımsak”, Karabura’nın ötesinde göçebe hayatı sürmekteydi. Çernyayev Cumgal’da yaşayan manaplara, o zamanlarda henüz kimse tarafından meskun olmayan Koçkor’a geçmelerine izin vermişti. Sonraları, eskiden Ummet Ali ile beraber olan Sarıbağışlar’ın Borukçu ve Esengul boylarının manaplarının dilekçe verdikleri görülmüştür. Bu dilekçenin gereğinin yapılması meselesi, 1866’da çözüm bulmuştur. Ekim 1866’da Kakşal’dan Çerik Kırgızlar’ının manapları gelmişti. Kaşgarlı Yakub Bey ve Kaşgar hakimiyetini kabul etmiş olan Ümmet Ali tarafından yapılan zulümler sebebiyle bu Kırgızlar, “Tarañçı Nehri boyunca veya Yukarı Narın’da göçüp konmalarına” izin verilmesini istemekteydiler. Bütün Narın bölgesinin kesin olarak Rusya’ya bağlanması, Narın istihkâmının kurulmasıyla 1867’de gerçekleştirilmiştir. İşte bu olaydan sonra Rusya hudutlarına “tamamıyla fakirleşmiş olan” Ummet

Ali de geri dönmüş ve Prjevalsk (o zamanlarda Isık Göl Uezdi) Uezdi'ne yerleşmiştir.

Talizin, Kırgızlar'ın Ruslar tarafından nihai fethi olarak, Rusya hudutlarına Borukçu uruğunun geldiği 1865 tarihini göstermektedir. Herhalde aynı sene Kırgızlar ile Ruslar arasında son askeri çatışma (Talizin'in anlattığı Albay Poltoratskiy ile Ummet Ali'nin arasında geçen Atbaş'taki meydan muharebesinin tarihi tam belli değildir) vuku bulmuş olsa gerek. Bazı Kırgızlar'ın ilkbaharda Kaşgar'daki Müslüman isyancılara iştirak edeceği haberinin alınmasıyla, Kolpakovski tarafından "Aksu'da bulunan Rus müfrezesine manaplar çağırılarak en nüfuzlularının tevkif edilmesini" emretmişti. Elbette bu tevkif, 1864'te olduğu gibi "münasip bir bahane" altında gerçekleşecekti. Buna rağmen Sarı Cas ırmağı vadisinde göçüp konan Suvanbek Biy, Mayıs ayında Kaşgar'a göç etmek istemiştir. Peşinden gönderilen küçük bir müfreze ona yukarı Sarı Cas'ta yetişmiş ve Rus hudutlarına dönmesini buyurmuştur. Fakat Suvanbek "sayıca üstünlüğünden yararlanarak" insanları ve "askeri teçhizatı, silahları ele geçirmiş, onları bağlayarak dövmüş ve hareketine devam etmiştir". Bunu öğrenen Tekes müfrezesinin başkanı, Suvanbek'i takip etmeleri için daha büyük kuvvet göndermiştir. Bunlar, esirleri kurtarmışlar hatta Suvanbek'in kendisini de esir almayı başarmışlardır. Aynı sene Kırgızlar'ın eski cengâverliği başka bir meselede yine kendini göstermişti. Bütün Sarıbağışlar ata binmişler ve silahlanarak Törögeldi Manap'ın oğlunu esir alan Sayaklar'a karşı yürümüşlerdir. Fakat, Ruslar'ın ısrarı üzerine esir serbest bırakılmış ve çatışma önlenmiştir.

Talizin'in notlarında, Rusya'ya tâbî edildikten sonraki Kırgızlar'ın yerleşimi hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Genel olarak her kabile eski topraklarını muhafaza etmiştir. En batıda eskiden olduğu gibi Solto kabilesi yaşamakta, başlarında da Baytik Manap ile Korça Manap bulunmaktaydı. Kara Balta ile Pişpek arasındaki topraklar Baytik'e, Pişpek'ten Isık Ata'ya kadarki topraklar Korça'ya aitti. Sayak boyu (manaplarının adı verilmemektedir) eskisi gibi Aleksandro-

vsk Sıradağları'ndan Narın'a kadarki alanda yaşamaktaydı. Isık Göl kıyıları ve Çu vadisinin doğu kısmı, eskiden olduğu gibi Sarıbağışlar tarafından meskun edilmişti. Üstelik Cantay Manap daha güvenilir sayıldığı için, stratejik açıdan çok önemli olan Kötımaldı ve Boom Boğazı'ndan Karakunuz ve Şamsi geçidine kadarki alanlar da ona verilmişti. Daha az güvenilir olan Törögeldi Manap, Keğeti ırmağı boyunda bırakılmıştır. Sonraları bu Kırgızlar, "Çu vadisindeki toprakları yerleşik Rus köylüleri için lazım olduğundan" "Aleksandrovsk Sıradağları'nın güneydoğu yamacına ve Karakol, Koçkar vadilerine göç ettirilmişlerdir". Diğer Kırgızlar ise, 60'lı yıllarda nerede bulunuyorsa 90'lı yılların sonunda da orada kalmışlardır. Gerçi Talızın, sadece Pişpek Uezdindeki Kırgızlar'dan söz etmektedir. Radloff'un topladığı bilgilere göre Buğular'ın, eskiden olduğu gibi Isık Göl'ün doğu kıyısından Tekes'e kadarki alanda yaşadıkları anlaşılmaktadır. Onların bir kısmı buradan, söz konusu dönemlerde Müslüman bir sultanlığın kurulduğu Kulca bölgesine geçmişlerdir. Bilindiği gibi Ruslar bu sultanlığı ancak 1871'de ele geçirebilmişlerdir.

Radloff 1869'da, yani fethedildikten en fazla "5 sene sonra" (kaum 5 Jahre) Sarıbağışlar'ı ve Soltolar'ı ziyaret etmiş ve bu topraklarda tam bir sükunetin hakim olduğunu görmüştür. Radloff, her yeri konvoy olmadan gezebilmiş ve hiçbir yerde düşmanca tavır görmemiştir. Hatta Kırgızlar, Rus idaresine kuzey komşularına göre (Kazaklar'a) daha kolay alışmışlardır. Kazaklar'dan farklı olarak Kırgızlar, küçük aullar halinde değil, boy boy olarak yaşamaktaydı. Bazen bir boya ait çadırlar, ırmak boyunca 20 verst veya daha fazla uzanmaktaydı. Her çadırın önünde mızrak bulunmakta olup bu özellik Kazaklar'da yoktu. Halkın bir kısmı tarımcılıkla uğraşmakta ve tarlaları Kazaklar'a göre daha özenle işlenmekteydi.

Bilindiği gibi, Radloff'un kaydettiği Kırgız metinleri, özellikle epik eserler Образцы народной литературы тюркских племен¹⁵² adlı

152 * Türk Halk Edebiyatının Örnekleri

eserinin 5. cildinde toplanmıştır. Kırgız destanında Nogaylar çok sık zikredilmektedir. Hatta destandaki baş kahraman Manas bile, Nogay menşeli olarak gösterilmektedir (Sarı Nogaylardan olarak gösterilmektedir)¹⁵³. Bu olay, Nogay destanının Kırgız destanına tesir ettiğini düşünmemize yol açmaktadır. Bu etkileşimin yolları henüz belli değildir¹⁵⁴. Talızin'e göre, Kırgızlar Ruslar'la sık sık haberleşmeler de Kırgızlar'da okuryazarlık tahmin edildiği gibi pek yaygın değildi; "Bütün Çu Bölgesi için Sart kökenli bir kâtip bulunmaktaydı" Buna karşılık, Vişnegorskiy 1886'da "Evliya Ata uezdinde yaşayan Kara Kırgızlar'ın her volostunda (nahiyesinde) birden dörde kadar mektebin olduğunu, bunların zengin insanlar tarafından karşılandığını" duymuştur¹⁵⁵.

Gördüğümüz gibi, Rus hâkimiyeti ilk başta manapları tanımıştır. Talızin'e göre, örneğin belgeler "Sarıbağışlar'ın büyük Manabı Cantay Batır'a" olarak manapın adına gönderilmekteydi. Çokan Veliha-

153 Bu fikir Radloff'a aittir. Velihanov'a göre Manas "Nogaylar'ın hükümdarıdır" XX. yüzyıl manasçısı Orozbekov'a göre Manas, Nogay Han'ın torunu yani "Manas'ın mensup olduğu bütün Han ailesinin atasının" torunudur. (Bakınız; Жирмунский (Jirmunskiy), Народный героический эпос, s. 305). XVI. yüzyıla ait *Macmû at-Tavârih*'te bulunan Manas destanının diğer bir versiyonuna göre, *Manas* Karkara'nın torunudur. Bu atanın ismi, aynı zamanda Manas'ın elinin mensup olduğu boyun adı olarak gösterilmektedir. Manas'ın eli Kıpçak eli olarak da adlandırılmakta, üstelik bu Kıpçaklar Karkaralı Kıpçaklar, Karkara Cete Kıpçakları olarak belli olmaktadır (Ahsikendi, Tagircanova'nın tercümesinden alıntılar, s. 61 a). Manas'ın elinin bulunduğu yer Kara Kışlak'ta (aynı eser, s. 34 b, 35 a-b, 37 a vs.) gösterilmektedir. Muhtemelen burası kış karargâhı olmalı. Manas, Coloy'un *Kalmukları'nın*, eline yaptığı saldırılarını püskürtürken Kara Kışlak'ta, Yukarı Talas'ta ve Çatkal'da (aynı eser, 37 b, 38 a) faaliyet göstermektedir. Günümüzdeki yer adları arasında Karkara adı muhafaza edilmiştir. Bu yer Kazakistan'da Karakıstak nehrinin yanında bulunmaktadır. Nehrin yukarı kısmı Merke'nin güneyinden geçmekte ve Kırgız Sıradagları'yla Yukarı Talas'tan (Kara Kol ve Üç Koşoy ırmakları) ayrılmaktadır. *Macmû at-Tavârih*'te Karkara Kıpçakları'nın, Ceti Kaşkalar'la aynı soydan olduğu belirtilmektedir (Ceti Kaşkalar, Karkara ve Kara Kışlak ile Ölmes Kulan yeri üzerinden bağlanmaktadır. Ceti Kaşkalar için bakınız; Barthold W., *Собрание сочинений*, II. cilt, 1. kısım, s. 517-518; 12. dipnot. -V. R.-

154 Manas destanının ilk araştırmacısı Kazak alimi Ç. Velihanov'dur. Velihanov Kırgız Manas destanı ile Kazak-Nogay epik eserleri arasında bağlantılar olduğunu tespit etmiş ve bu tür bağlantıları incelemede bir çığır atmıştır. Günümüzde bu konu üzerinde en çok V. M. Jirmunskiy araştırma yapmıştır. Onun araştırmalarının sonuçları için bakınız; Жирмунский (Jirmunskiy), Народный героический эпос, s. 303-307. Son dönemlerde Kırgız boylarının, başlıca olarak Talas'taki Kırgız boylarının Nogaylar'la olan etnik bağlantıları üzerine yeni bilgiler ortaya konmuştur (bakınız; Абрамзон (Abramzon), Предварительные итоги). -V. R.-

155 Гродеков (Grodekoy), Киргизы, s. 251.

nov, Aralık 1864'te Rus otoritelerini şu şekilde kınamıştır; “Ruslar, Sarımbek¹⁵⁶ gibi yalancılığıyla tanınmış hiçten birisini “ağa manap” rütbesine getirmişlerdir. Hâlbuki Kırgızlar'da önceleri aristokrasi yoktu. Ancak Ormon ve Borombay gibi sadece sayılı kimseler şahsî nitelikleriyle sivrilerek hâkimiyeti, önderliği elde ederlerdi. Bunlardan Ormon Manap cesareti ile, Borombay Manap ise üstün zekâsıyla meşhurdu. Hiç yoktan, birisini büyük manap tayin etmekle Ruslar “rastgele bir olayı daimi bir meziyet, haysiyet durumuna çıkarmışlardır” Bununla onlar, diğer manapları da kendilerine karşı tahrik etmişlerdir (Buğular'dan Murad Ali'nin ve Bolu Karay'ın isimleri verilmektedir). Ve bunlar “bizi değil Sarımbek'i terk etmişlerdir”¹⁵⁷ Yalnız burada, Çernyaev'in alış-verişte olduğu Talas'taki¹⁵⁸ Karabur'lu Sarımbek'ten mi, yoksa Talızin'in zikrettiği, 1868'de uezd başkanının yardımcısı ve 1897'de hâla hayatta olan Manap Saurambay Hudayarov'dan mı söz edildiği bilinmemektedir. [Saurambay Hudayarov] için ancak “Tınay Volostu'nun şerefli ihtiyarı (Sarıbağışlar)dandır)” olarak zikredilmektedir

Kısa süre sonra manapların hakimiyeti sona ermiştir. 1867'de çıkarılan geçici nizamnameye göre (sonra 1886 nizamnamesiyle değiştirilmiştir) tayin edilecek olan biyler¹⁵⁹ manaplardan olduğu gibi manap olmayanlardan da olabiliyordu¹⁶⁰.

Önce Rusya İmparatorluğu'nun, daha sonra SSCB halklarının bir kısmını oluşturan Kırgız halkının sonraki tarihini incelemek bu çalışmanın içeriğine girmemektedir¹⁶¹.

156 Söz Zarpbek veya Sarpbek hakkında (Borombay'ın kardeşinin oğlu) olmaktadır. - V. R.-

157 Валиханов (Velihanov), Сочинения, s. 512.

158 S. M. Abramzon'un tespit ettiği gibi Talas'ta Sarımsak Dadha yaşamıştır. -V. R.-

159 * Біл

160 A. N. Bernştam'ın haklı olarak gösterdiği gibi, Rusya hükümeti tarafından yapılan bazı hukuki sınırlamalar manapların Kırgızlar arasındaki fiili ayrıcalığına son verememiştir. Bakınız; Бартольд (Barthold), Киргизы, 2. baskı, s. 9. (Bernştam'ın önsözü). -V. R.-

161 Kırgızların kapitalizm ve sosyalizm devirlerindeki tarihi için bakınız; Шерстобитов (Şerstobitov) vs., Очерк, s. 60-74, 75-128. Aynı eserde (dipnotlar) bu dönem kaynaklarının neşri ve araştırmalar üzerine bibliyografya bilgileri bulunmaktadır. -V. R.-

II. Bölüm

YEDİSU TARİHİ

1

Vusunlar¹

Yedisu hakkında en eski bilgilere Çin kaynaklarında rastlamaktayız. Daha eski dönemlere ait olan Yunan ve Roma müelliflerinin eserlerinde, Sır Derya ötesinde yaşayan kavimlerin sadece birkaç ismine rastlanmış, fakat onların da yurtları pek fazla tarif edilmemiştir. Çinliler Yedisu ile ancak M.Ö. ikinci yüzyılın sonunda, Çin hükümetinin Hunlar'a karşı müttefik arayışıyla batı ülkelerine gönderdiği elçilikler sonucunda tanışmışlardır. Hunlar tarafından mağlup edilen kavimler arasında, başta Nan-Şan Sıradağları ile Bulun-tszir nehri arasında konar-göçer hayatı yaşayan Vusunlar bulunmaktaydı. Buralarda, Vusunlar'ın kralı Hunlar ile yapılan savaşta ölmüştü. Hun hükümdarı, onun yeni doğmuş olan çocuğunu yetiştirmek üzere almış, daha sonra çocuk büyüüp savaşlarda yararlılık gösterince ona babasının tahtını geri vermiştir. Vusunlar, eski komşuları olan

¹ Eser Бичурин (Bicürin)'in Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена adlı kitabında toplanmış olan Çince kaynaklara istinaden yazılmıştır. Söz konusu kitabın ikinci baskısı haricinde, Vusunlar hakkında Çince metinlerin tercümeleri için bakınız: Кюнер (Küner), Китайские Известия, s. 68-100. Vusun tarihi üzerine yeni görüşler için bakınız: История Киргизии, I. cilt, s. 53-65; История Казахской ССР, I. cilt, s. 40-52. Vusun tarihi üzerine son arkeoloji bilgileri için bakınız: Акишев (Akişev), Отчёт о работах; Кибиров (Kibirov), Археологические работы; Агеева (Ageeva), Вопросы о типах древних погребений. -В. S.-

ve aynı zamanda Hunlar tarafından mağlup edilen, büyük ihtimalle Tibet asıllı² Yüe-chihler'in takibinde yer almışlardır. Yüe-chihler batıya doğru hareketlerinde, Yedisu'dan Se halkını kovmuşlardır. Bu ad, genel olarak Yunan ve Fars kaynaklarının Orta Asya hakkında verdiği bilgilerde sıkça rastlanan Saka halkının adı ile özdeşleştirilmiştir. Fakat, ses benzerliği haricinde bu tür benzetmeyi doğrulayacak hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Sırası gelince Yüe-chihler, Vusunlar tarafından yerinden edilmişlerdir. İlk Çin elçileri geldiği sıralarda burada Vusunlar hâkimiyet sürmekteydi. Gerçi, anılan iki kavmin belli bir kısmı da söz konusu coğrafyada yaşamaya devam etmiştir³. Kısa zaman sonra *Gun'mo* ünvanını taşıyan Vusun kralı Letszyao-mi, o kadar güç kazanmıştı ki, Hunlar'a olan bağlılığını tamamıyla kesmişti. Onun doğudaki toprakları (Çin kaynakları bu iki kavmin sınırlarını tam olarak göstermemektedir) Hunlar ile hemhudut idi. Vusun ülkesinin güneyinde, Doğu Türkistan'ın en eski yerleşik bölgeleri yer almaktaydı. Güneybatıda Fergana, batıda ise göçebe Kangüyer'in (büyük ihtimalle Türk halkı olan Kanglılar'dır) toprakları bulunmaktaydı. Vusunlar Fergana'nın kuzeydoğusunda, Kangüyerler⁴ Fergana'nın kuzeybatısında yaşadıklarına göre, onların toprakları arasındaki sınırlar, aşağı yukarı Yedisu ile Sır Derya bölgeleri ara-

2 Yüe-chihler m.ö. II. yüzyılda Orta Asya'nın esas bölgelerini ele geçirerek miladî yüzyılın eşiğinde büyük Orta Asya-Hint Devleti olan Kuşan Devletini kuran göçebelerdir. Günümüzde Yüe-chihler Doğu İran dilinde konuşan boylar olarak kabul edilmektedir. Bakınız: Лившиц (Livšits), Иранские языки, s. 142-143; Bakınız: История Таджикского народа, I. cilt, s. 335-393. Eser geniş bir bibliyografya içermektedir -B. S.-

3 Se halkı, Çinlilerin Gibin', Hyusyun' ve Guan'du (Yeni okunuşu Tszibin', Syusyun' ve Tsz-yan'du) olarak adlandııkları üç hükümdarlık kurmuştur. Bu hükümdarlıklar, Hindikuş dağları ve Kabil vadisinde bulunmaktaydı. Yunan yazarları bu hükümdarlıkları Hint-İskit hükümdarlıkları olarak göstermektedir ki, Se halkının İskitler veya Sakalar ile aynı halk olduğu şüphe götürmezdir. Gibin' (Tszibin') genel olarak Kabil veya Keşmir bölgelerini kapsamaktadır. Gibin bölgesinin nerede yer aldığı hakkında çeşitli görüşler için bakınız: Narain, *The Indo-Greeks*, s. 135-137; Мандельштам (Mandelštam), Материалы, s. 51-52. Hyusun' (Syusyun') lar'ın daha çok Alay vadisinde, Guan'du (Tszyan'du) lar'ın Kaşgarın batı ve güneybatısında yer aldıklarını söylemek mümkündür; Bakınız: Мандельштам (Mandelštam), Материалы, s. 55-57. -B. S.-

4 Биçурин, Собрание сведений, III. cilt, s. 5-6. -Kangüy (yeni okunuşu Kantszyuy). Kangüy'ün lokalizasyonu için bakınız: Ставиский (Staviskiy), О северных границах, s. 113. -B. S.-

sındaki sınırlara denk gelmektedir. Vusunlar'ın menşesine gelince, onların dilinden bize ancak Vusun adları ve ünvanları ulaşmıştır. Üstelik bunlar da sadece Çin transkripsiyonunda muhafaza edilmiş olup hâla hiçbir dil bilimci tarafından (ancak sıkça tekrarlanan *mi* eki dikkat çekici durumdadır) incelenmiş değildir. Vusunlar'ın görünüşü hakkında sadece son dönem (VII. yüzyıl) incelenmiş değildir⁵. Çin müellifi Şi Gu'nun⁶ şu kayıtlarını biliyoruz: “Vusunlar, görünüş olarak Batı ülkelerinin diğer halklarından çok farklıdır. Mavi gözlü, sarı sakallı, maymuna benzeyen şimdiki Türkler⁷ esas olarak onların torunlarıdır”⁸. Elbette bu bilgiler, Abel Remusat ve Klaproth'tan başlayarak eski şarkiyatçıların sandıkları gibi Vusunlar'ın Ârî menşeli, veya akademik V. V. Radloff⁹ ve Türkler üzerine yapılan en son araştırmanın sahibi N. A. Aristov'un¹⁰ ileri sürdükleri gibi onların Türk menşeli olduğu meselesine cevap vermek için çok yetersizdir.

Çinliler; Vusun topraklarına düz ve otsu dediklerine göre, Vusunlar'ın göçebe konakları esas olarak Yedisu'nun ovalık kısmında bulunmaktaydı. Aynı zamanda, ülkenin yağmurlu ve soğuk ikliminden de söz edilmektedir. Dağlar, iğne yapraklı ormanla kaplıydı. Halkın nüfusu 120.000 aile veya 630.000 kişi olarak belirtilmektedir. Vusunlar, 188.800 kişilik bir ordu çıkarabiliyordu. Onların başkenti daha doğrusu baş karargâhı olan Çigu, muhtemelen Isık Göl'ün güneydoğu kıyısında yer almaktaydı. Çünkü Çinliler, onu Aksu'nun kuzeybatısında 610 li'lik bir mesafede, Fergana'nın başkentinden kuzeydoğuya doğru 2000 li'lik bir mesafeye, Kangüy ülkesinin

5 Ю. А. Зуев (Yu. A. Zuev)'in: *О языке усуней; К этнической истории усуней* adlı eserlerine bakınız.-B. S.-

6 Yan'Şi-gu. Biçurin, *Собрание сведений*, III. cilt, s. 65.

7 İakinf Biçurin Çince *hu* terimini (“barbar”) hep bu kelimeyle tercüme etmektedir.

8 Fransızca tercümesinde biraz farklıdır: “Ils avaient les yeux bleus (ou verdâtres), la barbe rousse, et ressembloient a des singes, dont ils tiraient leur origine” (Vivien de St.-Martin, *Les Huns Blancs*, s. 32).

9 *К вопросу об уйгурах*, s. 126.

10 *Этнический состав*, s. 17.

hudutlarından 5000 li'lik bir mesafede yerleştirmektedirler¹¹. Çigu şehri, Bedel boğazından sadece 50 li'lik bir mesafede olmak üzere M.S. VIII. yüzyıl Çin güzergâhında da zikredilmektedir. Fakat bu güzergâhın varlığı genel olarak tartışmalıdır ve bir Sinolog tarafından yeniden incelenmesi gerekmektedir¹². Aristov'un, Çigu'nun Kızıl Su'nun kıyısında bulunduğu dair görüşünün hangi kaynaklara dayandığını bilmiyoruz. Ama Aristov'un, günümüzde Vusunlar gibi göçebe bir halkın yapı kalıntılarının araştırılmasının tamamıyla faydasız¹³ olduğu fikrini kabul etmemek mümkün değildir. Aynı zamanda, bazen günümüzde de görüldüğü gibi¹⁴ Isık Gölü'nün kıyısı veya dibinde muhafaza edilmiş olan bütün tarihî eserleri de Vusunlar'a mal etmek için hiçbir dayanağımız yoktur. İleride görüleceği üzere, Isık Göl'de Vusun adının çoktan silindiği zamanlarda bile bu bölgede şehirler ve kaleler bulunmaktaydı.

M.Ö. aşağı yukarı 105 tarihinde Çin elçisi Chang Ch'ien, Vusunlar'a gelmiş ve onlara Çinliler'le müttefik olup Hunlar'a karşı yeniden savaşa başlamaları için Doğu'ya dönmelerini teklif etmiştir. Chang Ch'ien'in bu planı, Vusunlar tarafından tasvip edilmemiş, Gunmo'nun yüksek karargâhında gerçekleşen elçilik kabulü de pek iyi geçmemiştir. Fakat, Chang Ch'ien'e refakat etmek üzere Çin'e gönderilmiş olan Vusun elçisi, hükümdarına Çin İmparatorluğu'nun gücü ve debdebesini anlatınca Çin'in prestiji biraz daha yükselmiştir. Bununla birlikte, Chang Ch'ien'den sonraki Çin elçileri batı bölgesine, Doğu Türkistan ve Fergana üzerinden geçmeye başlamışlar,

11 Son rakam abartılı olsa gerek. Çünkü diğer bir yerde (Биçурин, Собрание сведений, III. cilt, s. 6) Kangüylerin başkenti de Fergana'nın başkentinin kuzeybatısında, 2000 li'lik bir mesafede gösterilmektedir. Li yaklaşık ½ verst'tir (1 verst=1,06 km). Aksu'dan 610 li'lik bir mesafe İakin'ın fikrini desteklemiyor (Биçурин, Собрание сведений, III. cilt, s. 70), çünkü Биçурин Çigu'yu gölün kuzeydoğusunda yerleştirmektedir. Eskiçağ ve Ortaçağ dönemlerinde Li yaklaşık 1/3 km'ye eşit idi. Bakınız: Бартольд (Barthold), Туркестан, aynı baskı, I. cilt, s. 134, 7. dipnot. Karşılaştırınız: Çju Ke-Çjen, Вклад китайских учёных, s. 72. -B.S.-

12 Бартольд (Barthold), О христианстве в Туркестане, s. 97. -B.S.-

13 Этнический состав, s. 26.

14 Дячков, Урочище Кайсара, s. 12.

bunun sonucu olarak Vusunlar, bu tür elçiliklerle gönderilen bol hediyelerden mahrum kalmışlardır. Bundan dolayı Gunmo, kendisi için bir Çin prensesi isteyerek Çin'e yeni bir elçilik düzenlemiş, elçilikle birlikte söz kesme armağanı olarak 1000 at göndermiştir. Gunmo'nun isteği yerine getirilmiş, yalnız Çin prensesi hükümdarın ancak küçük eşi yapılmıştır. Hâlbuki aynı vakitte Vusunlar'ın olgun yaştaki kralına verilen Hun Şanyü'sünün kızı, onun büyük eşi olarak ilan edilmiştir. Farklı bir hayat tarzına alışmış olan Çinli kraliçenin bozkırda canı sıkılır ve onu "keçelerle kaplı yuvarlak kulübede yaşayan, et yiyip süt içen bir Vusun kralına"¹⁵ verdiklerinden şikayet eder, acısını şiirlere dökmüş. Vusunlar, Çinliler'in 102 yılındaki Fergana seferinde Çin hükümetinin isteği üzerine 2000 kişilik bir yardım kolu göndermişler fakat müfreze bekleme vaziyetini alarak harp hareketlerine katılmamıştır¹⁶.

Ölmeden önce Gunmo, bozkır geleneklerine göre kraliçenin, *Sen'tszu* ünvanını taşıyan torunu ve halefi Gün'tsüymi ile evlenmesini talep etmiştir. Kraliçe bu evliliği istememiş fakat Çin hükümeti, kraliçeyi halkın geleneklerine itaat etmesi gerektiğine ikna etmiştir¹⁷ *Sen'tszu*'dan sonra küçük yaşlarda olan Nimi adlı bir oğlu kalmış (Hun kraliçesinden), dolayısıyla Nimi reşit oluncaya kadar tahta, geçici olarak *Sen'tszu*'nun yeğeni *Unguymi* geçmiştir. *Unguymi*, selefinin dul karısı Çinli kraliçe ile (bu *Sen'tszu*'ya verilen ikinci kraliçe idi; *Letszyaomi*'nin dul karısı daha önce ölmüştü) evlenmiştir. *Unguymi* istidatlı bir hükümdar olsa gerek. Çünkü halkının hem iç refahını, hem dış gücünü yükseltmeyi başaramıştır. M.Ö. 71'de *Unguymi* Çinliler ile yapılan antlaşmaya göre Hunlar'a karşı başarılı bir sefer düzenlemiş ve bu sefer sonucunda 40.000 kişi esir alınmış, 70.000 kadar hayvan ele geçirilmiştir. O aynı zamanda Doğu Türkistan'ın işlerine de müdahale etmekteydi. O'nun ikinci oğlu *Yarkent*'in

15 Виçурин, Собрание сведений, III. cilt, s. 67.

16 A.g.e., s. 30.

A.g.e., s. 68.

hükümdarı yapılmış, büyük kızı da Kuça hükümdarıyla evlendirilmiştir. Unguymi, M.Ö. altmışlı yılların sonunda vefat edince Nimi, Kuan Van ünvanını alarak onun halefi olmuştur. Kuan Van selefinin dul karısıyla evlenmiş, kadın yaşlı olmasına rağmen (yaşı 50'nin üzerindeydi) ondan bir erkek çocuk sahibi olmuştur. Fakat o, karısı ile iyi geçinemiyor halk tarafından da sevilmiyordu. Birgün Çigu'ya bir Çin elçilik heyeti gelmiş ve kraliçe, elçileri, ziyafet düzenlemeleri için ikna etmiştir. Plana göre bu ziyafette Kuan Van'ın öldürülmesi gerekiyordu. Fakat plan başarıya ulaşmamış, Kuan Van sadece yara alarak kaçmayı başarmıştır. Kralın oğlu Sisen'seu, emri altındaki orduyla kraliçe ve Çinliler'in elinde bulunan Çigu'yu muhasara etmiştir. Çin hükümeti; derhal elçilerinin suçunu örtmeye çalışmış, elçiler Çin'e getirilerek idam edilmiştir. Krala hediyeler, yarasına şifa vermesi için bir tabip gönderilmiştir. Sorgu sırasında kraliçe bütün suçunu inkar etmiştir. Halkın Kuan Van'a duyduğu memnuniyetsizlikten Unguymi'nin Hun kraliçesinden olan oğlu Utszyutu istifade etmiştir. "Kuzey dağlarına" (Aladağları) çekilerek Hunlar'dan yardım beklediğini söylemiş, halkı etrafında toplayarak derhal Kuan Van'a hücum etmiş ve onu öldürerek tahtını ele geçirmiştir. Çinliler, Hunların muzaffer olmalarına mücadele edemezlerdi ve Yedisu'ya sefer düzenlemek için hazırlığa başlamış bulunuyorlardı. Fakat Çinli bir kızın Vusun erkânından birisiyle evlenmesi sayesinde uzlaşmaya varılmıştır. Utszyutu, küçük Gunmo ünvanını almış, Unguymi'nin oğlu Yuan'guymi büyük Gunmo olarak ilan edilmiştir. Büyük Gunmo'ya 60.000 aile, küçüğüne de 40.000 aile düşmüştür. Hatta Utsyutu, Çinliler'in müffefiki olarak Hunlar'a karşı savaşmış fakat pek başarılı olamamıştır. Utsyutu, sadece Çinliler'e karşı yürüttüğü faaliyetlerde daha başarılı olmuştur¹⁸.

Böyle bir ikili iktidarda, düzensizliğin ve iç savaşların meydana gelmesi kaçınılmaz bir şeydi. Düzen, Yuan'guymi'nin torunu büyük Gunmo Tsilimi'nin enerjisiyle bir müddet için sağlamıştır. Onun

18 A.g.c., s. 68-74.

idaresi, ülkeye Unguyımi'nin zamanındaki “sükûnet ve barışı” getirmiştir. Bu arada, Tsilimi “otlaklarında kimsenin hayvanlarının otlatılmaması gerektiğini ilan etmiştir”¹⁹. Anlaşılan bu durum, Vusun ülkesinde, daha sonraları Türk ve Moğollar'da göreceğimiz *Kuruk*²⁰ olarak adlandırılan yasak otlakların mevcut olduğunu göstermektedir. Tsilimi, küçük Gunmo'nun gizlice gönderdiği katiller tarafından öldürülmüştür. Bundan sonra Çinliler, Tsilimi'nin torunu ve Çinli kraliçenin oğlu olan İçimi'yi tahta çıkarmışlardır. Genel olarak Çinliler, Büyük Gunmolar ile küçük Gunmolar arasında geçen mücadelelerde birincilerin tarafını tutmuşlardır. Küçük Gunmo An'limi, Çin Hükümeti'nin muvafakati ile Hunlar tarafından tahttan indirilip öldürüldüğü ve yerine Çin'in tayin ettiği birisinin geçirildiği sırada (M.Ö. 11 yılı) An'limi'nin amcası Bihuan'çji 80.000 kişisiyle kuzeye, Çinliler'e çekilmiş ve buradan Gunmolar'ın ikisine de devamlı taarruzlar düzenlenmiştir. Netice olarak Gunmolar, Çin'e daha çok yakınlaşmışlardır. M.Ö. 1 tarihinde İçimi Çin'in başkentini ziyaret ettiği sırada onun için bir kabul töreni düzenlenmiştir. Onunla aynı zamanda başkentte Hunlar'ın Şanyüsü de bulunmaktaydı. Sonunda Bihuan'çji, Çin valisi tarafından “tesadüfi bir saldırı yoluyla” (muhtemelen gizlice gönderilmiş katiller yoluyla) öldürülmüştür.

M.S. yaklaşık 8 yılında Doğu Türkistan, tekrar Hunlar'ın haki-miyeti altına girmiştir. Bunun üzerine Çinliler'in “batı ülkeleri” ile olan münasebetleri kesilmiş, ancak 73'ten itibaren yeniden tesis edilmiştir. 97'de Ban'Çao adlı komutanın gönderdiği bir Çin müfrezesi Hazar denizine kadar ulaşmıştır. Bu olaylar muhtemelen Yedisu üzerinde hiç bir etki bırakmamış olsa gerekir, çünkü bölgenin bu dönem tarihi hakkında elimizde hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Sadece Vusunlar'ın II. yüzyılda “tamamıyla Çin'den ayrıldığından”²¹ söz edilmektedir. Aynı zamanda Hunlar'ın Moğolistan'dan batıya sürüldüğü

19 A.g.e., s. 75.

20 Nerşahi, Lıkışin'in tercümesi, s. 40.

21 Biçurin, Собрание сведений, III. cilt, s. 108.

sıralarda, onların Yedisu üzerinden geçişi hakkında da hiçbir bilgiye sahip değiliz. Söz konusu yüzyılın (M. II. yüzyıl) sonunda bu geçişler daha yaygın hale gelmiştir. M. II. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Çin tarihinin karışık dönemi başlamış ve batı ülkeleriyle ilişkiler V. yüzyıla kadar yenilenmemiştir.

Hunlar'ın Moğolistan'daki topraklarına, büyük ihtimalle Tunguz menşeli Siyenpiler geçmiştir. Siyenpi hükümdarı Tan'şihay (181 y.) Batı'da, Vusunlar'a kadarki bütün toprakları istila etmiştir²². Diğer bir Siyenpi hanedanından olan Yüylü, IV. yüzyılın başında "eski Vusun topraklarını"²³ da ele geçirmiştir. IV. yüzyılın sonundan VI. yüzyılın ilk yarısına kadar Orta Asya'da üstünlük genel olarak Tunguz kavimlerinden sayılan Juan Juanlar'a aittir. Juan Juanlar'ın akınları, Vusunları Yedisu'nun ovalarını terk ederek Tanrı Dağlarına göç etmelerine mecbur etmiştir²⁴. 425'te Vusun hükümdarı da dahil olmak üzere batı ülkelerinin bazı hükümdarları, kuzey Çin'e elçilikler göndermişlerdir. Bu sıralarda Çin'de Siyenpi sülalesinden Yuan' Vey veya Bey Vey Hanedanı hâkimiyet sürmekteydi. Böylece Çin'in batı halkları ile münasebetleri yeniden başlamış oluyordu. 436'da Vusunlar'a bir Çin elçilik heyeti gönderilmiştir. Sonraları Vusunlar, her sene Çin'e hediyelerle elçiler göndermeye başlamışlardır. Bundan sonra Vusun adı artık müstakil bir kavmin adı olarak geçmemektedir. Bilindiği gibi bu ad, ancak Büyük Kırgız-Kazak Ordası'nın²⁵ bir kolunda Uysun olarak²⁶ muhafaza edilmiştir.

22 A.g.c., I. cilt, s. 169. -Yeni Transkripsyonu Tan' Şi-huay'dır-

23 A.g.c., s. 193.

24 A.g.c., III. cilt, s. 162.

25 Kazak Uluğ Cüzü.

26 *Vusun* adının sonraki Kazaklar'ın *Uysun* adıyla özdeşleştirilmesi tartışmalı bir konudur. *Vusun* adı Kırgızlar'da da aranmıştır (bu da varsayımsal bir şeydir). Bunun için bakınız: Аристов (Aristov), Опыт выяснения; Аристов (Aristov), Этнический состав. Aristov'a göre, m.ö II. yüzyılda Vusunlar'ın Batı Tanrı Dağları'na hareketleri sırasında onların önemli kısmı Yenisey Kırgızları'ndan oluşmaktaydı. Hatta Aristov "Vusunlar'ın gerçek adının her zaman Kırgız olduğunu" ileri sürmüştür. Aristov'un bu konu üzerindeki detaylı çalışmaları onun yayınlanmamış olan Западный Тянь-Шань adlı eserinde bulunmaktadır. Eserin el yazması ВГО arşivindedir.

2

Türkler²⁷

VI. yüzyılda Orta Asya'da yeni bir göçebe imparatorluk meydana gelmiştir. Altay'dan gelen bu yeni fatihler yani Türkler, kısa zamanda Büyük Okyanus'tan Karadeniz'e kadarki bütün kavimleri itaatleri altına almışlardır. İmparatorluğun kurucusu Bumın Kağan 553'te ölmüştür. Ta-po Kağan'ın ölümünden sonra (581) imparatorluk Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Orta Asya'nın batı kısmında meydana gelen müteakip göçebe devletlerin çoğunluğunda olduğu gibi, Vusunlar'ın eski toprakları yani Yedisu bölgesi Batı Türk devletinin başkenti olmuştur. Yedisu tarihinde Gök Türk hâkimiyet dönemi, çok büyük ehemmiyete sahiptir. Göçebe İmparatorluğun merkezi, çeşitli ülkelerin tüccarları için her zaman büyük bir cazibe merkezini oluşturmaktaydı; çünkü burası onların malları için kârlı bir sürüm, yani pazar noktasıydı. Gerek Çin tarafından gerekse Batı Asya tarafından, göçebelere ihraç edilen malların başında kumaş bulunmaktaydı. VII. yüzyılda Fergana'da meydana gelen ve onlarca yıl devam eden çalkantılarla birlikte bu durum, Batı Asya'dan Çin'e giden en önemli ticaret yolunun kuzeye kaymasına yol açmıştır. Semerkant'tan çıkan tüccar ve seyyahlar, Fergana ve Kaşgar'a

27 Türkler hakkında bilgileri, İakinf Biçurin tarafından toplanmış Çince tarihnemeler dışında (I. bölüme bakınız), Syuan Tsan'ın seyahati üzerine yazılmış hikâyelerde (Жульен'in tercümesi, I-II. ciltler), sözünü ettiğimiz Syuan Tsan'ın biyografisinde (Жизнеописание Сюан Цзана, Жульен'in tercümesi) ve Bizans elçilerinin hikâyelerinde (Carpus script. Hist. Byz., part I) bulmaktayız. Bizans elçilerinin bilgileri üzerinde burada pek durmayacağız. Çünkü onlar Yedisu üzerinden geçseler de bu bölge hakkında hiçbir bilgi vermemişlerdir. Bizanslılar Türkler'in hayatı hakkında bazı ilgi çekici detaylar kaydetmişlerdir. Bizanslılar'ın bu hikâyeleri Rusça olarak Д. И. Иовайский (D. İ. İovayskiy)'in Разыскания adlı eserinde detaylı bir şekilde incelenmiştir. Aynı zamanda bakınız: Кюнер (Küner), Китайские известия, s. 182-194. Chavannes, *Documents*; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten*. Karşılaştırınız: Очерки истории СССР III-IX вв., s. 378-396. -B. S.-

uğramadan Taşkent, Evliya Ata²⁸ üzerinden kuzeydoğuya yani Yedisu ve Çu kıyılarına ulaşırlar, oradan Isık Göl'ün güney kıyıları, sonra Bedel Boğazı'ndan geçerek Aksu'ya giderlerdi. Bildiğimiz kadarıyla bu yol ilk defa VII. yüzyıl Budist münzevî Syuan'Tszan tarafından ve Çinliler'in "T'ang Hanedanı Tarihinde" zikredilmektedir. Bu eser, her ne kadar XI. yüzyılda yazılmış ise de, Batı ülkeleri hakkında verilen bilgiler tamamen VII. veya VIII. yüzyıla aittir. Çin güzergâhlarında Yedisu üzerinden geçen yolların detaylı tasvirini görmekteyiz. Bu bilgilerden, VII. yüzyıldan itibaren Çu vadisinde artık muhakkak bir tarım kültürünün bulunduğunu, bu kültürün buraya, tıpkı son çağda Hokant Hanlığı'ndan gelen topluluk tarafından kurulan aynı tür koloniler gibi, Maverâünnehr asıllılar tarafından getirildiğini (yani Amu Derya ve Sır Derya arasındaki medeni bölgeden) gösteren kesin bir bilgiye ulaşmaktayız. Syuan' Tszan zamanında Amu Derya ve Çu arasındaki tüm ülke kültür bakımından bir bütünlüğü teşkil etmekteydi. Halkın giysisi, yazısı ve dili her yerde aynı idi. Alfabe Süryani menşeli olup 32 işaretten oluşmaktaydı. Yukarıdan aşağıya doğru yazılır ve artık (bu dönemde) tarihle ilgili eserler bulunmaktaydı. En yaygın din Maniheizm²⁹ olsa gerek. Halkın görünüşüne gelince, onların saçlarını bağladıkları ve tepelerini açık bıraktıkları söylenmektedir. Bazıları saçlarını tamamıyla kazıtlar ve alınlarını bir ipek parçasıyla örterlerdi. Ahalinin yarısı tarımla uğraşır, diğer yarısı da ticaretle uğraşırdı. Ticaret merkezi "Suy-e nehri üzerindeki (Çu) bir şehirdi" İleride göreceğimiz üzere bu şehir, daha sonraki İslam kaynaklarında Suyab adını taşımakta ve doğrudan doğruya Kastek dağ boğazının güneyinde yerleştirilmektedir. Suyab'da daha VII. yüzyılda çeşitli ülkelere gelen tüccarlar yaşamaktaydı. Şehrin batısında onlarca şehir vardı; her şehrin bir birine bağlı olmayan ayrı bir hâkimi bulunmakta idi fakat bütün hâkimler Türkler'e tabi durumdaydı.

28 Şimdiki Kazakistan'ın Cambıl şehri.

29 Бартольд (Barthold), О христианстве в Туркестане, s. 3-5.

Suyab civarlarında, genel olarak Batı Türk Kağanı'nın³⁰ ordası bulunmaktaydı. Syuan' Tszan'ın söz konusu kağanlardan birisiyle görüşmesi burada gerçekleşmiştir³¹. Kağan; yeşil ipekten bir kaftan giymiş, saçları bırakılmış ve alnı yerleşik halkların yaptığı gibi 10 fut uzunluğunda bir ipek parçasıyla örtülmüştür. İpek parçası başının etrafında birkaç defa sarılmış durumdaydı. Kağan'dan farklı olarak, maiyetinde bulunanların hepsinin saçları örgülü idi. Kağan, çok sayıda altın eşyanın bulunduğu büyük bir çadırda yaşamaktaydı. Çadırda, keçe üzerinde hepsi ipekli giysi giymiş devlet erkânı iki sırada oturuyor, onların arkasında Kağan'ın muhafızları yer alıyordu. "Gerçi kağan, keçe çadırda yaşayan barbar bir hükümdar olmasına rağmen yine de ona hayret ve hürmet etmeden bakmak imkânsızdı". Münzevî çadıra henüz 30 adımlık bir mesafede iken, karşısına Kağan çıkmış, eğilerek tercüman aracılığıyla ona birkaç soru sormuş ve onun için bir demir koltuk getirmelerini emretmiştir. Türkler, ağaç makatlar kullanmıyorlardı. Syuan' Tszyan, bu durumu Türkler'in ateşe olan hürmetlerinden kaynaklandığını, ateşi de güya ağacın özeliğinde gördüklerini söylemektedir. Çadırda aynı zamanda Çin ve Gaoçan elçileri (yani şimdiki Urumçi, Turfan ve Hami şehirlerinin bulundukları Uyguristan'dır) vardı. Müzik eşliğinde ziyafete başlanmıştı. Müzik seslerinin sertliğine rağmen, "kulağa hoş geliyor, insan kalbini ve canını teshir ediyordu" Misafirler; et yiyip şarap içmişler, münzevîye de bitkisel yemek ve süt sunulmuştur. Yemekten sonra münzevî, kağanın daveti üzerine Budist öğretisi ruhunda bir dinî konuşma yapmıştır. Vaaz bitince kağan elini kaldırmış, yere kadar eğilip onu selamladıktan sonra, nasihatlerini inançla kabul ettiğini ifade etmiştir. Birkaç gün sonra münzevî, gitmek üzere hazırlık yapmaya başlayınca, ona Çan'an (Si-an'fu) şehrinde birkaç sene yaşamış, dolayısıyla Çince'yi mükemmel bir şekilde konuşabilen bir genci kılavuz olarak vermişlerdir.

30 Türkçe bir unvandır; sonra kısaltarak bundan *han* kelimesi ortaya çıkmıştır. Doğru şekli Rus vakayınamelerinde rastlanan ve Orhon kitabeleriyle desteklenen *Kagan* şeklidir. İslam müellifleri genel olarak *hakan* şeklinde yazmışlardır.

31 Жизнеописание Сюан Цзана, Жульен'in tercümesi, s. 55-58.

Şabolo Hilişi Kağan zamanında (634-638) Batı Türk topluluğu, beşi Çu nehrinin batısında, diğer beşi de nehrin doğusunda olmak üzere on boya ayrılmıştı. İlk beşi Nu-şe-pi, diğeri de Tu-lu olarak adlandırılmaktaydı. Bundan hemen sonra Batı Gök Türk İmparatorluğ'u, aralarında İli nehrinin sınır teşkil ettiği iki devlete ayrılmıştır. Hükümdar aile mensupları arasında Çinliler'in de müdahil oldukları devamlı iç savaşlar meydana gelmekteydi. Bazı kağanlar, kısa bir süre için devletin birliğini yeniden tesis etmeyi başarmışlardır. Bunlardan biri de 651'deki Aşina Helu Kağan'dır. 657'de, çeyrek asır önce Doğu Gök Türk devletini kendilerine tabi hale getirmiş olan Çinliler, Batı Türkler'ini de itaatleri altına almışlardır. Batı prensleri artık Çin ünvanları alıyorlar ve Çin valileri sayılıyorlardı³². Bazen Türk prensleri Çinliler'e karşı ayaklanmış, söz konusu dönemlerde Doğu Türkistan'ın bir kısmını ele geçirmiş olan Tibetliler ile ittifak yapmışlardır. 704'te Aşina Huaydao Kağan, bütün On Ok Bodunu yeniden hâkimiyetine bağlamıştır. Fakat oğlu ve halefi Aşina Sin'in, Kulan³³ şehrinde öldürülmesiyle Batı Gök Türk hanedanı yaklaşık 740'ta son bulmuştur.

Daha önceleri, Tu-lu bodunlarından biri olup Çu ve İli nehirleri arasında yaşayan Türgişler güç kazanmışlardı. Hükümdarlarının ana ordası Suyap'ta, küçük ordası da İli Nehri kıyısında bulunuyordu. Türgiş hükümdarlarının arasında en kuvvetlisi Sulu idi (738'de ölm.). Fiili olarak Sulu'nun otoritesi, söz konusu dönemde kızını Sulu'yla evlendirmiş olan Aşina Huaydao'nun sahip olduğu Batı Türk tahtının parlaklığını bile gölgede bırakmıştır. Bu durumda sarfı nazar Sulu, Doğu Türk kağanları ve Tibet hâkimleri ile de kız alıp vererek hısım olmuştu. 738'de Sulu, Türgiş prensleri arasından Mohe-dagan ünvanını taşıyan bir prens tarafından öldürülmüştür. Tahta Sulu'nun oğlu geçirilmişti; yalnız Mohe-dağan, Fergana ve Taşkent hâkimle-

32 6 Вичурин, Собрание сведений, I. cilt, s. 360-361.

33 Şimdiki Sır Derya Bölgesi, Tartı (Lugovoye) İstasyonu'dur. Bakınız: Каллаур (Kallaur), Археологическая поездка, s. 7

ri ile birlikte onu Suyab civarında bozguna uğratarak esir almıştır. 740'ta Mohe-dagan Türğişler'in hükümdarı olmuş ve son Batı Gök Türk kağanının öldürölmesini emretmiştir. Fakat onun kendi hâkimiyeti de pek uzun sürmemiş ve karışıklık dönemi başlamıştır. 748'de Çinliler'in Doğu Türkistan valisi Van Çjen-syan, Suyap şehrini ele geçirerek temeline kadar tahrip etmiştir. Sonraki on senelik bir sürede Türğişler bütün güçlerini kaybetmişlerdir. Yedisu'nun batı kısmı artık Talas şehrine bağlı, Talas da Taşkent hâkimine bağlı durumdaydı. Devamlı yapılan iç savaşlardan halkın ne kadar sıkıntı çektiği bir Çinli vakanüvisin "Tarımcılar burada zırhlarla gezmekte ve bir birlerini esir almaktadır" sözlerinden anlaşılmaktadır³⁴.

Batı Türk İmparatorluğu'u'nun parçalanması Araplar'ın Maverâ-ünnehir'deki başarılarına yol açmıştır. Bundan dolayı bu olay, Arap tarihçilerinin de dikkatlerini çekmiş, onlar bu olayın H. 119'a (M. 737'ye) tesadüf ettiğini belirtmişlerdir. Araplar'a göre³⁵, Türkler'in son kağanı Nevaket şehrinde (Çu vadisi, Tokmağın doğusunda) yaşamıştır. Burada onun, kimsenin yaklaştımaya cesaret edemediği yasak çayırı ve yasak dağları bulunuyordu. Çayırda otlayan sürülerin, dağda bulunan av hayvanlarının ve kuşların, harp zamanında iâşe olarak kullanılması gerekiyordu. Kağan Araplar'a çok zarar vermiş ve bu sebepten dolayı onlardan Abu Muzahim lakabını almıştır (Arapça "boynuzlayan, iten" demektir yani boğa). Yalnız Toharistan'daki (Amu Derya'nın güney tarafı, Belh'in doğusundaki bir bölgedir) bir muharebede Türkler, Araplar tarafından mağlup edilmişlerdir. Kağan memleketine döndüğünde Kursul adlı bir Türğiş prensi tarafından özel intikam sonucunda öldürölmüştür. Bu olaydan sonra Türkler, çeşitli taraflara dağılmışlardır. İleri yaştaki Kursul ise 739'da Sır Derya kıyısında Araplar tarafından esir alınmıştır. Kursul fidye olarak 1000 at ve 1000 deve teklif ettiyse de Arap valisi onun öldürölmesini emretmiştir. Türkler, Kursul'ün kemiklerini memleke-

34 Вичурин, Собрание сведений, III. cilt, s. 244-245.

35 Taberi, II. cilt, s. 1593-1613, 1689-1691.

tine götürmesin diye cesedi yakılmıştı. Arap tarihçisine göre bu olay, Türkler'i Kursul'ün ölümünden daha çok üzmüştür. Buradaki, bilgilerin bölük pörçük ve doğruluğundan şüphe edilir olmaları sebebiyle Arap ve Çin kaynaklarını karşılaştırmaktan kendimizi alıkoymak zorundayız.

3

Karluklar³⁶

Çince, Arapça ve Farsça kaynaklar Batı Türk İmparatorluğu'nu yıkıldıktan sonraki Türk boylarının farklı gruplara ayrılmaları hakkında oldukça doğru bilgiler edinmemizi sağlamaktadır. Çin kaynaklarında, Batı Türkleri'nin On Ok Boduna bölündükleri söylenmişse de, İmparatorluğu kuran boylar, Doğu'da olduğu gibi Batıda da Türk adından başka genel bir ad olan Oğuz veya Dokuz Oğuz adını taşımışlardır. Çinliler, Doğu Türkistan'ın ücra bölgesinde devlet kurmuş olan Şato Türkleri'nin (Bozkır Türkler'i) kökünü Batı Türk Devleti'ne bağlamışlardır³⁷. Araplar, işte bu Türkler'i Tuguzguz yani Tokuz Oğuzlar olarak biliyorlardı. Oğuzlar'ın diğer bir kolu batıya çekilmiş ve merkezi Aşağı Sır Derya olmak üzere bir devlet kurmuşlardır. Oğuzlar'ın Yedisu'da yaşadıklarını gösteren bir hatıra Oğuz destanında muhafaza edilmiştir. Burada Yafes'in oğlu efsanevi Türk'ün ikametgâhı olarak Isık Göl sahilleri gösterilmiştir³⁸.

36 Çin kaynakları sadece VIII. yüzyıl olayları hakkında bazı bilgiler vermektedir. IX-X. yüzyıllardaki Yedisu'yla ilgili bilgileri, genel olarak Hollandalı şarkiyatçı de Goeje tarafından yayınlanmış olan (Bibliotheca Geographorum Arabicorum, 8 cilt, VI. cilt Fransızca tercümesiyle) Arap müelliflerinin eserlerinden edinmekteyiz. Tıpkı Ceyhani'nin ve İbn Hordadbih'in büyük eserleri gibi, Orta Asya hakkında daha detaylı bilgiler içeren bazı coğrafya eserleri kaybolmuştur. Fakat bu eserler Fars müellifleri tarafından kullanılmıştır. Örneğin, A. G. Tumanskiy'in Buhara'da bulunduğu (Новооткрытый персидский географ) X. yüzyıla ait bir eserin meçhul yazarı veya XI. yüzyıl tarihçisi Gerdizî gibi. Gerdizî'nin eserinden bir parça benim Отчет о поездке в Среднюю Азию (Orta Asya Gczi Raporu) adlı eserimin ilavesinde yayınlanmıştır. -*Hudud al-'Alam* W. Barthold tarafından 1930'da, bir giriş makalesi ve fihristiyle birlikte faksimile şeklinde yayınlanmıştır. 1937'de V. F. Minorskiy'nin geniş yorumlarıyla birlikte eserin İngilizce tercümesi yayınlanmıştır. VIII-X. yüzyıl Orta Asya ve Yedisu tarihi hakkında bilgiler içeren diğer Doğu yazılı kaynakları için elinizdeki kulliyatın I. cildinin bibliyografyasına bakınız. Karlukların Orta Asya tarihi, onların Orta Asya'da yerleşmeleri hakkındaki bilgiler için Шаниязов (Şaniyazov)'un Из истории adlı makalesine bakınız. Özbeklerin etnogeneziyle ilgili Karluklar'ın etnografya bilgileri için bakınız: Кармышева (Karımışeva), *О некоторых древних тюркских племенах*. -V. R.-

37 Биçурин, Собрание сведений, I. cilt, s. 452.

38 Абулгази (Ebulgazi), Родословная тюрков, Demasions'un yayını, II. cilt, s. 9. Ebulga-

“Yedisu’da, Tuhsılar ve Azlar olmak üzere iki boya ayrılmış (Azların Orhon yazıtlarında zikredilen Az kavminin aynısı olma ihtimali vardır) olarak sadece Türgişler kalmıştı. VIII. yüzyılın ikinci yarısında Yedisu’da üstünlük Karluklar’a geçmiştir. Bu sıralarda onların ana kütlesi Altay’dan göç etmiş durumdaydı (Karluklar’ın öncü kolu söz konusu yüzyılın başlarında Amu Derya’nın sahillerine kadar ulaşmıştır). 766’da Karluklar Suyab’ı ele geçirerek başkentlerini buraya nakletmişlerdir. Karluk hükümdarı *Cabgu* ünvanını taşıyordu ki, şüphesiz Orhon yazıtlarında sıkça rastlanan *Yabgu*³⁹ ünvanından başka bir şey değildir. Böylece Yedisu bölgesi, Göktürk İmparatorluğu’nun yıkılışından sonra da Türk kavimlerinin elinde kalmış, bölgeyi ne Araplar ne de Çinliler ele geçirebilmiştir. Çinliler’in Batı Türkistan’a müdahaleleri Arap komutanı Ziyad b. Salih’in 751’de uğrattığı büyük mağlubiyetinden sonra sona ermiştir. VIII. yüzyılın sonunda Araplar, sadece Karluklar’ı Fergana’dan sürmekle yetinmişlerdir. Bilindiği gibi İslam fatihleri kuzeydoğuda Talas’ın ötesine geçmemişlerdir.

Türkler’in hayatında, İslam’ın savaş alanındaki başarılarından daha çok, ticari ilişkiler yoluyla barış içinde yayılmış olan İslam medeniyetinin etkisi büyük olmuştur. Maverâünnehir halkı her zaman ticarî girişimcilikleriyle farklılık göstermiş, İslamiyet’in ortaya çıkışından çok önceleri Orta Asya’nın çeşitli yerlerinde ticaret kolonileri kurmuşlardır. Soğd kolonileri; Doğu Türkistan’ın en ücra köşesin-

zi, Родословная Туркмен, Tumanskiy’in tercümesi, s. 9; -Aynı zamanda Родословная Туркмен’in A. N. Kononov tarafından yapılmış olan yeni yayınına bakınız, s. 39-

Bu efsanenin en eski redaksiyonu XII. yüzyıl Farsça eser olan *Mucmal at-Tavarih*’te bulunmaktadır. Eserin tek nüshası Paris Milli Kütüphanesi’nde muhafaza edilmektedir; Ancien Fonds Persan, 62, s. 64. -Günümüze bu eserin iki nüshası daha bilinmektedir; İstanbul ve Haydelberg Kütüphaneleri. Bakınız: Storey, *Persian Literature*, I. cilt, 2, s. 1229. *Mucmal at-Tavarih*’in metni 1939’da Behar tarafından yayınlanmıştır. Bibliyografya’ya bakınız -Yu. B.-

39 Çinliler iki unvanı da aynı kelimeyle belirtmişlerdir (bu kelimenin doğru okunuşu için bakınız: Thomsen, *Inscriptions de L’Orkhon*, s. 59). Barthold, *Cabgu* ve *Yabgu* unvanlarının aynı olduğunu belirtirken *Hududu’l-Alem*’deki (s. 17 b) bilgilere dayanmış olmalıdır. Burada “cski zamanlarda Halluh padişahlarına hem *Cabgu* hem *Yabgu* dediklerinden” söz edilmektedir. -V. R.-

de, Tokuz Oğuz bölgesinde⁴⁰ bile mevcuttu. X. yüzyıla ait bir Fars coğrafyacısının bilgilerine göre, Kastek dağ boğazının kuzeyinde yer alan Beklig veya diğer bir okunuşuyla Beklilig köyü Soğd dilinde Semekna⁴¹ adını taşıyordu. Bu durum Soğdlular'ın Yedisu bölgesinin hayatında oynadıkları rolü göstermektedir. Tüccarların peşini her zamanki gibi Maveräünnehr'de yaygın olan çeşitli dinlerin misyonerleri takip ederlerdi. Bunların arasında Nasturi mezhebinden Hıristiyanlar da bulunuyordu. İslam yazarlarının verdikleri bilgilere göre, Türkistan'ın pek çok şehrinde Hıristiyan kiliseleri mevcuttu. Yedisu'nun göçebe kavimlerinden olup, Isık Göl civarında yaşayan Cikiller (Çigiller) hakkında geçen bilgilerde bunlar arasında da Hıristiyanlar'ın bulunduğu söylenmektedir⁴².

İslam yazarları, Batı Asya'dan hareket ederek Yedisu üzerinden Çin'e giden ticaret yolunu ayrıntılı bir şekilde tasvir etmekte, yol üzerinde bulunan birkaç şehri de kaydetmektedirler. Yalnız bu şehir adlarının büyük kısmının okunuşları tartışmalı konudur⁴³. Pişpek⁴⁴ civarında muhtemelen Alamüdün köyünün bulunduğu yerde Cul şehri vardı (belki *step* anlamına gelen Türkçe Çul, çöl sözüdür). Burada Taraz'dan (Talas, Evliya Ata) gelen yol Ahsiket'ten gelen (yani Namangan'dan, sonra Karakol⁴⁵ geçidi üzerinden geçen) yolla birleşmekteydi. Nevaket veya Neviket şehri Çu vadisinde yer alan büyük bir ticaret şehri olup, burada yol iki kola ayrılırdı. Biri Cil-arık⁴⁶ geçidi üzerinden Isık Göl sahillerine gider, diğeri de kuzeye Suyab'a giderdi. Cul ve Nevaket arasındaki mesafe yaklaşık 15 fersah, yani

40 *Hududu'l-Alem*, s. 17 a.

41 *Hududu'l-Alem*, s. 18 b.

42 Григорьев (Grigoryev), Об арабском путешественнике, s. 27-28. Cikillerin evleri için ilerideki bilgilere bakınız.

43 Bu yol için bakınız: Бартольд (Barthold), Отчет о поездке в Среднюю Азию, s. 30-32, 114; Бартольд (Barthold), О христианстве в Туркестане, s. 15-17.

44 Günümüzde Kırgızistan'ın başkenti Bişkek şehridir.

45 *Hududu'l-Alem*, s. 18.

46 Günümüzdeki Boom dağ boğazıdır. Cil (Cil Arık) adı Çu vadisinden Boom boğazına girişteki bir yöre adında muhafaza edilmiştir. -V. R.-

90 verst idi. Bundan dolayı Nevaket'i Çu'nun sol kıyısı üzerinden geçen yoldan Karabulak'a⁴⁷ giden yolun ayrılışında yerleştirmek mümkündür. Bütün bu yöreler, Karluklar'a aitti. Isık Göl kıyılarının büyük kısmı Karluklar'dan ayrılmış olan Çigil boyunun topraklarını oluşturmaktaydı. Nevaket ve dağ geçidi arasında Karluklar'ın Laban boyuna ait Kerminket (diğer bir okunuşuyla Kumberket) adlı büyük bir ticaret köyü bulunmaktaydı. Bu ticaret köyünün hakimi *Kutegin-Laban*⁴⁸ ünvanını taşımaktaydı. Geçit, daha o zamanlarda Cil adını taşıyordu. Tarihçi Gerdizî'ye göre bu kelime "dar" anlamına gelmekteydi. Boğazın 12 fersah güneyinde 3000 asker çıkarabilen Yar şehri vardı. Burada *Teksina* ünvanını taşıyan Çigil hükümdarının başkenti bulunmaktaydı. Verilen mesafelere göre şehrin Isık Göl'ün kıyısında, tam olarak güney sahilinde bulunması gerekiyordu. Çünkü göl, yolun sol tarafında kalıyordu. Yar'dan 5 fersahlık mesafede Ton şehri bulunmaktaydı. Günümüzde büyük harabelerinin bulunduğu bu şehir, muhtemelen aynı adı taşıyan ırmağın vadisinde bulunuyordu. Ton'dan üç günlük mesafede Barshan şehri bulunmaktaydı. Bu iki şehrin arasında yalnızca Çigiller'in çadırlarına rastlanmaktaydı. Şehir adı muhtemelen Barskaun ırmağının adında muhafaza edilmiş olsa gerek. Arap coğrafyacısı Kudame'ye göre şehir, dördü büyük, beşi küçük olmak üzere birkaç yerleşim yerinden oluşmaktaydı. Şehrin hakimi, bir bilgiye göre *Manaka* ünvanını, diğer bir bilgiye göre⁴⁹ *Tebin-barshan* ünvanını taşımaktaydı. Şehir 6000 asker çıkarabiliyordu. X. yüzyıl İranlı bir coğrafyacıya göre, Barshan Manak'ı Karluk asıllı idi. Fakat sonraları şehir ahalisi Tokuz-Oğuzlar'ın tarafına

47 Bernştam'ın doğru tespit ettiği gibi Nevaket (Navikat) Cul'dan 90 km'lik bir mesafede Orlovka köyünün bulunduğu yerde bulunmaktaydı. Burada "büyük bir yerleşimin kalıntıları muhafaza edilmiştir. Kalıntıların önemli bir kısmı modern yapıların altında kalmıştır" Bakınız: Чуйская долина, s. 19, 21, 25. Bu arada eklememiz gereken bir şey daha vardır; Orlovka köyünde çok büyük bir tepce bulunmaktaydı. Muhtemelen bu tepce müstakil, büyük bir yapının kalıntıları olsa gerek. Nevaket (Navikat) adından söz eden kaynakların tam listesi için bakınız: Лившиц (Livşits), Согдийские документы, s. 27-2; 48. dipnot. -V. R.-

48 *Mucmal at-Tavarih*, s. 273; *Hududu'l-Alem* 'in müellifi bu boya Karluk boyu diyorsa da Laban kelimesi şüphesiz Türkçe bir kelime değildir. -Muhtemelen Alban olmalı. -V. M.-

49 *Mucmal at-Tavarih*, s. 273 -Manaf mı? -V. M.-

geçmiştir⁵⁰. Batı ve Doğu Türkistan arasındaki bir ticaret merkezi olarak şehrin büyük önemi vardı. Türkler'in şecere menkıbelerinde Türk'ün bir oğlunun adı Barshan'dır⁵¹.

Özkent'ten çıkarak⁵² Yası (Cası) geçidi üzerinden Arpa vadisine, sonra Kara Koyun, Atbaş ve Narın⁵³ nehirlerinin vadileri üzerinden geçen düz Fergana yolu da Barshan'a ulaşırdı. Kara Koyun topraklarıyla Atbaş yakınlarındaki bir tepe üzerinde, Fergana'ya, Barshan'a ve (Doğu Türkistan'daki) Tibet topraklarına (6 günlük) eşit bir mesafede Atbaş şehri (şimdiki Koşoy Kurgan harabeleridir) bulunuyordu. Tibet hâkimiyeti altındaki topraklara muhtemelen Torugart geçidi üzerinden gidiliyordu. Atbaş ve Barshan arasında hiç köy yoktu. Yedisu bölgesinin güney kısmı Dokuz Oğuzlar'ın öncü kolu olan Yağmalar'ın elinde bulunuyordu. Kaşgar da bunlara aitti. Karluk ve Yağma toprakları arasındaki sınırı Narın nehri teşkil etmekteydi⁵⁴.

Nihayet, Nevaket'ten gelen bir dolaşık yol Suyap üzerinden geçerek Barshan'la birleşirdi. Suyap, Türğiş topraklarında bulunan Çu nehrinin kuzeyinde, Nevaket'ten 3 fersahlık mesafede bulunan bir dağın eteğinde yer alıyordu. Muhtemelen şimdiki Karabulak köyünün bulunduğu yerde olsa gerek. Suyab'ın hakimi Türk kağanlarından birinin kardeşiydi fakat Ârîlere ait *Yalan-Şah* ("kahramanların şahı") ünvanını kullanıyordu. Şehir 20.000 asker çıkarabiliyordu. Suyab'a giden yol üzerinde Nevaket'ten 1 fersahlık mesafede 8000 asker çıkarabilen Penciket şehri bulunmaktaydı. Suyab'ın etrafında, her birinin başında özel bir hakimin bulunduğu üç köy daha vardı.

50 V. F. Minorskiy metnin bu şekilde yorumlanmasını yanlış bularak kendi yorumunu sunmaktadır. Ona göre "dihkan Karluk olmasına rağmen, şehir ahalisi Tokuz Oğuzlar ile tam bir mutabakat içinde (yaşamakta) dir" Bakınız: *Hududu'l-Alem*, Minorskiy'in tercümesi, s. 98; Minorskiy, *Tamim*, s. 297. -V. R.-

51 *Mucmal at- Tavarih*, s. 61.

52 Günümüzde Kırgızistan'ın Oş bölgesinde yer alan Özgön yöresinin baş şehridir.

53 Bu yol için bakınız: Бартольд (Barthold), Отчет о поездке в Среднюю Азию, 41. sayfa ve sonrakiler.

54 *Hududu'l-Alem*, s. 9b, 17a-17b.

Üzerinden Kastek boğazının geçtiği dağlar, Türkler için kutsal sayılmaktaydı. Onların inançlarına göre burada Tanrı'nın evi bulunmaktaydı. Boğazın kuzeyinde Beklig veya Beklilig adlı bir şehir vardı. Şehrin hakimi, bir bilgiye göre *Badan-Sangu* ünvanını, diğer bir bilgiye göre Türkler'in Yinal Tegin ünvanını kullanmakta olup, onun 3000 askeri vardı. Bundan başka şehir 7000 asker daha çıkarabiliyordu⁵⁵. Suyap'tan Barshan'a kadarki yolu kervanlar 15 günde, Türk postası 3 günde geçiyordu. Muhtemelen burada, Kastek boğazı üzerinden Vernıy'a, sonra İli Aladağları'nın kuzey yamaçları boyunca ilerleyerek Kızıl Kıya (San Taş sırtları) boğazı üzerinden Karakol'a giden yol kast edilmiş olmalı. Araplar'ın, Tokmak'tan Isık Göl'ün kuzey kıyıları boyunca Karakol'a kadar uzanan mesafe için verdikleri gün sayısı çok fazladır. Fakat Isık Göl'ün kuzey kıyılarında, Karluk bölgeleriyle sınır olan Çigil topraklarında Sikul adlı büyük bir ticaret şehri bulunmaktaydı. Muhtemelen bu şehir, ileride göreceğimiz üzere Timur zamanında da varlığını sürdürmüş olan Isık Göl şehri olmalı⁵⁶.

Bütün Türk kavimleri arasında İslam kültürünün tesirine en çok Karluklar'ın girmesi çok tabii idi. Karluk Yabgusu'nun güya Hali-fe Mehdi (775-785) zamanında İslamiyet'i kabul ettiği⁵⁷ hakkındaki bilgiler şüphelidir. Fakat X. yüzyılda Talas'ın doğu tarafında yer alan birkaç şehirde artık büyük camiler bulunmaktaydı⁵⁸. İslam kültürünün tesiri aynı zamanda Karluklar'ın hayat tarzına da yansımıştır. Onların arasında göçebeler ve avcılar dışında tarımcılar da bulunmaktaydı⁵⁹. Yalnız Karluklar, özellikle Tokuz Oğuzlar olmak üzere diğer Türk kavimleri tarafından⁶⁰ sık sık taarruza maruz kalıyorlardı.

55 *Hududu'l-Alem*, s. 18b. Бартольд (Barthold), Отчёт о поездке в Среднюю Азию, s. 125-126; *Mucmal at-Tavarih*, s. 273.

56 Бартольд (Barthold), Отчёт о поездке в Среднюю Азию, s. 59-60.

57 Yakubi, *Tarih*, II. cilt, s. 479.

58 Makdisî, s. 275.

59 *Hududu'l-Alem*, s. 17b.

60 -Yani Doğu Tanrı Dağlarında yaşayan Uygurlar. -V. M.-

Tokuz Oğuzlar X. yüzyılda bütün Türk boyları arasında en kuvvetlileri sayılmaktaydı. Din bakımından Tokuz Oğuzlar'ın ekseriyeti hanlarıyla birlikte Maniheizt idiler. Fakat bunların arasında aynı zamanda Hristiyanlar, Budistler ve Müslümanlar da vardı⁶¹. Yukarıda gördüğümüz gibi X. yüzyılda Tokuz Oğuzlar'ın elinde, önceleri Karluklar'a ait olan Barshan⁶² şehri bulunuyordu. Bundan başka, Pençul (okunuşu şüphelidir) şehri veya günümüzdeki Aksu şehri hakkında şöyle deniyor: Şehir, Karluklar'ın toprakları içinde bulunmaktaydı, fakat şehrin hakimi Tokuz Oğuzlara bağlı idi. Sonra şehri Kırgızlar⁶³ ele geçirmişlerdir. Kırgızlar söz konusu dönemlerde Yukarı Yenisey bölgesinde yaşıyorlardı. Çin kaynaklarına göre daha VIII. yüzyılda Arap kervanları onlara, Kuça'dan üç senede bir ipek götürüyordu. Ticarî ilişkiler Kırgızlar'ı Araplar'a, Karluklar'a ve Tibetliler'e yakınlaştırmıştır⁶⁴. Muhtemelen Kırgızlar artık Karluklar'ın Tokuz Oğuzlara karşı müttefikleri olmuşlar ve şimdiki yurtları olan Yedisu bölgesinin bir kısmını ele geçirmişlerdir. Kırgızlar'ın ana kütlesi Yedisu'ya çok daha sonraları göç etmişlerdir. Eğer Kırgızlar, Karahanlılar döneminde Yedisu bölgesinde yaşamış olsalardı, kuşkusuz X. ve XI. yüzyıllarda İslamiyet'i kabul etmiş olurlardı. Halbuki ileride göreceğimiz gibi, onlar daha XVI. yüzyılda putperest sayılıyorlardı.

Ve sonunda, Karluk topraklarının merkezi olan Çu vadisi de onların düşmanlarının eline geçmiştir. 940'ta bir çeşit "putperest Türkler", XI ve XII. yüzyıllarda büyük öneme sahip olan Balasagun⁶⁵ şehrini ele geçirmişlerdir. X. yüzyıl coğrafyacılarından sadece Makdisî şehir hakkında⁶⁶ bilgi vermekte ve şehri "büyük, kalabalık ve zengin

61 Flügel, *Mami*, s. 105-108; Бартольд (Barthold), Отчёт о поездке в Среднюю Азию, s. 115.

62 Minorskiy'e göre, Barthold'un bu görüşü *Hudud al-Alam*'in metninin yanlış yorumuna dayanmaktadır. -V.R.-

63 *Hududu'l-Alem*, s. 176

64 Бичурин (Biçurin), Собрание сведений, I. cilt, s. 449.

65 Бартольд (Barthold), Отчёт о поездке в Среднюю Азию, s. 35.

66 Makdisî, s. 275. 32 Бартольд (Barthold), Отчёт о поездке в Среднюю Азию, s. 33 ve sonrakiler. N. A. Aristov da aynı görüştedir (Этнический состав, s. 39).

bir şehir” olarak tasvir etmektedir. Diğer bir araştırmamda¹ Balasagun’un Çu vadisinde yer aldığını kanıtlamaya çalışmışımdır. Şehrin bulunduğu yer hakkında doğru ve kesin bilgilere sahip değiliz. Söz konusu dönemlerde Çu vadisini ele geçirmiş olan kavim, büyük ihtimalle X. yüzyılda Orta Asya’nın tüm batı kısmını kendi hâkimiyeti altında birleştirerek Karahanlı hanedanına adını vermiş olan kavmin aynısıdır. Şimdi de bu hanedanın tarihine geçelim.

Karahanlılar⁶⁷

Tarihçiler, Karahanlılar'ın tam olarak hangi Türk boyuna mensup oldukları hakkında bilgi vermiyorlar. Fakat bu boyun hükümdarlarının, Karahanlılar'da çok alışılmış olan Buğra Han⁶⁸ ünvanını taşıyan Yağmalar'ın olabileceğini tahmin etmek için delilimiz vardır. Böylelikle, yeni fatihlerin Çu vadisine akınları bu sefer güney taraftan gerçekleşmiştir. Çu vadisinde Karahanlılar çok geçmeden İslamiyet'i kabul etmişlerdi. Bu olay hakkında bize ancak efsanevi bilgiler ulaşmıştır. İbnü'l-Esir'in⁶⁹ verdiği bir efsaneye göre İslamiyet'i ilk olarak Şabuk (veya Satuk) Kara Hakan kabul etmiştir. Satuk, rüyasında gökten bir adamın indiğini görmüş ve ona Türkçe olarak "hem bu dünyada, hem öteki dünyada kurtuluşun için İslamiyet'i kabul et" de-

67 *Karahanlı* terimi Grigoryev tarafından verilen (bakınız: *Karahanlılar*) bir terim olup bize göre de en uygundur. Grigoryev gibi Karahanlılar üzerine araştırma yapmış diğer bilim adamları da esas olarak İbnü'l-Esir'in eserlerine dayanmışlardır. Yalnız İbnü'l-Esir'in verdiği bilgiler, daha erken döneme ait ve daha malumatlı yazarların hikayeleri tarafından her zaman doğrulanmıyor. Örneğin Utbî (Utbî'nin Arapça metni Doğuda neşredilmiştir.-Utbî-Manini-, ben Asya Müzesi 510 -yeni şifresi C 342'dir- şifreli mükemmel elyazmasından yararlanmışım), Gerdizî (tek elyazması Oxford'da -ikinci el yazması Cambridge'de -bakınız: Бартольд (Barthold), Туркестан, clinizdeki neşir, I. cilt, s. 66-67. - V. R.- muhafaza edilmektedir) ve Beyhakî (Morley yayını -yeni yayınları için ileriye bakınız, Bibliyografya). Her üçü de XI. yüzyılda yazmışlardır. 1282'de el-Cevherî'nin sözlüğünü Arapça'dan Farsça'ya çevirmiş ve XIV. yüzyılın ilk yıllarında bu esere birde "ilaveler" (mülhakat) yazmış olan Cemal Karşı de çok değerli bilgiler vermektedir. Bunlar henüz tek elyazmada Asya Müzesi 430a şifresi altında -metin Barthold tarafından yayınlanmıştır. Bakınız: Бартольд (Barthold), Туркестан, I. Kısım, s. 128-152- bilinmekte olup Akademik K. G. Zaleman tarafından V. P. Nalivkin'den elde edilmiştir. Karşılaştırınız: Бартольд (Barthold), О христианстве в Туркестане, s. 21 ve sonrakiler. Karahanlılar hakkında yeni araştırmalar için bakınız: Pritsak, *Karachanidische Streitfragen*; Pritsak, *Die Karachaniden*; Давидович (Davidoviç), Нумизматические материалы для хронологии Караханидов. Said Nafisi yayınladığı *Tarih-i Beyhakî*'de pek çok yazılı kaynaklardan bilgiler vermiş ve bununla birlikte yorumlarını da sunmuştur. Karahanlılar üzerine yapılmış olan diğer araştırmalar ve kaynakların neşriyatı için clinizdeki yayının I. cildinin Bibliyografya kısmına bakınız. -V. R.-

68 *Mücmelü'l-Tevarih*, s. 273;

69 İbnü'l-Esir, Tornberg'in yayını, XI. cilt, s. 54.

diğini duymuştur. En eski versiyonu Cemal Karşı'nın⁷⁰ eserinde bulunan diğer bir efsaneye göre, söz konusu hanedanın Hakanları arasında İslamiyet'i ilk olarak 344/955-956'da vefat eden Satuk Buğra Han Abdülkerim kabul etmiştir. İki efsanede de şüphesiz aynı şahıstan söz edilmektedir çünkü iki müellif de bu hana İlek'in (Maveraünnehr'in fatihi Nasr'ın Türkçe ünvanıdır) büyük dedesi demektedir. Abdülkerim'in torunu Harun da çağdaş bir yazarın eserinde Buğra Kara Han⁷¹ ünvanıyla zikredilmektedir.

Sözünü ettiğimiz Harun zamanında, Balasagun şehri bu hanedanın başkenti olmuştur. Harun, 992 yılında⁷² Maveraünnehr'den dönüşünde vefat etmiştir ki, dönüşü onu hastalık mecbur etmiştir. Maveraünnehr'in fethini 999'da İlek Nasır tamamlamıştır. Karahanlılar'ın daha sonraki başarıları, bu sıralarda Afganistan'ı, İran'ın doğu yarısını ve Hindistan'ın bir kısmını hâkimiyeti altına almış olan Gazneli Sultan Mahmud (998-1030) tarafından durdurulmuştur. 4 Ocak 1008'de, Utbî'nin⁷³ tasvir ettiği gibi "geniş yüzlü, çekik gözlü, yassı burunlu, seyrek kıllı (sakallarında), demir kılıçlı ve siyah giysili" Türkler, Belh yakınında tam bir hezimete uğramışlar ve bundan sonra Amu Derya ötesine⁷⁴ bir daha sefer düzenlememişlerdir.

Karahanlı İmparatorluğu daha XI. yüzyılın başında yurtlara tahsis edilmiş durumdaydı. Bunların devlet reisine olan bağıllık dereceleri tamamıyla hakanın şahsî niteliklerine bağlı idi. Çok geçmeden yurt sistemi için kaçınılmaz bir durum olan iç mücadeleler baş göstermiştir. Mücadele özellikle Karahanlılar'ın başlıca iki kolu arasında yani Satuk Buğra Han'ın iki torunu, Ali'nin (Nasr'ın babası) ve Harun'un torunları arasında şiddetli geçmiştir. Bu mücadelelerin seyri ve Yedisu'nun çeşitli zamanlarda hangisinin elinde bulunduğu hakkında elde ettiğimiz bilgiler çok zayıf ve bazen de çelişkilidir. Utbî'ye

70 Cemal Karşı, s. 35-37; - Бартольд (Barthold), Туркестан, I. Kısım, s. 130-132.

71 Sa'alibi, *Yetime*, Barbyc de Menar'ın tercümesinden alıntılar, s. 340.

72 Gerdizî'de (Oxford elyazm. s. 134) ve Beyhaki'de (Morley yayını, s. 234) böyledir. İbnü'l-Esir'in verdiği bilgiler (Tornberg'in yayını, IX. cilt, s. 67-68) yanlıştır.

73 Utbî, *Asya Müzesi Elyazması*, s. 99.

74 İbnü'l-Esir'in 410/1019-1020 yılındaki sefer hakkında verdiği bilgiler diğer kaynaklar tarafından da doğrulanmaktadır.

göre İlek Han, Gazneli Mahmud'la ilişkileri olduğundan kuşkulandığı kardeşi Kaşgarlı Togan Han ile düşman durumdaydı⁷⁵. İlek Han, 403/1012-13'te ölmüş ve tahtı Togan Han'ın eline geçmiştir. Togan Han'ın Maveraünnehir'de hâkimiyet sürdüğü şüphelidir. Fakat kuşkusuz Yedisu'da hâkimiyet sürmüş, muhtemelen Doğu Türkistan'da da hâkimiyet sürmüştür. Burada Buğra Han Harun'un oğlu Kadir Han onu tedricen yerinden etmiştir. Utbî ve İbnü'l-Esir, Kadir Han'ı Hotan'ın hakimi olarak adlandırmışlardır. Sikke bilgilerinden⁷⁶ onun 404/1013-1014'te Yarkent'te, 405/1014-1015'te Kaşgar'da hâkimiyet sürdüğünü bilmektedir.

408/1017-18'de Yedisu, uzak doğudan gelen göçebe kavimlerin istilasına maruz kalmıştır. Bunların arasında, söz konusu dönemlerde Kuzey Çin'i ve Orta Asya'nın doğu kısmını ellerinde bulunduran ve bilindiği gibi Çin'in Orta Devletine adını vermiş olan Kıtaylar da bulunmaktaydı. Kâfirler⁷⁷, Balasagun'a 8 günlük bir mesafede iken, Togan Han'ın büyük bir orduyla onlara karşı gelmekte olduğu haberini almışlar ve çekilmişlerdir. Han, onları üç ay takip ederek sonunda bulmuş ve tam bir bozguna uğratmıştır.

Utbî'ye göre, Togan Han bu savaştan kısa bir zaman sonra ölmüş, kardeşi Arslan Han onun halefi olmuştur. Yalnız, ileride bilgilerinden istifade edeceğimiz Beyhaki'nin hikâyesinden Togan Han'ın, Yedisu'da 1025'e kadar hâkimiyet sürdüğünü öğrenmekteyiz. Sikke bilgilerine göre, Aslan Han Muhammed b. Ali'nin adını taşıyan paraların Buhara'da darp edilmesine rağmen onun, esas olarak Sır Derya bölgesinin kuzeydoğu kısmına sahip olduğu anlaşılmaktadır.

75 Vaktiyle en çok Utbî'nin eserinden yararlanmış olan İbnü'l-Esir'in Karahanlı tarihi, son olarak V.V. Radloff'un *К вопросу об yüзпax* adlı kitabında özetlenmiştir, s. 122-125. Yeminü'd-Devle lakabını taşımış olan Gazneli Mahmud, burada yanlışlıkla Samanoğlu olarak adlandırılmıştır.

76 A. K. Markov tarafından hazırlanmış fakat henüz yayınlanmamış olan İmparatorluk Müzesi'nin İslam Sikkeleri Katalogu'ndan, Markov'un büyük nezaketle aktardığı bilgilerinden istifade ettim. -1896'da Taş basması usulüyle yayınlanmıştır. Bakınız: Марков (Markov), Инвентарный каталог.-

77 İslam kaynaklarında bunların sayıları farklı gösterilmekte olup verilen rakamlar da büyük ihtimalle varsayımsaldır.

1025'te Yusuf Kadir Han ve Sultan Mahmud aynı zamanda Maveräünnehir'e sefer düzenlemişlerdir. Bu tarihlerde Maveräünnehir'de Nasr'ın, Togan Han'ın ve Arslan Han'ın kardeşi olan Ali Tegin hakimiyet sürmekteydi. Semerkant yakınlarında, Karahanlı hükümdarı ile Sultan arasında Gerdizî'nin⁷⁸ ayrıntılı bir şekilde tasvir ettiği bir görüşme yapılmıştır. İki hükümdar arasındaki nezaket mübadelesi, hükümdarlar arasındaki eşitliğin titizlikle korunmasıyla tam ve doğru bir protokole göre gerçekleştirilmiştir. Burada dikkat çeken şey, Türk hanı (yani Yusuf Kadir Han) Gazneli Mahmud'a göre daha iyi bir Müslüman olup, teklif edilen şarabı içmemiştir. Aralarında yapılan anlaşmaya göre, Sultan Mahmud'un kızı Kadir Han'ın ikinci oğlu Yagan Tegin⁷⁹ verilecek, Kadir Han'ın kızı da Sultan Mahmud'un oğlu Muhammed'e verilecekti. Sultan Mahmud Yagan Tegin'e, Ali Tegin'in elinden Maveräünnehr'i almasına yardım edeceğini taahhüt etmişti. Sonraları Sultan Mahmud Hindistan seferlerini bahane ederek bu taahhüdünden vazgeçmiş, bundan dolayı planlanan evlilikler de gerçekleşmemiştir. Ali Tegin Maveräünnehr'in hakimi olmaya devam etmiş fakat onun kardeşi Togan Han, Kadir Han'ın askerleri tarafından Balasagun'dan atılmıştır.

Yusuf Kadir Han 1031 veya 1032'de⁸⁰ öldüğü sırada, onun toprakları Doğu Türkistan haricinde, Yedisu ve Sır Derya bölgesinin doğu kısmını yani şimdiki Evliya Ata ve Çimkent bölgelerini de içine almaktaydı. Başkenti ise Kaşgar idi. Doğu Türkistan ve Yedisu bölgeleri, Arslan Han ünvanını almış olan büyük oğlu Buğra Tegin Süleyman'ın yönetimi altındaydı. Talas (şimdiki Evliya Ata) ve İsficap'ta (Çimkent'in yanındaki şimdiki Sayram'dır) Buğra Han ünvanı

78 Oxford elyazması, s. 153. Beyhakî'nin eserinde de bu görüşmeler, görüşmelerin sonuçları hakkında bilgiler geçmektedir (Morley yayını, s. 82, 255, 655).

79 Herhalde burada Boğra, Arslan ünvanları gibi bir ünvan olan Türkçe *yagan* "fil" kelimesiyle karşı karşıyayız. -Karahanlı Devleti'ndeki boyların totem ongonlarıyla ilgili bu tür ünvanları hakkında detaylı bilgiler için bakınız: Pritsak, *Karachanidische Streitfragen*, s. 210-212. -Yu. B.-

80 İbnü'l-Esir'e göre (Tomberg'in yayını, IX. cilt, s. 211) 423/1032'de Cemal Karşi'ye göre (s. 37) Muharrem ayının başı H. 424'tedir. (7 Aralıktan 1032 yılına kadar). Beyhakî (Morley yayını, s. 89) eserinin bir yerinde Kadir Han'ın, Mesud tahta çıktıktan iki sene sonra öldüğünü, diğer bir yerde de (Morley yayını, s. 656) bir sene sonra öldüğünü bildirmektedir.

ile ikinci oğlu Yağan Tegin Muhammed⁸¹ hüküm sürmeye başlamıştır. İki kardeş de Sultan Mahmud'un oğlu Sultan Mesud ile temasta bulunmuşlar ve tekrar, Maverāünnehr'i Ali Tegin'in elinden alıp Buğra Han'a⁸² verme plânını canlandırmışlardır. Yalnız bu sefer de plân gerçekleştirilememiştir. Burada, Sekman(?) hakimi Leşker Han adlı birisinden de söz edilmektedir⁸³. Sekman sözünü Beklig şehrinin Soğdca adı olan Semekna'ya benzetmeye çalışmak da zordur.

Arslan Han ve kardeşi arasındaki ilişkiler, kısa zaman sonra düşmanca bir hal almıştır. İbnü'l-Esir eserinde şöyle diyor: "Arslan Han 435/1043-44 yılında topraklarını akrabaları arasında paylaştırarak kendisine sadece Kaşgar'ı, Balasagun'u ve diğer topraklar üzerindeki yüksek hakimiyetini bıraktı⁸⁴. Bilgilerin bu şekilde verilmesi elbette yanlıştır. Bu zamanlarda yurt sistemi yaklaşık elli seneden beri mevcuttu. Fakat büyük ihtimalle söz konusu dönemlerde Arslan Han'ın zayıf karakterliliği yüzünden imparatorluk reisinin otoritesi tamamıyla çökmüş durumdaydı. Buğra Han yaklaşık 1056'da Arslan Han'ı esir almış ve topraklarını ele geçirmiştir. Fakat bu olaydan, 15 ay sonra zevcesi tarafından zehirlenmiştir. İbnü'l-Esir'e göre Buğra Han'ın ölümü 439/1047-48'de vuku bulmuştur. Yalnız bu bilgi sözünü ettiğimiz olayların çağdaşı olan Beyhakî'nin⁸⁵ verdiği bilgilerle çürütülmektedir. Beyhakî'ye göre han ancak 449/1057-58'de ölmüştür. Han'ın öldürülmesinin sebebi de şu idi; han veliahdı olarak büyük oğlu Çağrı Tegin Hüseyin'i tayin etmek istemişti. Ama hatunu, tahta küçük yaştaki kendi oğlu İbrahim'in geçmesini istiyordu. İbrahim han olmuş, fakat kısa zaman sonra Barshan hükümdarı Yinal Tegin ile yapılan savaşta ölmüştür. Bundan sonra Kaşgar ve Balasagun'da 16 sene boyunca (451-467/1059-1047) Kadir Han'ın diğer oğlu Tuğrul Kara Han Yusuf, kardeşi Buğra Han Harun ile ortaklaşa hakimiyet

81 Beyhakî (Morley yayını), s. 525-526, 655-656. İbnü'l-Esir'in eserinde (sikkelerde ve Auff'ın eserinde en doğru okunuşu verilmiştir. İleriye bakınız).

82 Beyhakî, Morley yayını, s. 418.

83 A.g.c., s. 660.

84 Karşılaştırınız, Бартольд (Barthold), О христианстве в Туркестане, s. 23; Burada -İbnü'l-Esir, Tonberg yayını- XI. cilt, s. 356 yerine IX. cilt, s. 336 olarak okunması gerekiyor.

85 Morley yayını, s. 230.

sürmüşlerdir. Onlar Meveraünnehr hakimi Şemsü'l-Mülk Nasır (İlek Nasr'ın torunudur) ile savaş yapmışlardır. Savaş barışla neticelenmiş ve buna göre Maveräünnehr ile Türkistan Karahanlılar'ının toprakları arasındaki sınır olarak Hocend, yani muhtemelen Sır Derya nehri kabul edilmiştir.

Tuğrul Han'dan sonra oğlu Tuğrul Tegin, iki ay hakimiyet sürmüştür. Ondan sonra Buğra Han Harun 29 sene boyunca (467-496/1074-1102/03) Kaşgar, Balasagun ve Hotan'da⁸⁶ hakimiyet sürmüştür. İşte sözünü ettiğimiz Buğra Han için 462/1069 yılında, yani henüz kardeşinin ortak hükümdarı iken, Kaşgar'da Türkçe ilk edebî eser olan *Kutadgu Bilig* adlı didaktik şiir yazılmıştır. Eserin müellifi Balasagun asıllıdır⁸⁷.

1089'da Selçuklu hükümdarı Sultan Melikşah, Semerkand'ı ele geçirerek Özkend'e kadar varmıştır. Kaşgar Han'ı (muhtemelen Harun) kendisini Melikşah'ın vasalı olarak kabul etmek zorunda kalmıştır. Melikşah gittikten sonra Semerkant'ta Çigil Türkleri'nden oluşan ücretli askerler ayaklanarak Atbaşı hükümdarı ve Kaşgar Hanı'nın kardeşi olan Yakub Tegin'i davet etmişlerdir. Yakub, Semerkand'ı ele geçirmiş, fakat Melikşah yaklaşıncı Atbaşı'ya çekilmiştir. Burada ona, kardeşinin askerleri taarruz etmiş, Atbaşı Kaşgarlılar tarafından yağmalanarak Yakub esir alınmıştır. Melikşah tekrar Özkend'e kadar varmış ve Han'dan Yakubu teslim etmesini talep etmiştir. Sultanın talebi onuruna dokunduğu için, Han bu talebi gerçekleştirmeye pek acele etmiyordu. Sonunda Han, oğlunu Melikşah'a gönderterek Yakub'u da beraberinde götürmesini, onu bir kalede bırakarak gözlerine mil çekilmesini emretmiştir. Eğer sultan bundan da memnun kalmazsa ancak o zaman Yakub'u Özkend'e götürmesi gerekecekti. Bu arada Kaşgar, ikametgâh yeri Kaşgar'dan 80 fersahlık bir mesafede (yaklaşık 500 verst) bulunan diğer bir hükümdar Yınal oğlu Tuğrul

86 İbnü'l-Esir, Tornberg yayını, IX. cilt, s. 211-213.

87 Yakın zamanlara kadar bu eserin Viyana'da muhafaza edilen sadece bir elyazması belliydi. Bu elyazmaya göre, pek sağlam olmayan Almanca tercümesiyle (Leipzig, 1870) Vambery'nin yayını, Radloff'un faksimile (Spb., 1870) ve transkripsiyon (1891) şeklindeki yayını yapılmıştır. 1896 yılında Kahire'de eserin ikinci bir elyazması bulunmuştur. -sonraları Fergana'da bu eserin "Namangan Elyazması" olarak bilinen üçüncü elyazması da bulunmuştur. Eserin yazarı ve elyazmaları için bakınız: Валитова (Valitova), Юсуф Баласагунский. Метні yeni yayınları için elinizdeki yayının I. cildindeki bibliyografyaya bakınız. -V. R.-

tarafından muhasara edilmişti. Tuğrul, belki de Barshan'ın hakimi olup yukarıda zikrettiğimiz Yinal Tegin'in oğlu idi. Han esir alınmıştı. Bu haber onun oğluna ve yol arkadaşlarına ulaşınca, Yakub kendisini serbest bırakmaları için onları ikna etmiştir. Melikşah Yakub ile bir antlaşma yaparak Özkent'ten çekilmiş ve Yakub'a Tuğrul ile savaşa devam etmesine müsaade etmiştir⁸⁸. Bu mücadelenin sonucu hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz. Gördüğümüz gibi Harun, XII. yüzyılın başına kadar Kaşgar'da hakimiyet sürdüğüne göre esaretten kurtulmuş olmalıdır.

1102'de, yani Buğra Han Harun'un ölümünden hemen sonra Balasagun ve Talas hakimi Kara Han Ömer'in oğlu ve Buğra Han Muhammed'in⁸⁹ torunu Kadir Han⁹⁰ Cibrail, Maveräünnehri istila etmiştir. Kadir Han'ın ordusu sadece Müslümanlardan müteşekkil olmayıp, orduda gayrimüslimler de bulunmaktaydı. Kadir Han Amu Derya'ya kadarki bütün ülkeyi ele geçirmiş fakat bu nehrin kıyısında Selçuklu Sultan Sancar tarafından bozguna uğratılarak esir düşmüş ve öldürülmüştür⁹¹. Bundan sonra Kara Kıtaylar'ın istilasına kadarki Yedisu hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz.

Karahanlılar dönemi ülkenin dahilî tarihine gelince, bunun hakkında nerdeyse hiçbir bilgiye sahip değiliz. Türk ülkelerindeki ilk Müslüman hanedanları gibi Karahanlılar'ın da şüphesiz İslamiyet'in yayılmasına hizmet etmeleri gerekiyordu. Bu bakımdan Karahanlılar'ın hakimiyet dönemi Orta Asya tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. İbn'ül-Esir'in⁹² bilgilerine göre 349/960 tarihinde 200.000 çadırılık bir Türk kavmi İslamiyet'i kabul etmiştir. Bu bilgi kuşkusuz Yedisu ya da Doğu Türkistan toplumuna, büyük ihtimalle Yedisu ahalisine aittir. Çünkü Doğu Türkistan'da göçebelerin sayısı hiçbir

88 İbnü'l-Esir, Tornberg yayını, X. cilt, s. 112-116.

89 İbnü'l-Esir bir yerde (Tornberg yayını, IX. cilt, s. 213) ona Tugan Han demektedir.

90 XIII. yüzyıl müellifi Afi'ye göre böyledir -bakınız: Бартольд (Barthold), Туркестан, I. kısım, s. 84- (onun eserlerinin elyazmaları için bakınız: Бартольд (Barthold), Новое мусульманское известие о русских, s. 262; diğer bir müellif onu Tuğrul Hanın torunu olarak göstermektedir. (Nerşahi, Likoşin'in tercümesi, s. 22)

91 İbnü'l-Esir, Tornberg yayını, X. cilt, s. 239.

92 A.g.c., VIII. cilt, s. 396.

zaman kalabalık olmamıştır. Sonbahar 1043'te şimdiki Kırgız bozkırlarında⁹³ konargöçer yaşayan Türkler de İslam'ı kabul etmişlerdir. İbnü'l-Esir'e göre 10.000 çadırdan oluşan bu Türkler, yazın Bulgar topraklarına komşu oturuyorlar, kışın da Balasagun⁹⁴ yakınlarında oturuyorlardı. Tarihçiler maalesef, İslamiyet'in diğer kültür unsurları ile yaptığı mücadelelerini anlatmıyorlar. Doğu Türkistan her zaman Çin kültürünün etkisi altında kalmıştır. Bazı Karahanlı hükümdarları, hatta Maverünnahr'dekiler bile, daha XI. yüzyılın ilk yarısında, VIII. yüzyıl Orhun kitabelerinde Çin imparatorları için kullanılan Ta-bgaç Han veya Tamgaç Han ünvanını kullanmışlardır. 459/1067'den itibaren Karahanlı sikkelerinde *Melikü'l-Maşrik ve's-Sin* ("Doğu'nun ve Çin'in hükümdarı") ünvanına rastlamaktayız⁹⁵. Böyle bir olay Çin kültürü ve Çin sarayının etkisini göstermektedir⁹⁶. Çin bir yana, Urumçi, Turfan ve Hami şehirlerini içeren ve Çin'le sınır komşu olan Doğu Türkistan bölgesi bile Karahanlı İmparatorluğu'nun sınırları içine dahil olmamıştır. Çünkü İslamiyet, söz konusu bölgede XV. yüzyıla kadar hakim duruma gelmemiştir. Ve nihayet, Karahanlı sikkelerindeki yazılar, Karahanlı devletlerinde umumî İslam (Arap) alfabesinden başka Uygur alfabesinin yani genel olarak Orta Asya'ya Hristiyan Nasturiler tarafından getirildiği tahmin edilen Süryani menşeli bir alfabenin de kullanıldığını göstermektedir. *Kutadgu Bilig*'de rastlanan bazı kültür terimleri Moğollar'ın kullandığı sözlere benzemektedir ve şüphesiz hem Karahanlılar'a, hem de Moğollar'a Uygurlar'dan geçmiştir. Doğu Türkistan'ın Çin ile sınır bölgesinde yerleşmiş olan Türkler'in bu kolu (Uygurlar) daha V. yüzyılda yüksek bir kültür seviyesine ulaşmıştır. İleride göreceğimiz gibi, Moğol hakimiyeti döneminde Hristiyan ve Budist Uygurlar Müslümanlar'ın en tehlikeli rakipleri olmuşlardır. Orta Asya'da bu tür rekabetler daha önceleri de meydana gelmiş olmalıdır. Fakat elimizde olaylara dayanan bilgiler bulunmamaktadır.

93 Yani Kazak bozkırlarında.

94 Бартольд (Barthold), О христианстве в Туркестане, s. 21.

95 Radloff, *К вопросам об уйгурах*, s. 125.

96 Bu tür unvanlar bazen, söz konusu hükümdarın gayrimüslimler ile sınır bölgede oturduğuna işaret etmek için de kullanılırdı. -V. M.-

5

Kara Kıtaylar⁹⁷

Genel olarak Tunguz asıllı olarak kabul edilen ve bazı Moğol unsurlarının⁹⁸ karışımı olan Kıtaylar, Milâdî X. yüzyılın başında Büyük Okyanustan Baykal'a ve Tanrı Dağları'na kadar uzanan geniş bir imparatorluk kurmuşlardır. Hanedanın ikametgâhı Kuzey Çin'de idi. Çin tarihçilerinin eserlerinde bu hanedan Liao adını taşımaktadır. Çin'de süren uzun hakimiyetlerinin sonucunda Liao ailesi, kendisinden önce gelen yabancı hanedanlara nazaran Çin kültürünün etkisine daha çok maruz kalmıştır. 1125'te diğer bir Tunguz kavimi olan Cür-cen, güney Çinli Sun hanedanıyla birlikte Kıtaylar'ın hakimiyetine son vermişlerdir. Kıtaylar'ın kalıntıları, hükümdar ailesinin bir mensubu olan Yelü Da-şi'nin kumandasında batıya hareket etmişler ve burada yeni bir devlet kurmuşlardır.

97 Kıtayların Doğu İmparatorluğu hakkında en detaylı bilgiler Prof. В. П. Васильев (V. P. Vasilyev)'in *История и древности* adlı eserinde bulunmaktadır. Ayrıca Kara Kıtay İmparatorluğu üzerine bir malumatlar dergisini tanzim etme teşebbüsünü Oppert'in (Oppert, *Presbyter Johannes*) ve Zarncke'nin (Zarncke, *Der Priester Johannes*) eserlerinde görmekteyiz. Hikayesi Oppert tarafından kullanılmış olan XV. yüzyıl derleyicisi Mirhond, bilgilerini XIII. yüzyıl tarihçisi Cuveynî'den almıştır. Cuveynî diğer İslam müelliflerine göre Kara Kıtaylar hakkında daha detaylı bilgiler vermektedir. Fakat onun hikayelerinde pek çok çelişkiler de bulunmaktadır. Dolayısıyla bu bilgilerin çok dikkatli bir şekilde kullanılması gerekmektedir. Ben, İmparatorluk Halk Kütüphanesi'nin iki elyazmasından istifade ettim. (IV. cilt, s. 2, 34 elyazması ve Hanikov, 71 elyazması). Cuveynî'nin eserinin Kara Kıtaylar hakkındaki bölümünün tercümesi d'Ohsson'un *Histoire des Mongols* (s. 441 vs) adlı eserinin birinci cildinde yer almıştır. -Yeni çalışmalar için bakınız: Wittfogel-Fêng Chia-shêng, *Liao*. Kidanlar hakkında: Думан (Duman), К истории. Рудов (Rudov), Кидани. Avrupa dillerine tercüme edilmesi sayesinde ilmi kullanıma kazandırılmış kaynaklar arasında Kıtaylar hakkında değerli bilgiler veren Çin seyyahlarının eserleri için bakınız: Chavannes, *Voyageurs Chinois*. -V. R.-

98 Pelliot tarafından Kitan dilinin "çok yumuşatılmış bir Moğolca" olduğu görüşü ileri sürülmüştür (Pelliot, *A Propos des Comans*, s.14). Çağdaş Japon alimleri Kıtayların yanlış olarak Tunguz boyları şeklinde kabul edildiğini, onların dilinin tam olarak tespit edilmesi henüz imkansız olduğunu, fakat bu dilin Moğolca'yla ilişkisi olduğunu iddia etmek için delillerin bulunduğunu ileri sürmektedir (Honda-Ceadel, *A Survey*, s.87). Kıtaylar'ın Tunguzlar'la olan tahmini etnik bağlantıları için bakınız: Залкинд (Zalkind), Кидань; Васильевич (Vasilyev), *К вопросу о киданях и тунгусах*. -V. R.-

Kıtaylar'ın hareketleri iki yol üzerinden gerçekleşmiştir. Bir kolu Doğu Türkistan üzerinden ilerlemiş fakat Tabgaç Han Hasan'ın oğlu ve Arslan Han Süleyman'ın⁹⁹ torunu Kaşgarlı Arslan Han Ahmet tarafından bozguna uğratılmıştır. İbnü'l-Esir, bizzat Kıtaylar'ın elebaşısının can verdiği bu savaşı 522/1128 senesine götürmektedir. Gerçekte ise bu savaş, muhtemelen daha sonraki yıllarda meydana gelmiş olmalı. Çünkü Sultan Sancar'ın Temmuz 1133'te Bağdat hükümetine yazdığı mektubunda bu savaştan sanki çok yakınlarda meydana gelmiş bir olay gibi bahsetmektedir¹⁰⁰. Çin kaynakları Kıtaylar'ın sadece bu hareketini biliyorlar ve "Batı Liao" devletinin kuruluşunu da buna bağlıyorlar. Bundan dolayı, Kara Kıtay devletinin kurucusunun gerçekten de Çin kaynaklarında adı geçen Yelü Da-şi'nin aynısı olup olmadığı şüphelidir¹⁰¹.

Bütün İslam kaynakları, Müslüman hükümdarlar arasında Kıtaylara ilk olarak Balasagun Hanı'nın tâbî olduğu konusunda mütefiktirler. İbnü'l-Esir'e¹⁰² göre Kıtaylar'ın 16.000 çadırdan oluşan bir kısmı daha Arslan Han zamanında (Süleyman zamanında olsa gerek) Yedisu'da yerleşmiş durumdaydı. Onlar, ilk önce Çin ve Karahanlı sınırlarına yerleştirilmişler ve geçitleri korumayı taahhüt etmişlerdir. Bunun için onlara arazi tahsis edilmiş, muayyen bir tahsisat bağlanmıştır. Bir gün Kıtaylar, zengin bir kervanı durdurmuşlar ve tüccarlardan, onlara iyi otlakları göstermelerini istemişler; tüccarlar onları Balasagun'un bulunduğu tarafa yani Yedisu'ya göndermişlerdir. XVI. yüzyıl kompilatörlerinden¹⁰³ biri, söz konusu göçün H. 433'te

99 Cemal Karşi'de böyledir (IV. bölüm).

100 Бартольд (Barthold), ЗБОРАО, X. cilt, s. 221. - Yelü Da-şi'nin Doğu Türkistan'ı istila etmesi ilkbahar 1130'da gerçekleştiği, önemli olayların 1131'de, başarılı askerî harekâtların 1133'te tamamlandığı -cn azından Doğu Türkistan'da- ileri sürülmektedir. Bakınız: Wittfogel-Fêng Chia-shêng, *Liao*, s. 622. -V. R.-

101 Çağdaş müellifler Barthold'un bu şüphesini paylaşmıyorlar. Bakınız: Wittfogel-Fêng Chia-shên, *Liao*, s. 621-622. -V. R.-

102 Tornberg'in yayını, XI. cilt, s. 55-56.

103 Nerşahi, Schefer'in yayını, s. 234. Schefer'in tespit edemediği ve burada sözü edilen XVI. yüzyıla ait derleme eser, XVI. yüzyılın sonunda İran'da yaşamış olan Amin Ahmed Razi'nin

(yani 1041-42'de) vuku bulduğunu ve Arslan Han'ın, muhacirlerden İslamiyet'i kabul etmelerini istediğini kaydettiye de, aktardığı bilgilerin hangi kaynaktan alındığı belli değildir. Onlar, bu teklifi katiyetle reddetmişler, fakat diğer bütün konularda Han'a tam olarak itaat gösterdikleri için Han onları rahat bırakmaya karar vermiştir. İbnü'l-Esir sadece, Arslan Han'ın onlara sık sık taarruz ettiğini, onları büyük korkuya düşürdüğünü belirtmektedir. Kıtaylar'ın Yedisu'yu istilaları sırasında bunlar soydaşlarına katılmışlar ve onlarla birlikte Türkistan'ı ele geçirmişlerdir.

Cuveyni'ye göre; Kıtaylar veya İslam müelliflerinin adlandırdığı gibi Kara Kıtaylar, Kırgız toprakları üzerinden Emil'e kadar varmışlar ve burada bir şehir kurmuşlardır. XIII. yüzyılda bu şehrin sadece harabeleri bulunmaktaydı. Böylece görüyoruz ki, onlar ilk önce şimdiki Çuguçak Bölgesi'nde yerleşmişlerdir. Burada onların sayıları 40.000 çadıra ulaşmıştır. Karahanlı hanedanından Balasagun hakimi (ismi verilmemektedir) Kıtaylar'dan, Kanglı ve Karluklar gibi kendisine baskı yapmakta olan Türk boylarına karşı yardım istemiştir. Kara Kıtaylar (yardım için geldiklerinde) Balasagun'u ele geçirmişler ve güçsüz hükümdarı bertaraf ederek burada, Yenisey'den Talas'a kadar uzanan kendi devletlerini kurmuşlardır. Bundan sonra onlar Kanglılar'a boyun eğdirmişler, Doğu Türkistan'ı ele geçirmişler, 1137'de¹⁰⁴ Hocent yakınında Maveraünnehr'in hakimi Mahmud Han'ı bozguna uğratmışlardır. 1141'de Katvan bozkırında (Semerkant'ın kuzeyinde, Taş Köprü ile Yeni Kurgan arasındadır) Selçuklu Sultan Sancar'ın ordusunu tam bir hezimete uğratmışlardır. Bir özel müfreze de Harezm'i tabi kılmak için gönderilmiştir.

Tarih-i Haydarî adlı eseridir. -Amin b. Ahmed Razi'nin değil, Hayder Razi'nin eseridir. Karşılaştırmak için ileriye bakınız: s. 630. -Yu. B. - Söz konusu eserin bugüne kadar sadece Berlin'de bulunan tek elyazması belliydi (Perch'in kataloğuna göre No 418). Karşılaştırmak için bakınız: Вельяминов-Зернов (Velyaminov-Zernov), Исследование о Касимовских царях, 2. kısım, s. 271. Schefer'in yayınladığı metin Berlin Elyazması'ndan alınan bölümlere tıpa tıp uymaktadır.

¹⁰⁴ İlk Gurhan'ın şahsiyeti ve Maveraünnehir'deki faaliyetleri hakkında İbnü'l-Esir (Tornberg yayını, XI. cilt, s. 55-57) daha detaylı bilgiler vermektedir.

Böylece Yedisu, Türkistan ile birlikte Kara Kıtay İmparatorluğu'nun sınırları içine dahil edilmiştir. Kara Kıtay İmparatorluğu'nun hükümdarı, İslam müelliflerinin tefsirine göre “hanlar hanı”¹⁰⁵ anlamına gelen *Gur-han*¹⁰⁶ ünvanını taşımaktaydı. Grigoryev döneminden başlayarak, bazı Avrupalı alimler bu ünvanı Moğolca “*gurgan*” (“damat”)¹⁰⁷ sözüne yakınlaştırmaktadırlar. Bilindiği gibi bu ünvan sonraki dönemlerde Timur ve halefleri tarafından da kabul edilmiştir. Kara Kıtay hükümdarları bu ünvanı Doğu Liao hanedanının akrabaları sıfatıyla kullanmış olabilirlerdi. Bu fikrin ne derece doğru olduğunu, gurhan ve gurgan şekilleri arasındaki farkın Kara Kıtay dilinin lehçe özellikleriyle açıklanıp açıklanmadığını kesin olarak söylemek de zordur. İbnü'l-Esir'in verdiği bilgilere göre ilk Gurhan, güzel görünüşlüydü; Çin ipeğinden giysiler giyer, bu toplumun krallarının geleneklerine göre yüzünü örtü ile örterdi. Din olarak Maniheizm'ti. Tebaası arasında büyük otorite sahibi olup ordusunda sert bir disiplin hakimdi. Ülkeyi yağma etmek şiddetle yasaklanmıştı. Kara Kıtaylar, herhangi bir şehri ele geçirdikten sonra ancak her evden birer dinar almakla yetinirlerdi¹⁰⁸. Yani Kara Kıtaylar, kendileriyle birlikte Çin'de eskiden beri hüküm süren ocak vergi sistemini de getirmişlerdi. Yalnız askerler zina yaptıkları için (yani yerli halkın aile hukukunu ihlal ettikleri için) cezalandırılmıyordu. Gurhan, kendi yardımcılarını yurt olarak topraklar dağıtmıyor ve kimsenin emri altına (kısa süreli seferler haricinde) yüzden fazla süvari vermiyordu. Yerli hükümdarların Gurhan'a olan bağlılıklarının alameti olarak bellerinde gümüş levha taşımaları gerekiyordu. Bu tür tâbi hükümdarların sayısı oldukça çoktu. Bilindiği kadarıyla, doğrudan Gurhanlar'ın idaresi altında sadece Yedisu'nun güney kısmı,

105 Günümüzde Gür'ün “umumi, cihanşümül, cihana ait...” anlamına geldiği sanılıyor.

106 Bu unvan için Reşidü'd-Din'e bakınız: ИБАН yayını, tercümesi I. cilt, 2. kitap, s. 109, 1. dipnot. Menges'in *Der Titel* adlı özel çalışmasına bakınız. -V. R.-

107 Риттер-Григорьев (Ritter-Grigoryev), Восточный Туркестан, I. baskı, s. 398. -Grigoryev'in açıklaması asılsızdır. -V. M.-

108 Bu altın paranın değeri yaklaşık 13 *Frank* idi. Karşılaştırınız: Kremenr, *Culturgeschichte*, I. cilt, s. 15.

Kulca bölgesi ve Sır Derya bölgesinin kuzeydoğu kısmı bulunmaktaydı. Gurhan'ın baş karargâhı İli nehrinin batısında, Çu kıyılarında büyük ihtimalle Balasagun'un yakınlarında bulunmakta olup Hosun Ordu¹⁰⁹ ("Güçlü Orda") veya Hoto¹¹⁰ ("Ev") adını taşıyordu. Kuzey İli'deki Yedisu bölgesinin bir kısmı Karluk hanlarına aitti. Başkentleri Kayalık şehri olup Kopal'ın biraz batısında ve ovada bulunmaktaydı¹¹¹. Maverâünnehir ve Doğu Türkistan'da Karahanlılar'ın hâkimiyeti devam etmekteydi. Gurhanlar devletinde, özellikle son zamanlarında, tıpkı Moğol saltanatı dönemindeki Rusya'da olduğu gibi vasal hükümdarların, imparatora üç derecelik bağlılık statüsüne tâbi olduklarını görüyoruz¹¹². Semerkant hükümdarı gibi Karluk Han'ı da sarayında Gurhan'ın daimi temsilcisinin bulunmasına tahammül etmek zorundaydı. Diğerlerine ise, örneğin Harezmi Şah'a, sadece belli dönemlerde tahsildarlar gönderilmekteydi. Ve nihayet, bir müddet için dünyevi hâkimiyeti de ellerinde toplamış olan Buhara ulema sınıfının reisi gibi bazı şahıslar, Kara Kıtaylar için haracı kendileri toplama hakkını elde etmişlerdir¹¹³.

İbnü'l-Esir'e göre ilk Gurhan, 1143 yılının başında ölmüştür¹¹⁴. Tahta onun kızı çıkarıldıysa da, kısa zaman sonra kızı da vefat etmiş, hakimiyet onun annesine Gurhan'ın dul eşi ve oğlu Muhammed'e geçmiştir. Çin kaynaklarına göre, İmparatorluğ'un kurucusunun oğlu Gurhan Yelü İ-le'nin idâresi ve annesinin vekillik devri, ablasının idaresinden önce olmuştur. Bu bilgi Cuveyni tarafından da doğrulanmaktadır. Ona göre XII. yüzyılın 70'li yıllarında Kara Kıtay devletinin başında Gurhan'ın kızı bulunmaktaydı. Yelü İ-le, kendi

109 Бартольд (Barthold), Отчёт о поездке в Среднюю Азию, s. 36.

110 Berkan, *Cihan-Name*, Rusya Milli Kütüphanesi elyazması, s. 205-206. (Bu eser için bakınız: Туманский (Tumanskiy), ЗВОРАО, IX. cilt, s. 302-303. -*Cihan-Name'nin Petersburg Elyazmasının faksimilesi*, Paris Elyazması varyantıyla karşılaştırılarak 1960'ta Ю. Е. Борщевский (Yu. Ye. Borçşevskiy) tarafından yayınlanmıştır. -V. R.-

111 Bu yerleşim yeri için bakınız: Schmidt, *Über Rubruk's Reise*, s. 44.

112 Соловьёв (Solovyov), История России, I. kitap, s. 1157 ve sonrakiler

113 İbnü'l-Esir, Tornberg'in yayını, XII. cilt, s. 170.

114 Bakınız: Marguart, *Komanen*, s. 237. -V. M.-

topraklarında nüfus sayımı yaptırmış ve halkın sayısı 84.500 aile¹¹⁵ olarak tespit edilmiştir. Büyük ihtimalle bu sayı, sadece Gurhan'ın topraklarında bulunan göçebe ahalie ait olmalı. Çinliler onun ablasını Busohuan olarak adlandırmaktadırlar. XIII. yüzyılın başına ait bir İslam müellifi, hatuna “Hanlar Hanı” ünvanını vermektedir¹¹⁶. Cuveyni'ye göre söz konusu hatun zamanında devletin gerçek hükümdarı onun eşi idi. Çin kaynaklarına göre, kraliçe kocasını öldürmüş ve açıkça sevgilisiyle yaşamaya başlamıştır. Bundan dolayı maktûlün babasının sebep olduğu isyan ortaya çıkmış, âsilerden oluşan kalabalık sarayı kuşatınca kraliçe onların önüne çıkarak gözlerinin önünde sevgilisini öldürmüştür. Bu da onun hayatını kurtarmıştır. Cuveynî'ye göre ise, Gurhan'ın dul eşi sevgilisiyle birlikte isyancılar tarafından öldürülmüştür. Burada Cuveynî galiba yanlışlıkla Gurhan'ın kızı demek yerine eşi demiştir. Cuveyni, Kara Kıtaylar tarihinin özetinde ondan bahsetmemektedir. Halbuki, diğer bir yerde yukarıda gördüğümüz gibi kendisi de onun saltanatından söz etmişti. Busohuan'ın ölümünden sonra tahta Gurhan Yelü İ-le'nin ikinci oğlu Çjelugu çıkarılmıştır. Cuveyni'ye göre o, büyük biraderini öldürmüştür. Bazı İslam kaynaklarında son Gurhan Mani olarak, diğerlerinde ise Kuman¹¹⁷ olarak adlandırılmıştır.

Kadınların sıkça yaptığı hükümdar vekillikleri, özellikle “Yedisu'lu Maria Stuart”ın özel hayatı taht otoritesini zayıflatmış olmalıdır. İslam müelliflerinin verdiği bilgilerden bazı Kara Kıtay erkânının, Gurhan'ın gücünden hiç de aşağı olmayan bir güce sahip olduklarını anlamaktayız. Bu koşullarda, daha kendi memleketlerindeyken Çin medeniyetinin bütün meyvelerini benimsemiş, dolayısıyla göçebe devletlerden çok farklı olan Kara Kıtay İmparatorluğu'nun idaresinde, yukarıda tasvir ettiğimiz düzene, uzun süre devam edilemezdi.

115 Oppert, *Presbyter Johannes*, s. 145.

116 Ravendi, Schefer'in yayınından alıntılar, s. 21, 37 (Schefer'in buradaki tercümesi pek çok yerde olduğu gibi hatalıdır).

117 Бартольд (Barthold), *О христианстве в Туркестане*, s. 27.

Cuveynî'nin belirttiği gibi, Kara Kıtay vergi tahsildarları önceki zamanlardan farklı olarak halka çok zulüm etmekteydiler. Gurhan'ın elçilerinin mağrurluğu vasal hükümdarların onuruna dokunmakta ve nihayet gayrimüslimlerin hakimiyeti, halkın büyük kısmını oluşturan Müslümanlar'ın dinî duygularını tahkir etmekteydi. Gurhanlar'ın hangi dine bağlı olduklarını söylemek, İbnü'l-Esir'in dediği gibi ilk Gurhan'ın gerçekten Mani olup olmadığını yahut da onu ortaçağ Avrupa efsanelerindeki "papaz İoan"a benzeten Oppert veya Tsarik'lerin iddia ettikleri gibi Hristiyan olup olmadığını da söylemek zordur. Bu son faraziyeyi destekleyecek hiçbir gerçek bilgiye sahip değiliz. Son Gurhan'ın kızının Hristiyan olduğunu ileri süren XV. yüzyıla ait bir yazarın verdiği bilgiler, daha erken dönemin kaynakları tarafından doğrulanmamaktadır. İslam dinine baskı yapılmıyordu. İslam müellifleri; ilk Gurhanlar'ın adaletini, onların İslamiyet'e olan saygılarını methetmişlerdir. İslamiyet sadece hakim din durumunu kaybetmişti. Müslümanlar, haklarının diğer dinlere mensup olanlarla eşit durumda olmasıyla yetinmek zorundaydılar. Diğer dinler, kendi müritlerinin sayısını çoğaltmak için bu hürriyetten yararlanmışlardır. Nasturî Patrik'i III. İlya (1176-1190) Kaşgar'da bir metropolitlik tesis etmiştir. Kaşgar metropoliti "Kaşgar ve Nevaket Metropoliti" ünvanını taşımakta olup Kaşgar metropolitliğine Yedisu'nun güney kısmı da dahil edilmiştir. Tokmok ve Pişpek mezarlıklarında bulunan en eski Nasturi mezarları işte bu Kara Kıtay'ların hakimiyet dönemine aittir¹¹⁸. Hristiyanlığ'ın bu başarıları Müslümanlar'ın dinî coşkunluğuna yol açan sebeplerden birini oluşturarak zikredilen siyasî koşullarla birlikte Orta Asya tarihinde en geniş İslam hareketlerinden birinin meydana gelmesine yol açmıştır.

Anlaşılan, Gurhan ilk baştan itibaren bu hareketin bütün tehlikeleri ve kapsayacağı ölçülerinin farkındaydı. Hareket Hotan hakiminin isyanı ile başlamıştır. Gurhan hemen en yakın Müslüman vasalı Karluk Arslan Han'dan şüphelenerek ondan bir yardımcı müfreze gön-

118 A.g.c., s. 26, 29.

dermesini talep etmişti. Gurhan bu hareketiyle onu, ya açıkça isyana iştirak etmesi ya da kendisiyle birlikte Müslümanlar'a karşı savaşa katılması için zorlamak istemiştir. Savaşa katılması durumunda, bir şeyi bahane ederek tehlikeli vasalından kurtulmayı umuyordu. Han, hükümdarının talebini yerine getirmiştir. Onun Kara Kıtay erkânının arasında Şamur Tabangu adlı bir dostu vardı. Şamur Tabangu ona Gurhan'ın niyetlerini anlatmış, onun bu niyetlerinin gerçekleşmesi halinde Gurhan'ın, Karluk Hanı'nın bütün soyunu imha edeceğini ilave etmişti. Bundan dolayı, eğer Han soyunun geleceğini düşünüyorsa Gurhan'a önceden haber vererek kendisinin zehir almasını ve ancak bu şekilde tahtını oğluna bırakabileceğini söylemiştir. Arslan Han başka bir çarenin bulunmadığını anlayarak dostunun tavsiyesine itaat etmiştir. Şamur Tabangu gerçekten de Han'ın oğlunu tahta çıkarmış ve bu Han Gurhan'ın temsilcisiyle birlikte Kayalık'ta hüküm sürmeye başlamıştır¹¹⁹.

Kara Kıtay hükümeti, âsî Müslüman vasallarıyla yaptığı savaşların başlangıcında tam bir başarı sağlamıştı. Yalnız bu durum İmparatorluğ'un doğu sınırlarına, Cengiz Han tarafından Moğolistan'dan sürülmüş olan göçebe çetelerin gelmesiyle değişmiştir. Bunların başında Batı Moğolistan kabilelerinin en kuvvetlisi olan Naymanlar'ın son hükümdarının oğlu Küçlük (Küçlük=Güçlü) bulunmaktaydı. Bazı bilgilere göre; Küçlük Yedisu'ya geldikten sonra (yaklaşık 1209'da) kendi arzusuyla Gurhan'a katılmış, diğer bilgilere göre¹²⁰ Küçlük Kara Kıtay askerleri tarafından esir alınmıştır. Fakat daha sonra Gurhan'ın sempatisini kazanmayı başarmış ve ondan dağınık Nayman müfrezelerini toplamak için izin almıştır. Ancak daha sonra onları velinimetine karşı isyan çıkarmak için kullanmıştır. Cuveynî'nin, güya Küçlük ve âsî Müslüman hükümdarlardan en kuvvetlisi olan Harezmsah Muhammed arasında yapıldığı ifade edilen antlaş-

119 Bildiğimiz kadarıyla Cuveynî'nin bu hikayesi (GPB IV. cilt, 2, 34 clyazması, s. 25. -Kazvinî'nin yayını, I. cilt, s. 56) şimdiye kadar hiçbir Avrupalı bilim adamı tarafından tercüme edilmemiştir.

120 İki rivayet de Cuveynî tarafından kaydedilmiştir.

ma hakkında verdiği bilgileri, tamamıyla inanılmazdır. Bu antlaşmaya göre Doğu Türkistan, Kulca ve Yedisu Bölgeleri, kim Gurhanı ilk olarak bozguna uğratırsa ona geçecekti. Harezm'in saray işlerini yakından bilen ve Harezmşah Muhammed'in Küçlük'e gönderdiği elçilerden birini bizzat tanıyan tarihçi Nesevî¹²¹, Küçlük'ün sadece Arslan Han'ın oğlu Karluklu Mamdu Han ile¹²² antlaşma yaptığını yani Yedisu'daki âsî Müslümanlardan destek aldığını kaydetmektedir. Küçlük, Gurhan'ın Özkent'te bulunan hazinesini yağmalamış, aynı yıl (1210) Harezmşah, Semerkant hanı Osman ile birlikte Talas'ın yakınındaki İlamış ovasında Kara Kıtay ordusuna hücum etmişlerdir. İki orduda da sağ kanatlar bozguna uğratıldığı için savaşın sonucu belirsizdi. Fakat Kara Kıtaylar'ın şefi Tayangu Taraz Müslümanlar tarafından esir alınınca ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır. Müslümanlar'ın, söylentilerle daha da abartılmış olan bu başarısının tesiri altında kalan Balasagun halkı, Harezmşah'ın çok yakın zamanlarda Balasagun'a geleceğini düşünerek Kara Kıtaylar'a şehir kapılarını kapatmışlardı. Gurhan'ın hizmetinde bulunan ve zengin bir Müslüman olan Mahmud Bey, onlara teslim olmalarını söyleyip onları boşuna ikna etmeye çalışmıştır. 16 günlük kuşatmadan sonra şehir ele geçirilerek üç günlük yağmaya maruz bırakılmıştır. Bu esnada 47.000 Müslüman şehit olmuştur. Böylelikle Yedisu Müslümanlar'ının Harezmşah'ın yardıma geleceğine dair umutları gerçekleşmemiştir. Harezmşah Muhammed, hakimiyetini Maveraünnehr'de kökleştirmekle yetinmiştir. Küçlük de Balasagun'un yanında Kara Kıtaylar tarafından darmadağın edilmiştir. Gurhan'ın hazinesi, Kara Kıtay ordusunun eline düşmüş, Gurhan paralarını geri isteyince bu durum Kara Kıtaylar arasında bir askerî ayaklanmanın meydana gelmesine yol açmıştır. Küçlük bu isyandan yararlanarak âsî ordunun başına geçmiş, herkes tarafından terk edilen Gurhan

121 Nesevî'nin eseri (PELOV, IIIc serie, IX. cilt, Paris, 1891) ve Fransızca tercümesi (PELOV, III e serie, X. cilt, Paris, 1895) Fransız şarkiyatçı Houdas tarafından yayınlanmıştır -*Sirat Celal ad-Din*, Metin, 7; Tercüme, s. 12.

122 Nesevî, *Sirat Celal ad-Din*, Terc. s. 12-13.

düşmanlarına teslim olmak zorunda kalmıştır. Küçlük zahirî saygı ve tazimatta bulunarak tahtı ona bırakmıştır. Gurhan, tahtı iki sene daha, yani ölümüne kadar işgal etmiştir. Fakat gerçek iktidar elbette tamamıyla Küçlük'ün eline geçmiş durumdaydı.

Sözünü ettiğimiz olaylar, büyük ihtimalle 1212 yılında meydana gelmiştir¹²³. Daha önce, 1211'de Yedisu'nun kuzeyinde Cengiz Han'ın başkomutanlarından Kubilay Noyan'ın (Noyan=Noyin) kumandası altında Moğol askerleri görülmüştür. Karluklu Arslan Han (muhtemelen yukarıda zikredilen Arslan Han'ın oğlu ve Mamdu Han'ın kardeşi olmalı) Kubilay Noyan'dan Kayalık'taki Kara Kıtay valisini öldürmelerini istemiş ve kendisi Cengiz Han'ın tâbiyetini kabul etmiştir¹²⁴. Kulca Bölgesi'nde Müslümanlar'ın hareketleri esnasında yeni bir hakimiyet meydana gelmişti. Bir Müslüman olan Buzar¹²⁵ önceleri, eşkıya çetelerinin ve at hırsızlarının elebaşısı iken nihayetinde o kadar kuvvetlenmişti ki, söz konusu bölgenin baş şehri olan Almalık'ı ele geçirerek burada Tuğrul Han ünvanını almıştır. Buzar da kendisini Cengiz Han'ın vasalı olarak kabul etmiştir.

Moğollar'ın batıdaki başarıları 1211'de başlayan Çin savaşı ile yavaşlamıştır. Bu savaş onların kuvvetlerini başka bir tarafa çekmiş ve Küçlük Gurhan'ın İmparatorluğ'unun enkazı üzerinde kendi hâkimiyetini kurabilmiştir. Herşeyden önce Küçlük'ün Müslümanlar'ın hareketlerine karşı mücadeleye girmesi gerekiyordu. Yukarıda gördüğümüz gibi Küçlük önce bu hareketleri kendi menfaatleri için kullanmıştır. Dinî açıdan Müslümanlar Gurhan'ın hâkimiyetine olduğu gibi, Küçlük'ün hâkimiyetine de çok az katlanabilirlerdi. Çoğu Naymanlar

123 Küçlük iktidarı 1211'de ele geçirmiş, Gurhan 1213'te ölmüştür. Bakınız: Wittfogel-Fêng Chia-shêng, *Liao*, s. 652-653. -V. R.-

124 Reşidü'd-Din, Berezin'in yayını, I. cilt, Terc., s. 132; III. cilt, Terc., s. 14. -Karluklu Arslan Han'ın Cengiz Han'a boyun eğmesi hakkında bakınız: Reşidü'd-Din, ИБАН yayını ve tercümesi, I. cilt, 2. kitap, s. 153, 163.

125 Buzar'ın torunlarına yakınlığı bulunan Cemal Karşî bu ismi bu şekilde yazmıştır. Cuveynî bu Hanı Ozar olarak adlandırmıştır (Bakınız: Бартольд (Barthold), О христианстве в Туркестане, s. 28-29. Ozar'ın Müslümanlığı üzerine söylenen kuşkular esassızdır).

gibi Küçlük de başta Hristiyan (Nasturi mezhepli) idi. Fakat daha sonra o, Gurhan'ın eski gelini olan soylu bir Kara Kıtay kadınıyla evlenmiş¹²⁶ ve kadın Küçlük'ü baştan çıkararak putperestliğe (muhtemelen Budizime) dönüştürmüştür. Bunun haricinde İslam hareketinin baş önderi Harezmsah Muhammed, Harezm ordusunun Kara Kıtaylar üzerinde elde ettiği zaferin meyvelerinden istifade ederek, Müslümanlar'ın gerçek ganimetini elinden aldığını söyleyip Küçlük'ü haksızca suçlamıştı. Harezmsah'ın Küçlük'e gönderdiği elçiler tehditlerde bulunmuşlar fakat hiçbir netice elde edememişlerdir¹²⁷. Harezmsah, Küçlük'e, Gurhan'ın İmparatorluğ'unun doğu kısmını bırakmakla kalmamış üstelik Sır Derya'nın sağ kıyılarındaki topraklarından da (bazı kaleler haricinde) vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bu toprakları Küçlük'ün eline geçmemesi için kendisi yağmalamıştır.

Harezmsah Muhammed aynı şekilde Küçlük'ün, Doğu Türkistan'daki hakimiyetini pekiştirmesine de engel olamamıştır. Küçlük bu bölgeye savaş yapmamış, üç veya dört sene boyunca hasat mevsimleri esnasında aralıksız yıkıcı akınlar düzenlemiştir. Perişan olan halk, sonunda itaatlerini ifade etmişlerdir. Müslümanlar'ın şiddetli bir şekilde karşı koymalarından dolayı Küçlük, İslam'a karşı en sert tedbirler almış, Müslümanlar'dan ya Hristiyanlığı ya da Budizm'i kabul etmelerini, ya da en azından dış görünüşleriyle kendi dinlerinden vazgeçerek Çin kıyafetlerini giymelerini istemiştir. Bu amacına ulaşmak için o, XIV. Louis'in Huguenotlar'a karşı aldığı tedbirlere başvurmuş, yani askerleri evlere yerleştirmiştir. Küçlük'ün askerleri Müslümanlar'ın evlerine yerleştirilerek itaatsizlik yapanlar üzerinde en geniş haklara sahip olmuşlardır. Müslümanlar'ın toplu ibadetleri ve tedrisleri tamamiyle durdurulmuştur.

126 Cuveynî'nin eserinde bu şekilde kaydedilmiştir (GPB elyazması, IV. cilt, s. 2, 34, 133. -Kazvinî'nin yayını, I. cilt, s. 48. -Cemal Karşı'nın eserinde Küçlük'ün Hristiyan olduğu kaydedilmiştir.

127 Bu elçilikler hakkında Nescvî (*Sirat Celal ad-Din*, Terc., s. 13-15) ve İbnü'l-Esir (Tornberg'in yayını, XII. cilt, s. 179) bilgi vermektedir.

Küçlük kuzeydoğu topraklarında iken, Buzar'ı av yaparken esir almayı başarmıştır. Düşmanını öldürdükten sonra Küçlük'ün ordusu Almalık'ı kuşatmış fakat Moğol ordularının yaklaşmasıyla geri çekilmek zorunda kalmıştır. Moğollar'ın batı hareketleri 1217'de tekrar canlanmıştır. 1218'de Küçlük'e karşı Cebe Noyan'ın komutanlığında 20.000 kişilik bir müfreze gönderilmiştir. Küçlük'ün askerleri Almalık kuşatmasını kaldırıp geri çekilmişlerdir. Cebe Noyan Almalık'ta Buzar'ın oğlu Suknak Tegin'i tahta çıkarmıştır. Moğol komutanı Küçlük'ün topraklarına girince, herkesin atalarının dinini özgürce yaşama hakkına sahip olacağını ilan etmiştir. Böyle bir durum Müslümanlar'ın din zalimlerine karşı ayaklanmaları için yeterliydi. Küçlük, Yedisu Bölgesi'nde bulunan bir geçitte Moğollar'ı püskürtmüşse de ordusu bozguna uğratılmış, kendisi Kaşgarya'ya kaçmıştır¹²⁸. Muhtemelen Moğollar, Balasagun'u direnç görmeden ele geçirmiş olmalıdır; çünkü şehre Gobalık yani *iyi şehir* adını vermişlerdir. Moğollar bu tür adları, genel olarak gönül rızasıyla teslim olan şehirlere verirlerdi¹²⁹. Kaşgarya'da Müslümanlar, evlerine yerleştirilmiş olan Küçlük'ün askerlerini kılıçtan geçirmişler ve Moğol askerlerini kurtarıcıları olarak karşılamışlardır. Moğol ordusunda görülen nadir disiplin sayesinde halk hiçbir zarar görmemiştir. Küçlük Sarı Kol'a kaçmış fakat yakalanarak Moğollar tarafından öldürülmüştür¹³⁰.

128 Bu muharebe için bakınız: Oppert, *Presbyter Johannes*, s. 160 (Plano Karpini'nin verdiği bilgiler esas olarak alınmıştır)

129 Karşılaştırınız: Бартольд (Barthold), *О христианстве в Туркестане*, s. 29-30. -Kuz-balık mı ya da Guz-balık mı? -V. M.-

130 Bu olayları anlatırken Cuveynî, Kaşgar halkının bilgilerinden istifade etmiştir. Küçlük'ün Sarı Kol'a kaçışını Cemal Karşı de bildirmektedir. -Cuveynî'ye göre (Kazvinî yayını, I. cilt, s. 51), Küçlük Badaşhan'da öldürülmüştür. -V. M.-

6

Çağatay Devleti'nin Yıkılmasından Önce Moğollar¹³¹

Gördüğümüz gibi Yedisu, Doğu Türkistan ile birlikte kendi arzusuyla Moğollar'a tabî olmuş, dolayısıyla Çin, Maverâünnehir ve Batı Asya ülkelerinden farklı olarak Moğol istilasından hiç zarar görmemiştir. Moğollar'ın gelişinden sonraki yıllarda Yedisu'yu ziyaret eden seyyahlar¹³², bölgeyi gelişmiş, medeni bir ülke olarak tasvir etmişlerdir. Bu seyyahlar arasında 1212 yılındaki batı seferi esnasında Cengiz Han'a refakat eden Çin bakanı Yelü Chu-Tsai da yer almaktadır. Bakan, 8 veya 9 şehrin tâbi durumunda olduğu Almalık'tan

131 Moğol tarihinin ana kaynakları Бартольд (Barthold)'un Отчет о поездке в Среднюю Азию (Orta Asya Gezisi Raporu) adlı eserinin Önsözü'nde verilmiştir. Moğollar ile ilgili olarak şimdilik en iyi çalışma yukarıda adı geçen (V. bölüm) d'Ohsson'un eseridir. Yalnız d'Ohsson başlıca olarak Çin ve İran tarihini aydınlatmakta, ama Orta Asya Moğolları hakkında çok az bilgi vermektedir. Fakat sonraki eserlerinde de Orta Asya Moğolları'ndan çok az bahsedilmektedir. Cuveynînin Çağatay ve halefleri hakkındaki bölümünün metni ve Fransızca tercümesi için bakınız: Cuveynî, Defremery'nin yayınından alıntılar. Orta Asya'nın söz konusu dönemi tarih yazıcılığına gelince, bunların arasında yukarıda sözünü ettiğimiz (IV. bölüm) Cemal Karşı'nın eseri haricinde, elimize ancak XV. yüzyıl müelliflerinin eserlerinde muhafaza edilmiş olarak sadece bazı pasajlar ulaşmıştır. Mesela, Şerefü'd-Din Ali Yezdî'nin *Timur Tarihi*'nin girişinde (ne Pöti de La Krua'nın Fransızca tercümesine girmiş, ne de 1887-1888 Kalkutta neşrinde yer almıştır); 1426'da ismi meçhul biri tarafından düzenlenmiş olan Moğolların Şeresi ile ilgili *Muizzü'l-Ensab*'da (Ancien fonds persan 67, Paris Elyazmasından istifade ettim); 1414'te İran'da yazılmış olan Musavî'nin *Tarih-i Hayrât*'ında (Elyazmaları Londra'da ve Oxford'da muhafaza edilmektedir. Ben, bir dönem Asya Müzesi'nde bulunan üçüncü elyazmasından istifade ettim. -gerçekte ise W. Barthold Muinü'd-Din Natanzi'nin İskender Anonimi'nin elyazmasından yararlanmıştı- Yu.B.) ve Ulugbey'in *Dört Ulus'un Tarihi*'nde; bu eser bize İngilizce tercüme edilmiş olup son kısaltılmış şekliyle ulaşmıştır (bakınız: Şacarat al-Atrak, Miles'in tercümesi). -Barthold'dan sonra, incelemekte olduğumuz dönem Yedisi tarihiyle ilgili monografya çalışmaları meydana getirilmemiştir. Genel olarak Cengiz Han'ın ölümünden sonraki ilk on yıl (1269'a kadar) Türkistan Tarihine, Barthold'un *Eserler Külliyyatı*'nın I. cildinde yer alan *Türkistan*'ın V. bölümü ithaf edilmiştir. I. cildin bibliyografyasında söz konusu dönemle ilgili bazı yeni çalışmaların listesi verilmiştir. Çağatay Devleti tarihinin geç dönemiyle ilgili yeni araştırmalar arasında: Строева (Stroyeva), Борьба кочевой и оседлой знати; Массон (Masson), Исторический этюд adlı çalışmalar bulunmaktadır. -V. R.-

132 Bunun için bakınız: Bretschneider, *Researches*, I. cilt, s. 9-108. Çan-Çun, Kafarov'un tercümesi.

söz etmektedir. Her yerde çok meyve vardı. Halkı, Çinliler gibi tahıl bitkilerinin beş türünü yetiştirmekteydi. İli nehrinin batısında, Talas'a giden yol üzerinde onlarca şehrin tâbi olduğu, Batı Liaolar'ın başkenti Hosun Ordu bulunmaktaydı.

1220'de, batıda bulunan Cengiz Han'a Cürçet İmparatoru'nun elçisi olarak Vu-gu-sun' gelmiştir. Ona göre, bu sıralarda Kara Kıtaylar'dan pek az kimse hayatta kalmış, hayatta olanlar da Hoy Hular'ın giysi ve geleneklerini benimsemişlerdir. Bu terimle Çin yazarları, bazen Müslümanlar'ı, bazen Türkler'i, özellikle Uygurlar'ı ifade etmişlerdir. Burada Hoy Hu terimi, muhtemelen Müslümanlar için kullanılmıştır. İslamiyet'in kuvvetlenmesi yukarıda işaret edilen koşulların doğal bir sonucu olup Moğol istilası da bu şartlar altında gerçekleşmiştir. Yedisu Müslümanlar'ı diğerlerine göre, muhtemelen yerli kültürün Hristiyan temsilcilerine göre, daha cengâver idiler. Ve-gu-sun' Müslüman Hoy Hular'ın açgözlülük ve merhametsizliğini İli'de yaşayan Hoy Hular'ın adet ve ahlâklarıyla karşılaştırmaktadır. İli Hoy Huları, ötekilerden farklı olarak zayıf ve yumuşak tabiatlı olup, adam öldürmekten kaçınırlar ve sıkı sıkıya oruç tutarlardı.

1221'de Cengiz Han, Daos mezhebine mensup olan Çinli münzevi Çan Çun'u Batı Asya'ya davet etmiştir. Çan Çun, Kulca bölgesine Uyguristan üzerinden gelmişti. Almalık'ta yerli hükümdar ile birlikte Moğol iktidarının temsilcisi (*darugaçi*) de hakimiyet sürmekteydi. Burada çiftçiler tarlaları su tesisatlarıyla sulamakta, insanlar su güğümelerini kafalarında taşımaktadır. 17 Ekim'de Çan Çun Almalık'tan dört günlük bir mesafede bulunan (muhtemelen Çarın'ın ağzına yakın bir yerde) İli nehrini gemiyle geçmiştir. Nehrin güneyinde, Bogutı dağlarının kuzeyinde küçük bir şehir bulunuyordu. Kastek boğazını geçtikten sonra seyyah, ayın sonuna doğru küçük bir Müslüman şehrine varmıştır. Burada 1 kadem¹³³ kadar kar yağmış fakat güneşin doğuşuyla kar da eriyip gitmiştir. Onlar, 1 Kasım'da

133 30, 5 santim

Çu nehrini tahta köprü üzerinden geçerek Alexandrovsk Sıradağları'nın eteğine varmışlardır. Önceleri Batı Liaolar'ın ikamet yeri olan Çu ve Talas arasındaki bir ülkede, halk tarımcılık haricinde ipekçilik ve şarapçılıkla da uğraşıyordu. Ürünleri Çin'dekinin aynısıydı. Su, tarlalara kanallar vasıtasıyla getirilmiş durumdaydı. Çan Çun geri dönüşünde (1223) İli nehrini, Almalık'tan 100 li'den biraz fazla mesafede (30 verst¹³⁴) geçmiştir. Çan Çun Almalık'a geldiğinde onu, nehrin güneyinde bulunan Çağatay'ın Ordasına davet etmişlerdi. Fakat (evine) memleketine acele etmekte olan münzevi bu davete icabet edememiştir.

Çan Çun'un verdiği bilgilerden Cengiz Han'ın, henüz hayatta iken oğullarına özel uluslar tahsis ettiği anlaşılmaktadır. Göçebelerin anlayışına göre, devlet (imparatorluk) hükümdar ailesinin ortak mülkiyeti olup ailenin her mensubu bu mülkiyetin bir kısmını kullanma hakkına sahipti. Bundan dolayı Cengiz Han, henüz hayatta iken üç büyük oğlunun her birine birer ulus (*incu*), yani ordu temin etmek mecburiyetine olan belli sayıda göçebe kabileler ve onları geçindirmek için yeterli derecede bir saha (*yurt*) tahsis etmiştir. Yurtların sınırları genel hatlarla tespit edilmişti. İlk olarak, "orman kavimleri"nin yaşadığı bölge olarak adlandırılan ve Aşağı Selenga'dan İrtiş'a kadar uzanan saha, 1207'de Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuçi'ye tahsis edilmiştir¹³⁵. Reşidü'd-Din'e göre Cuçi'nin ana ordası İrtiş kıyılarında bulunmaktaydı. Muhtemelen geleneklere uygun olarak, hakimiyetinde bulunan toprakların en uzaktaki kısmını büyük oğluna tahsis ederken Cengiz Han, batıda bulunan ve ileride fethedilmesi gereken bütün toprakları önceden Cuçi'nin ulusuna ilave etmiştir. Cengiz Han öldüğünde Yedisu'nun kuzey kısmı, günümüzdeki Kırgız Bozkırları¹³⁶ Harezmi, hatta Mazenderan da Cuçi Ulusu'nun sınırları

134 1 Verst=1,06 km'dir. Bakınız: Mustafayev E. M., Tşerbinin V. G., *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*, Moskva, 1996, s. 74-75.

135 Çan-Çun, Kafarov'un tercümesi, s. 132

136 -Kazak bozkırları-

içinde bulunmaktaydı. Çağatay'ın yurdu ise Uyguristan'dan başlayarak Semerkant, Buhara'ya kadar, güney Altay'dan Amu Derya'ya kadar uzanmaktaydı. Ögedey'in ana ordası Tarbagatay'da, Emil ve Kobuk nehirlerinin kıyısında bulunmaktaydı. Yurdunun sınırları gösterilmemektedir¹³⁷. Bozkır geleneklerine göre, babasının ana yurdu ve ordusunu tevarüs etmesi gerektiğinden Cengiz Han'ın küçük oğlu Tuluy'a yurt tahsis edilmemiştir. Cengiz Han'ın üç büyük oğlundan her biri, düzenli Moğol ordusundan 4000'er asker almıştır. Elbette bu ordu haricinde, onların emirleri altında tâbî halklardan oluşan büyük müfrezeler de bulunmaktaydı.

Böylece görüyoruz ki, İmparatorluğ'un toprakları çok geniş olmasına rağmen Cengiz Han'ın üç büyük oğlunun ordaları ilk başta birbirine çok yakın bulunuyorlardı. Anlaşılan, uluslar o zamanlarda sonraki dönemlerde görüldüğü gibi yarıbağımsız devletler değildi. Han ailesi mensuplarına tahsis edilmiş olan toprakların, prensler için sadece bir gelir kaynağı olarak hizmet etmesi gerekiyordu. Bütün topraklar İmparatorluğ'un başındaki büyük kağanın iktidarına bağlı durumdaydı. Medenî bölgeler fethedildiği zaman, elde edilen gelirler tek bir prensin mülkiyetine (*incu*) verilmiyor, bütün Cengizozoğullar'ı arasında paylaştırılıyordu¹³⁸. Ele geçirilen şehirlerdeki zanaatçılar da bu tür gelir kaynaklarından biriydi. Zanaatçılar prenslerin emrine verilirler, onlar da arzularına göre bu zanaatçıları çeşitli şehirlere yerleştirerek belli işlerin yapılması için görevlendirirlerdi¹³⁹. Cengizozoğullar'ı'nın vergi toplama işlerine müdahale etmeleri yasaktı. Bunun için, yani genel olarak yerleşik halkın idaresi için büyük kağan tarafından özel valiler tayin edilmekteydi. Yalnız böyle bir nizam,

137 İmparatorluğun yurtlara ayrılması hakkında en detaylı bilgiler Cuveynî'nin eserinde bulunmaktadır -Kazvinî yayını, I. cilt, s. 31.-

138 En karakteristik örnek: Yuan-Şi, Biçurin'in tercümesi, s. 260.

139 Rubruk'un, Çağataylı Börü'ye ait olup onun tarafından Talas'ta yerleştirilen Alman silah ustaları hakkında verdiği bilgilerle karşılaştırmız. Börü idam edildikten sonra, Büyük Kağan Monka onları Borotala vadisinde bulunan Pulad şehrine göç ettirmiştir (Schmidt, Über Rubruk's Reise, s. 34, 40)

uzun bir zaman için destek bulamazdı. Büyük Han'ın tayin ettiği valiler, İmparatorluğun merkezinden çok uzaklarda bulunan ülkelerde, emirleri altında askerî güç bulunduran yerli prenslerin otoritelerine karşı mukavemet gösteremezlerdi. Git gide bütün iktidar Cengizogullar'ının eline geçmiş ve imparatorluk birkaç bağımsız devlete parçalanmıştır.

Cengiz Han'ın halefi Ögedey Han'ın (1229-1241) saltanatı döneminde İmparatorluğun birliği henüz sarsılmamıştı. Ailenin ortak hakimiyet prensibi, bu dönemde en mantıklı bir şekilde uygulanmıştır. Tüm imparatorlukla ilgili herhangi bir faaliyet düzenlenirken her ulusun büyüğü kendi temsilcisini tayin ederdi. Harp seferleri esnasında her ulustan birer prens tayin edilirdi. Yeni bölgeler fethedildikten sonra Büyük Han'ın tayin ettiği valinin yanında prenslerin de temsilcileri bulunmaktaydı. Burada, Hanedan mensuplarının anlaşmasıyla çıkarılan¹⁴⁰, genel olarak vergi oranlarının tespiti, elçi ve ulakların intikali için posta ulaşımının tesis edilmesi, otlak sayılarının artırılması için (kuyular vasıtasıyla) susuz bozkırların sulanması gibi konularla ilgili kararlar üzerinde detaylı durmamıza imkan yoktur.

Büyük kağana en az bağlı olan ulus elbette Cuçi ulusu idi. Cuçi daha önceleri bağımsızlık arzusunu göstermiş, sadece onun ölümü, baba ve oğul arasında meydana gelecek savaşa mani olmuştur. Gördüğümüz gibi, Yedisu bölgesinin bir kısmı Cuçi ve haleflerinin topraklarının içinde bulunmaktaydı. Cuçi'nin büyük oğlu Orda'nın baş karargâhı, Plano Carpini'nin ülkeyi ziyaret ettiği 1246 yılında Alağöl'ün yakınında bulunmaktaydı. Biraz daha batıda, eskiden Kara Kıtaylar'ın sahip olduğu topraklarda belki de Yedisu'da Cuçi'nin diğer oğlu Şeyban'ın karargâhı bulunmaktaydı¹⁴¹.

140 Karşılaştırmız: d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, II. cilt, s. 63 ve Çan-Çun, Kafarov'un tercümesi, s. 158-159. -aynı zamanda: Бартольд (Barthold), Туркестан, elimizdeki yayın, I. cilt, s. 535-537.-V. R.-

141 Plano Carpini, Yazıkov'un yayını, s. 26-29. Yayıncı Plano Carpini'nin zikrettiği gölü yanlış olarak Baykal gölü kabul etmiştir. -Cuçi'nin büyük oğlunun adı (Orda-Ordu-Örde) için bakınız: Pelliot, *Notes sur l'histoire de La Horde d'Or*, s. 29-33. Cuçi'nin beşinci oğlunun adını

Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay, ailenin en büyüğü ve daha Cengiz Han tarafından Yasa'nın (Moğol Töresi) koruyucusu olarak tayin edilmesi sebebiyle, tüm imparatorlukta büyük nüfuz sahibi idi. Çağatay'ın yazlık ikametgâhı, İli vadisinde Almalık'a bitişik olan Kök Dağları'nın yakınındaki Kuyaş'ta ("Güneş") bulunmaktaydı. Çağatay kış mevsimini, muhtemelen İli kıyısında bulun Meraurik İla (veya Merauzik İla)'da geçirmektedir. O, Kuyaş'ın yakınında Kutluğ ("Mutlu") köyünü kurmuştur¹⁴². Çan-Çun'un hikayelerinden Çağatay'ın ordasının İli'nin güneyinde yer aldığını öğrenmekteyiz. Cuveyni'nin Ulug İf (veya Ulug İk) olarak adlandırdığı bu bölgede, muhtemelen onun haleflerinin de ordaları bulunmaktaydı. Cemal Karşı, baş şehrinin Almalık olduğu Çağatay topraklarının ana kısmını İl Alargu (İl Alargavi şekline de rastlanmaktadır) olarak adlandırmaktadır.

Yasa yüzünden Çağatay Han ile Orta Asya Müslümanlar'ı arasında sık sık çatışmalar meydana gelmekteydi. Bütün Şamanistler gibi, Moğollar da mutlak dinsel hoşgörülerıyla farklılık göstermekteydi. Onlar vergi ve mükellefiyetlerden muaf tuttuğu (hahamlar hariç) bütün dinlerin ruhbanlarına eşit mesafede saygı göstermekteydi. Eğer, imparatorlukta mevcut olan bütün din doktrinlerinin hak eşitliliği temeline rağmen din alemi muhafaza edilemediyse, bu durum, Moğol hanlarını kendi tarafına çekerek rakiplerini onların gözünde karalamaya çalışan ve birbirine düşman olan çeşitli din temsilcileri arasındaki sırf rekabet yüzünden meydana gelmiştir. Medenî halkların temsilcileri arasında, bazı istisnalar haricinde, sadece Müslümanlar (genel olarak Tacikler) ve Uygurlar kendi memleketlerinin dışındaki idarede yer alarak Hanlar üzerinde nüfuz sahibi olmuşlardır. Bir kısmı Hristiyan, bir kısmı da Budist olan Uygurlar Müslümanlar'ın

Siban-Şiban okumak daha doğrudur (bakınız: Pelliot, s. 44-47; ve Barthold, *12 Vorlesungen*, s. 165). -Yu.B.-

142 Karşılaştırınız, Barthold, Отчёт о поездке в Среднюю Азию, s. 66.

en sert düşmanları idi¹⁴³. Çeşitli din ve kültür temsilcileri arasında yaşanan dinî düşmanlığın ve siyasî rekabetin, iki partinin nüfuzlarının hemen hemen eşit durumda olduğu Orta Asya'da çok şiddetli bir şekle ulaşması gerekiyordu. Bu sıralarda İslamiyet, Kulca'nın doğusundaki bölgelerde çoğunluğun dini değildi¹⁴⁴. Bunun haricinde, Yedisu da dahil olmak üzere bütün İslam bölgelerinde, çok sayıda farklı din mensupları bulunmaktaydı. Pişpek ve Tokmak mezarlıkları, Çu vadisinde Nesturi kolonilerinin bulunduğu işaret etmektedir. 1253 yılında Rubruk, Yedisu'nun kuzeyinde yer alan Kayalık'tan, kuzeye doğru 3 Fransız *lieue* yani yaklaşık 13, 1/2 *verstlik* bir mesafede bulunan ve halkının tümü Nesturi olan bir köyü ziyaret etmiştir. Köyün kendi kilisesi [bile] mevcuttu¹⁴⁵. Nihayet Isık Göl'ün kıyılarında bulunan ve aynı adı taşıyan bir köyde, daha XIV. yüzyılda bir Ermeni manastırı bulunmaktaydı. Rivayetlere göre burada Havari Aziz Matfeý'in kutsal emaneti bulunuyordu¹⁴⁶.

Çağatay Han, Hristiyanları himayesi altına almıştı. Hatta Marco Polo'nun aktardığı bir efsaneye göre, Çağatay Han'ın kendisi de Hristiyanlığı'ı kabul etmişti. Öte yandan, Müslümanlar'ın, onun hoşnutsuzluğunun uyandırılmasına yol açmalarının sebebi, şeriatın bazı kurallarının Yasa'nın emirleriyle bağdaşmamasıydı. Mesela, Moğollar'da akarsuya girmek yasaktı ve bu durum Müslümanlar'ın abdest almalarını zorlaştırmaktaydı. Hayvanları boğazlayarak kesmek de aynı şekilde yasaklanmıştı. Bundan dolayı İslam müellifleri, Çağatay'ı İslamiyet'in ve Müslümanlar'ın amansız düşmanı olarak göstermektedirler. Çağatay'ın ölümü üzerine yazılmış olan bir şiirde şöyle denir¹⁴⁷: “korkusundan kimsenin suya giremediği şahıs, kendisi de geniş (ölüm) okyanusunda boğuldu” Çağatay'ın bir çağda-

143 Karşılaştırınız: Радлов (Radloff), К вопросу об уйгурах, s. 61.

144 Karşılaştırınız: Çan-Çun, Kafarov'un tercümesi, s. 303.

145 Schmidt, Über Rubruk's Reise, s. 45.

146 Бартольд (Barthold), Отчёт о поездке в Среднюю Азию, s. 60.

147 Yule'nin yayını, I, s. 191; Minayev'in tercümesi, s. 69.

şına göre¹⁴⁸, Çağatay'ın huzurunda kimse küfür etmeden bir Müslüman'ın adını söylemeye cesaret edemezdi. Daha sonraki döneme ait bir müellife göre¹⁴⁹, bir Müslüman'ın idamı hakkında haber getiren herkese Çağatay Han altın baleş (yani 500 dinar, yaklaşık 2.000 ruble) veriyordu. Çağatay'ın emriyle 626/1229'da meşhur Müslüman alim Ebu Yakub Yusuf Sekkakî öldürülmüştür. XVI. yüzyılda onun türbesi Tekes'in kıyısında bulunmaktaydı¹⁵⁰.

Yalnız, Çağatay Han'ın en yakınları arasında aynı zamanda Müslümanların bulunduğunu da biliyoruz. Bunların arasında en etkili Kutbe'd-Din Habaş Amid idi. Habaş Amid, genel olarak Moğol İmparatorluğu'nda büyük ehemmiyete sahip olan zengin Müslüman tüccar sınıfının mensuplarından olsa gerek ki, tarihçi Vassaf onun servetini övmektedir. Hatta büyük servet sahibi olan hanedan mensupları bile, kız alıp vererek onunla hısımlar olmuşlardı¹⁵¹. Moğollar, onu Harezmsah Muhammed'in kızıyla evlendirmişlerdi. Hâlbuki Harezmsah'ın diğer bir kızı Çağatay ile evliydi¹⁵². Ulema sınıfının temsilcileri, Habaş Amid'in idaresinden memnun değillerdi. Ünlü mutasavvıf Seyfe'd-Din Baharzî, her şeye kadir olan bakana yazdığı manzum mektubunda¹⁵³, bilgeliği, hayatlarının kutsallığı ile bilinen ihtiyarlar var iken, tecrübesiz delikanlıların tercih edilmesinden, genel olarak dünyevi iktidarın ulema sınıfının işlerine müdahale etmesinden dolayı meydana gelen hoşnutsuzluğunu "saray minber olmaya başladıysa minberin hiç olmaması daha iyidir" diyerek sert bir şekilde dile getirmiştir.

148 Cuveynîde böyle kaydedilmiştir. -Kazvini yayını, I. cilt, s. 228.-

149 Cuzcanî: Raverti'nin tercümesi, II. cilt, s. 1146.

150 İsfizarî, XV. yüzyılın sonunda yazılmış olan Herat Tarihi'nin yazarıdır (Asya Müzesi, 574 agh -C472- şifreli elyazmasından istifade etmekteyim). -İsfizarî'nin eseri 1959-1960'ta Tahrân'da yayınlanmıştır.-V. R.- Karşılaştırınız, Бартольд (Barthold), Отчёт о поездке в Среднюю Азию, s. 71-72. Cemal Karşı'de âlimin ölüm tarihi gösterilmektedir. -V. R.-

151 Vassaf, -Bombei yayını, s. 288- (Kırmanlı Kutbe'd-Din Habaş Amid'e kız kardeşini vermiştir).

152 Cuveynî, -Kazvini yayını, II. cilt, s. 200-

153 Oxford Kütüphanesinde (Cad. Eliot 32) muhafaza edilen bir şiir külliyatında -Buthane- bulunmaktadır. Burada atıfta bulunduğum metin, yayınlanmamış diğer metinler gibi, benim Туркестан в эпоху монгольского нашествия adlı esrimde kullanılmıştır.

Çağatay Han'ın hakimiyet döneminin sonuna doğru sarayda, başta Çağatay Han'ın Çin'li hekiminin yanında hizmet etmiş, sonra çoban olarak Moğol erkanından Hoşuk Noyan'ın hizmetine geçmiş olan bir Çin'li yükselmiştir. Burada iken o, Cengiz Han'ın seferleri hakkında sağlam bilgiler edinme fırsatını elde etmiş ve seferler üzerine detaylı notlar hazırlamıştır. Böyle bilgilere çok değer veren Çağatay Han, O'nu kendi maiyetine almıştı. Çinli'nin Çağatay sarayındaki önemini anlayan Ögedey Han, ona Vezir adını vermiştir. Vezir kısa boy- lu, alımsız bir adamdı fakat akıllı, cesareti ve fesahati ile farklıydı. O, mecliste herkesten daha cesaretli konuşurdu. Bir gün Çağatay'ın eşine "sen kadınsın, bu iş hakkında hiçbir şey konuşamazın" diye bağır-mış- tı. Başka bir gün, kendi kararıyla Çağatay'ın gelinini idam ettirmişti. Çağatay'ın sorusuna da şöyle cevap vermişti: "Nasıl olur da gelinin, methedilmeyecek hareketlerde bulunur ve Han eşlerinin namusunu lekeleyebilir?" Çağatay, ona hak vermiştir. Çağdaşlarının Vezir'in hakimiyeti hakkındaki fikirleri (güya Vezir'in Çağatay'a söylediği) şu sözlerden anlaşılmaktadır: "Senin dostluğun için, hiç kimseyle dost- luk kurmadım, senden sonra kimse bana acımayacaktır"¹⁵⁴

Çağatay, Aralık 1241'de ölen Ögedey Han'dan sadece birkaç ay fazla yaşamıştır¹⁵⁵. Aşırı derecede hazlarına düşkün fakat yüce gö- nüllü ve insansever olan Ögedey Han, kardeşinin sebatlı sertliğini ve aynı zamanda, kendi rakiplerini yök etmeye çalışan memurlarının entrikalarını da yumuşatmayı biliyordu. Onun halefleri, tamamıyla bu entrikaların etkisi altında kalmışlardır. İğrenç davalar ve idamlar serisi başlamış, bunun sonucu olarak "ordaya gitmek" demek, çoğu zaman ızdıraplı ölüme gitmek anlamıyla özdeşleşmeye başlamıştı. Bu deh- şet verici olaylarda, sadece Moğollar'ın barbarlığını suçlamak doğru değildir. Tarih, bu olayların hemen hepsinin medeni halkların temsil- cilerinin entrikaları sonucunda meydana geldiğini göstermektedir¹⁵⁶.

154 Reşidü'd-Din, Blochet'nin yayını, s. 196-197.

155 Cemal Karşı onun ölümünü 642/1244-45 tarihi olarak göstermektedir.

156 Rusya tarihiyle ilgili olarak Solovyov da aynı hükme varmıştır (Соловьёв (Solovyov),

Çoğu zaman Moğollar, mahkûmu itham edenin ellerine vermekle yetinirlerdi. Böyle durumlarda zavallının kaderi, Moğollar tarafından işkenceyle öldürülmüş birinin kaderinden daha hafif olamazdı.

Çağatay henüz hayatta iken, Ögedey'in rızasıyla torunu Kara Hülegü'yu halefi olarak tayin etmişti. Çağatay'ın dul eşi Yesulun ve Habaş Amid, bu prensi şimdi tüm Çağatay ulusunun büyüğü olarak ilan etmişlerdi. Böylece Habaş Amid, yeni saltanat döneminde de ehemmiyetini korumuş ve bu saltanat Çağatay'ı başarısız bir şekilde tedavi eden, yukarıda sözünü ettiğimiz tabiplerin yani Vezir'in ve Müslüman tabip Mecde'd-Din'in idamlarıyla başlamıştır. Bununla birlikte Kara Hülegü'nun ordasında kraliçe Yesulun hakkında saygısız sözler söylediği için Moğol İranı'nda uzun bir süre hakimiyet sürmüş olan Budist Uygur Kurkuz idam edilmiştir.

Büyük Kağan tahtı, 1246 yılına kadar açık kalmıştır. Söz konusu yıl Kurultay düzenlenmiş ve burada Ögedey'in büyük oğlu Küyük, Kağan ilan edilmiştir. Hristiyan terbiyesi görmüş ve Çağatay gibi İslamiyet'e karşı aynı derecede düşmanlık duyan Küyük'ün (1246-48) kısa süren saltanatı döneminde, bütün imparatorlukta Hristiyanlar üstünlük elde etmişlerdir. Küyük'ün emriyle Çağatay ulusunda Kara Hülegü tahttan indirilmiş, yerine yeni Kağan'ın şahsi arkadaşı olan Çağatay'ın oğlu Yesu Monka çıkarılmıştır. Reşidü'd-Din'in bilgilerine göre, Yesu Monka o derecede şaraba bağılıydı ki, sadece devlet işleriyle değil, kendi ordasının işleriyle de ilgilenemiyordu. Her şeyle eşi Tukaşi ilgilenmekteydi. Tahta yeni bir hanın çıkması Habaş Amid'in düşüşüne yol açmıştır.

Habaş Amid, henüz Çağatay Han hayatta iken, Han oğullarının her birinin yanına kendi oğullarından birini yerleştirmiştir. Bu şekilde onun, kendisi ve tüm ailesi için hakimiyet temin etmek istediği ortadadır. Habaş Amid, Yesu Monka'nın yanına, evlat edindiği, Fergana'lı Şeyhü'l-İslam'ın oğlu Bahae'd-Din Marginani'yi yerleştirmiştir. Ba-

hae'd-Din, anne tarafından Karahanlı soyundan geliyordu. Yesu Monka, Kara Hülegü'nün taraftarı olmasından dolayı Habaş Amid'den nefret etmekteydi ve onun yerine vezir olarak Bahae'd-Din'i tayin etmişti. Bahae'd-Din atamayı kabul etmiş fakat Han'ın Habaş Amid'e olan nefretini yumuşatmayı başararak hayatını kurtarmıştır. Bahae'd-Din'i bizzat kendi gözleriyle görmüş olan Cüveynî, onun, şahsında dinî bilgilerle dünyevi ilimleri birleştirdiğini, evinin, henüz hayatta olan bütün mümtaz alimlerin merkezi olup onun zamanında İslam ilminin önemini geri kazandığını belirtmektedir¹⁵⁷.

Cuçi Ulusu'nun büyüğü olan Batu Han, Küyük Kağan'a yemin etmekten kaçınmıştı. 1248 ilkbaharında Küyük Kağan, büyük bir orduyla ona karşı yürümüşü. Kağan gerçek amacını gizleyerek, bozuk sıhhatini iade etmek için aile ordası olan Emil'in kıyılarına gitmekte olduğunu söylemişti. Kağan'ın niyetinden haberdar olan Batu Han da, büyük bir orduyla doğuya doğru ilerlemiş fakat daha yolda iken, Kayalık'tan 7 günlük bir mesafede bulunan Ala Kamak'ta (Yedisu'nun güneyi, Aladağları'nın yakınında) Kağan'ın öldüğü haberi almıştır. Ala Kamak'ta mola veren Batu, ailenin büyüğü olarak veliahtlık meselesini konuşmak üzere bütün diğer Cengizogulları'nı yanına çağırıştır. Hepsi Batu Han'ın kararına itaat edeceğini taahhüt etmiş, Batu Han da Tuluy'un büyük oğlu Monka'da karar kılmıştır. Bu karar kendilerinin kandırıldığına inanan Ögedey torunları tarafından şiddetle protesto edilmiştir. Çağatay oğullarının büyük kısmıyla birlikte, Yesu Monka da onların tarafını tutmuştur. Ancak 1251 yılında Karakurum'da bir Kurultay düzenlenmiş ve Monka'nın resmi cülusu gerçekleşmiştir. Ögedey oğulları, taraftarlarıyla birlikte kendi lehlerine isyan çıkarmak niyetiyle Kurultaya silahlı gelmişler fakat komplo ortaya çıkarılarak suçlular mukavemet göstermeden tutuklanmışlardır. 77 devlet erkânı idam edilmiş, prensler uzak bölgelere sürülmüş ve bunlardan bazıları daha sonraları gizli bir şekilde

¹⁵⁷ Karşılaştırınız: Cüveynî, Defremery yayınından alıntılar, s. 401-405; -Kazvinî yayını, I. cilt, s. 232.-

öldürülmüşlerdir. Yesu Monka henüz kendi ordasında iken, Kağan'ın elçileri gelmişler ve eğer isyana katılmadıysa derhal Kağan'ın karar-gâhına gelip ona yemin etmesi gerektiği talebinde bulunmuşlardır. Cemal Karşı'nın verdiği bilgilere göre, ilk baştan beri Monka'nın tarafını tutan Kara Hülegü, Çağatay Ulusu'nda ordunun başında bulunan kardeşi Börü'yi etkilemişti. Yesu Monka, Tukaşi ve Börü, Monka'nın yanına gelince derhal tutuklanmışlardı. Tukaşi Kara, Hülegü'ye teslim edilmiş ve o, Tukaşi'yi eşinin huzurunda yargılayarak onun, atların tırnakları altında ezilmek suretiyle öldürülmesini emretmiştir. Yesu, ve Börü, Batu'nun ordasına gönderilmişler, Batu eski düşmanı olan Börü'yi idam etmiş, Yesu'yu da memleketine göndermiştir. Yesu, daha sonraları Kara Hülegü'nun dul karısı¹⁵⁸ Ergene'nin¹⁵⁹ intikam kurbanı olmuştur. Monka, Kara Hülegü'ya Çağatay ulusundaki hakimiyetini geri vermiş fakat o, yurduna dönerken yolda ölmüştür. Yesu Monka'nın düşmesi Habaş Amid'in hakimiyete dönmesiyle sonuçlanmıştır. Kara Hülegü, Habaş Amid'e, Bahae'd-Din'i bütün ailesi ve mülkiyetiyle birlikte kendisine teslim etmesini emretmiştir. Habaş Amid rakibini barbar bir şekilde idam etmiştir.

Düşmanlarını tamamıyla ortadan kaldırmak isteyen Monka, Batı'ya kalabalık bir ordu göndermişti. Bu ordu Karakurum ile Beşbalık arasındaki geniş sahayı işgal ederek Orda'nın oğlu ve halefi Hunkiran (veya Hunkuran)'ın kumandası altında, Kayalık ve Otrar bölgeleri arasında yer almış olan Cuçioğulları'nın ordularıyla birleşmesi gerekiyordu. Komployu tasvip ettiği sanılan Çağatay Ulusu'ndaki bütün yüksek komutanlar idam edilmiştir.

Böylece, İmparatorluğ'un birliği bu defa, ancak iki ulusun bozguna uğratılması yoluyla muhafaza edilmiştir. Ögedey Kağan zamanında olduğu gibi tüm hanedan mensuplarının hâkimiyeti yerine, artık

158 V. F. Minorskiye göre, W. Barthold tarafından kabul edilen Ergene'nin yazılışı yanlıştır; doğrusu Orkına'dır. -V. R.-

159 d'Ohsson'un eserinde (*Histoire des Mongols*, II. cilt, s. 257-271), söz konusu olaylar hakkında anlatılmamış detaylar Cuveynî'nin eserinden alınmıştır -Kazvini' in yayını, II. cilt, s. 229-232.-

çift iktidar zamanı gelmişti. Ailenin en büyüğü ve Monka'nın tahta çıkışında önemli rol oynamış olan Batu'nun ehemmiyeti, Monka Kağan'ın ehemmiyetinden hiç geri kalmıyordu. Monka Kağan'ın kendisi Rubruk'a şöyle demiştir: "Güneşin ışıklarının her yere yayılması gibi, benim ve Batu'nun iktidarı da bütün ülkelere yayılmaktadır"¹⁶⁰ Kendisi ve Batu arasındaki tam muvafakati ifade etmek için Kağan, şu benzetmeyi yapmıştır: "Bir kafada iki tane göz vardır. Fakat iki tane olmasına rağmen görünüşleri aynıdır ve birisi nereye bakarsa diğeri de oraya bakar"¹⁶¹. Monka Kağan ve Batu'nun "nüfuz alanları" (eğer böyle ifade etmek mümkünse) arasındaki sınır Talas'ın biraz doğusundan geçmekteydi. Hatta Rubruk'a göre, Batu Han'ın topraklarında Büyük Kağan'ın temsilcilerine, Batu'ya gösterilenden daha az saygı gösterilmekteydi¹⁶². Böylece Yedisu bölgesi, Monka Kağan'ın hakimiyetine bağlanmış durumdaydı. Çağatay ulusunun doğrudan yönetimi Kara Hülegü'nün dul karısı Ergene'ye havale edilmişti. Onun zamanında Habaş Amid ve oğlu Nasirü'd-Din önemli kişiler idi. Vassaf'a göre¹⁶³ Ergene, İslamiyet'i her türlü hi-maye etmesine rağmen Budizm inancındaydı. Cemal Karşı onun için Müslüman demektedir. Ergene 1254 yılında, ağabeyi Monka Kağan tarafından Batı Asya'yı fethetmek için gönderilmiş olan Hülegü ve ordusunu Almalık'ta kabul etmiştir. Hülegü'nün ordusu Yedisu ve Sır Derya bölgesi üzerinden yavaşça yürüyerek ancak 1255'in sonbaharında Semerkant'a ulaşmıştır.

Kasım 1253'te Yedisu üzerinden geçmiş olan Rubruk, Monka'nın hakimiyetindeki bu ülkenin durumu hakkında bazı bilgiler vermiştir¹⁶⁴. İli nehrini geçtikten sonra Rubruk, balçıktan yapılan surlarla çevrili fakat tahrip olmuş bir istihkâm görmüştü. Harabelerin yanın-

160 Rubruk, Michel-Right'in yayını, s. 307.

161 A.g.e., s. 361.

162 Schmidt, Über Rubruk's Reise, s. 41.

163 Vassaf, Hammer'in yayını,-metin-, s. 29-; Tercüme, s. 30

164 Schmidt, Über Rubruk's Reise, s. 42-45.

da sürülmüş tarlalar bulunmaktaydı. Biraz ileride halkı Müslüman olup Farsça konuşan büyük bir şehir vardı. Rubruk bu şehre Latince Equius adını vermiştir. Bu şehir, Çin kaynaklarında sıkça sözü edilen İlibalık şehri olsa gerek. 1255 yılının başında, burayı ziyaret etmiş olan Ermeni kralı Hayton, şehri İlan Balık¹⁶⁵ olarak adlandırmıştır. Ertesi gün Rubruk küçük sıra dağları geçmiş ve dağlardan çıkarak Balhaş'a dökülen pek çok nehirle sulanan mükemmel bir ovaya gelmişti. Burada, pek çok tüccarın yaşadığı Kayalık adlı büyük bir şehir vardı. Sözüünü ettiğimiz ovada daha önceleri çok şehir varmış; fakat bu sıralarda şehirlerin büyük kısmı, muhteşem otlakları yüzünden burasını işgal etmiş olan Tatarlar tarafından tahrip edilmiş durumdaydı.

Böylece, Rubruk'un anlattıklarından tarım kültürünün bir dereceye kadar çöktüğü, eski medenî bölgelerin bir kısmının otlaklara dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Kuzey Yedisu'nun Moğol göçebeleri tarafından zapt edildiği hakkındaki bilgiler, Cuveynî'nin sözleriyle de doğrulanmaktadır. Cuveynî, Monka Kağan'ın, Karluklu Arslan Han'ın oğluna Özkent'i (Kayalık'ı değil) verdiğini belirtmiştir.

İli ve Çu nehirleri arasında bulunan Yedisu'nun diğer bir kısmını, 1259'da Büyük Kağan'ın Hülegü'ya gönderdiği elçi olarak bu bölge üzerinden geçmiş olan Çan De adlı bir Çin'li tasvir etmiştir. Çan De bu bölgeyi İdu olarak adlandırmaktadır. İdu kalabalık bir nüfusa sahip olup aynı zamanda burada pek çok eski toprak tabyaları ve harabeler¹⁶⁶ bulunmaktaydı. Demek ki, XIII. yüzyılda muhtemelen burada da, gitgide Yedisu'daki yerleşik kültürün yok olmasına yol açan tahribat süreci başlamıştı. Bilindiği gibi söz konusu bölge, ancak XIX. yüzyılda Sartlar ve Rus göçmenleri tarafından tekrar canlandırılmıştır. Böyle bir durumun ortaya çıkmasındaki başlıca sebep, tâbii olarak göçebeler için her zaman cazibe merkezi olan Yedisu'nun mükemmel otlakları idi.

165 Бартольд (Barthold), Отчёт о поездке в Среднюю Азию, s. 70

166 Bretschneider, *Researches*, I. cilt, s. 129.

Monka, 1259'da Çin seferi sırasında ölmüştür. Bu defa taht mücadelesi Monka'nın iki kardeşi arasında meydana gelmiş ve 1260'ta Moğol İmparatorluğu'nu tarihinde ilk defa, iki aday aynı zamanda Kağan olarak ilan edilmiştir. Çin'de bulunan ordu Kubilay için yemin etmiş, Karakurum'da ise onun küçük kardeşi, Arık Boğa kendisini Kağan ilan etmiştir. Çağatay Ulusu'nun hatun hükümdarı, Arık Boğa'nın tarafındaydı. Kubilay, Çağatay topraklarında kendi lehine bir isyan düzenlemesi için Börü'nin oğlu prens Abışka'yı batıya göndermişti. Yalnız prens yolda Arık Boğa'nın yandaşları tarafından yakalanarak öldürülmüştür. Bu sefer Arık Boğa, kardeşini örnek alarak Çağatay'ın torunu Baydar'ın oğlu Algu'yu kendi adına Batı'ya yollamıştı. Reşidü'd-Din'e göre, Algu'nun Türkistan'dan Moğolistan'a ckmek tedarik etmek için (ayrıca) özen göstermesi gerekiyordu çünkü Kubilay Çin'den ekmek getirilmesini durdurduğu için başkentte kıtlık baş göstermiş durumdaydı.

Algu, Türkistan'da çok enerjik faaliyetlerde bulunmasına rağmen bu çabaları Arık Boğa'nın yararına olmamıştır. O, Çağatay hanedan mensupları ve yandaşlarını kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. Habaş Amid'in oğlu Süleyman Bek'i onun hizmetinde görmekteyiz. Habaş Amid kendisi, Cemal Karşı'nın bilgilerine göre, 1260'ta Algu'nun hâkimiyetinin en başında ölmüştür. Ergene Arık Boğa'nın yanına çekilmişti. Algu Çağatay topraklarının batı kısmındaki Cuçi valilerini sınır dışı etmiş ve bütün toprakları, hatta Harezm, Kuzey Afganistan gibi hiçbir zaman Çağatay ailesinin hâkimiyeti altında bulunmayan bölgeleri de kendi hâkimiyetine bağlamıştır. Kısa süre sonra o, Arık Boğa'ya karşı açık bir savaşa girmiştir. Arık Boğa bu sıralarda Kubilay'ın askerleri tarafından Moğolistan'dan sürülmüş ve Yenisey kıyılarına çekilmiş durumdaydı. Fakat Kubilay'ın sonraki başarıları Çin'de meydana gelen karışıklar yüzünden yavaşlamış ve Arık Boğa artık Algu'ya karşı savaşılabilmektedir. 1262'de Algu, Sayram gölünün yanında Arık Boğa'nın öncülerini bozguna uğratmış, fakat ilkbahar 1263'te İli vadisinde mağlup edilerek Doğu Tür-

kistan'a kaçmak zorunda kalmıştır. Arık Boğa'nın askerleri Kulca yöresindeki kışlaklarına yerleşmişlerdi. Her halde Yedisu da onlar tarafından işgal edilmiş durumdaydı. Çünkü Arık Boğa ile birlikte buraya gelen Ergene, 1263 yaz mevsimini Atbaşı'nın yakınlarındaki dağlarda geçirme imkanı bulmuştur¹⁶⁷.

Arık Boğa'nın ordusu bereketli İli vadisinde o kadar çok hububat ele geçirmişti ki, bütün kış boyunca atları buğdayla beslemişlerdi. Bu tür yağmalar ülkede korkunç açlıklara yol açmış ve başta orduya zarar vermiştir. Bahar 1264'te buğdaya alışmış olan atlar otlaktan hastalanarak ölmeye başlamıştır. Durum böyle iken Arık Boğa, kendisini gaddarlığı için sevmeyen yüksek komutanlarının büyük kısmı tarafından terk edilmiştir. Arık Boğa Algu'yun kendisine karşı yürüdüğünü öğrenince, ona Ergene'yi göndermiş, kendisi de itaatini bildirmek üzere Kubilay'a doğru yol tutmuştur. Ergene, Algu ile evlenmeyi kabul etmiştir.

Kubilay bütün İmparatorluğ'un Kağanı olarak kabul edilmiş fakat bu sadece itibari bir şeydi. Hülegü İran'da, Algu Orta Asya'da ve Batu'nun kardeşi Berke de Cuçi topraklarında fiili olarak tam bağımsız hükümdarlar idi. Üstelik ilk iki hükümdar Berke ile açık bir savaş içindeydiler. Berke'nin Orta Asya'da, Ögedey'in torunu Kaydu gibi bir müttefiki vardı.

Yaptığı işlerin sonuçlarına ve İslam müelliflerinin verdiği referanslara bakılırsa, Kaydu, Moğol hükümdarlarının arasında en mükemmellerinden idi. Maalesef, onun hayatı ve hakimiyet dönemi hakkında elimizde çok az bilgi bulunmaktadır. Cemal Karşı'ye göre, Kaydu yaklaşık 1235'te doğmuştur. Babası Haşi genç yaşlarında, henüz çocuğu dünyaya gelmeden önce ayyaşlıktan ölmüş, Kaydu da Büyük Kağan'ın ordasında yetiştirilmiştir. Annesi, menşei belli olmayan dağlı bir kabile olan Bekrin veya Mekrin asıllı idi. Reşidü'd-Din Bekrinler'in "ne Moğol ne de Uygur" olduklarını söyle-

167 Бартольд (Barthold), Отчёт о поездке в Среднюю Азию, s. 45.

mehtedir¹⁶⁸. Ne olursa olsun, Kaydu dış görünüşüyle gerçek bir Moğol'du. Reşidü'd-Din'e göre onun sakalının bulunduğu yerde, dokuz tane kıl vardı.

1260-1264 yılları arasındaki karışık yıllarda Kaydu Arık Boğa'nın ordusunda bulunmaktaydı. Arık Boğa Kubilay'ın yanına gittiği zaman Kaydu onun peşinden gitmeyerek Orta Asya'da kalmıştır. Moğollar'ın arasında mevcut olan bir rivayete göre, Cengiz Han, güya torunlarına dünyada Ögedey oğullarından bir tanesi bile hayatta ise, tahtı kimseye vermemelerini vasiyet etmiştir. Buna dayanarak Kaydu, imparatorlukta üstünlük hakkının Kubilay'dan daha çok kendisine ait olduğunu düşünmekteydi. Kaydu'nun emrinde dedesinin mirasından kalan bir tane bile müfreze yoktu¹⁶⁹. Onun, kendi askeri gücünü kendisinin kurması gerekiyordu. Kaydu, öyle bir ordu kurmayı başarmıştı ki, ordusunun disiplin ve cesareti darbimesel olmuştur¹⁷⁰. Kaydu, başkomutanlık kabiliyetiyle idarecilik kabiliyetini, hal ve şartlardan istifade edebilme yeteneği gibi bir kaç özelliği kendisinde birleştirmiş durumdaydı. Halkın menfaatleri, ordu menfaatleri uğruna asla feda edilmezdi. Onun hakimiyeti döneminde halkın maddi refahı yüksek seviyeye ulaşmıştır. Alkoliklerin oğlu ve torunu olan bu şahsın, hemen hemen bütün Cengizogulları'ndan farklı olarak hiçbir zaman ne şarap içmiş olması, ne de kırmızı içmiş olması dikkate değer bir şeydir. Herşeyden önce Kaydu, annesinin kabilesini kendi tarafına çekmiştir. Dağlık ülkelerde yapılan hareketlerde Bekrinler, her zaman en yararlı askerler olarak bilinmekteydi. Bunun haricinde Kaydu, Berke'ye hizmet teklifinde bulunmak için Berke ile Algu arasında geçen savaştan yararlanmak istemiştir. Berke, kendi müneccimlerine danışmış ve onlar Kaydu'nun parlak geleceği hakkında kehanette bulunmuşlardır. Cuçioğulları'nın yardımıyla Kaydu küçük bir yurt edinmiş ve Algu'nun ordularından birini bozguna uğratmıştır. Durum böyle olunca

168 Reşidü'd-Din, Berezin'in yayını, I. cilt, Tercüme, s. 129

169 Reşidü'd-Din, Berezin'in yayını, III. cilt, Tercüme, s. 146. -Blochet'nin yayını, s. 7-8.

170 Vassaf, Hammer'in yayını,-metin, s. 133-. Tercüme, s. 127.

ona karşı büyük bir ordu sevk edilmiş ve Kaydu bu savaşta mağlup edilmiştir¹⁷¹. O'nu ancak Algu'yun ölümü kurtarmıştır.

Algu, 1265'in sonu veya 1266'nın başında ölmüştür¹⁷². Cemal Karşı'nın bilgilerine göre, Mart 1266'da Ahengeran yani Angren vadisinde Çağatay torunlarından İslamiyet'i ilk olarak kabul etmiş ve Kara Hülegü ile Ergene'nin oğlu olan Mubarek Şah, Çağatay Han'ı ilan edilmiştir. Böylece, ilk defa Orta Asya'da Kağan tarafından tayin edilmeden bir Moğol hükümdarı tahta çıkmıştır. Kubilay bu duruma katlanamamış ve Türkistan'a diğer bir prensi, Mubarek Şah'ın amcasının oğlu Barak'ı yollamıştır¹⁷³. Barak başta Kubilay'dan aldığı yarlığı gizli tutmuş ve Orta Asya'ya, sığınak arayan birisi sıfatıyla gelmişti. Daha sonra Han'dan, kendi adamlarını toplayabilmesi için müsaade istemiştir. Barak ve kardeşleri Mubarek Şah'ın rızasıyla babadan kalma yurtları olan Surhan vadisine çekilmişlerdir. Git gide Barak yerli halk ile sık sık çatışmalar yaşayan Moğol müfrezelerini kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. -Böyle durumlarda Mubarek Şah, her zaman halkın tarafını tutmaktaydı.- Eylül 1266 yılında Mubarek Şah Hocent civarında darmadağın edilmiş ve esir alınmıştır. Bundan sonra Barak, Özkent'te kendisini Han ilan etmiş ve Algu Han ile Ergene'nin bütün servetlerini ele geçirmiştir¹⁷⁴. Barak aynı başarıyı Doğu Türkistan'da, Kubilay Kağan ile yaptığı savaşta da göstermiştir. Çünkü Kubilay Kağan Barak'ın, kendisine tabî uslu bir alet olarak kalmayacağını anlayınca ona karşı bir ordu göndermişti¹⁷⁵.

171 Bu olaylar, sadece Mirhond'un eserinde zikredilmektedir. -Tahran taş basması yayınından yararlanmaktayız. -Laknaus yayını, V. cilt, s. 65.-

172 Cemal Karşı'ye göre böyle kaydedilmiştir; -bakınız: Бартольд (Barthold), Туркестан, I. kısım, s. 138. -Reşidü'd-Din, -Blochet'nin yayını, s. 188- ve Vassaf'ın da kronolojisi -Hammer'in yayını, metin, s. 29-30. Tercüme, s. 30-31- tutarsız ve yanlış.

173 Doğrusu Barak'tır.

174 Vassaf, Hammer'in yayını, -metin, 134-, Tercüme, s. 126. -Vassaf, tarih olarak H. 663 yılının başını vermiştir ki bu da M. 1264'ün sonuna denk gelmektedir. -V. R.-

175 Reşidü'd-Din -Ali-zade'nin yayını, -metin, s. 107-108; Arcnds'in tercümesi, 70; -ИБАН, Тercüme, II. cilt, s. 13, 93.

Kaydu, Yedisu ve Sır Derya bölgesinin doğu kısmını ele geçirmek için bu karışıklıklardan istifade etmek istemişti. Kaydu ve Barak arasında bir çatışma meydana gelmişti. Kaydu Han bu çatışmada, Barak'ın rızasıyla askerleri tarafından yapılan yağmalardan ızdırap çeken halkın menfaatlerinin koruyucusu olarak hareket etmiştir. Reşidü'd-Din'in verdiği bir bilgiye göre, Kaydu 1268'de, Cuçioğulları'nın büyüğü Mengü Timur'un yardımıyla Sır Derya boyunca rakibini darmadağın etmiştir. Fakat onu takip etmemiş, gelecek sene ilk baharda Kurultaya gelmesini ve bu işi barışla bitirmelerini teklif etmiştir. İlkbahar 1269'da Talas nehrinin kıyılarında Orta Asya'da ilk Kurultay çağırılmıştır. Burada Kaydu'nun başkanlığı altında Orta Asya'lı Moğol hükümdarlar arasında bir anlaşma yapılmıştır. Kaydu ve Barak bir birleriyle anda olmuşlardı ki, bu kelime Moğollar'da en yakın dostluğu ifade eden bir kelimedir. Barak'ın yaylağı ve kışlağı net bir şekilde tespit edilmiştir. Cengizogullar'ı, genel olarak dağlarda ve bozkırlarda yaşayacaklarını, sürülerini tarlalara çıkarmayacaklarını, halktan, tabî zaanatçılardan yasal vergiler ve gelirler haricinde hiçbir şey almayacaklarını taahhüt etmişlerdir¹⁷⁶.

Böylece Orta Asya'da özel bir Moğol devleti kurulmuş, üstelik halkın menfaatlerini korumak için tedbirler de alınmıştır. Söz konusu devletin hükümdarı Kaydu Han'ın ikametgâhı hakkında doğru ve net bilgilere sahip değiliz. Kaydu, Çu ve İli arasında defnedildiğine göre, ordasının Yedisu'da bulunduğu hükmüne varabiliriz. İslam müellifleri, Kaydu'nun adaletini ve İslamiyet'e karşı gösterdiği koruyuculuğunu övmüşlerdir. Vassaf¹⁷⁷, Kaydu'nun mükkemel bir orduya sahip olmasına rağmen hiçbir zaman fetih savaşları yapmadığını ve yalnızca, topraklarını diğer üç Moğol devletlerinin istilalarından korumakla yetindiğini hayretle kaydetmektedir. Bu Moğol devletleriyle yapılan mücadeleler, özellikle Çağatayoğullar'ı arasında çıkan karışıklıklardan çok zarar görmüş olan kendi topraklarında düzen sağlandıktan sonra daha da başarılı olmuştur. Barak, 1269 Kurultayı'ndan sonra da tavrını değiştirmemiştir. Ama halk,

176 Karşılaştırınız, d'Ohsson, *Historie des Mongols*, III. cilt, s. 430-431.

177 Hammer'in yayını, -metin, 134- Tercüme, s. 128

onun ölümünden sonra (1271) meydana gelen karışıklardan daha da perişan olmuştur. Kaydu tarafından Çağatay ulusunun başına geçirilen ilk Çağatayoğulları bu karışıklıklar karşısında acizdiler. Sükunet ancak Kaydu'nun, Barak'ın yetenekli oğlu Tuva'da¹⁷⁸ (veya Duva) karar kılmasıyla (1282) iade edilmiştir¹⁷⁹. Kaydu'nun hakimiyet dönemi boyunca Tuva, Kaydu'nun en sadık müttefiki olmuş ve onun diğer Moğol devletleriyle yaptığı savaşlarına iştirak etmiştir. Kubilay'ın ordusuyla yaşanan çatışmalar, çoğunlukla Moğolistan'da meydana gelmekteydi. Yedisu için, Cuçi Ulusu ile, özellikle başında Orda'nın torunu Bayan'ın bulunduğu doğu koluyla olan çatışmalar daha da önem taşımaktaydı. "Ak Orda" (diğer kaynaklara göre "Gök Orda") olarak adlandırılan bu Orda'nın hanları fiili olarak tamamıyla bağımsız olup Altın Orda hanlarının kurultaylarına hiç gitmezlerdi. Hâlbuki kendilerini sözde Altın Orda'nın tebaası olarak kabul ediyorlardı. Bayan'a karşı, onun amcaoğlu Küylük isyan etmiş ve Kaydu ile Tuva'nın yardımlarıyla Bayan'ı kovmuştur. Bayan yardım için Cuçioğulları'nın büyüğü Tohta Han'a (1290-1312) başvurmuştu. Tohta, Nogay adlı başka bir âsi komutanla savaşmak zorunda kaldığı için ona aktif bir destek sağlayamamıştı. Fakat o, Bayan'a Orda ulusunun büyüğü olduğuna dair bir yarlık vermiş ve Kaydu ile Tuva'ya, Kuyluk'u teslim etmelerini talep ederek elçiler göndermiştir. Tohta Han'ın talebi yerine getirilmemiştir. Bayan daha XIV. yüzyılda Küylük ve onun müttefikleri Kaydu ile Tuva'nın ordularına karşı savaş yapmaktaydı. XIV. yüzyılın ilk yıllarına kadar bunların arasında 18 savaş yapılmıştır¹⁸⁰. XIII. yüzyılın sonunda Çin'e, Kubilay'ın halefi Timur Kağan'ın sarayına Kaydu ile Tuva'ya karşı koalisyon kurmak teklifiyle Bayan Han'ın elçileri gelmişlerdi. Onlara karşı, aynı zamanda Kuzey-batı'dan Tohta ve Bayan'ın ordularının, Güney-batıdan İran hükümdarı Gazan Han'ın, Güney-doğudan Bedahşan hakiminin ve Doğu'dan Çin İmparato-

178 Vassaf'ın ve Moğol yazısının gramerine göredir. Bunun için bakınız: d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, III. cilt, s. 588.

179 Cemal Karşı'ye göre böyledir (H. 681). Bu bilgi, Reşidü'd-Din ve Vassaf'ın bilgileriyle de desteklenmektedir (Karşılaştırınız: D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, III. cilt, s. 458), ki H. 674/ M. 1275-76'da tahrip edilmiş olan Buhara yedi sene sonra tamir edilmiştir.

180 Bu olaylar, Reşidü'd-Din Cuçi Şeceresini anlatırken verilmiştir, -Blochet'nin yayını, s. 96.

ru'nun hareket edecekleri düşünülmektedir. Fakat Temur Kağan, annesinin tavsiyesi üzerine kaçamaklı bir cevap vermiştir¹⁸¹.

Kaydu, Cengiz Han'ı örnek alarak oğullarının emirleri altında ayrı ayrı ordular teşkil etmişti. Kaydu hayatının son yıllarında devletin sınır bölgelerinin müdafaasını onlara havale etmiştir. Çin ile sınır bölgede Urus komutanlık etmekte, Cuçioğuları topraklarıyla sınır bölgede Baykeçer ve Kaydu ile Tuva'nın git gide Hülegü'nün ordularını yerinden ettikleri Afganistan'da ise Sarban kumandanlık etmekteydi. Kaydu'nun büyük oğlu ve halefi Çapar'ın, babası hayatta iken oynadığı rolü hakkında her hangi bir bilgiye sahip değiliz. Henüz köylerin çok olduğu Çu nehri vadisinde¹⁸² Kaydu'nun Hutulun Çağa¹⁸³ adlı kızı yaşamaktaydı. Hutulun Çağa, babası öldükten sonra onun mezarını koruma işleriyle uğraşmıştır. Cesur ve enerjik olan bu kız, babasının seferlerine bizzat katılıyor ama evlenmek istemiyordu. Sonunda halk arasında Kaydu'nun, kızını, kızı gibi değil daha farklı bir şekilde sevdiği, bundan dolayı onu kimseyle evlendirmek istemediği hakkında dedikodular yayılmıştır. Durum böyle olunca Kaydu kızından, kendisine koca seçmesini talep etmiştir. Kız, daha önce İran hükümdarı Gazan Han'a, sadece onunla evleneceğine dair söz veriyse de, şimdi, babasının Çin asıllı¹⁸⁴ baş vekilharcında karar kılmıştır.

Kaydu'nun ölümü hakkında çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Reşidü'd-Din'e göre, ilkbahar 1303'te İran'a, kısa süre önce Kaydu

181 Karşılaştırınız: d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, II. cilt, s. 515. -Reşidü'd-Din, Blochet'nin yayını, s. 611-.

182 Бартольд (Barthold), Отчёт о поездке в Среднюю Азию, s. 37

183 -Hutulun Çağa. Bakınız: Reşidü'd-Din, ИБАН, Tercüme, II. cilt, s. 13, 15. Kaydu'nun kızının kahramanlıkları hakkında verilen yarı efsanevi hikayelerde, ona "Tatarca Angiarm da denilmektedir ki, Fransızca "parlak ay" anlamına gelmektedir. Bakınız: Marko Polo, Minayev'in tercümesi, s. 315-317. -V. R.-

184 Reşidü'd-Din -ИБАН, Tercüme, II. cilt, s. 15-16; "Hutulun-Çağa Kurlas boyundan Abtakul adlı birisiyle evlenmiştir" Hem tercümeye verilen dipnotlarda hem Blochet'nin yayınladığı bazı el yazmalarda Abtakul "Çinli" olarak kadedilmektedir. Yalnız, V. F. Minorskiy'in Blochet'nin yayını, 12. dipnotta işaret ettiği gibi burada sadece şahs-i hitai, yani "Kuzey Çinli" denmektedir. -V. R.-

ve Tuva'nın ordularının Büyük Kağan'ın ordusu tarafından mağlup edildiği, Kaydu'nun savaşta öldüğü, Tuva'nın ise ağır yaralanarak o zamandan beri şifa bulmaz bir hasta olduğu haberi gelmiştir. Yalnız biz, bu olayların çağdaşı Orta Asya'lı yazar Cemal Karşı'nın verdiği bilgilerden Kaydu'nun sonbahar 1301'de öldüğünü biliyoruz. Demek ki, Orta Asya'nın doğusundan gelen haber İran'a ancak bir buçuk sene sonra ulaşabilmiştir. Bu vakıa, Reşidü'd-Din'in verdiği bilgi detaylarının doğruluk derecesini açık bir şekilde göstermektedir. Vassaf, Kaydu'nun ölümünü farklı bir şekilde anlatmaktadır¹⁸⁵. O'na göre Kaydu, Büyük Kağan'ın ordusuyla yaptığı savaştan galip çıkmış, fakat sonra hastalanarak oğlu Urus'u, orduyu, atların suyu ve yemi yeterli miktarda bulabileceği bir yere götürmesi için görevlendirmiştir. Kaydu bu sefer sırasında ölmüştür. Bundan sonra, en yetkili insan, Kaydu'nun savaş arkadaşı Tuva olmuştur. Vassaf'ın verdiği bilgilere göre, Kaydu oğlu Urus'a her konuda Tuva'ya itaat etmesini vasiyet etmişti. Tuva Cengizogullar'ını, Kaydu'nun tabutunun etrafında toplayarak bu sırada hazır bulunmayan Kaydu'nun büyük oğlu Çapar'ı, hükümdarları olarak tanımaya ikna etmiştir. Daha sonra Kaydu'nun cesedi, Çu ve İli nehirleri arasında bulunan Kaydu'nun kendi yurduna götürülerek Şivlık adlı yüksek bir dağın tepesinde defnedilmiştir¹⁸⁶. Çapar, Kaydu adını almıştır. Cemal Karşı'nın verdiği bilgilere göre, onun tahta çıkış töreni ilkbahar 1303 yılında Emil'de gerçekleşmiştir. Törenin gecikmesi, Hutulun'un da içinde olduğu önemli partinin, tahta Urus'u geçirmek istemesiyle meydana gelmiş olsa gerek. XIV. yüzyılın ilk yıllarında İran'da, Kaydu'nun oğulları arasında baş gösteren anlaşmazlıkların artık silahlı mücadeleye dönüştüğü söylentileri dolaşmaktaydı.

Çapar'ın tabiatı hakkında çok az bilgiye sahibiz. Reşidü'd-Din'e göre, Çapar dış görünüşle Rus'a veya Çerkez'e benziyordu. Muhtemelen o tamamıyla Tuva'nın etkisi altındaydı. Tuva'nın canlı faali-

185 Vassaf, -Bombey yayını, s. 450. Karşılaştırınız: d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, II. cilt, s. 516.

186 Бартольд (Barthold), Отчёт о поездке в Среднюю Азию, s. 38.

yeti, Reşidü'd-Din'in, onun için «şifa bulmaz bir hasta» diye verdiği bilgilerini doğrulamamaktadır. Cemal Karşı Tuva'yı, Çapar'ın hâkimiyetinin baş direği olarak göstermektedir. Kaydu'nun ölümünden sonra meydana gelen karışıklıklar sonucunda zayıf düşmüş olan devletin durumu çok zordu. Tohta, Küylük'ün teslim edilmesi talebini tekrar canlandırmış, ret cevabı alınca da Bayan'a yardım etmek amacıyla ona iki tümen göndermiştir. Reşidü'd-Din'e göre, 1303 yılının Şubat ayının başında Bayan Han'ın elçileri Bağdat'a gelmişler ve onun, aynı yıl içinde Büyük Kağanın ordusuyla birleşmek için, Çapar ile Tuva'ya karşı bir sefer düzenlemek niyetinde olduğu bilgisini iletmışlerdir. Vaktiyle Kaydu Han da, oğulları Baykeçer ve Şahı, Monka Kağan'ın torunu Tuda Timur'u ve Arık Boğa'nın oğlu Melik Timur'u bu tür bir birleşmeyi engellemekle görevlendirmişti. Elçilerin verdiği bilgilere göre, (Gök) Orda Ulusu'nun büyük kısmı Küylük'ün değil, hala Bayan'ın hakimiyeti altında bulunmaktaydı. Fakat aralıksız savaşlar, Bayan Han'ın ordusunu zayıf düşürmüştü ve askerlerinin sadece bir kısmının atları kalmıştı. XIII. yüzyılın ortasında Orda Ulusu'nun merkezi, yukarıda gördüğümüz gibi Yedisu'nun kuzeyinde iken, bu savaşların sonucunda merkezin, yer değiştirerek Aşağı Sır Derya boyuna inmiş olması kuvvetle muhtemeldir,

Aynı yıllarda, Tuva'nın inisiyatifıyla dönemin şartlarının verdiği imkanlara göre yani federasyon şeklinde Moğol İmparatorluğu'nun birliğini yeniden tesis etme fikri ortaya atılmıştır. Bazı devletlerin hükümdarları Büyük Kağan'ın itibari başkanlığı altında, birbiriyle barış içinde yaşayacaklarını taahhüt etmeleri gerekiyordu. İmparatorluğun bütün topraklarında ticaret tamamıyla serbest olacaktı. Bu plân herkesten önce Büyük Kağan'a sunulmuş, o da tamamıyla desteklemiştir. Ağustos 1304'te¹⁸⁷ Büyük Kağanın elçileri Çapar ve Tuva'nın elçileriyle birlikte İran'a gelmişlerdir. Tuva'nın ortaya at-

187 Bu tarih, Reşidü'd-Din'in eserini devam ettiren meçhul birisi tarafından verilmiştir (bakınız: d'Ohsson, *Histoire de Mongols*, I. cilt, s. XLII). "Reşidü'd-Din'in eserini devam ettiren meçhul birisi" olarak Barthold burada Camiüt-Tavarih'in el yazmasına ilave yapmış bir müellifi kast etmektedir. ИИА D 66, s. 425a-509b. Herhalde Hafız-ı Âbru olsa gerekir. -V. R.-

tığı fikrin gerçekleştirilmesi Cucioğulları'nın sarayında olduğu gibi, burada da engel görmemiştir. Bir antlaşma yapılmış fakat Orta Asya'da meydana gelen olaylar sonucunda¹⁸⁸ bu antlaşma sadece kağıt üzerinde kalmıştır.

1305 yılında Maveräünnehir'de Çapar'ın ordusuyla bazı Çağatayoğulları arasında bir çatışma meydana gelmiştir. Bu çatışmalarda Çağatayoğulları başarısızlığa uğramışlardır. Bunun üzerine Tuva, kendine göre, bu üzücü olayların failleri olan “düşüncesiz delikanlılar” için özür dileyerek Çapar'a elçiler göndermiş ve tüm tartışmaları hakem mahkemesinin yardımıyla çözüme teklifinde bulunmuştur. Teklif kabul edilmiş; iki taraftan da arabulucular tayin edilerek bunların Taşkent'te toplanmaları kararlaştırılmıştır. Yalnız, Çok Balık yöresinde Çapar'ın kardeşi Şah'ın ordusuna saldırı düzenlemeleriyle ateşkes Cengizogullar'ı tarafından (bunların arasında sadece Çağatayoğulları değil, Ögedeyogulları da bulunmaktaydı) bozulmuştur. Düşmanların kalabalık olduğunu gören Şah, onların arasından geçerek cephe gerisinden tekrar onlara saldırmak istemiştir. Durum böyleyken, kışı Yedisu'nun güneyindeki Arpa vadisinde geçirmiş olan Tuva'nın komutanları birden ortaya çıkarak Şah'ın ordusuna, diğer taraftan saldırmaya başlamışlardır. Şah, ordusundan kalanlarla birlikte (7000 kişi) kaçarak kardeşi Baykeçer'e katılmıştır. Galipler Şah'ın Talas vadisindeki “altın ordasını” yıkmışlar ve komşu şehirleri yağmalamışlardır. Bu sıralarda Çapar, Irtış ve Altay yakınlarında Tuva'nın, (ona karşı) düşmanca tavırda bulunmaları için ikna ettiği Büyük Kağan'ın komutanlarıyla savaşmaktaydı. Çapar, ordusunun ve Cengizogullar'ı'nın ihaneti sonucunda, yanında kalan 300 süvarisi ile birlikte Tuva'ya gitmek zorunda kalmıştır. Tuva onu güler yüzle kabul ederek ona özel bir çadır tahsis etmiştir. Çapar'ın kardeşleri de, Tuva'ya itaatlerini bildirmişlerdir. Çapar'ın özel yurtları (*incu*)

¹⁸⁸ Bu olaylar Vassaf'ta detaylı bir şekilde verilmektedir (ГПБ V. cilt, s. 3, 24 -ПНЧ 69-, s. 355 ve sonrakiler). d'Ohsson'un (*Histoire des Mongols*, II. cilt, s. 519) eserinde bunlar hakkında çok az bilgi geçmektedir.

Baykeçer'e verilmiş, Küyük Kağan'ın torunu Tükme büyük dedesinin yurdunu almıştır. Melik Timur'la birlikte Büyük Kağana gitmiş olan askerlerin dışındaki Kaydu'nun ordusu Tükme, Baykeçer ve Şah arasında paylaştırılmıştır. Bu arada, Şah'a özel bir saygı ve tazimat gösterilmiştir.

Vassaf'ın verdiği bilgilere göre, bütün bu olaylar bir sene içinde meydana gelmiştir. Vassaf, Tuva'nın 1307'de felçten öldüğünü kaydetmiştir. Ona göre, Tuva'nın ölümü beyin iltihabı sonucunda meydana gelmiş ve bu olayla ilgili haberler İran'a 1306 yılının son günlerinde ulaşmıştır. Cengizogullar'ı, Tuva'nın oğlu Kuncək'i tahta çıkarmışlardır. Kuncək'i Barköl'den (Bars Köl'dür) çağırtmışlar ve Almalık'ın yanında, Sebkun Bala adlı bir yerde tahta çıkarmışlardır. Kuncək henüz 1308'de Yulduz'da ölmüştür¹⁸⁹. Onun zamanında Cengizogulları'nın ayaklanmaları da meydana gelmiş, isyancılar, Börübaşı yöresinde (bu adı taşıyan yöre, Timur'un Seferleri Tarihi'nde¹⁹⁰ de zikredilmektedir. Bu yöre Sır Derya bölgesinin doğusunda ya da Yedisu'nun batısında bulunmaktaydı) geçen savaşta önce galip gelmişler fakat sonra kendi ordularının ihaneti sonucunda mağlup edilmişlerdir. İsyancıların başbuğu Ögedeyoğlu Kursebe kaçarken öldürülmüştür.

Artık tahtı Börü'nin (1251'de öldürülmüştür) torunu Çağataylı Taliku, ele geçirmiş bulunuyordu. Bu sırada Taliku, artık ihtiyarlık çağındaydı¹⁹¹. Kirmanlı bir prensesin oğlu olması nedeniyle İslam dinini benimsemişti. Müslüman adı da Hizr¹⁹² idi. Çağataylılar, Tuliku'nun İslam'ı çok açık bir şekilde himaye altına almasından,

189 Vassaf'ın eserinde bu bilgilere rastlanmamaktadır, -Bombey yayını, s. 509-521.- Bu bilgileri Reşidü'd-Din'in eserini devam ettiren şahsın çalışmasından almaktayız.

190 Şereflü'd-Din Ali Yezdi, Tercüme eden Pöti de La Krua, II. cilt, s. 35.

191 Vassaf'a göre böyledir -yalnız, Reşidü'd-Din ile de Karşılaştırınız, -Blochet'nin yayını, s. 165. -V. M.- Kronolojik olarak böyle olması imkansızdır. Diğer kaynaklar ne derse desin büyük ihtimalle Taliku'nun babası, Reşidü'd-Din'in en eski el yazmalarına göre Böri'nin değil, bizzat Çağatay'ın oğluydu.

192 -Muizzü'l-Ensab'da verilmiştir. -V. M.-

Tuva'nın oğulları ve emirlerine karşı aldığı tedbirlerden dolayı ondan memnun değillerdi. Pek çoğu, Tuva'nın oğullarını tahtın meşru varisleri olarak görmekteydi. Börü'nin diğer bir torunu olan Urük ve Çapar'ın kardeşi Şah da onların tarafındaydı. Söylentilere göre onları Çapar'ın kendisi kışkırtmaktaydı. Taliku, Çağataylıları *toy*'a (ziyafet) yani kurultaya¹⁹³ çağırdığı sırada Urük ve Şah gelmeyi reddetmişler ve isyan çıkarmışlardır. Mücadelede Urük ve oğulları öldürülmüş, Şah da esir alınmıştır. Taliku'nun askerleri aynı zamanda, diğer isyancılara karşı yaptıkları savaşlarda da başarılı olmuşlardır. Han ile açık medyan muhaberesinde mücadele edemeyen Tuva oğullarının taraftarları, toya gelmişler ve hanı öldürmek amacıyla komplo tertip etmişlerdir. Geceleyin, Tuva'nın oğlu Kebek 300 süvari ile ansızın han çadırına saldırmış ve Taliku'yu öldürmüştür. Vassaf'a göre, bu olay daha 708/1308-09 yılında vuku bulmuştur. Moğol tarihinin yazarı Taliku'nun tahta çıkış tarihi olarak 708/1309-10, ölümü olarak da 710 yılını kaydetmiştir.

Çağatay Ulusu'nda meydana gelen karışıklıklar, Çapar'da haki-miyetini yeniden tesis etme ümidini uyandırmıştır. Çapar, müttefikleri Tükme, Baykeçer ve Urus'un oğullarıyla birlikte Kebek'e karşı yürümüş fakat İli nehrinin güneyinde yenilmiştir. Çapar, Tükme'nin uygun bulması üzerine İli nehrini geçmiş ve onun topraklarına girmiştir. Ancak burada onların arasında kavga çıkmış; Çapar Tükme'yi yenmiş ve yurdunu yağmalayarak doğuya, Büyük Kağan'a gitmiştir. Tükme kaçış sırasında Kebek'in müfrezesine rastlamış ve onunla yaptığı savaşta öldürülmüştür. Devlet, çiftçiliğe ve ticarete ağır darbe indirmiş olan bu tür iç savaşlardan müthiş zarar görmüştür¹⁹⁴.

193 Çağataylı devletinde *toy*un ne anlama geldiğini öğrenmek için İbn Battuta'ya bakınız, III. cilt, s. 40.

194 Vassaf'a göre böyledir, -Bombey yayını, s. 519- Muhammed Hayder'in *Tarih-i Raşidi*'de zikrettiği harabelerin büyük kısmı muhtemelen bu döneme ait olsa gerek (Bakınız: Бартольд (Barthold), Отчет о поездке в Среднюю Азию, s.17, 38). XIV. yüzyılın ilk yarısı müellifi Omarî, ülkeyi bizzat ziyaret etmiş bir adamın ağzından anlatmaktadır: "Türkistan'da ancak iyi ya da kötü bir şekilde muhafaza edilen harabelere rastlamak mümkündür. Uzaktan, etrafı çiçekli yeşillikle çevrelenen, iyi yapılmış bir köy görmek mümkündür. Yaklaşınca insanlara rastlayacağız ümidiyle geliyorsun fakat evleri tamamıyla boş (metruk) buluyorsun. Ülkenin

Kebek, Çağatayoğulları'nı kurultaya (Vassaf'a göre, H. 709 yılının başında vuku bulmuştur) çağırmıştı. Kurultayda, bu sıralarda doğuda, Büyük Kağan'ın topraklarında bulunan Kebek'in ağabeyi Esen Boğa'yı tahta geçirme kararı alınmıştır. Kaydu'nun topraklarının büyük kısmı şimdi Çağatayoğulları'na geçmiş durumdaydı. Kaydu oğullarından sadece Şah, bin kişilik özel bir müfreze ve özel bir yurda sahip olmuştur.

Esen Boğa, kendi topraklarında güvenlik ve dirliği bir dereceye kadar yeniden sağlamaya muvaffak olmuş, fakat, hakimiyeti döneminde yapılan çok sayıda başarısız savaşlar, ülkenin refahını da olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Kışın Kobuk kıyılarında, yazın Yesun Muren (İrtiş'in bir koludur) ırmağının yanında bulunan Kağan ordusunun hudut karakoluyla olan çarpışma, bir savaşa neden olmuştur¹⁹⁵. Bu savaş sırasında adı geçen karakolun komutanı üç aylık bir mesafeye kadar olan sahayı tahrip etmiştir. Hatta Kağanın orduları, bizzat Esen Boğa'nın kışlık (Isık Gölünün yanında) ve yazlık (Talas yakınında) karargâhlarını yağma etmişlerdir. Esen Boğa'nın, 1321'den beri Cuçi Ulusu'nun başında bulunan Özbek Han ile Büyük Kağana karşı bir ittifak kurmak için yaptığı ilk teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ancak 1315 yılında, bunların arasında, İran hükümdarı Olcaytu'ya karşı¹⁹⁶ ortak düşmanlık konusunda bir dereceye kadar yakınlaşma meydana gelmiştir. Çağatay orduları, Yasavur'un ihaneti neticesinde İran'da da hiçbir sonuç elde edememişlerdir¹⁹⁷.

Tarihçiler, Esen Boğa'nın ölüm yılını kaydetmemişlerdir. Muhtemelen Esen Boğa, 1318 yılında ölmüş olmalı çünkü 8 sene hâkimiyet

tüm halkı göçebedir ve çiftçilikle hiç uğraşmazlar" (Omari, Quatremecr'in tercümesinden alın-tilar, s. 257-258).

195 Bunu, Reşidü'd-Din'in eserini devam ettiren şahsın çalışmasından almaktayız. Asya Müzesi Elyazması, a 566 -D 66-, s. 473 ve sonrakiler.

196 D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, IV. cilt, s. 574.

197 D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, IV. cilt, s. 563 vs.

sürmüş olan ağabeyi Kebek, sikkelerden elde edilen bilgilere göre H. 726/1326'da ölmüştür. Kaynaklar yanlış olarak onun ölümünü H. 721 yılına götürmektedir. 1333'te Orta Asya'da bulunmuş olan Arap seyyahı İbn Battuta, burada Kebek hakkında bazı hikâyeler duymuştur. Bu hikâyelerde Kebek, tebaasının yararını düşünen, kendisi şaman olmasına rağmen, Müslümanlar'ı himayesi altında bulunduran adil bir hükümdar olarak zikredilmektedir¹⁹⁸. Kebek'in ülkesinin refahına ihtimam gösterdiğini tarihçiler de kaydetmektedir. Musavî, bu konuda Kebek ile Esen Boğa'yı farklı olarak göstermektedir. Kebek'in dikkati, hemen hemen istisnasız Maveräünnehr ve Afganistan üzerinde idi. Onun başkenti, söz konusu dönemlerden itibaren Karşı yani "saray" adını almış olan (Kebek, bahsettiğimiz şehirden 2 ½ fersahlık yani 15 verstlik bir mesafede kendisi için bir saray yaptırmıştır) Nahşeb şehriydi¹⁹⁹.

Tarihçilerin verdikleri bilgilere göre, Kebek kendi eceliyle ölmüştür. İbn Battuta'ya göre²⁰⁰ Kebek, kardeşi Tarmaşirin tarafından öldürülmüştür²⁰¹. Kebek'in ölümünden sonra, Tarmaşirin'in hakimiyetine kadar, kısa bir müddet Tuva'nın diğer iki oğlu İlçigiday ve Durra Timur hakimiyet sürmüşlerdir. İlçigiday'ın hakimiyeti esnasında Orta Asya'da Dominiken Papazı Foma Mangazola'nın faaliyetiyle Katolikliğin başarılı bir propagandası yapılmıştır²⁰². 1329'da Foma *Awinion*'a geri dönmüştür. Papa XXII. İoann (*Ioannes XXII*) onu, İlçigiday'a yazdığı mektupla birlikte Semerkant piskoposu sıfatıyla (böylelikle, Kebek zamanında olduğu gibi, İlçigiday'ın hakimiyeti döneminde de devletteki baş rol Maveräünnehr'e ait idi) Orta Asya'ya geri göndermiştir. Sikkelerden edinilen bilgilere göre, söz konusu dönemlerde İlçigiday artık hayatta değildi.

198 İbn Battuta, III. cilt, s. 31-32.

199 Şereflü'd-Din Ali Yezdî, *Pöti de La Krua*'nın tercümesi, I. cilt, s. 95.

200 İbn Battuta, III. cilt, s. 42.

201 -Herhalde, bu isim Sanskrit ve Budist menşeli olsa gerekir- Dharma-śri -V. M.-

202 Mosheym, 110-111; İlave N°: LXIV.

Durra Timur tahta geçmeden önce, muhtemelen doğu bölgelerinin birinde bir yurdun hükümdarı idi. Çin vakayinamelerinde, bölgesinin uğradığı kuraklık sebebiyle ona 1315'te, Çin'den gönderilen maddi yardım hakkında bir bilgi muhafaza edilmiştir²⁰³.

Muhtemelen 1326 yılının sonunda tahta geçen Tarmaşirin, İslamiyet'i kabul etmiş ve Âlâe'd-Din lakabını almıştır²⁰⁴. Onun İslamiyet'i kabul etmesi ve Moğol geleneklerini ihmal etmesi, Moğollar'la arasının açılmasına neden olmuştur. Tarmaşirin, daha önceleri her sene düzenlenen *toy*'a Cengizogulları'nı davet edip toplamıyordu. Tarmaşirin Afganistan'da savaş yapmış, Hindistan'a sefer düzenlemiş²⁰⁵ fakat devletin doğu kısmını tamamıyla ihmal etmiştir. Hakimiyetinin son dört senesi içinde Almalık'ı ve doğu bölgelerini hiç ziyaret etmemiştir. Yukarıda sözünü ettiğimiz, Mübarek Şah ve bazı diğer hanlar hakkında elde mevcut bilgiler, Moğollar'ın İslam kültürüne aşırı derecede düşkünlük gösteren hanlara karşı memnuniyetsizliğinin, göçebe ve yerleşik halk arasında geçen ekonomik mücadeleyle de ilgisi olduğunu göstermektedir. 1334'te Yasa'nın bozucusu olduğu gerekçesiyle Tarmaşirin'e karşı, başında Durra Timur Han'ın oğlu Bozan'ın bulunduğu bir ayaklanma meydana gelmiştir²⁰⁶. İbn Battuta'nın verdiği bilgilere göre (Şerefü'd-Din'in ve Ulugbek'in verdiği bilgilerin aksine olarak²⁰⁷), Bozan da Müslüman idi fakat halk geleneklerine daha çok yakındı. Tarmaşirin, devletin uç bölgesine, Gazne'ye kaçmak zorunda kalmıştır. Fakat yolda, Belh hükümdarı Kebek'in oğlu Yangi tarafından esir edilerek Bozan'a verilmiş ve öldürülmüştür.

203 Bretschneider, *Researches*, II. cilt, s. 14.

204 Tarmaşirin'in İslamiyeti kabul etmesi, Batı Asya ile ticaret ilişkilerinin geniş bir şekilde gelişmesine yol açmıştır (Omarî, Quatremér'in tercümesinden alıntılar, s. 238).

205 -Söz konusu sefer hakkında verilen bilgiler biraz çelişkilidir. Bakınız: Mahdi Husain, *The Rise*, s. 100-107, -V. M.-

206 İbn Battuta bu isyan ve sonraki hadiseler hakkında daha detaylı bilgiler vermektedir (III. cilt, s. 39-43 ve 47-51).

207 Şacarattü'l-Etrak, Miles'in tercümesi, s. 371.

İbn Battuta, Bozan'ın Müslüman tebaasına karşı adaletsiz olduğunu, Müslümanlar'ı incittiğini ve Hristiyanlar ile Yahudiler'e mabetlerini yeniden kurmalarına müsaade ettiğini bildirmektedir. Şerefü'd-Din Ali Yezdi ve Musavi'ye göre²⁰⁸, Bozan pek çok hanedan mensubu ve emiri idam ettirmiştir. Ancak, onun hâkimiyeti, sikkelere göre pek uzun sürmemiş ve aynı sene, 1334 yılında ölmüş ve yerine Tuva'nın torunu Ebugen'in oğlu Cenkşi geçmiştir. Cenkşi de İslamiyet taraftarı değildi. Musavi onu, Budist rahiplerin hamisi olarak adlandırmaktadır. Cenkşi henüz tahta geçmeden önce, 1332 yılında, Çin hükümeti ile ilişkilerde bulunmuştur. 1332'de o Çin'e 172 Rus esiri göndermiş ve bunun için para mükâfatı almıştır²⁰⁹. Anlaşılan han, çoğu hallerde Almalık'ta yaşamıştır. Onun hâkimiyeti döneminde, Katolik propagandası buraya taşınmıştır²¹⁰. Başpiskopos sıfatıyla Çin'e gönderilmiş olan Fransisken rahibi Nikolay, Cenkşi'nin sarayında iyi kabul görmüştür. Karasmon ve Yuhanan adlı (muhtemelen Nesturi idiler) ilerigelenlerden olan insanlar, Papa'nın tayin ettiği piskoposa Almalık'ın yanında, daha sonraları mükemmel bir kilisenin yapıldığı büyük bir malikane hibe etmişlerdir. Kısa süre sonra, Almalık'ta *Bourgogne*'lu Piskopos Richard'ı, *Alexandria*'lı *Franzisk* ve *Raymond Ruf*'u, İspanyalı keşiş *Pashalis*'i, barışçı kardeşler *Provans*'lı *Petro*'yu ve *Alexandria*'lı *Laurentius*'i görmekteyiz. Bunlar Han'ı tedavi etmekte başarılı olmuşlar ve bunun için Han'ın yedi yaşındaki oğlunu vaftiz etmeye müsaade almışlardır ki, oğluna İoann adı verilmiştir. Pashalis 1338'de Köhne Ürgenç'ten Almalık'a beş ayda ulaşmıştır. Pashalis, ülkede vuku bulan karışıklıklardan dolayı yolda çok sık durmak zorunda kalmıştı. Söz konusu karışıklıklar esnasında Cenkşi öz kardeşi tarafından öldürülmüştür. Musavi'ye göre, Cenkşi geceleyin öldürüldüğü için katil meçhul kalmıştır. Ancak, *Pashalis*'in bu olay üzerine verdiği bilgileri Ulugbek'in an-

208 Asya Müzesi s. 568 -s. 393- (s. 167-168) elyazmasından istifade etmekteyim

209 Bretschneider, *Researches*, II. cilt, s.81

210 Moshcim, 114-115, İlave N°: LXXIX-LXXX, XCII

lattıkları tarafından da desteklenmektedir²¹¹. Buna göre Cenkşi'nin katili kardeşi Yesun Timur idi. Esun Timur daha sonra vicdan azabı sonucunda aklını kaybetmiş ve kendisini, kardeş katili olmaya ikna etmiş olan annesinin göğüslerini kesmiştir.

Nesturi yazıtlarına göre, 1338 ve 1339 yıllarında Yedisu'da ortalığı kırıp geçiren taun hastalığı hakkında²¹² ne Pashalis, ne de diğer tarihçiler bilgi vermektedir.

Yesun Timur, Müslüman Ögedeyoğlu Ali Sultan tarafından tahttan indirilmiştir. Onun zamanında Hristiyanlar'a karşı, Müslüman ayak takımının iştirak ettiği kanlı bir takibat başlamıştır. Yukarıda sözünü ettiğimiz Katolik misyonerlerin hepsi 1339'da işkence çektilerilerek öldürmüştür. Muhtemelen bu takibat sırasında Yedisu'lu Nesturiler de zarar görmüşlerdir ki, bunlardan bazıları önemli devlet görevlerinde bulunmaktaydı²¹³. Anlaşılan Ali Sultan, sadece Hristiyanlar'a karşı gaddarca davranmıyormuş; İslam tarihçileri de onu merhametsiz bir tiran olarak nitelendirmektedirler. Sonra, onun yerine Kuncak Han'ın torunu Muhammed Pulat geçmiş, Muhammed Pulat'ın yerine de Yasavur'un oğlu Kazan geçmiştir.

İbn Battuta, adı geçen hanlardan hiç birini zikretmemektedir. Ona göre, Bozan Han'a karşı, Yasavur'un oğlu Halil, Herat hükümdarı Melik Hüseyin'in yardımıyla ayaklanmıştır. Onun müttefiki ve veziri de Tirmiz'li Alâü'l-Mülk Hûdâvendzade idi. Savaş sırasında Bozan, kendi askerleri tarafından düşmanlarına teslim edilmiş ve boğularak idam edilmiştir. Halil Maverâünnehr'i ele geçirmiş ve Almalık'a yürümüştür. Tatarlar kendilerine başka bir han seçerek Halil'e karşı yürümüşler ama yenilmişlerdir. Halil, Almalık'ı ele geçirerek Çin sınırlarına kadar ilerlemiş ve Karakurum, Beşbalık şehirlerini zapt etmiştir. Çin İmparatoru ona karşı ordu göndermiş, fakat son-

211 Şacarat al-Atrak, Miles, s. 372-373.

212 Хвольсон (Hvolson), Дополнения и поправки, s. 306; Chwolson, *Grabinschriften*, s. 33.

213 Хвольсон (Hvolson), Дополнения и поправки, s. 307; Chwolson, *Grabinschriften*, s. 53.

ra onunla barış akdetmiştir. Halil, Hudavendzade'yi büyük orduyla Almalık'ta bırakmış, kendisi de Semerkant'a dönmüştür. Hasetçiler Halil'de, Hudavendzade'ye karşı kuşku uyandırmayı başarmışlardır. Halil vezirini geri çağırması ve döndükten sonra onu öldürmelerini emretmiştir. Bundan sonra Halil ve Melik Hüseyin'in araları açılmıştır. Halil mağlup edilmiş ve tutsak alınarak Herat hükümdarına getirilmiştir. Herat hükümdarı onun hayatını bağışlayarak iyi bir tahsisat bağlamıştır. İbn Battuta, ilkbahar 1347'de Hindistan'dan geri dönüş yolunda Herat üzerinden geçerken Halil bu şehirde bulunmaktaydı.

Bu hikayenin gerçeklik payını tespit etmek oldukça zordur. Burada anlatılan olaylara göre Halil, Kazan'ın aynısı değildir ve tarihçiler tarafından da zikredilmemektedir. Fakat H. 743-744/1342-1344 yıllarına ait olup, onun adını taşıyan sikkeler muhafaza edilmiştir. Hüseyin'le aralarının açılışı, sonra barışmalarını, tarihçiler Kazan'ı mağlup eden Türk beyi Kazagan'a isnat etmektedirler.

Kazan, iç savaşlar sonucunda zayıflamış olan hanlık otoritesini yeniden sağlamak teşebbüsünde bulunmuş ve Türk beylerine karşı mücadeleye girmiştir. Mücadele onun aleyhine sonuçlanmış ve 1347'de Emir Kazağan'la olan mücadelede hayatını kaybetmiştir. Sonraları Maveräünnehir'de hakimiyet süren hanlar, ancak kukla şahıslar idiler. Hâkimiyet ise fiili olarak Türk beylerinin ellerinde bulunmaktaydı.

Moğolistan²¹⁴

Türk beylerinin yani Müslüman kısmının batıda elde ettikleri tam galibiyet, devletin doğu kısmında bulunan Moğol beylerini, tahta kendi hanlarını çıkarmalarına mecbur etmiştir. Bu beylerin arasında en güçlüsü Puladçı olup, hâkimiyeti altındaki toprakları doğrudan Türk beylerinin yurtlarıyla sınırdaş idi. Onun toprakları artık Manglay Sube (tam anlamıyla “Öncü Bölge” anlamına gelmektedir) adını almış ve sınırları içinde Kaşgar’dan Kuça’ya kadarki topraklar olmak üzere Doğu Türkistan’ın bir kısmı, Isık Göl’ün güney kısmı ve Yedisu’nun bir kısmını bulundurmaktaydı.

1348’de Emir Puladçı, Kulca bölgesini Muzart geçidi üzerinden geçerek on sekiz yaşındaki prens Tuğluk Timur’u Aksu’ya getirmiş ve onu Tuva’nın torunu ilan etmiştir. Sonra bütün beyleri, onu han olarak kabul etmeye zorlamıştır. Daha önce Tuğluk Timur Moğol

214 Söz konusu dönem için ana kaynak Muhammed Haydar Duğlat’ın XVI. yüzyılın ortasında yazılmış ve yakın zamanlarda İngilizce’ye tercüme edilmiş olan *Tarih-i Raşidî* adlı eseridir. Eserin Rusça geniş aktarmalarını B. B. Вельяминов-Зернов (V.V. Velyaminov-Zernov)’un *Исследование о Касимовских царях* adlı kitabının ikinci kısmında bulmak mümkündür. Babür (Leiden-Erskin’in İngilizce’ye tercüme ettiği “Hatıratları”ndan almaktayız), Timur ve Timuroğulları tarihçileri Muhammed Haydar’ın verdiği bilgilere pek çok önemli ilaveler ve düzeltmeler eklemektedir: Musavi, Şereflü’l-Din Ali Yezdî, Hafız-i Abru (Fraser 115 ve Eliot 422 Oxford elyazmaları) ve Abdu’r-Razzak Semerkandi (SP Üniversitesi №: 157 elyazması). Abdu’r-Razzak Semerkandi’nin eserinden bazı parçalar Katrmer’in (Notices et Extraits, XIV. cilt, s. 1) Fransızca tercümesinde (kısmen eserde de) verilmiştir. Ve nihayet Bretschneider’in *Mediaeval Researches* adlı eserinde verdiği Çince malumatlardır. “Yedisu Tarihi”nde yer alan söz konusu bölüm (“Moğolistan”) hakkında elinizdeki çalışmanın özetini değiştirebilecek yeni araştırmalar, ne Barthold zamanında, ne de Barthold’dan sonra yazılmıştır. Fakat onun kullandığı kaynakların pek çoğu yeniden yayınlanmış ve incelenmiştir. *Babür Name*’nin yeni yayınları ve tercümeleri için, elinizdeki yayının I. cildinin Bibliyografyasına bakınız. Aynı yerde Şereflü’l-Din Ali Yezdî, Hafız-i Abru ve Abdu’r-Razzak Semerkandi’nin eserlerinin metin yayınları hakkında da bilgi almak mümkündür. Barthold tarafından burada zikredilmemiş tarihçi Nizamü’l-Din Şamî’nin (Taycr’in yayınına bakınız, 1937-1956) eseri de yayınlanmıştır. -V.R.-

beylerinden birinin oğlu olarak bilinmekteydi. Şimdi ise Tuğluk Timur'un annesinin, önce Tuva'nın oğlu Emil Hoca'nın eşi olduğu, prens öldükten sonra ondan hamile kalarak Tuğluk Timur'u artık ikinci eşinin evinde doğurduğu ve bundan dolayı Tuğluk Timur'u ikinci kocasının oğlu²¹⁵ olarak bildikleri ilan edilmiştir. Aynı zamanda Puladçı'nın, han evladını nasıl bulduğu hakkında bir rivayet²¹⁶ daha bulunmaktadır.

Böylece, Moğollar tarafından tahta çıkarılmış olan prensin gerçekliği haddinden fazla şüpheliydi. Buna rağmen alınan karar çok isabetliydi. Tuğluk Timur, 1360 yılında Türk beylerini bile haki-miyeti altına almıştır. Ancak onun ölümünden sonra (764/1362-63) oğlu İlyas Hoca'nın ordusu Maveräünnehr'den kovulmuştur. Tuğluk Timur Almalık'ta defnedilmiştir. Günümüze kadar muhafaza edilmiş olan türbesi Alimtu'dan 8 verstlik bir mesafede ve Horin Mazar adlı²¹⁷ Tarançı²¹⁸ köyünden 1 verstlik mesafede bulunmaktadır.

Puladçı ve Tuğluk Timur'un kurduğu devletin sınırları içinde, eski medenî Doğu Türkistan toprakları haricinde, göçebelerle meskûn geniş bir coğrafya da bulunmaktaydı. Bu bölge, Kuzeyden güneye ve doğudan batıya yedi veya sekiz aylık bir mesafe olan²¹⁹, İrtış ve Emil nehirlerinden Tanrı Dağları'na, Barköl'den Fergana ve Balkaş'a kadar uzanan geniş toprakları içine almaktaydı. Balkaş Gölü, Gökçe Deniz adını taşıyordu ve Moğolistan ile Cuçioğulları toprakları arasındaki bir hudut olarak bilinmekteydi. Söz konusu ülkenin etnografik açıdan eski Çağatay ulusunun batı kısmından ne derece farklı olduğunu, yani Moğollar'ın bu topraklarda da Türk unsurlarından ne derece etkilendiklerini söylemek zordur. Fakat eko-

215 *Muizzü'l-Ensab'a* göre böyledir (V. bölüm) -V. M.-

216 Muhammed Haydar (s. 6) ve Babür (Leiden-Erskin'in Tercümesi, s. 11), Tuğluk Timur'a Esen Boğa'nın oğlu demektedir ki, kronolojik olarak bu imkansızdır.

217 Tarançı olarak, XIX. yüzyılın 80'li yıllarında İli'den Yedisu Bölgesine göç etmiş olan Uygurlar adlandırılmaktaydı. -V. R.-

218 В. В. Бартольд (W. Barthold), Отчёт о поездке в Среднюю Азию, s. 65.

219 Bakınız: Muhammed Haydar, s. 360 ve sonrakiler.

nomik açıdan göçebe doğu ile yerleşik Müslüman batının arasında büyük fark bulunmakta olup Çağatay devletinin birliğini Timur bile iade edememiştir. Ülkede, İslam'a ve Müslüman kültürüne olan antipati, hükümdarlarından daha çok halk arasında yaygındı. Artık Tuğluk Timur da İslamiyet'i kabul etmiş olup halefleri Müslüman adlarını taşıyorlardı. Bununla birlikte hakim oldukları halkın büyük kısmı hâla Müslüman değillerdi ve batı komşuları onlara, ancak XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Müslüman demeye başlamışlardır²²⁰. Timur ve Timuroğulları devletinde Moğolistan halkına hakaret olarak *cete*²²¹ (çapulcu, soyguncu, eşkıya)²²² denmekteydi. Bu arada, "Cete ülkesi" terimi tarihçiler tarafından Moğolistan terimi ile aynı anlamda kullanılmaktaydı.

Puladçı Tuğluk, Timur'dan daha önce ölmüştür. Hedaydat adlı küçük yaştaki oğlu onun halefi olmuştu. Puladçı'nın kardeşi Kame-rü'd-Din, Tuğluk Timur'un halefi İlyas Hoca'ya karşı isyan etmiş ve İlyas Hoca öldürülmüştür. Onun saltanat dönemi o kadar kısa sür-müştür ki, adı Moğol efsanelerinde hiç zikredilmemektedir²²³. Kame-rü'd-Din iktidarı ele geçirmiş ve Tuğluk Timur'un bütün akrabalarını yok etmeye çalışmıştır. Bu sıralarda, Çağatay devletinin batı kısmını hakimiyeti altına almış olan Emir Timur, sözünü ettiğimiz karışık-lık döneminden yararlanarak Moğolistan'a birkaç sefer düzenlemiştir. Musavî'nin verdiği bilgilere göre "Timur daha 772/1370-71'de Koçkar'a kadar varmış, 1375'in başında²²⁴ ise, Sayram'dan çıkarak

220 A.g.e., s. 56.

221 A.g.e., Giriş, s. 75.

222 Daha sonraları W. Barthold tarafından Moğolca *cete* terimi için farklı bir yorum yapılmış-tır. Bu yorumu Türkçe *kazak* terimiyle karşılaştırınız. Aynı zamanda bakınız; Петрушевский (Petruşevskiy), Земледелие, s. 42, 9 no'lu dipnot. -V. R.-

223 Muhammed Haydar, s. 23.

224 Bakınız; Şereflu'd-Din Ali Yezdi, Pöti de La Krua Tercümesi, I. cilt, s. 252 ve sonrakiler. Timur'un seferleri tarihinde zikredilen bu yer adlarının okunuşu her zaman doğru tespit edil-memiştir. Halbuki ben, Pöti de La Krua'nın tercümesi haricinde, eserin aslından ve Asya Müzesi'nin üç elyazmasından, *Zafer Name*'nin (bana ait elyazmasının) Türkçe tercümesinden ve *Tarih-i Raşidi*'nin tercümesinden yararlandım.

Çarın'a kadar ilerlemiştir. Kamerü'd-Din'in kampı, Kök Tepe dağlarında bulunmaktaydı. Kamerü'd-Din, üzerinden üç büyük nehrin geçtiği üç dar boğazdan oluşan Berke-i Guriyan²²⁵ adlı zor erişilen bir yere çekilmiştir. Ne var ki Timur onu burada da yakalamış, mağlup ederek bundan sonra Baydak'a ilerlemişti. Emri üzerine üç emir, düşmanı İli nehri kıyılarına kadar takip etmişlerdir. Timur Baytak'ta 53 gün kalmıştır. Bu sırada Timur'un oğlu Cihangir, Kamerü'd-Din'i dağlarda takip ederek Üç Ferman adlı bir yerde (Doğu Türkistan'dadır) Moğol askerlerini yenmiş ve Kamerü'd-Din'in eşi ve kızını esir almayı başarmıştır. Timur Kara Kasmak (Kastek) geçidi üzerinden geçerek Baytak'tan Atbaş'a gelmiş, buradan Arpa vadisine geçmiş ve sözünü ettiğimiz vadide Kamerü'd-Din'in kızıyla evlendikten sonra Yası (Cası) boğazından geçerek Özkent'e dönmüştür.

Ertesi 1376 yılında²²⁶ Timur Harezm seferinde iken Kamerü'd-Din Fergana'yı istila etmiş fakat Timur'un yaklaştığını öğrenince hemen Atbaş'ya çekilmiştir. Timur onu takip etmiş ve yolda Kamerü'd-Din ona pusu kurmuştur. Fakat yine de mağlup olmuş, kaçmış ve Timur tarafından Sekiz Ağaç'ın²²⁷ yakınında ordusu ikinci defa darmadağın edilmiştir. Kendisi de bu savaşta yaralanmıştır. Timur, Ata Kum üzerinden Sır Derya kıyılarına geçmiş ve buradan Semerkant'a dönmüştür.

1377'de²²⁸ Timur tekrar Kamerü'd-Din'e karşı bir ordu göndermiştir. Bu ordu Kamerü'd-Din'i bulmuş ve onu Kuratu bozkırında

225 Türkçe elyazmasında Berke-i Kuzgan'dır. *Tarih-i Raşidî*'nin (bakınız: Muhammed Haydar, s. 41) Türkçe tercümesinde bunun yerinde Arşal=Atar bulunmaktadır. Renat'ın haritasında (Kalmuklar bölümüne bakınız) Bangarban Benke adını, Çarın nehrinin kuzeye kıvrıldığı yerde sözünü ettiğimiz nehre döken iki ırmak taşımaktadır.

226 Şerefü'd-Din Ali Yezdi, Pöti de La Krua Tercümesi, I. cilt, s. 265 ve sonrakiler. -Kalkuta yayını, I. cilt, s., 268.- Abdu'r-Razzak (Üniversite Elyazması, s. 69) bu seferi 1377 yılına ait etmektedir.-

227 Yani, "Sekiz Ağaç" veya "sekiz fersahtır".-V. M.- Tüm Farsça el yazmalarda *k* harfinin önünde *n* harfi de bulunmaktadır. Pöti de La Krua'da ve Muhammed Haydar'da da aynı şekildedir.

228 Şerefü'd-Din Ali Yezdi, Pöti de La Krua Tercümesi, I. cilt, s. 274; -Kalkuta yayını, I. cilt, s. 273. -Abdu'r-Razzak'a göre (Üniversite Elyazması, s. 70) 1378'dedir.-

mağlup etmiştir. Aynı yıl Timur diğer bir orduyla bizzat kendisi Yedisu'yu istila etmiş, ordusunun öncü birlikleri de Kamerü'd-Din'i Boom geçidinde darmadağın etmişlerdir. Timur Koçkar'a kadar ilerlemiş sonra Oynagu yöresi üzerinden Özkent'e dönmüştür.

Timur'un yeni bir seferi 1381'de²²⁹ gerçekleşmiştir. Yedisu'ya birkaç müfreze gönderilmiş ve diğer kollar Ata Kum'a geldiğinde, öncü birlikler düşmanı mağlup ederek çoktan dönmüş bulunuyorlardı. Birleşmiş müfrezeler Isık Göl'ün yakınlarından geçerek Kök Tepe dağlarına varmışlar fakat Kamerü'd-Din'i bulamayınca Semerkant'a dönmüşlerdir.

Bütün bu başarısızlıklar Kamerü'd-Din'i kuvvetten düşürmüş olmalıdır. Bu sıralarda Kaşgar'da saltanat sürmekte olan yeğeni Hodaydad Kamerü'd-Din'den Tuğluk Timur'un oğlu prens Hızır Hoca'yı kurtarmıştır. Hızır Hoca babasının öldüğü tarihte henüz bebek idi. Kamerü'd-Din'in kudretli dönemlerinde, bu şehzade Kaşgar ve Badahşan arasındaki dağlarda gizli bir şekilde büyütülüp yetiştirilmiş ve sonra 12 sene boyunca devletin en güney doğusunda, Lob Nor Gölü'nün yakınında yaşamıştır. Bu bilgilerin ne kadar doğru olup olmadığını söylemek zordur²³⁰. Yoksa o da Hodaydad tarafından, tıpkı Hodaydad'ın babasının Tuğluk Timur'u bulduğu gibi mi bulunmuştu? Her neyse, Hızır Hoca yaklaşık 1389 yılında han olarak tanınmıştır.

Aynı yıl, yani 1389'da²³¹ Timur, Moğolistan'a yeni bir sefer düzenlenmiştir. Al Koşun'dan çıkarak Börü Başı ve Tüpelik Karak üzerinden dağlık Ornak (veya Oznak, Ortak) boğazına varmıştır. Timur'un bundan sonraki yolunda Atkan²³² Suri (yaz mevsimi olmasına rağmen buz ve karla kaplıydı), Toğra Otlag, Aygır Yalı ("Aygır

229 Şerefü'd-Din Ali Yezdi, Pöti de La Krua Tercümesi, I. cilt, s. 363.

230 Muhammed Haydar'a göre (s. 54), Hızır Hoca H.770/ -1368-69- yılında, yani Tuğluk Timur'un ölümünden 6 sene sonra ölmüştür.

231 Şerefü'd-Din Ali Yezdi, Pöti de La Krua Tercümesi, II. cilt, s. 35 ve sonrakiler.

232 *Zafer Name*'nin Tükçe tercümesinde Atın'dır.

yelesi”) vadisi, Ulan Çarlığ vadisi, Çapar Aygır (“Koşan Aygır”) gibi yer adları zikredilmektedir. Burada Hızır Hoca’nın yüksek komutanlarından Anga Töre’nin emrindeki Moğol süvarisi mağlup edilmiştir. Anga Töre bu sıralarda Ureng Yar’da bulunmaktaydı. Ona karşı öncü kuvvetler gönderilmişti. Ertesi gün Timur’un ordusu yolunu kaybettiğini fark etmiş, fakat Kayan (veya Kıyan) Kazı üzerinden yola dönerek akşama doğru Kök Sali’ye, ve ertesi gün de Ayağuz’a²³³ varmıştır. Timur, yolu bulmak için üç gün kaybettiğinden, artık düşmanlarının onun yaklaştakta olduğunu öğrendiklerini, dolayısıyla dağıldıklarına karar vermiş ve bu sebepten ordusunu iki kola ayırmıştır. Kendisi Şire, Şibertu²³⁴, Koy Marag, Kuragan ve Buyurlagu üzerinden Kara Gucur’a (Renat’ın haritasında bu ad Tarbağatay Sıradağları’nın batı kısmına verilmiştir) gitmiştir. Oğlu Ömer Şeyh, diğer bir müfrezeyle Anga Töre’yi Kobuk kıyılarında yakalamış ve bozguna uğratmıştır. Anga Töre Kakma Burcu’ya kaçmış, Ömer Şeyh, Timur’a dönmeye karar vermiş ve onunla Ahta Diktur yöresinde buluşmuştur. Bundan sonra Timur, aynı zamanda İt İçmez adını taşıyan Ala Göl ovasını da geçerek Kara Guçur’a dönmüştür. Burada Timur ordusuna geri dönme emrini vermiş ve bir müfrezeyi İrtış’a sevk etmiştir. Esirler Semerkant’a gönderilmiş, kendisi ise Emil Guçur’a yol alarak Saray Ordam adlı han karargâhında mola vermiştir. Timur Emil’de iken, Moğolistan’ın güney kısmını tahrip etmek için devletin çeşitli yerlerinden müfrezelerin çıkmasını emretmiştir. Bütün müfrezeler, Timur’un da yön aldığı Yulduz’da buluşacaklardı. Söz açılmışken, Türkistan’da Moğol ve Özbek topraklarının sınırlarında bulunan beylerin, Ur Daban ve İli Nehri üzerinden, Süt Göl’ün (Sayram) yanından ve nihayet Çiçeklik, Balay Kaz yöreleri üzerinden geçmeleri gerekiyordu. Bu bölgeden Yulduz’a giden yolda

233 Söz konusu yol üzerinde bulunan ilk mekân olup bulunduğu yeri doğru bir şekilde tespit etmek mümkündür. Timur’un sefer güzergâhının incelenmesi, Şercfe’d-Din’in Çu ve İli gibi büyük nehirler üzerinden yapılan geçişler hakkında bilgi vermemesinden oldukça zorlanmaktadır.

234 “Balçık ycr”, Moğollarda çok genel olan bir coğrafya adıdır -Şerefü’l-Din Ali Yazdı, Kalkuta yayını, I. cilt, s. 472. -V. M.-

onlar Hızır Hoca'nın ordusuyla karşılaşmışlar, iki gün süren sonuçsuz savaştan sonra ordular anlaşarak dağılmışlardır. Timur Emil'den çıkarak Ulug Kul ("Ana Ardu"; burası Moğollar'ın ana kuvvetlerinin bulunduğu bir yer olsa gerek), Sıçkan Daban ("Sıçan Kapısı") geçidi ve Kungez Nehri üzerinden Yulduz'a gelmiş, buradan Çalış'ın (Karaşar) ötesine kadar bir müddet Hızır Hoca'yı takip ederek Ömer Şeyh'i²³⁵ Doğu Türkistan üzerinden Fergana'ya göndermiş, kendisi ise 8 Ağustos 1389'da Büyük Yulduz'dan, yani en yakın yol üzerinden hızlı bir şekilde geriye yol almıştır. 30 Ağustos'ta Timur artık Semerkant'ta bulunmaktaydı. Kervanların sözünü ettiğimiz yolu 2 ayda geçtiği bilinmektedir.

Timur, 1390'da²³⁶ Moğolistan'ı tahrip etmek ve İrtiş'a kaçan Kamerü'd-Din'i takip etmek için tekrar ordu göndermiştir. Bu ordu Taşkent'ten Isık Göl'e oradan Kök Tepe dağlarına, oradan da Arcatu²³⁷ geçidi üzerinden Almalık'a (muhtemelen şimdiki Almatı şehri kastedilmektedir)²³⁸, İli ve Karatal nehirleri ve sonra İçni Buçni, Uker Kitçi ovaları üzerinden geçmiştir. Onlar İrtiş'a geldiğinde Kamerü'd-Din buradan kuzeye, bol miktarda samurun, kakımın bulunduğu Töles ülkesine kaçmış durumdaydı. Geri dönüş yolunda ordu Altun Kürge üzerinden ve büyük Atrak Kul (Balkaş) gölünün yanından geçmiştir.

Kamerü'd-Din, bundan sonra artık Moğolistan'a dönmemiş olsa gerek. *Tarih-i Raşidi*'de²³⁹ geçen bir Moğol rivayetine göre, o hayatının sonuna doğru istiska hastalığına yakalanmış ve Timur'un yap-

235 -Ömer Şeyh herhalde Tufan'a kadar gitmiş olsa gerek. (Kara Hoca, Hara Hoça). Bakınız: Şerefü'd-Din Ali Yezdi, Kalkuta yayını I. cilt, s. 477. -V. M.-

236 Şerefü'd-Din Ali Yezdi, Pöti de La Krua Tercümesi, II. cilt, s. 66 ve sonrakiler, -Kalkuta yayını, I. cilt, s. 494.

237 Yani, Arşatu ("Kaplıcalar yeri" demektir); çok sık rastlanan coğrafya ismidir.

238 Almalık (Kuzey Kırgızistan'daki Almaluu yer adıyla Karşılaştırınız) Almalı=Elmalı" veya "Elmalık" demektir. 1917 Devrimi'nden sonra Verniy yerine, tahrif edilmiş şekilde şehrin eski adı olan Alma Ata geri verilmiştir. Almatı, Almalık=Almalı adları için bakınız Пантусов (Pantusov), Город Алмалык, s. 171. -V. R.-

239 Muhammed Haydar, s. 50-51.

tığı bir istila sırasında ormanlarda meçhul bir şekilde kaybolmuştur. Timur, batıda savaşlarla meşgul olduğundan Hızır Hoca'nın Moğolistan'da hakimiyetini kökleştirmesine engel olamamıştır. 1397'de²⁴⁰ Hızır Hoca büyük oğlu Şam-i Cihan'ı Timur'a elçi olarak göndermiştir. Timur Şam-i Cihan'ın vasıtasıyla onun Tevekkel Ağa, adlı kız kardeşini istemiştir. Tevekkel Ağa Timur'a gönderilmiş ve onun sarayında "küçük hanım"²⁴¹ ünvanını almıştır.

Hızır Hoca 1399'da ölmüştür. Onun ölümünden sonra dört oğlunun (Şam-i Cihan, Muhammed Oğlan, Şir Ali ve Şah Cihan) arasında iç savaşlar başlamıştır. Bu durumdan, Ömer Şeyh'in oğlu Fergana hakimi Mirza İskender, Doğu Türkistan'ı yağmalamak için istifade etmek istemiştir²⁴². Bu arada Mirza İskender; Aksu'yu kuşatmış, ondan özgürlüğünü satın almak isteyen Aksu halkı, şehirde bulunan zengin Çin tüccarlarını bütün mallarıyla birlikte ona teslim etmişlerdir. Bundan anlaşılıyor ki, karışıklık dönemine rağmen Doğu ile olan ticari ilişkilere devam edilmektedir.

Timur'un Hızır Hoca'nın oğullarına olan muameleleri hakkında hiçbir şey bilmiyoruz²⁴³. Anlaşılan, Hızır Hoca'nın ölümünden sonra Moğolistan'ın bir kısmı Timur'un hakimiyeti altına girmişti. Onun küçük Asya'dan getirdiği Kara Tatarlar, Timur tarafından Isık Göl kıyılarına (gerçi Timur'un ölümünden sonra Kara Tatarlar derhal oraları terk etmişlerdir) yerleştirilmişti. Bu bölgeye Timur, hata yapan erkândan bir asilzadeyi de sürmüştür. Timur, 1404'te Çin seferine hazırlık yaparken Kuzey Moğolistan'ı, başında Timur'un küçük yaştaki torunu Uluğbek'in (Uluğ Bey) bulunduğu Taşkent valiliğine, Doğu Türkistan'ı da Fergana valiliğine bağlamıştı²⁴⁴.

240 Şerefü'd-Din Ali Yezdi, Pöti de La Krua Tercümesi, II. cilt, s. 421, 427.

241 Muizzü'l-Ensab'a 'a göre.-V. M.-

242 Şerefü'd-Din Ali Yezdi, Pöti de La Krua Tercümesi, III. cilt, s. 215 ve sonrakiler. Kalkuta yayını, II. cilt, 218. Musavî ve Abdu'r-Razzak söz konusu seferin 1377 yılında vuku bulduğunu ve Ömer Şeyh tarafından yapıldığını bildirmektedir.

243 Muhammed Haydar'a göre (s. 54), Hızır Hoca Timur'dan daha uzun yaşamıştır.

244 Şerefü'd-Din Ali Yezdi, Pöti de La Krua Tercümesi, IV. cilt, s. 203-204. -Kalkuta yayını, II.

Timur'un ölümünden sonra, Hızır Hoca'nın büyük oğlu Şam-i Cihan bir dönem Maveräünnehr'i fethetmenin hayalindeydi. 1407'de o, bu amaçla Çinliler'den yardım istemişti²⁴⁵. Fakat Şam-i Cihan daha 1408'de ölmüş ve Muhammed Han adlı erkek kardeşi onun yerine geçmiştir. Muhammed Han, saltanatının ilk döneminde itaatlerini bildirmek için Timur'un oğlu Şahruh'a bir elçilik göndermiştir. Buna rağmen o, Maveräünnehr'de meydana gelen karışıklıklara müdahale etmekte ve âsî emirlere destek vermektedir. Bunun sonucunda, Muhammed Han, 1416'da Kaşgar'ı kaybetmiştir²⁴⁶. Muhammed Haydar'e göre²⁴⁷, Muhammed Han, kendi topraklarında İslamiyet'in yayılması için büyük özen göstermiştir. Bütün Moğollar sarık sarmak zorunda olup Han, itaatsizlerin kafalarına çivi çaktırıyordu. Çatır Göl'ün kuzey kıyısında bulunan meşhur Taş Rabat yapısının inşası da ona atfedilmektedir.

1416'da hem Şahruh'a, hem Çin'e yeni Moğol hanı Şam-i Cihan'ın oğlu²⁴⁸ Nakş-i Cihan'dan elçiler gelmişlerdir. Çin kaynakları aynı yılı Muhammed Han'ın ölüm tarihi olarak da göstermektedir. Abdu'r-Razzak'ın verdiği bilgilere göre²⁴⁹, Muhammed Han daha 1415'de ölmüştür. Nakş-i Cihan da 1418'in başında Şir Ali'nin²⁵⁰ oğlu Veys Oğlan tarafından öldürülmüştür. 1420'de Moğolistan'da Veys Han ile Şir Muhammed Oğlan arasında iç mücadele baş göstermiştir. Şir Muhammed Oğlan, şecereye göre Şah Cihan'ın oğlu olarak gösterilmekte, Muhammed Haydar'a göre de Muhammed Han'ın oğlu olarak gösterilmektedir. Moğol emirlerinin reisi Hudaydad'ın, kimin tarafını tuttuğunu tespit etmek zordur. Ne olursa olsun,

cilt, s. 633.-

245 Bretschneider, *Researches*, II. cilt, s. 239.

246 Abdu'r-Razzak, *Katırmer'in Tercümesi*, s. 296.

247 Muhammed Haydar, s. 58.

248 Muhammed Haydar'a göre (s. 57) kardeşidir.

249 *Katırmer'in Tercümesi*, s. 277.

250 Muizzü'l-Ensab'a göre (tıpkı Şerife'd-Din'in dediği gibi) Şir Ali Muhammed Han'ın kardeşi, Babür ve Muhammed Haydar'a göre oğlu olarak adlandırılmaktadır.

Hudaydad'ın bu zamanlarda Maveräünnehr'de babasının valisi olarak hüküm sürmekte olan Uluğbek ile ilişkileri vardı. Uluğbek'in Moğolistan seferi onun kıskırtmasıyla vuku bulmuş olsa gerek. Fakat Uluğbek daha yolda iken, Moğol emirleri itaatlerini bildirmek için onun huzuruna gelmişler ve sefer iptal edilmiştir²⁵¹. Aynı yılda Şahruh, Çin'e meşhur büyük elçilik heyetini göndermiş, elçiler Moğolistan'a Mayıs'ın başında varmışlardır. Elçiler, bu sıralarda Veys Han ile Şir Muhammed'in taraftarları arasında geçmekte olan mücadelelerden dolayı emniyetlerinden kuşku duyuyorlardı. Bu arada Veys Han'a gitmekte olan Hudaydad, elçilerle karşılaşmış ve onları sakinleştirmiştir. 4 Haziran'da elçiler Kungez üzerinden geçmişler, 5 Haziran'da yörenin hakimi Muhammed Beğ ile görüşmüşlerdir. 8'inde onlar artık Yulduz'da bulunmaktaydı. 20 Haziran'da elçiler, Muhammed Beğ'in oğullarının Veys Han'ın elçisini yağmaladıkları haberini almışlar ve bu haber onların hızlarını arttırmalarına neden olmuştur²⁵². Sonunda Şir Muhammed Semerkant'a kaçmak zorunda kalmış ve orada onurlu bir esir olarak tutulmuştur. Şir Muhammed Ekim'de Semerkant'tan kaçma teşebbüsünde bulunmuş, fakat başarısız olmuştur. Yalnız Uluğbek, Aralık ayında onu kendisi serbest bırakmıştır. Şir Muhammed Moğolistan'a dönmüş, 1421'de bütün düşmanlarını mağlup etmeyi başarmış ve Moğolistan'ın yeğane hakimi durumuna gelmiştir²⁵³. Şir Muhammed Uluğbek'e itaat etmediği için, Uluğbek 1425'te Yedisu'yu istila etmiştir²⁵⁴. Uluğbek'in ordusu 5 Mart'ta Çu nehrinin bir kolu olan Aksu'yun yanında Moğol ordusunu darmadağın etmiştir. Uluğbek Çu ve Çarın nehirlerini de geçmiş ve Hudaydad itaatlerini bildirmek için buraya gelmiştir. Sözünü ettiğimiz yörede Mayıs ayında, Şir Muhammed de mağlup edilmiştir.

251 Abdu'r-Razzak, Üniversite elyazması, s. 218.

252 Abdu'r-Razzak, Katırcı'nın tercümesi, s. 388-389.

253 Abdu'r-Razzak, Üniversite elyazması, s. 223.

254 A.g.e., s. 230-231.

Uluğbek'in gönderdiği müfrezeler, düşmanlarını İli nehrine kadar takip etmişler, Uluğbek ise Moğolistan'ın en önemli yaylağı olan Yulduz'a doğru yol almıştır. Yulduz'dan geri dönerken Karşı diyarında meşhur "*Kök taş*" ele geçirilmiştir. Rivayetlere göre vaktiyle Timur da bu taşı Semerkant'a götürmek istemiş, fakat yapamamıştır²⁵⁵.

Muhammed Haydar'ın²⁵⁶ verdiği bilgilere göre, Şir Muhammed kendi eceliyle ölmüştür. İktidar tekrar Veys Han'ın eline geçmiş fakat O, 1428'de Isık Göl'ün kıyısında Satuk Han ile olan muharebede hayatını kaybetmiştir. Satuk Semerkant'ta han ünvanını taşımaktaydı, fakat burada fiili olarak Uluğbek hüküm sürmekteydi ki, mücadele sonunda hanı alaşağı ederek Moğolistan'a göndermiştir²⁵⁷.

Veys Han'ın saltanat döneminde Moğolistan putperest doğu Moğollar'ı'nın saldırılarına maruz kalmıştır. XIV. yüzyılın sonunda bunların arasında 4 kuşağın (Çoros, Hoşut, Torgut ve Hoytlar'ın) birliği kuvvetlenmiştir. 1399'da Oyratlar'ın reisi Ugeçi Haşaga, Moğol kağanı Elbek'i öldürmüştür. Doğu Moğol tarihinin yeni araştırmacısı Pokotilov²⁵⁸ bu olayı Oyrat hegemonyasının başlangıcı olarak görmektedir. 1408'de yeni kağan Ulcey Timur (Olcaıy Timur), genelde Moğolistan hanlarına ait olan fakat bu sıralarda muhtemelen Doğu Moğollar'ı tarafından zapt edilen Beşbalık'ta²⁵⁹ tahta geçirilmiştir. Vaktiyle Muhammed Han da, Oyratlar'la veya Müslümanlar'ın söyledikleri gibi Kalmuklar'la savaşmak için hazırlık yapmıştır. Fakat Oyratlar'ın ricasıyla, Çin hükümeti, O'nu bu niyetinden vazgeçirmek için elçi göndermiştir²⁶⁰. Çin kaynaklarına göre, Veys Han baş

255 Burada, Timur'un mezar taşının yapıldığı nefritten söz edilmektedir. W. Barthold'un burada (ve aynı zamanda *Hafti-Abri* adlı eserinde) söz konusu taşı *kök taş* olarak adlandırılması ileride, bizzat kendisi tarafından düzeltilmiştir. Bakınız: В. В. Бартольд (W. Barthold), О погребении Тимура, s. 31.-Yu. B.-

256 Muhammed Haydar, s. 65.

257 A.g.e., s. 72.

258 Pokotilov (Pokotilov), История восточных монголов, s. 15.

259 A.g.e., s. 33.

260 Muhammed Haydar, Введение, s. 45.

karargâhını Doğu Türkistan'dan batıya, İlibalık'a, yani İli nehrinin kıyılarına, Yedisu'ya nakletmiştir. Çinliler, bu dönemdeki ülkeyi tasvir ederken, XIII. yüzyıl seyyahları gibi artık şehirler ve gelişmiş köylerden söz etmemektedirler. XV. yüzyılda Yedisu, keçe çadırlarında yaşayan, et ve kımızla beslenen göçebelerle meskûn bir yerdi. Onların giysileri kısmen Oyratlar'inkine, kısmen Müslümanlar'inkine benziyordu²⁶¹. Veys Han, İli kıyılarında, bu devirde Oyratlar'ın en büyük reisi olan Togon'un²⁶² oğlu, başkumandan Esen Tayçı ile çok defa savaşmıştır. Veys Han, Kalmuklar'la 61 defa savaş yapmış ve bunlardan sadece birini kazanabilmiştir. 2 defa Kalmuklar'a esir düşmüş ve kendi isteğinin aksine Esen Tayçı'ye kız kardeşini vermek mecburiyetinde kalmıştır²⁶³.

Satuk Han, Moğolistan'da hâkimiyetini kökleştirememiş ve kısa süre sonra Kaşgar'da öldürülmüştür. Bundan sonra Moğol beyleri iki partiye ayrılmışlardır. Bir taraf Veys Han'ın büyük oğlu Yunus'u tahta çıkarmak istiyor, diğeri ise onun ikinci oğlu Esen Boğa'yı düşünüyordu. İki şehzade de küçük yaştaydı. Bu mücadele sonunda Esen Boğa'nın partisi galip gelmiştir. Yusuf, kendi yandaşları tarafından Maverâünnehr'e, Uluğbek'e götürülmüş o da Yusuf'u İran'a göndermiştir. Babür'e göre,²⁶⁴ bu olay 1343'te vuku bulmuştur. Genç Esen Boğa, kendi soydaşları arasında büyük otoriteye sahip değildi ve saltanatının ilk yarısında, bütün Moğol beyleri kendi bölgelerini tamamıyla bağımsız bir şekilde idare etmekteydi. Hodaydad'ın Atbaşı'daki oğlu Mir Muhammed Şah da bunlardan biri idi. Mir Kerim Berdi adlı diğeri bir emir Alabuga'da kendisi için bir kale yaptırmış ve buradan Fergana'ya akınlar düzenlemekteydi. Üçüncüsü olan, Mir Hakk Berdi Bekiçek ise, Isık Göl'ün Koy Suy adlı adasında bir

261 Bretschneider, *Researches*, II. cilt, s. 241-242.

262 Покотиллов (Pokotilov), *История восточных монголов*, s. 53.

263 Muhammed Haydar, s. 65-67.

264 Babür (Babur Name, Leiden-Erskin'in tercümesi, s. 11), Yunus'un Şiraz'a, Şahrüh'un oğlu İbrahim'in ölümünden 5-6 ay önce geldiğini bildirmektedir. Abdu'r-Razzak'a göre (Üniversite elyazması, s. 245), son olay H. 838 Şevval ayında (Mayıs, 1435) vuku bulmuştur.

istihkâm kurmuştur. Kalmuklar'dan gelen saldırı tehlikesinden dolayı ailesini korumak için burada yerleştirmiş, ama kendisi Türkistan ve Sayram'a²⁶⁵ akınlar yapmaya başlamıştı. Hudaydad'ın torunu Said Ali Timurlular'dan Kaşgar'ı almıştır²⁶⁶.

Böylece, Kalmuklar yağmalarıyla, sözünü ettiğimiz dönemlerde Isık Göl'e kadar ulaşmışlardır. Hatta bu olaylardan birkaç sene sonra onlar Sır Derya bölgesine bile sızmışlardı. 1455'te meydana gelen Esen'in ölümünden sonra doğudaki Oyratlar'ın kudreti düşmüş ve Çin kaynaklarında onlar artık iki yüzyıl boyunca hemen hemen hiç zikredilmemiştir. İslam kaynakları Esen'in oğlu Amasançi Tayçı'den²⁶⁷ ve diğer bir reis olan Uz Timur Tayçı'den söz etmektedir. Uz Timur Tayçı, bir kayda göre 1452 ve 1455 yılları²⁶⁸ arasında, diğer bir bilgiye göre²⁶⁹ 1457'de Sır Derya Özbekler'ini bozguna uğratmıştır. Kaynaklardan 1459 sonunda Sultan Ebu Said'in Herat'ta Kalmuk elçilik heyetini²⁷⁰ kabul ettiğini öğrenmekteyiz.

Daha önce XV. yüzyılın 40'lı yıllarının sonunda Esen Boğa iktidarını yeniden sağlamlaştırmış ve lûtuflâr hâkimiyeti ile halk arasında şöhret kazanmaya çalışmıştır. Timuroğulları için o, hep taciz edici bir komşu olup onların bölgelerine devamlı akınlar yapmaktaydı. Nihayetinde Sultan Ebu Said Moğolistan'a bir sefer düzenlemiş ve onları Aşpara'nın²⁷¹ yanında darmadağın etmiştir. Bunun dışında, Sultan

265 Muhammed Haydar, s. 78-79; В. В. Бартольд (W. Barthold), Отчёт о поездке в Среднюю Азию, s. 42, 49.

266 Muhammed Haydar, s. 75-76.

267 A.g.e., s. 79, 91.

268 Howorth, *History of the Mongols*, II. cilt, s. 688; Аристов (Aristov), Этнический состав, s. 40.

269 XVI. yüzyılın başında yazılmış *Nusrat Name* (Asya Müzcesi, 590 -B 745. Aynı zamanda Britania Müzesi Or. 3222-, s. 66 elyazması da bulunmaktadır) adlı eserin müellifi, hanzade Mahmud Sultan'ın (H. 858/1454'te doğmuştur) üç yaşında Kalmuklara esir düştüğünü ve onların elinde yedi sene bulunduğunu yazmaktadır.

270 Abdu'r-Razzak, Üniversite elyazması, s. 322.

271 Babür'e göre (Leiden-Erskin'in tercümesi, s. 11-12) böyledir. Muhammed Haydar'a göre (s. 78) savaş Talas'ın yakınında vuku bulmuştur.

Ebu Said İran'dan Yunus'u çağırılmış, Maveräünnehr²⁷² üzerinde hiç bir iddiada bulunmayacağına dair önceden söz alarak (Muhammed Haydar'a göre bu olay 1456'da meydana gelmiştir) O'nu Moğolistan'a göndermiştir²⁷³. Mir Kerim Berdi ve Mir İbrahim (Hakk Berdi'nin halefidir) gibi bazı beyler Yunus'a katılmışlar, fakat bağımsızlığa alışkanlıklarından dolayı ona iyi hizmet etmemişlerdir. Yunus, Han ile yaptığı savaşta bozguna uğratılmış ve sonunda, Ebu Said²⁷⁴ tarafından bağışlanmış olan Fergana ile Yedisu sınırında bulunan Çetikent şehrinde yerleşmiştir. Esen Boğa 1462'de han olarak ölmüştür.

Esen Boğa'nın hakimiyet dönemi, Yedisu'da, Çu nehrinin kıyılarında Kazaklar'ın²⁷⁵ yani Kazakistan topraklarının şimdiki sakinlerinin yerleşmeye başlamasıyla da dikkate değerdir. Muhammed Haydar'ın verdiği bilgilere göre, yerleşenlerin sayısı 200.000 civarında idi. Reisleri olan Girey Han ve Canıbek Han'ın Özbek hanı Ebu'l-Hayır'la araları açılmış ve onlar Esen Boğa tarafından kabul edilmişlerdir²⁷⁶.

Esen Boğa'nın ölümünden sonra Moğolistan'ın batı kısmı Yunus'un eline geçmiştir. Aksu şehri ve onun doğu kısmında 873/1468-69'a kadar Esen Boğa'nın oğlu Dost Muhammed hakimiyet sürmüştür. Onun ölümünden sonra, Yunus Aksu'yu da ele geçirmiştir. Dost Muhammed'in oğlu, Kebek Sultan Turfan'a çekilmiş ve burada dört sene daha hüküm sürmüştür, fakat sonunda kendi tebaası tarafından öldürülmüş ve kafası Yunus'a gönderilmiştir.

Böylece, yaklaşık 1472 yılında bütün devlet Yunus'un hakimiyeti altında birleştirilmiştir. Yeni han, seleflerine nazaran tebaasına daha az benzemekte ve onlar arasında daha az rağbet bulmaktay-

272 Muhammed Haydar, s. 83-84.

273 Babür'e göre, biraz daha önce vuku bulmuştur. Çünkü Yunus İran'da 17-18 sene geçirmiştir.

274 Muhammed Haydar, s. 86-87.

275 -Kazaklar.-

276 В. В. Вельяминов-Зернов (V. V. Velyaminov-Zernov), Исследование о Касимовских царях, 2. kısım, s. 139.

dı. Yunus 818'de²⁷⁷ veya 819'da²⁷⁸ (1415-1417) doğmuş, küçükken gördüğümüz gibi İran'a götürülmüş, burada sağlam bir İslam eğitimi almıştı. Yunus, meşhur tarihçi Şerefü'd-Din Ali Yezdî'den talim terbiye almıştır. Bir gün, Maverâünnehr'li bir kadı, Yunus Han'ın huzurunda bulunmuş; kadı hayalinde "göçebe Türk" kılıklı ve tavırlı birisini beklerken, Han'ın çok kültürlü birisi olduğunu görünce hayretler içinde kalmıştır.²⁷⁹ Onun göçebe hayatına alışmaması pek tabi idi. Hayatı boyunca bir şehre yerleşmek istemiş ve tebaasından en azından bir kısmının da böyle yapması için onları teşvik etmeye çalışmıştır. Muhammed Haydar'a göre Han, dinî açıdan bu şekilde hareket etmiştir. Yani Yunus Han biliyordu ki, halkın hayat tarzını değiştirmeden onları gerçek Müslüman yapmak mümkün değildi²⁸⁰. Ancak, onun bütün gayretlerinin beyhude olduğu görülmüştür. Çünkü Moğollar'a göre şehir hayatı hapishaneden daha kötü idi. Bu nedenle Han, tebaası tarafından terk edilmemek için, birkaç defa şehri bozkıra değiştirmek zorunda kalmıştır.

1472'de Yedisu, yukarıda sözü geçen Kalmuk, başbuğu Amasançı Tayçı'nın istilasına maruz kalmıştır. Kalmuk başbuğu kendi vatani-ni iç mücadele sonucunda terk etmişti. Yunus, İli nehrinin kıyısında bozguna uğratılmış, sonra Sır Derya'ya çekilerek kışı burada geçirmiştir. Yunus Han bu bölgede Özbek hanı Buruç Oğlan'ı mağlup etmiş, fakat ertesi baharda Taşkent valisi tarafından esir alınmıştır. Bir sene sonra vali öldürülmüş, Yunus Han da serbest bırakılarak Moğolistan'a gönderilmiştir. Fakat Kalmuklar bu sıralarda artık tüm ülkeyi yağmalamış, soymuş bulunuyorlardı²⁸¹.

277 Muhammed Haydar'a göre böyledir, s. 115.

278 A.g.e., s. 84.

279 A.g.e., s. 97-98.

280 A.g.e., s. 156.

281 A.g.e., s. 91-95; В. В. Вельяминов-Зернов (V. V. Velyaminov-Zernov), Исследования о Касимовских царях, 2. kısım, s. 143.

Yunus Han, 1469'da vuku bulan Ebu Said'in ölümünden daha önce, tekrar Timuroğulları topraklarına akınlar yapmaya başlamış ve Fergana'yı ele geçirmeye çalışmıştır. Fakat bu amacında başarılı olamamıştır.²⁸² Daha sonra o, Ebu Said'in oğulları (Ahmed Mirza ve Ömer Şeyh) arasında geçen iç savaflara katılmış ve bunun sayesinde 1482'de Sayramı, 1485'te Taşkent'i kendi topraklarına katmıştır. Ruhundaki şehir hayatına olan sevgi tamamıyla üstün gelmiş ve Yunus tebaasının büyük kısmının onu terk etmesine, hükümdarları olarak bozkır terbiyesi görmüş olan ikinci oğlu Ahmed'i tanımlarına rağmen Maveräünnehr şehirlerinde yaşamayı tercih etmiştir. Doğu Türkistan'da Emir Ebu Bekir bağımsız bir hâkimiyet kurmuş ve Yunus'un bütün saldırılarını başarıyla püskürtmüştür.²⁸³

Yunus, 1487'de felçten ölmüştür. Ülkenin batı kısmının hükümdarı ve bütün devletin sözde reisi olarak, 868/1463-64 doğumlu büyük oğlu Mahmud tahta geçmiştir. Babası gibi o da kültürlü bir insandı ve iyi olmasa da şiirler yazıyordu²⁸⁴. Babür,²⁸⁵ ondaki pek çok meziyeti takdir etmekte, fakat askeri kabiliyetini tamamıyla reddetmektedir. Muhammed Haydar'ın anlattıklarına göre,²⁸⁶ Mahmud, tebaasını da pek iyi idare edemiyordu.

Mahmud, Maveräünnehr'de kalmış ve her vasıtaya başvurarak buradaki topraklarını genişletmeye çalışmıştır. İlk başta başarılar elde etmiş, fakat 1500'lerden itibaren Ebu'l-Hayır'ın torunu Özbek hanı Muhammed Şeybanî'nin hızlı başarıları görülmeye başlamıştır. Muhammed Haydar'a göre,²⁸⁷ Mahmud Han başlangıçta Şeybanî'yi desteklemişti. 1488'de ona Türkistan'ı bırakmış ve bundan dolayı

282 Abdu'r-Razzak, Üniversite elyazması, s. 349.

283 Muhammed Haydar, s. 104-114.

284 *Babur Name*, Leiden-Ersin'in Tercümesi, s. 102. -Herhalde o, sadece bazı Türkçe serbest nazımlar yazmış olsa gerekir. Karşılaştırınız: *Babur Name*, Beverige Tercümesi, I. cilt, s. 154. -V. M.-

285 *Babur Name*, Leiden-Ersin'in tercümesi, s. 59, 97.

286 Muhammed Haydar, s. 181.

287 A.g.e., s. 118-120.

Kazaklar'la arası açılmıştır. 1500'de Şeybanî'nin Buhara ve Semerkant'ı ele geçirmesine yardımcı olmuş, fakat kısa süre sonra Şeybanî silahlarını ona karşı çevirmiştir. Mahmud Han onunla baş edememiş ve küçük kardeşinden yardım istemek zorunda kalmıştır.

Onun 870/1465-66 doğumlu kardeşi Ahmet, hiçbir yönüyle ağabeyine benzemiyordu. Babür'ün tasvirine göre²⁸⁸, Ahmet gerçek bir bozkır adamıydı. Sağlam yapılı, her çeşit silaha kılıcı tercih eden sert ve gözüpek bir asker idi. Moğol giysisi giyiyor, silahları ve at teçhizatı da tamamıyla Moğol geleneklerine uyuyordu. Ahmet, Kalmuklar'ın reisi Tayçi Esen'i iki savaşta darmadağın etmiştir. Onun kahramanlıkları Kalmuklar arasında o kadar korku uyandırmış ki, ona Alaça veya Alaçi (yani "*katil*") lakabını takmışlardır. Bunun dışında o, ağabeyine karşı isyan eden emirlere, onu iki muharebede bozguna uğratmış olan Kazaklar'a, karşı savaşmıştır. Ahmed Kazaklar'ı üç kere darmadağın etmiştir. Onun, sadece Kaşgar'ı ve Yarkent'i tekrar ele geçirme teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Ağabeyi tarafından yardıma çağırılan Ahmet, on dokuz yaşındaki oğlu Mansur'u Moğolistan'da bırakarak diğer iki oğluyla birlikte Taşkent'e yol almıştır. 1503'te Şeybani, Ahsiket'in yakınında Moğol ordusuna ani bir baskın yapmış ve iki kardeşi de esir almıştır. Fakat Şeybanî, Mahmut'un elinden Taşkent'i ve Sayram'ı aldıktan sonra onları serbest bırakarak Moğolistan'a gitmelerine izin vermiştir. Kardeşler, sonraki kışı birlikte Aksu'da geçirmişler ve Ahmet burada felçten ölmüştür²⁸⁹. Mahmud Aksu ve Moğolistan'ın doğu kısmını yeğenlerine bırakarak Cetikent'te yerleşmiştir. Aksu'da Mansur Han kalmış, onun kardeşi Halil Sultan ise, Yedisu'daki Kırgızlar'a giderek onların başına geçmiştir²⁹⁰.

288 *Babür Name*, Leiden-Ersin'in tercümesi, s. 106-112.

289 Muhammed Haydar, s. 121-123. Karşılaştırınız: *Babür Name*, Leiden-Ersin'in tercümesi, s. 124-125; В. В. Вельяминов-Зернов (V. V. Velyaminov-Zernov), Исследование о Касимовских царях, 2. kısım, s. 223.

290 Muhammed Haydar, s. 181-182.

Bilindiği kadarıyla bu bilgiler, şimdiki vatanlarında bulunan Kırgızlar (yani, günümüzdeki bizim Kara-Kırgızlar) hakkında geçen ilk bilgilerdir. Fakat yukarıda gördüğümüz gibi, Kırgızlar'ın bir kısmı muhtemelen daha X. yüzyılda burada yerleşmişlerdir. Muhammed Haydar²⁹¹ eserinde, Kırgızlar ve Moğollar arasında herhangi bir etnografik fark görmüyor; Kırgızlar'ı sadece Moğol halkından ayrılmış bir boy olarak görmektedir. Muhammed Haydar bunların arasındaki düşmanlığın başlıca nedeni olarak, Moğollar'ın İslamiyet'i kabul etmelerine karşın, Kırgızlar'ın hala putperest olarak kalmalarını göstermektedir.

Kısa süre sonra Halil'e, vaktiyle babasıyla birlikte Maveräünnehr'de bulunan (bu dönemlerde Sait 13 veya 14 yaşında idi²⁹². Demek ki, tahminen 1490'da doğmuş olmalıdır) ve Özbek esaretinden kaçmış olan kardeşi Sait katılmıştır. Bir dönem o, Cetikent'teki amcasının yanında kalmış, fakat onun kötü idaresine kayıtsız kalamayarak ağabeyine kaçmıştır. Kardeşler, dört seneyi beraber geçirmişler ve bu müddet boyunca amcasına olan düşmanlıklarını açıkça göstermişlerdir. Onları uzlaştırmak için Moğolistan'a Mansur gelmişti. Mansur amcası ve yeğeni için bir görüşme düzenlemiş, fakat kısa zaman sonra tekrar iç savaşlar baş göstermiştir. Mahmud düşmanları tarafından o kadar sıkıştırılmış durumdaydı ki, Maveräünnehr'e dönerek Şeybanî'ye teslim olmayı tercih etmiştir. Mahmud 1508'de, Şeybanî'nin emri üzerine oğullarıyla birlikte Sır Derya kıyılarında öldürülmüştür. Bundan sonra Mansur, Almatı yani Verniy'in yakınında (diğer bir bilgiye göre savaş Çarın Çalak'ın yani Çarın'ın yakınında geçmiştir) kardeşleriyle savaşmış ve onları bozguna uğratmıştır. Halil Fergana'ya kaçmış ve orada bölgenin Özbek hakimi Canıbek'in emriyle öldürülmüştür. Sait, bir kaç ayını Narın yakınındaki ormanlarda geçirmiştir. Moğollar'ın anlayışına göre bu durumda olağanüstü hiçbir şey yoktu. Cesur askerlerin genç yaşlarında belli bir zamanı yalnızlık içinde, meskün yerlerden bir veya iki aylık

291 Muhammed Haydar, s. 148.

292 A.g.c., *Babur Name*, Leiden-Erskin'in tercümesi, s. 106.

mesafede çölde, dağlarda veya ormanlarda, öldürdüğü a v hayvanlarının etini yiyip, postunu giyerek yaşamaları methe layık görülürdü. Bu bölge, söz konusu dönemlerde Kaşgar'lı Ebu Bekr'in akınlarından çok ıstırap çekmekteydi. Sait istemeyerek, yoldaşlarının talebi üzerine Fergana'ya gitmiş ve oraya Mahmud'un ölümünden iki ay sonra, Halil'in ölümünden bir ay önce ulaşmıştır. Gittiği yerde esir düşmüş, fakat kaçmayı başararak selamete Kabil'e ulaşmıştır. Sait, aynı 1508 yılının sonunda Babür'ün hizmetine girmiştir²⁹³.

Yedisu'da, Ebu Bekr'in Emir Veli komutanlığındaki müfrezelerinin hareketleri o kadar başarılı olmuştur ki, Mansur ülkede tutunamayarak çekilmek zorunda kalmıştır. Üstelik çekilirken kendisiyle birlikte Kırğızlar'ı da Çalış'a (Karaşar'a) götürmüştür. Kırğızlar'ın büyük bir kısmı imha edilmiş, bazıları ise Moğolistan'a geri dönmeyi başarmıştır. Ebu Bekir onlara Isık Göl'ün güney tarafında göçüp konmalarına izin vermiştir²⁹⁴. Yedisu'nun kuzeyinde 924/1518'de ölmüş olan Kazak hanı Kasım hüküm sürmekteydi. Onun kışlık karargâhı, Karatal'da bulunuyordu. Yaklaşık 1510'da Kasım Han, Şeybanî'yi mağlup etmiş, 1512'de Talas'ı ve Sayram'ı ele geçirerek Taşkent çevresini yağmalamıştır. Muhammed Haydar'ın verdiği bilgilere göre, Kazak halkının sayısı söz konusu dönemlerde yaklaşık bir milyon civarındaydı. Babür'e göre, Kasım Han'ın yaklaşık 300.000 kadar askeri vardı. Sonbahar 1513'te Çu nehrinin kıyısında Kasım Han ile söz konusu dönemlerde Babür'ün hizmetinde bulunan Sait arasında bir görüşme gerçekleşmiştir. Kasım bu sıralarda 65 yaşın üstünde idi. Sait, Kasım Han tarafından büyük bir saygıyla kabul edilmiştir ki, göçebe şefin bu kabulünü hayatının sonuna kadar unutamamıştır²⁹⁵.

293 Muhammed Haydar, s. 125, 181-191, 222.

294 A.g.e., s. 125, 319-320.

295 A.g.e., s. 273-277; В. В. Вельяминов-Зернов (V. V. Velyaminov-Zernov), Исследования о Касимовских царях, 2. kısım, s. 150-167, 230-260.

1514'te Sait, Babür'ü terk ederek Kaşgar'ı zapt etmeye karar vermiştir. Sait bir avuç insanıyla (47.000 kişi) Yedisu'dan çıkarak ülkeyi istila etmiş (bu istila, muhtemelen Torugart boğazı üzerinden gerçekleşmiş olmalı) ve kudretli Ebu Bekir ile savaşa başlamıştır. Bu yelteniş çılgınca bir cesaret olmasına rağmen, hareket başarıyla sona ermiştir²⁹⁶. Kaşgar ve Yarkent'in Sait tarafından fethedilmesi Doğu Türkistan'da tam bir barışın iade edilmesiyle sonuçlanmıştır. 1516'da, Aksu ve Kuça arasında bulunan Arbat'ta Mansur ile Said arasında bir görüşme gerçekleşerek tam bir uzlaşma sağlanmıştır. Mansur, Turfan ve Karaşar'ın dolaysız hükümdarı ve bütün Doğu Türkistan'ın en yüksek hükümdarı olarak kalmıştır. Emil Hoca²⁹⁷ adlı diğer bir kardeşi; Üç Turfan'ı ve Aksu'yu almış, üçüncüleri olan Babaçak Sultan ise, Bay ve Kuça'yı almıştır. Böylece ticaret ilişkileri tekrar güven altına alınmıştır. Hami (Çin'dedir) ve Andican (Fergana'dadır) şehirleri arasındaki geniş sahada tüccarlardan hiçbir gümrük alınmıyordu²⁹⁸.

Kaşgar'a hakim olmakla birlikte Sait, Yedisu'nun güney kısmını da nüfuzu altına almıştır. Ebu Bekir ile yapılan savaşlarda Han'a büyük hizmetlerde bulunduğu için Kırgız Muhammed, kendi halkının başına geçirilmiştir. Said, henüz Mansur'la görüşmeden önce, düzenlediği aşırı ziyafetler sonucunda sağlığını bozmuş ve doktorların talebi üzerine bir yazı Moğolistan'da geçirmiştir. Sonbahar 1516'da Sait, tekrar Fergana Özbekleriyle savaşmak için Yedisu'ya gitmiştir. Çatır Göl'ün kıyısında kardeşi Babaçak ile bir görüşme yapmış, Arpa vadisinde Mansur dışındaki bütün kardeşler büyük bir ava çıkmışlar ve bütün kışı aralıksız ziyafetler içinde geçirmişlerdir. Sait seferinin asıl amacını nerdeyse tamamıyla unutmış gibi görünüyordu.

296 Muhammed Haydar, s. 304 ve sonrakiler.

297 İngilizce tercümesinde Aiman Khwaja olan ismin (bilindiği gibi, İslam elyazmalarında l ve n harfleri çok sık karıştırılır) herhalde böyle okunması daha doğrudur.

298 Muhammed Haydar, s. 126-127, 134, 343.

Bu arada Muhammed'in idaresi altındaki Kırgızlar, Türkistan, Taşkent ve Sayram'a devamlı akınlar yapmaktaydı. Muhammed, Türkistan'ın hakimi ve Şeybanı'nın yeğeni olan Abdullah'ı esir almış fakat sonra hediyeler vererek serbest bırakmıştır. Bu olay Muhammed, Kırgız ile Sait Han arasında savaşın doğmasına sebep olmuştur. Gerçi Muhammed Haydar, eserinin diğer bir yerinde²⁹⁹ Sait Han'ın, İslam topraklarını tahrip eden Muhammed'e karşı İslam'ın koruyucusu sıfatıyla çıktığını söylemektedir. Sonbahar 1517'de Sait Kaşgar'dan hareket etmiş, Emil Hoca ise Aksu'dan çıkarak Sarıg At Ahuri adlı dağ boğazı üzerinden ilerlemiştir. İki ordu Kafır Yarı adlı bir yerde buluşmuş, sonra Sait, Barskan vadisi üzerinden, Emil Hoca ise Cuuki vadisi üzerinden ilerlemişlerdir. Muhammed Kırgız'ın kampı Barskan ağzının yakınlarında bulunmaktaydı. Muhammed, ihanete uğramış ve kendi adamları tarafından teslim edilerek Doğu Türkistan'a götürülmüştür. Onun yıkları, koyun ve deve sürüleri askerlerin ganimeti olmuştur. Bütün esir Kırgızlar, özgür bırakılmışlardır. Han Kışın başına doğru Kaşgar'a dönmüştür³⁰⁰.

1522'de yeni bir sefer düzenlenmiştir. Muhammed Haydar bu defa da seferin nedeni olarak Han'ın, Kırgızlar'ın İslam bölgelerine yaptığı akınlarını durdurmak istediğini göstermektedir. Fakat aynı yerde seferin gerçek sebebini de belirtmektedir. Yani, Doğu Türkistan'ın otlakları Moğollar'ın yıkları ve diğer hayvan sürülerini beslemek için yetersizdi. Ordunun başında itibari olarak Han'ın on üç yaşındaki oğlu Raşid bulunuyordu (Abd'ü'r-Reşit'tir). Raşid'le birlikte, serbest bırakılmış ve tekrar Kırgızlar'ın başbuğu olarak tayin edilmiş olan Muhammed Kırgız da gönderilmiştir. Hakimiyetlerini sağlamlaştırmak için Moğollar, Koçkar³⁰¹ vadisinde daimi bir kamp kurmuşlardır. Kırgızlar, genel olarak Muhammed'e boyun eğmişler, fakat aralarından bazıları ülkenin en uzak köşelerine kaçmışlardır.

299 A.g.e., s. 134.

300 A.g.e., s. 341-351.

301 Kırgızca telâffuzu Koçkor, Özbekçesi Kuçkar'dır. -V. R.-

Han'ın bizzat kendisi kışın Koçkar'a gelmiş, Raşid ve Muhammed onun emri üzerine "Moğolistan'ın en uzak sınırlarına" kadar gitmişler ve dağılmış olan Kırgız boylarını bir araya getirmeyi başarmışlardır. Bundan sonra Han, oğlunun otoritesini desteklemek için, her sene kısa bir süreliğine Koçkar'a gelmeye başlamıştır. 1524'te Koçkar'da bulunan Han'ı, Kasım Han'ın yeğeni ve ikinci halefi (birinci halefi Kasım'ın oğlu Mumaş Han idi) Kuzey Yedisu'nun hükümdarı olan Kazak han'ı Tahir ziyaret etmiştir. Tahir, hem Özbekler hem Nogaylar (Mangıtlar) olmak üzere, gaddarlığından dolayı ondan nefret eden kendi tebaasına karşı, Moğollar'a yakınlaşmak istiyordu. Tahir'in, Moğol karargâhında gördüğü kabul, tahminlerin çok üstünde olmuş ve O, kız kardeşini Raşid'le evlendirmiştir.

Bundan sonra Muhammed Kırgız, tekrar Özbekler'le ilişkiler kurmakla suçlanmış ve Kaşgar'a gönderilerek orada Sayit Han'ın ölümüne kadar bulunmuştur. Ülkede düzeni koruma görevi, tarihçi Muhammed Haydar'a verilmişti. Muhammed Haydar'ın bütün çabaları, kendisinin de itiraf ettiği gibi beyhude idi, çünkü Kırgızlar'ın büyük kısmı Tahir'e katılmışlardı. 1525 yılı yaz mevsiminin sonuna doğru Han, Isık Göl'ün kıyısında bulunmuş, burada iken Kalmuklar'ın Moğolistan sınırlarına yaklaşmakta olduğu haberini almıştır. Daha önce, 1523/24 kış ayında, Raşid Kalmuklar'a karşı başarılı bir sefer düzenlemiş ve bunun için *gazi* lakabını almıştır. Şimdi Han, bütün ailesini Isık Göl'de bırakarak (muhtemelen yukarıda söz ettiğimiz adada) Kalmuklar'a yürümüş ve Isık Göl'den 10 günlük mesafede bulunan Kabikalar (veya Kabilkakla) yöresine kadar varmıştır. Burada iken, Taşkent hanı Suyunçuk'un ölüm haberi gelmiştir. Bu olay Han'a, Özbekler'e karşı tekrar savaş başlatma olanağını sunmuştu. Han, hızlı bir şekilde Isık Göl'e dönmüş, buradan hareket ederek Konur Ölen üzerinden Fergana'yı istila etmiş, fakat büyük başarı elde edemedi. Moğolistan'a, ailesinin bulunduğu Utluk'a dönmek zorunda kalmıştır. Bundan kısa süre sonra Han, Kaşgar'a dönmüştür.

Sonraki sene kışın, Tahir, Koçkar'a yakın bir yerde kamp kurunca Kırgızlar'ın yarısı hemen ona katılmıştır. Raşit Atbaşı'ya çekilmek zorunda kalmış, 1526 yılının başında da ona bizzat Han katılmıştır. Bu arada Kazaklar hiç engel görmeden Yedisu üzerinden Kaş ve Küngöz'e kadar ilerlemişlerdi. Koçkar ve Cumgal yakınlarında göçüp konan ve henüz Tahir'e katılamamış olan Kırgızlar'ın kalıntıları Moğollar tarafından Atbaşı'ya götürülmüşlerdir. Tahir'le görüşme yapmak için, onun Kaşgar'da oturan üvey annesi (aynı zamanda Yunus Han'ın kızı) gönderilmiştir. Ne var ki, görüşmelerin sonuçları hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Sait Han Aksay'da iken Kazak ve Kırgızlar'ın aralarının açıldığı haberini almıştır. Hemen onlara doğru yürüyerek Ak Kuyaş'a kadar gelmiş ve buradan da Arışlar'a geçmiştir. Yolda, Kırgızlar tarafından öldürülmüş olan Kuça'lı Babaçak'ın askerlerinin cesetlerine rastlamışlardır. Muhtemelen Moğollar bu olaydan etkilenecek Yedisu'yu soymaya karar vermişler ve Kırgızlar'ın 100.000 koyununu kaçırmakla yetinmişlerdir. Bundan dolayı söz konusu sefer halk arasında "Koy Çeriki" (koyun seferi) adını almıştır. İlkbahar 1527'de Tahir Atbaşı'ya gelmiş ve orada bırakılmış Moğol yılkıları ile birlikte bütün Kırgızlar'ı da beraberinde götürmüştür³⁰².

Moğollar'ın geri çekilmesinden sonra Yedisu, Kazaklar'ın ve Kırgızlar'ın elinde kalmıştır. İki halk arasındaki mutabakat pek uzun sürmemiştir. Daha 1526 yılında Tahir, erkek kardeşi Abdü'l-Kasım'ı öldürdüğü için bütün Kazaklar tarafından terk edilmişken, Kırgızlar O'na sadık kalmışlardır. 1529'da Tahir'i tekrar 20.000 veya 30.000 Kazak'ın başında görüyoruz. Tahir'in ölüm tarihi meçhuldür. Muhammed Haydar'a göre o feci bir vaziyette ölmüştür. Muhammed Haydar Tahir'in halefi olarak kardeşi Buydaş'ı gösteriyorsa³⁰³ da,

302 Muhammed Haydar, s. 367-379; В. В. Вельяминов-Зернов (V. V. Velyaminov-Zernov), Исследование о Касимовских царях, 2. kısım, s. 192-202.

303 Muhammed Haydar, s. 273, 379, 388; В. В. Вельяминов-Зернов (V. V. Velyaminov-Zernov), Исследование о Касимовских царях, 2. kısım, s. 201, 219.

onun ölümünden sonra, bütün Kazak halkını tek hakimiyeti altında bulunduran bir hanın mevcut olması hemen hemen muhaldir.

Moğollar'ın Yedisu'daki hakimiyeti, Said'in halefi Raşid zamanında (1533-1565-66)³⁰⁴ kısa bir müddet için yeniden sağlanmıştır. Raşit, ortak düşmana karşı mücadele etmek için, Taşkent'e yaptıkları akınları yüzünden Kazaklar'la arası açılan Maveräünnehir Özbekleri'yle ittifak yapmıştır. Bunun dışında Kazaklar'a, kuzeybatıdan Mangıtlar (Nogaylar) saldırmışlardır. H. 944 (1537 veya 1538)'te Raşid, Kazaklar'a ağır bir darbe indirmiştir. Bu savaşta Kazak Han'ı Tugum (Tahir'in kardeşi) ve onunla birlikte 37 sultan can vermiştir. Bu savaşın sonucunda, çok uzak ülkelerde Kazak halkının tamamı ile imha edildiği söylentileri yayılmıştı. Said'in örneğiyle Raşid de, Yedisu'da oğlu Abdül-Latif'i bırakmıştır. Moğollar, Özbekler'le sıkı bir ittifak içinde hareket etmeye devam etmişlerdir. 951/1544-45'te Isık Göl kıyılarında Raşit ile Taşkent Han'ı Nevruz Ahmed (Barak) arasında bir görüşme yapılmıştır. Buna rağmen Kazaklar, Yedisu'daki hâkimiyetlerini geri almayı başarmışlardır. Abdül-Latif henüz babası hayatta iken Kasım'ın oğlu, Kazak ve Kırgız Han'ı Hakk Nazar ile yapılan savaşta hayatını kaybetmiştir. Jenkinson'un verdiği bilgilere göre, yaklaşık 1558'de Kazaklar tekrar Taşkent'i, Kırgızlar da Kaşgar'ı tehdit ediyorlardı. İki halkın bu hareketleri Çin ve Batı Asya arasında yapılan kara ticaret ilişkilerine tamamıyla son vermiştir³⁰⁵.

304 Barthold'un düzeltilmesi (ПКСО, 1900'de yayınlanmıştır); "Tarih-i Haydarî'ye göre Raşid H. 9787/1570-71'de ölmüştür. Yerine oğlu Abdül-Lâtif geçmiş, 29 yaşında Hakk Nazar ile yaptığı savaşta hayatını kaybetmiştir (ölüm tarihi verilmemiştir)".-

305 Muhammed Haydar, s. 146, 273; В. В. Вельяминов-Зернов (V. V. Velyaminov-Zernov), Исследование о Касимовских царях, 2. kısım, s. 220, 274, 330-333. Omarî, Katımer'in tercümesinden alıntılar, s. 228. Abdu'r-Razzak, Katımer'in Tercümesi, s. 487.

8

Kalmuklar³⁰⁶

XVI. yüzyılın ikinci yarısı, yani Moğol hakimiyetinin kesin düşüşünden sonraki Yedisu hakkında hemen hemen hiçbir bilgiye sahip değiliz. Bazı ilgi çekici bilgileri H. 990/1582’de yazılmış ve bugüne kadar kimse tarafından incelenmemiş, bildiğimiz kadarıyla tek elyazmasıyla muhafaza edilmiş olan Seyfi’nin Türkçe eserinden elde etmekteyiz. Bu elyazma, Leiden Üniversitesi kütüphanesinde bulunmaktadır³⁰⁷. Seyfi’nin verdiği bilgilere göre, Kalmuklar bu sıralarda Orta Asya’da başarı üstüne başarı elde etmekteydiler. Seyfi, Kalmuk reisinin adını Altan Han olarak vermektedir. Bununla muhtemelen, söz konusu dönemlerde Orta Asya’nın doğu kısmında büyük bir devlet kurmuş ve 1552’de Oyratlar’ı hakimiyetine bağlamış olan Tumet uruğunun güçlü hükümdarı³⁰⁸ kast edilmiş olsa gerek. Şigay’ın oğlu ve Tahir’in yeğeni olan Kazak hanı Tevekkel³⁰⁹ Kalmuklar’a bir akın düzenlemiş ve bunun sonucunda Kazak ülkesi, putperestlerin yıkıcı

306 Ана каунаклар: Бичурин (Biçurin), Историческое обозрение; Ренат (Renat), Карта; Унковский (Unkovskiy), Посольство; Позднеев (Pozdneevev), К истории Зюнгарских Калмыков; Howorth, *History of the Mongols*, I. cilt. XVI. yüzyılın ikinci yarısı ve XVII. yüzyıl Yedisu tarihi neredeyse incelenmemiş durumdadır. XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın ilk yarısı belli bir derecede Kaşgar kaynaklarında yansıtılmıştır. Bu bilgilerin bazıları Kazak ve Kırgızlar’a ait olup Ч. Ч. Валиханов (Ç. Ç. Velihanov) tarafından elde edilmiştir (Сочинения, s. 79 ve sonrakiler). Aynı zamanda Салахетдинова (Salahetdinova)’nın tercüme ettiği Muhammed Sadık Kaşgarî’ye bakınız. Kalmuklar’ın tarihi üzerine Çince kaynaklardan alıntılar için bakınız: Pelliot, *Notes Critiques*; Kırgız tarihiyle ilgili Cungar devletinin komutanlarının son seferleri hakkındaki materyaller bülteni için bakınız: Ромодин-Кондратьев (Romodin-Kondratyev), Опыт сопоставления сведений, s. 128-132; Karşılaştırınız: Петров (Petrov), Очерки, s. 55-67. -V. R.-

307 №: 917 elyazması, s. 12, 14-16, 21-23. Seyfi’nin eserinden alınan parçalar, Abdü’l-Kerim Buharî’nin eserinin tercümesine ek olarak Schefer tarafından Fransızca tercüme edilmiş ve yayınlanmıştır. -Karşılaştırınız: Kahle, *Islamische Quelle*. -V. M.-

308 Howorth, *History of the Mongols*, I. cilt, s. 418.

309 В. В. Вельяминов-Зернов (V. V. Velyaminov-Zernov)’un Исследования о Касимовских царях, 2. kısım, s. 367.

istilasına maruz kalmıştır. Tevekkel, Nevruz Ahmed'in han olarak bulunduğu Taşkent'e (1556'da ölm.) kaçmıştı. Tevekkel O'na düşmanlara karşı ittifak yapmayı teklif etmiş, fakat Nevruz Ahmed, ikisi gibi on tane sultan bile olsa Kalmuklar'ın üstünden gelemeyeceklerini bildirmiştir.

Bundan sonra müellif, Kırgız ve Kazaklar'ın kısa bir tasvirini yapmaktadır. Ona göre Kırgızlar, "Moğollar'la akrabadırlar. Sultanları yoktur yalnızca *kaşka* diye adlandırdıkları bekleri vardır. Onlar ne kâfir ne de Müslüman'dırlar. Geçitleri bulunan yalçın dağlarda yaşarlar ve eğer her hangi bir hükümdar onlara karşı sefer düzenlerse, ailelerini dağların derinliklerine gönderirler ve kendileri kimse-nin geçememesi için sözünü ettiğimiz boğazları işgal ederler. *Yada* taşıni kullanarak³¹⁰, gelmekte olan orduya karşı kar yağdırırlar ve öyle bir soğuk yaratırlar ki, askerler ne kollarıyla ne de ayaklarıyla hareket edebilirler. Bundan sonra taarruza geçerek düşmanı darma-dağın ederler. Ölülerini gömmezler, fakat tabuta koyup yüksek ağaçlarda bırakırlar. Ölünün kemikleri çürüyüp dağılıncaya kadar orada kalır³¹¹. Kırgızlar'ın komşuları Kazaklar'dır. Onlar 200.000 aileden ibarettir. Onlar Müslüman olup İmam Azam (Ebu Hanife) mezhebi-ne bağlıdırlar. Kazaklar'ın koyunları ve develeri çoktur. Evleri, arabalar üzerindedir. Kaftanları koyun yününden yapılır, çeşitli renge boyadıkları için atlas kaftanlara benzerler. Bunlar Buhara'ya ihrac edilir ve orada atlasla aynı fiyata satıcı bulurlar ki bu derece güzel ve incedir. Aynı tür yünden yağmurluklar yapılır. Yün tamamıyla su geçirmezdir. Bu özellik, koyunların yediği, orada yetişen bazı bitkilerin özelliklerinden kaynaklanmaktadır.

1594'te Tevekkel Moskova'ya bir elçi göndererek uyrukluğuna geçmek için Çar Feodor'a başvurmuştur. Bu elçilik heyetiyle ilgili kayıtlarda han, "Kazak ve Kalmuk Çarı" olarak adlandırmıştır. Bu

310 Türk inançlarına göre, bu taşla kar, yağmur ve fırtına yağdırılabilir.

311 Bu bilgileri yazar herhalde kitap kaynaklarından elde etmiş olup (bakınız: Отчет о посздке в Среднюю Азию, s. 111) bu dönemdeki Kırgızlar'la hiç ilgisi yoktur.

durumdan O'na bazı Kalmuk boylarının da tabi durumda olduğu anlaşılmaktadır³¹². Tevekkel Han, öldüğü 1598 yılında Türkistan ve Taşkent'i ele geçirmiş³¹³ ve bu şehirler 1723'e kadar Kazaklar'ın hakimiyeti altında kalmıştır. V. V. Velyaminov-Zernov'un fikrine göre, Kazak halkının üç Orda'ya bölünmesi bu olayla ilgilidir³¹⁴. XVII. yüzyılda Türkistan ve Taşkent, Kazak kudretinin merkezi idi. Fakat Kazaklar, Kalmuklar tarafından yavaş yavaş Yedisu'dan sürülmüş durumdaydılar. Kalmuklar, XVII. yüzyılın başında Harezmi'yi istila etmişler³¹⁵ ve artık İdil kıyılarına kadar ulaşmışlardı³¹⁶. Yaklaşık bu dönemlerde, Çoros hanı Hara Hula bütün Oyrat birliğini hükmü altına almak için uğraşmaktaydı. Ulus beylerinin (Tayçi) şiddetli mukavemetlerine rağmen o, hayatının sonuna doğru amacına ulaşmıştır. 1634'te oğlu Batur, Hun Tayçi ünvanını alarak halefi olmuştur. Batur'un zamanında Oyrat veya Cungar ("sol kanat" demektir) devleti belli bir düzene kavuşmuştu. 1640'ta bir Kurultay toplanmış, bu kurultaya Rusya topraklarına çekilip gitmiş olan Kalmuk hakimleri bile katılmışlardır³¹⁷. Burada Kalmuklar'ın meşhur "Bozkır Kanunu" ilan edilmiştir. Hun Tayçi'nin kendi göçebe konağı ilk başta Zaysan Gölü'nün biraz yukarısında, yaklaşık Yukarı İrtiş'in yakınlarında bulunmaktaydı³¹⁸. Batur, Tevekkel'in kardeşi ve halefi, Kazak hanı İşim'e karşı devamlı harp yapmıştır³¹⁹.

312 В. В. Вельяминов-Зернов (V. V. Velyaminov-Zernov)'un Исследование о Касимовских царях, 2. kısım, s. 104.

313 A.g.e., s. 345 ve sonrakiler.

314 A.g.e., s. 382 ve sonrakiler. -Eski Rus kaynaklarında birleşmiş Kazak boyları için kullanılan "Orda" terimi, artık günümüzde kullanılmamaktadır. Bunun yerine Kazakça *cüz* terimi kabul edilmiş durumdadır. -V. R.-

315 Аулгази (Ebulgazi), Родословная тюрков, Demasions'un yayını, II. cilt, s. 296.

316 Веселовский (Veselovskiy), Первые Калмыки на пути к Волге, s. 369.

317 Бичурин (Biçurin), Историческое обозрение, s. 50, 62.

318 Спафарий (Spafariy), Путешествие, s. 19.

319 В. В. Вельяминов-Зернов (V. V. Velyaminov-Zernov)'un Исследование о Касимовских царях, 2. kısım, s. 378-379.

Batur 1653'te ölmüş, ölümüyle birlikte Oyrat ittifakındaki birlik ve beraberlik de gevsemeye başlamıştır. Rus kaynakları, Batur'un halefi olarak oğlu Senge'yi göstermektedir. Fakat Prof. Pozdnev'in³²⁰ incelemelerine göre, Senge "hiçbir zaman babası gibi Oyrat birliğinin hakimi olmamıştır. Batur Hun Tayçı'nın ölümünden altı veya yedi sene sonra sadece Zyungar uruklarının³²¹ hakimi olduğunu düşünebiliriz. Fakat onun ehemmiyeti hiçbir zaman bunun üzerine çıkmamıştır". Senge ile aynı zamanda birkaç hükümdar da Hun Tayçı ünvanını taşımaktaydı. Batur'un büyük oğlu Setsen Han Yukarı İrtiş'ta bulunmaktaydı.

1671'de³²² Senge öldürülmüştür. Tibet'ten erkek kardeşi Galdan Boşoktu Han gelmiş ve kısa süre sonra kardeşi Setsen Han'a karşı savaşa başlamıştır. 1676'da Setsen Han, Talka geçidi ile Seyram Gölü'nün yanında mağlup edilince Galdan'a boyun eğmek zorunda kalmıştır. Selefleri gibi Galdan da Kazak ve Kırgızlarla savaşmıştır. Galdan, 1681 ve 1683 yıllarında Seyram'a sefer yapmış, 1683, 1684, 1685 yıllarında Kırgızlar'a ve Ferganalılar'a sefer düzenlemiştir. 1864'te Seyram ele geçirilmiş ve başbuğları Rabtan³²³ tarafından tahrip edilmiştir. Bildiğimiz kadarıyla bu zamandan itibaren, Yedisu'daki Kalmuk hâkimiyetine karşı kimse itirazda bulunmamıştır. Kalmuklar'ın Kazaklar'a, Moğollar'a ve Çinliler'e karşı yaptıkları aralıksız savaşları Yedisu ile ilgili değildir. Kalmuk Hun Tayçılarından ilk olarak işte bu Galdan, bazen kışı İrtiş kıyısında geçirmesine rağmen, esas itibarıyla İli vadisinde göçüp konmuştur. Muhtemelen bu zamandan başlayıp şimdiki İli ve Kurkara Usu yöreleri, Hun Tayçı'nın özel yurdu sayılmaya başlamıştır³²⁴. Unkovski'y'in verdiği

320 К истории Зюнгарских Калмыков, s. 245.

321 Yani Cungar, Oyrat boyları.

322 Prof. Позднесев (Pozdncev)'e göre böyledir (К истории Зюнгарских Калмыков, s. 247).

323 А.г.е., s. 248-250.

324 Бичурин (Biçurin), Историческое обозрение, s. 135.

bilgilere göre³²⁵, Türk halklarından sadece Burutlar (yani Kırgızlar) daha XVIII. yüzyılda Isık Göl yakınlarında göçüp konmaktaydı.

Devletinde tek hakimiyeti sağlamak için Galdan akrabalarını takip etmiştir. 1678’de, bunlardan biri olan Galdan’ın yeğeni Tsevan Rabtan Turfan’a kaçmayı başarmıştı. 1688’de Galdan Moğolistan’a sefer düzenlediği sıralarda, (aynı veya sonraki sene) Tsevan Rabtan memleketine dönmüş ve Borotala vadisinde yerleşerek buradan git gide bütün ülkeyi hakimiyeti altına almıştır³²⁶. Galdan, bundan sonra devletine dönmemiştir. Onun Moğolistan’daki savaş faaliyetleri çok başarısız olunca 1697’de intihar etmiştir³²⁷. Galdan’ın ölümünden sonra Tsevan Rabtan devletin tek hakimi durumuna yükselmiş, kısa süre sonra Çinliler için, tıpkı amcası gibi tehlikeli bir düşman haline gelmiştir. Çin ile olan zahiri barış 1714’e kadar, yani Tsevan Rabtan’ın Hami’yi yağmalayarak savaş hareketlerine geçmesine kadar muhafaza edilmiştir³²⁸. Aynı 1714 yılında, İmparator Kansi Çin’de bir ferman çıkarmış ve bu fermanla Tsevan Rabtan’ın suçlarını birer birer sayarak Hun Tayçi’den Cungar beylerinden gasp ettiği hak ve topraklarını geri vermesini talep etmiştir. Bu amaçla Cungar beylerini ve aynı zamanda Çin hükümetinin vekillerini de milli meclise çağırmıştır. Söz açılmışken, “Alak Dağı’nın (Aladağı) yanındaki göçebe konaklar” Hoytlara verilmesi gerekiyordu. Hun Tayçi’nin kendisine gelince, ona “İrtiş boyundaki şâdece bir köşe” bırakılmıştır. Tabi olarak, Tsevan Rabtan bu tür talepleri kabul edemezdi ve savaşa başlamak zorundaydı. Çinliler, Kalmuk devletinin zayıf taraflarını ve onlara Kazaklar’dan, Burutlar’dan gelecek olan daimî tehlikeleri de çok iyi biliyorlardı. Bundan dolayı Kalmuklar’ın, bu halkların topraklarıyla sınır bölgelerde büyük askeri kuvvetler bulundurmaları gerekiyordu. Çin elçileri, merkeze gönderdikleri raporlarında,

325 Посольство, s. 193.

326 Позднеев (Pozdneev), К истории Зюнгарских Калмыков, s. 251-253.

327 Бичурин (Bichurin), Историческое обозрение, s. 87.

328 A.g.e., s. 90.

Kalmuklar'ın Çin'den gelecek olan istilayı tahmin ederek İli nehri boyunca aşağıya doğru göç etmekte olduklarını kaydetmişlerdir³²⁹.

Rus hükümeti, Kalmuklar'ın bu ağır hal ve şartlarından istifade ederek Rusya uyruğuna geçirmek için ikna etmek istiyordu. 1719'da Kozaçıklar'ın reisi İvan Çeredov, Kalmuklar'a böyle bir teklifle gelmişti³³⁰. Daha önceleri 1717'de, Muzart'ın yakınındaki Harkir nehrinin kıyısında bulunan Tsevan Raktan'ı, Tobol asilzadesi Velyanov ziyaret etmişti. Velyanov, Hun Tayçı'nın yanından ancak sonraki sene, Talka dağının eteğinde bulunan Horgos'un yakınındaki mutat kışlık karargâhında ayrılmıştır³³¹. Fakat Yüzbaşı Unkovskiy'in elçilik heyeti hakkında daha detaylı bilgilere sahibiz. Unkovskiy, Kasım 1722'de, Çarın'ın birkaç verst doğusunda İli'nin güney tarafında bulunan Hun Tayçı'nın karargâhını ziyaret etmişti. Hun Tayçı'nın ordasıyla birlikte bir yerden diğer yere göç ederek Tüp, Cargalan nehirlerine kadar gezmiş ve bu şekilde Kalmuk hükümdarının sarayında Eylül 1723'e kadar kalmıştır. Bu elçilik heyeti siyasi neticeler elde edememiştir. Zaten imparator Kansı'nın ölümünden sonra (1722) Çin tarafından gelen tehlike de azalmıştı. Üstelik Kalmuklar 1723'te Kazaklar'ı büyük bir mağlubiyete uğratarak Seyram'ı, Taşkent'i ve Türkistan'ı ele geçirmişlerdir³³².

Unkovskiy'e göre Kalmuklar, 100.000 kadar asker toplayabilirdi. Tebaası arasında büyük nüfuza sahip olan Hun Tayçı, zaysanların yani boy başbuğlarının fikirlerini almadan hiçbir işe girişmezdi. Bunlardan en önemlisi Hun Tayçı'nın amcazadesi Tseren Dunduk olup, Lepsa ve Karatal nehirlerinin kıyılarında göçüp konmaktaydı. Bundan otuz sene önceleri, Kalmuklar'da sürülmüş tarlalar hiç yoktu. Şimdi sadece Buharalı esirler (Sartlar) değil, birçok Kalmuk da tarımla uğraşmaya başlamış ve sürülmüş tarlaların sayısı devamlı

329 Макшеев (Мақшеев), Карта Рената, s. 260-263.

330 A.g.c., s. 111.

331 Ренат (Ренат), Карта, s. 11.

332 Макшеев (Мақшеев), Карта Рената, s. 193; Левшин (Левшин), Описание, 2. kısım, s. 69.

artmakta idi. Sartlar'ın, Horgos'un ağzına yakın bir yerde küçük bir şehirleri vardı. Kalmuklar, Ruslar'la, Çinliler'le (barış zamanlarında), Tangutlar, Hindistan ve Maverâünnehr ile ticaret yapmaktaydılar³³³.

Kalmuklar'ın askerî ve kültürel başarılarına, 1715/16 kış mevsiminde muhafız alayıyla birlikte Kalmuklar tarafından esir alınan Renat adlı İsveçli erbaş çok yardım etmiştir. Renat'ın alayı 1715'te İrtiş'in yukarılarına gönderilen Buchholz'un araştırma gezisi için tahsis edilmişti. Renat, Kalmuk ülkesinde 1733'e kadar kalmış ve onlara top dökme sanatını, bazı zanaat mesleklerini öğretmiş, hatta matbaa bile kurmuştur³³⁴. Vatanına döndükten sonra hazırladığı Cungarya adlı haritasında³³⁵ göçebelerin karargâhları ayrıntılı bir şekilde işaret edilmiştir. Bu karargâhlar tahmin edildiği gibi, genel olarak dağların eteklerinde, nehirlerin yukarı mecraları boyunca yerleşmiş bulunuyorlardı. Yedisu'da bulunan karargâhlar şöyle idi: 1) Yedisu Aladağları ve Balhaş'a dökülen nehirler boyunca; 2) Altın Emel ve Koybın arasında; İli'nin kuzeyinde, Kök Tal ve Kök Terek arasında; 3) Kegen'in kuzey kıyıları boyunca ve Çarın'dan doğuya doğru, Ketmen dağlarının kuzey yamacı boyunca; 4) Yukarı Çilik ve kolları etrafında; 5) Tüp nehri boyunca, Isık Göl'ün güney kıyısında, gölün batı ucu ve kuzey kıyısındaki Koysu ve Aksu nehirleri arasında; 6) Büyük Kebin vadisinde³³⁶ ve Karagatay'a kadar Çu nehrine dökülen ırmakların yukarılarında. Renat Hun Tayçı'nın baş karargâhını, Talka dağ boğazının güney doğusunda, şimdiki Kulca'nın yanında yerleştirmektedir.

Tsevan Rabtan'dan sonra yerine oğlu Galdan Tseren geçmiştir (1727-1745). Galdan Tseren de doğuda Çinliler ile savaşmış ve 1739'da yapılan bir barış sonucunda nerdeyse topraklarının yarısını

333 Макшеев (Makşeev), Карта Рената, s. 30, 194-196

334 Ренат (Renat), Карта, s. 5.

335 -Gerçekte ise, bu harita Renat tarafından götürülmüş Kalmuk haritası idi-V.R.-

336 -Çong Kemin, modern Rus haritalarında Çonkemin'dir. -V. R.-

kaybetmiştir³³⁷. Fakat bundan sonra batıda, resmen Rusya tebaası sayılan Kazaklar'ı, fiili olarak kendi hâkimiyetine bağlamayı başarmıştır³³⁸. Kazak davası yüzünden ona birkaç Rus elçisi gönderilmiştir. Bunlardan biri olan Binbaşı Ugryumov (1732-1733) Nisan ve Mayıs aylarında Kociger'den İli'nin aşağılarına doğru, Mayıs'ın sonu ve bütün yaz ayları Temerlik, Kegen, Karkara ve Tekesu boyunca, Eylül ve bütün kış, Mart'ın son günlerine kadar İli nehri boyunca Galdan Tseren ile birlikte göçebe hayatı yaşamıştır. Ugryumov'a göre: "Önce aşağıya, sonra yukarıya ki, Kociger'den başlayan bu gelenek Mayıs'a kadar bu şekilde devam etmektedir"³³⁹.

Galdan Tseren'den sonra, oğlu Tsevan Dorçi (1745-1750) hüküm sürmüştür. O erkek kardeşi Lama Dorçi tarafından öldürülmüştür. Bundan sonra Kalmuk devletinde karışıklıklar dönemi başlamış ve bu durumdan Galdan Tseren'in yeğeni Amursana istifade ederek yükselmiştir. Amursana, Kazaklar'ın yardımıyla Emil ve Yukarı İrtiş kıyılarını ele geçirmişti. Daha sonra düşmanlarına karşı Çinliler'den yardım isteyerek 1754'te onlara teslim olmuştur. 1755'te batıya, kalabalık iki Çin ordusu gönderilmiştir. Bunlar üç ay içinde nerdeyse hiç kan kaybetmeden bütün Kalmuk devletini ele geçirmişlerdir. Aynı sene Amursana'nın ayaklanması meydana gelmiş fakat bu ayaklanma sonraki sene Çinliler tarafından bastırılmıştır. Amursana Kazaklar'a sığınmıştır. 1757'de Amursana kısa bir süre tekrar İli kıyılarında gözükmüş fakat Kazak hanı Ablay'ın, onu Çinliler'e teslim etmek istediğini öğrenince yine kaçmak zorunda kalmıştır. Amursana bu defa Rus topraklarına sığınmak suretiyle canını kurtarabilmişti. Fakat aynı yıl yani 1757'de çiçek hastalığından ölmüştür.

337 Бичурин (Вичурин), Историческое обозрение, s. 101.

338 Левшин (Levşin), Описание, II. kısım, s. 145-147. -Galdan Tseren'in hâkimiyet döneminde, Kalmuklar Tanrı Dağları'nın dağlık bölgelerine ve Badahşan'a sefer düzenlemişlerdir. 1732'de Ketmen Tepe'ye yapılan sefer için bakınız: Потанин (Potanin), О караванной торговле, s. 24-25; Badahşan hakiminin oğlunun rehine olarak, İli nehrinin boyunda yer alan Galdan Tseren'in karargâhına götürülüşü hakkında bakınız: *Tarih-i Badahşan*, s. 206-21a. - V. R.-

339 Унковский (Unkovskiy), Посольство, s. 234.

Orta Asya'daki son göçebe imparatorluk da bu şekilde şona ermiştir. 1758'de Çinliler ülkeye tekrar bir ordu göndermişler ve bu ordu korkunç bir Kalmuk katliamı gerçekleştirmiştir³⁴⁰.

Bilindiği gibi, Cungar devleti yıkıldıktan sonra Kazak ve Kırgızlar Yedisu'ya dönmüşler ve burada bir müddet, sözde Çin tebaaları olarak varlığını sürdürmüşlerdir. Çin istihkâm hatları, yaklaşık şimdiki Rus ve Çin toprakları arasındaki sınırlara denk gelmekteydi. Ülkede Rus hâkimiyeti yerleşinceye kadar Kazak ve Kırgızlar fiili olarak bağımsız durumdaydı.

340 Бичурин (Biçurin), Историческое обозрение, s. 109-125. -Vey Yuan'ın, 1757'de Çin hükümeti tarafından düzenlenen sefer ve Kalmuk halkının mukadderatı hakkında bilgiler için Думан (Duman)'ın kitabındaki Аграрная политика adlı bölüme bakınız, s. 72-73.- V. R.-

Kronolojik Rehber

M.Ö. II. yüzyıl. Yedisu'nun Vusunlar tarafından zaptı. Se kavmi güneye çekiliyor.

Yaklaşık m. ö. 105 yılı. Çinliler'in Vusunlar'a elçilik heyeti göndermeleri.

Yaklaşık m. ö. 51 yılı. Vusun topraklarının iki devlete ayrılması.

M. M.Ö. 11 yılı. Vusunlar'ın bir kısmının Kuzeybatıya çekilmeleri.

M. Ö. 1 yılı. Vusun Kralı İçimi'nin Çin başkentini ziyareti.

V. yüzyılın başı. Vusunlar'ın Juan Juanlar tarafından Yedisu'nun ovalık kısmından sürülüşü.

425. Vusunlar'ın Çin'e elçi göndermeleri.

436. Çinliler'in Vusunlar'a elçi göndermeleri.

VI. yüzyıl. Yedisu'nun Türkler tarafından ele geçirilmesi.

581. Türk İmparatorluğu'nun iki devlete ayrılması.

VII. yüzyıl. Syuan Tszan'ın seyahati. Yedisu'nun tarım kültürü hakkında en eski bilgiler.

657. Yedisu'nun Çinliler'e boyun eğmesi.

Yaklaşık 740. Batı Göktürk Devleti'nin yıkılışı.

748. Suyab'ın Çinliler tarafından tahrip edilmesi.

751. Çinliler'in Talas yakınında mağlup edilmesi.

766. Suyab'ın Karluklar tarafından işgal edilmesi.

Yaklaşık 940 yılı. Çu vadisinin Karahanlılar tarafından fethedilmesi.

960. Yedisu Türkler'i tarafından İslamiyet'in kabul edilmesi.

992. Buğra Han Harun'un ölümü.

1017-1018. Doğu göçebelerinin Yedisu'yu istilası.

1025. Tugan Han'ın Yedisu'dan sürülmesi.

1031-32. Kadir Han Yusuf'un ölümü. Arslan Han Süleyman.

- 1043.** Kırgız = Kazak bozkırlarındaki göçebeler tarafından İslamiyet'in kabul edilmesi.
- 1056.** Arslan Han'ın tahttan indirilmesi.
- 1057-58.** Buğra Han Muhammed'in ölümü.
- 1059-1074-75.** Tuğrul Kara Han Yusuf
- 1069.** İlk Türkçe eser olan *Kutadgu Bilig'in* yazılması.
- 1074-75-1102-03.** Buğra Han Harun
- 1090.** Atbaş'ın Kaşgarlılar tarafından yağmalanması
- 1102.** Kadir Han Cibrail'in mağlubiyeti ve ölümü.
- 1125.** Kara Kıtaylar'ın batıya göç etmeleri.
- Yaklaşık 1130.** Kara Kıtaylar'ın Doğu Türkistan'daki mağlubiyeti.
- 1137.** Kara Kıtaylar'ın Hocent zaferi
- 1141.** Katvan mağlubiyeti.
- 1142.** İlk Gurhan'ın ölümü.
- 1179-1190.** Patrik III. İlya; Kaşgar ve Yedisu'daki Nasturi metropolitliği.
- 1208-09.** Küçlük'ün Yedisu'ya gelişi.
- 1210.** Kara Kıtaylar'ın Özkent ve Talas'ta yenilmesi.
- 1211.** Kuzey Yedisu'nun Moğollar'a boyun eğmesi.
- 1212.** Gurhan'ın tahttan indirilmesi, Küçlük'ün tahta çıkması.
- 1218.** Yedisu'nun Moğollar tarafından ele geçirilmesi.
- 1219.** Yelyuy Çu-T'say'ın seyahati.
- 1220.** Vu-Gu-sun'un seyahati.
- 1221-1223.** Çan Çun'un seyahati
- 1227.** Cengiz Han'ın ölümü.
- 1229-1241.** Ugedey.
- 1229.** Ebu Yakub Yusuf Sekkakî'nin öldürülmesi.
- 1242.** Çağatay'ın ölümü.
- 1242-1246.** Kara Hüleğu.

1246-1248. Güyük.

1246-1251. Yesu Munke.

1246. Plano Karpini'nin seyahati.

1248. Batu Han Yedisu'da.

1251-1259. Monke.

1251. Çağatay Ulusu'nun darmadağın edilmesi.

1251-1260. Ergene'nin idaresi.

1253. Rubruk'un seyahati.

1254-55. Hülegu'nun seferi.

1255. Hayton'un seyahati.

1259. Çan De'nin elçilik heyeti.

1260. Kubilay ve Arık Boğa'nın seçilmesi.

1260-1265-66. Algu.

1260. Bakan Habaş Amid'in ölümü.

1262. Algu'yun Seyram gölünün yanındaki zaferi.

1263. Algu'nun İli vadisindeki mağlubiyeti.

1264. Arık Boğa'nın geri çekilmesi.

1266. Mübarek Şahın seçilmesi. Barak'ın gelişi; Mübarek Şah'ın yenilmesi ve tahttan indirilmesi.

1268. Kaydu'nun Sır Derya'da Barak üzerindeki zaferi.

1269. Talas Kurultayı.

1271. Barak'ın ölümü.

1282. Çağatay topraklarında asayişin yeniden sağlanması.

1301. Kaydu'nun ölümü.

1303. Çapar'ın han ilan edilmesi. Bayan'ın Bağdat elçiliği.

1304. Moğol devletlerinin federasyon plânı.

1305. Çapar ve Tuva arasındaki savaş.

1306-07. Tuva'nın ölümü.

1308. Kuncék'in ölümü.

1308-09. Taliku.

1310-1318. Esen Boğa.

1315. Esen Boğa ile Özbek arasındaki yakınlaşma.

1318-1326. Kebek.

1326. İlçigiday; Orta Asya'da katolik propogandasının başarıları.
Durra Timur.

1326-1334. Tarmaşirin.

1333. İbn Batuta'nın seyahati.

1334. Bozan.

1334-1338. Cenkşi. Almalık'taki katolik misyonerleri.

1338-1339. Yedisu'da veba salgını.

1339. Hristyanlar'ın takibata uğraması.

1334. Maveräünnehr'de Çağatay Hanları'nın hakimiyetinin ortadan kaldırılması.

1348-1362-63. Tuğluk Timur.

1360. Tuğluk Timur'un Maveräünnehr'e boyun eğdirmesi.

1370-71. Timur Koçkor'a kadar olan topraklarda ilerlemesi.

1375. Timur'un Yedisu seferi.

1376. Timur'un yeni seferi; Kamerü'd-Din'in mağlup edilmesi.

1377. Timur'un yeni seferi; Kamerü'd-Din'in Boom boğazında mağlubiyeti.

1383. Türk Emirleri'nin taarruzları.

1389-1399. Hızr Hoca.

1389. Timur'un İrtiş ve Yulduz seferleri.

1390. Türk Emirlerinin İrtiş seferi.

1397. Timur'un Hızr Hoca'nın kızıyla evlenmesi.

1399. Moğolistan'da iç savaşlar.

1399-1408. Şam-i Cihan.

1404. Yedisu'nun bir kısmının Timur'a tabi olması.

- 1405.** Timur'un ölümü.
- 1407.** Şam-i Cihan'ın Çin'e elçilik göndermesi.
- 1408-1416.** Muhammed Han.
- 1416-1418.** Nakş-i Cihan.
- 1418-1421.** Veys Han.
- 1420.** Moğolistan'da iç savaşlar. Şahruh'un elçilerinin Yedisu üzerinden geçmeleri.
- 1421.** Şir Muhammed Han'ın tahta çıkışı.
- 1425.** Ulugbek'in taarruzu.
- 1428.** Veys Han'ın Satuk Han ile yapılan muharebede ölümü.
- 1428-1434.** Moğolistan'daki iç savaşlar.
- 1434-1462.** Esen Boğa.
- 1434-1456.** Yunus Han'ın İran'da bulunması.
- 1456-1462.** Yunus Han Cetikent'te.
- 1462.** Yunus Han'ın Batı Moğolistan'da tahta çıkışı.
- 1469.** Sultan Ebu Said'in ölümü.
- Yaklaşık 1472 yılı.** Moğolistan'ın Yunus Han'ın hakimiyeti altında birleştirilmesi.
- 1472.** Kalmuklar'ın Yedisu istilasası.
- 1482.** Moğollar'ın büyük bir kısmının Yunus Han'dan ayrılması.
- 1487-1508.** Mahmud Han.
- 1503.** Mahmud Han ve kardeşi Ahmed Han'ın Şeybani Han ile olan muharebede mağlup olması. Ahmed Han'ın ölümü.
- 1504-1508.** Halil Kırgızlar'ın başında.
- 1508.** Almatı'da Mansur ile kardeşleri Halil ve Said arasında geçen muharebe.
- 1513.** Said Han ile Kazak Han'ı Kasım Han'ın Çu kıyısındaki görüşmesi.
- 1514.** Kaşgarya'nın Said Han tarafından fethi.
- 1516.** Doğu Türkistan'da asayişin yeniden sağlanması. Said Han'ın

Yedisu'ya ilk seferi.

1517. Said Han ve kardeşi Emil Hoca'nın Muhammed Kırğız'a karşı seferi.

1522. Yedisu'nun Moğollar'a tâbi olması. Koçkar'da kamp.

1524. Said Han ve Kazak Tahir Han arasında geçen görüşme.

1525. Kalmuklar'ın Yedisu istilasını; Said Han'ın Kalmuklar'a karşı seferi. Moğollar'ın Atbaşı'ya çekilmeleri.

1526. Moğollar'ın Yedisu'dan çekilmeleri. Tahir Han'ın Kazaklar tarafından terk edilmesi.

1527. Tahir Han Atbaşı'da.

1529. Kazaklar'ın bir kısmının Tahir Han ile uzlaşması.

1533-1565-66. Moğol Raşit Han.

1537-38. Raşit Han'ın Kazaklar üzerindeki zaferi. Yedisu'da Moğol hakimiyetinin yeniden kurulması.

1544-45. Raşit Han ile Taşkent'li Nevruz Ahmed'in Isık Göl kıyısında görüşmeleri.

1552. Altan Han'ın Oyratlar'ı hâkimiyeti altına alması.

1552-1556. Kalmukların Kazak Tevekkel Han üzerindeki zaferi.

1594. Tevekkel Han'ın Moskova'ya elçilik heyeti göndermesi.

1598. Tevekkel Han'ın Türkistan ve Taşkent'i feth etmesi. Ölümü.

1634-1653. Batur Hun Tayçı.

1640. Kalmuk Kanunnamesi'nin neşredilmesi.

1671. Senge'nin öldürülmesi.

1676. Galdan Boşoktu Han'ın Setsen Han üzerindeki seferi.

1681. Galdan Boşoktu Han'ın Sayram seferi.

1683. Galdan Boşoktu Han'ın Sayram seferi; Kırğızlar'a ve Ferganalılar'a karşı sefer.

1684-85. Sayram'ın tahrip edilmesi; Kırğızlar'a ve Ferganalılar'a karşı seferler.

1688. Moğolistan seferi; Tsevan Rabtan Cuncarya'da.

1697. Galdan'ın ölümü.

1697-1727. Tsevan Rabtan.

1714. Kalmuklar'ın Çinliler ile savaşı; İmparator Kansi'nin fermanı.

1716-1733. Renat'ın Cungarya'da bulunması.

1717-1718. Asilzade Velyanov Hun Tayçı'nın sarayında

1719. Çeredov'un elçilik heyeti.

1722. İmparator Kansi'nin ölümü.

1722-1723. Yüzbaşı Unkovskiy'in elçilik heyeti.

1723. Kalmuklar'ın Sayram'ı, Türkistan'ı ve Taşkent'i ele geçirmeleri.

1727-1745. Galdan Tseren.

1732-1733. Binbaşı Ugryumov Hun Tayçı'nın sarayında.

1739. Kalmuklar ve Çinliler arasında yapılan barış.

1745-1750. Tsevan Dorçi.

1754. Amursana'nın Çinliler'e boyun eğmesi.

1755. Çinliler'in Cungarya seferi.

1756. Amursana'nın ayaklanması; Amursana'nın Kazaklar'a kaçması.

1757. Amursana'nın Tobolsk'te ölümü.

1758. Cungarya'nın Çinliler tarafından tahrip edilmesi; Kalmuklar'ın katl edilmesi.

III. Bölüm

TÜRKİSTAN TARİHİ

1

Kadim Zamanlarda Türkistan¹

Türkistan Rusya'nın diğer bölgelerine göre daha güneyde yer aldığı için kültürel ilişkiler muhitine daha erken dönemlerde girmiştir. Türkistan'dan farklı olarak, Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki Yunan şehirleri hakkında daha erken bilgilere sahibiz. Fakat bu şehirler yabancı koloniler olup yerli kültür hayatı üzerinde kalıcı bir iz bırakmamıştır. Kafkasya'da ancak bazı sınır bölgeleri, Asur kültürünün etkisi altına girebilmiştir. Fars hükümdarlarının tebaası olan Kafkasya halkları arasında, o dönemlerde başlıca olarak günümüzdeki Rusya sınırları içinde değil, İran ve Türkiye sınırlarında yaşayan Ermeniler zikredilmektedir. Arnavutlar ve İberler hakkında ilk bilgiler ancak, Pompeius'un seferleri sırasında (M.Ö. I. yüzyıl) elde edilmiştir.

¹ Bu çalışmada ele alınan birçok mesele Бартольд (Barthold)'un История культурной жизни Туркистана (Türkistan'ın Kültür Hayatı Tarihi) adlı eserinde daha detaylı bir şekilde aydınlatılmıştır. Eski ve Ortaçağ Orta Asya tarihi kaynakları ve başlıca araştırmaların bibliyografyası için bakınız: История Узбекской ССР, I. cilt, s. 506-542; Гафуров (Gafurov), История, s. 501-538; История Туркменской ССР, I. cilt, 2. kitap, s. 403-486; Ayrıca elinizdeki yayının I. cildi için verilen bibliyografyaya bakınız (Burada W. Barthold'un ölümünden sonra çıkan VII-XV. yüzyıllar Orta Asya tarihi ile ilgili yayınlar ve bazı doğu kaynaklarının tercümelemleri hakkında bilgiler de bulunmaktadır). Orta Asya arkeolojisi için bakınız: Советская археологическая литература; Kazakistan ve Kırgızistan arkeolojisi ile ilgili bibliyografya daha önceki çalışmalarda verilmiştir (yukarıya bakınız). -V. R.-

Türkistan'ın en eski ahalisi, Türkistan'ın yerleşik (yani Hazar Bölgesindeki Partlar ve Baktriyalılar²) ve göçebe (Sakalar) ahalisi, tarihte ilk dünya monarşisini kurmuş olan Farslar gibi İran ırkına mensuptur³. İranlıların vatani meselesi, hâla münakaşa götüren bir meseledir. Eldeki bilgilerin büyük kısmı İranlıların hareketlerinin, sonraki Türkler'de görüldüğü gibi, Doğu'dan Batı'ya doğru gerçekleştiğini ve İranlılar'ın, gerek Doğu Avrupa'ya (Kara Deniz İskitleri) gerek Persiya'ya Orta Asya'dan geldiklerini göstermektedir. Persiya'nın İran öncesi ahalisinin kalıntıları Kuzey-Doğu'da daha erken dönemlerde kaybolurken, Güney-Batı'da uzun süre muhafaza edilmiştir. Herhalde bu ahalinin, Yafetik olarak adlandırılan, yani Ön Asya'nın Sami dilleri mensubu olmayan topluluklarla akraba olduğunu tahmin etmek mümkündür. Günümüzde bu topluluğun kalıntıları olarak Gürcüler ve bazı diğer Kafkasya halkları bilinmektedir. Yakın zamanlarda, Hindikuş'un güneyindeki bir bölge olan Kancut'ta⁴ yafetik dilinin varlığının ortaya çıkışı vakıası hâla bir muammadır. Bu yafetik zümrenin söz konusu bölgenin yerlileri mi, yoksa Batı'dan gelen göçmenler mi olduğu henüz ortaya çıkarılmamıştır.

Batı Persiya'daki İranlılar, devlet yapısı ve yazıya sahip olan halkların etkisi altında kalmışlar ve onlar da Doğu'daki soydaşlarını aynı konularda etkilemişlerdir. İranlılar'ın Ön Asya'ya ilerleyişleri ile Germaner'in Roma İmparatorluğu'na ilerleyişleri arasında bir karşılaştırma yapmak mümkündür. Germania'dan gelen Franklar, Batı'da yani Galya'da birleşik devlet kurmak fikrini benimsemişler ve sonra bu fikri doğuya Germania'ya getirmişlerdir.

Orta Asya İranlıları'nın ilk bağımsız kültürel hayatlarında Harezmliler üstün bir öneme sahipti. Son zamanlarda, daha sonraki

2 Baktriya deyince Murgab boyunda yaşayanlar, Aşağı Amu Derya'da yaşayan Harezmliler, Zerefşan'daki Soğdlular kast edilmektedir

3 * Sakalar=İskit=Skif'ler bir federasyon olup, asıl yönetici zümre yani hâkim kesimi Türk asıllı boylardı (R. Genç).

4 Hunza ve Nagar dili olan Buruşaski, Kafkas dilleriyle ancak bazı sentaks yapılarıyla mukayese edilebilir. -V. M.-

İranlılar'ın millî dini durumuna gelmiş olan Zerdüştlük ve Mazdeizm dinlerinin Harezm menşeli olduğunu gösteren belgeler bulunmaktadır. Herodot'un da verdiği bilgilere göre (III, 117), Fars monarşisinin teşekkülünden önce Orta Asya'da başlıca siyasî önem Harezm'in elindeydi. Bu gerçek, umumî tarihsel olaylara yani medeniyetlerin ilk gelişme yerlerinin büyük nehirlerin aşağı mecralarında meydana geldiği olgusuna (kültür hareketlerinin Fırat'ın ve Nil'in yukarılarına doğru yayıldığı olgusuyla karşılaştırmak) uygun düşmektedir.

Sonraları Harezm, kültürel üstünlüğünü Ahemenî Fars hükümdarlarının valilerinin yaşadığı Baktriya'ya kaptırmış, Baktriya üzerinden de Hindistan'ın kültürel tesiri yayılmıştır.

Yunanlıların, Makedonyalı İskender'den önceki Orta Asya hakkında verdikleri bilgilerin hepsi son derece zayıftır. Darius'un Farsça yazıtlarında ancak Farslar tarafından ele geçirilen bölgeler sayılmakta olup, fetihlerin ayrıntıları veya genel olarak bu bölgelerde meydana gelen olaylar hakkında (Partlar ve Baktriya haricinde) hiçbir bilgi verilmemektedir. Fakat Darius'un türbesinin barelyeplerinde, Orta Asyalılar dahil olmak üzere Darius'un İmparatorluğu'nu oluşturan bütün halkların mensupları kendi kostümleriyle tasvir edilmiştir. Sonuç olarak baktığımızda burada "özgün ve değerli bir etnolojik müzeyle" karşı karşıyayız⁵.

Kserkes'in Yunanistan'a yaptığı sefere Harezmîliler ve Hindistanlılar da katılmışlardır. Büyük İskender zamanında Harezm ve Hindistan'da Farslar'a bağlı olmayan hükümdarlar vardı. Bu durumdan imparatorluğun doğudaki sınırlarının bazı değişikliklere ve daralmalara maruz kaldığı anlaşılmaktadır.

Türkistan hakkında ilk coğrafya bilgilerimizi Büyük İskender'in seferlerine borçluyuz. Yalnız bu bilgiler sadece Amu Derya ve Sır Derya nehirleri arasındaki bölge üzerine, üstelik bu nehirlerin orta mecraları hakkındadır. Yunanlılar her iki nehrin aşağı bölgeleri hak-

5 Weissbach'ın sözlericidir (*Die Keilinschriften*). Barelyepler için bakınız Sarrac-Herzfeld, *Iranische Felsreliefs*.

kında daha sonraları da dahil olmak üzere yanlış tasavvurlara sahip olmuşlar ve ikisini de Hazar denizinin kolları olarak bilmişlerdir. Doğu İranlıların kültürel seviyeleri Batı İranlılar'a göre çok gerideydi. Soğdlular ise bu konuda Baktriyalılar'dan daha da aşağı durumdaydılar⁶. Fakat Soğdlular'ın da küçük ölçülerde olsa dahi, şehirleri vardı. İskender çoğu zaman, yerli tarım aristokrasisinin şatoları olan "istihkâmları" (Erymata) ele geçirmek zorunda kalmıştır. Bu şehirlerden birinin adı olan Marakanda, günümüzdeki Semerkant şehrinin adında muhafaza edilmiştir. Kaynaklarda Baktriya'daki çeltikçilikten söz edilmektedir. Yalnız Soğdiyana'da yetiştirilen bitkiler hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Sır Derya'nın ötesinde, anlaşılan ne şehirler, ne de tarım kültürü mevcuttu. İskender'in emriyle düzenlenmiş olan sefer defterleri ve genel olarak yaptığı savaşların tarihi kaynaklarından bize kadar hiçbir şey ulaşmadığı için Coğrafya ile ilgili detaylarda pek çok şey meçhuldür.

İskender ve onun Asya'daki halefleri olan Selefikiler zamanında, Türkistan'da İskenderiye, Antiochiya, Selefkiya v. s. gibi birkaç yeni şehir yapılmıştır. Antiochiya şehirlerinden biri de Sır Derya'nın ötesinde kurulmuştur. İki tane Antiochiya Murgab üzerinde meydana gelmiş olup, bunlar sonraki yukarı Merv veya Nehir Mervi (Merverrud, günümüzde Afganistan sınırlarındaki Bala Murgab'dır) ve aşağı veya asıl Merv'dir. Antiochus Soter zamanında (M.Ö. 280-261) Merv vahası, göçebe akınlarından korunmak için uzun surlar ile çevrilmiştir ki, Orta Asya'da meydana getirilmiş olan bu tür yapıların ilkidir⁷. Yeni şehirlerin inşasına, Orta Asya'da meydana gelen (M.Ö. III. yüzyılın ortalarında) ve içinde Soğdiyana'nın da bulunduğu müstakil Greko-Baktriya hükümdarlığı döneminde de devam edilmiştir. Eucratides'in hükümdarlığına (M.Ö. II. yy.) "bin şehir hükümdarlığı" demişlerdir. Kültürel başarıları, Büyük İskender'in zamanından

6 Son on yılda yapılan arkeolojik çalışmalar W. Barthold'un Kadim Doğu İranlıların ekonomik ve kültürel gelişme seviyesini küçümsediğini göstermiştir. -V. R.-

7 Bu surların kalıntıları Sovyet arkeologları tarafından ortaya çıkarılmıştır. Bakınız: Вязгин (Vyazgin), Стена Антиоха Сотера -V. R.-

beri oldukça hareketlilik kazanan, ama aynı zamanda Greko-Baktriya hükümdarlarının fetih arzularının da yöneldiği Hindistan ilişkileri de hizmet etmiş olmalıdır.

M.Ö. II. yüzyılda Greko-Baktriya hükümdarlığının önce kuzey bölgesi, sonra da güneyi, Orta Asya göçebeleri tarafından fethedilmiştir. Yunan literatüründe genel olarak İskitler adıyla bilinen bu göçebeler, sonraları Hindistan'ın bazı bölgelerini de ele geçirmişlerdir. M.Ö. II. yüzyılda Orta Asya ve Çin arasında da münasebetler tesis edilmiştir. Greko-Baktriya devletinin yıkılışı hem Batı (Yunan), hem de Uzakdoğu (Çin) kaynakları tarafından yansıtılan dünya tarihindeki ilk olaydır.

M.Ö. II. yüzyıldan M. VII. yüzyıla kadarki Orta Asya hakkında bildiklerimizin, hemen hepsi Çin kaynaklarından alınmıştır. Bu bilgilerin külliyatını keşiş İakinf Biçurin Rusça'ya çevirmiştir ("Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена», 1852 y.). Fergana, günümüzdeki Doğu Türkistan veya Çin Türkistanı'nın medeni bölgeleri, Orta Asya bozkırlarının göçebeleri hakkındaki ilk bilgileri Çinliler'e borçluyuz. Vaktiyle Yunanlıların Soğdiyana'da rastladığı gibi, Çinliler de Fergana ve Doğu Türkistan'da tarım kültürü ve şehir hayatına rastlamışlardır. Çinliler Fergana'dan üzüm ve kaba yonca kültürünü benimsemişlerdir. Bunların dışında Fergana'da, göçebelerle komşu olmalarından dolayı, at üretimi inkişaf etmiş olup, atların özel cinsi bulunmaktaydı. Çinliler bu atları elde etmek için harp seferleri bile düzenlerdi. Ferganalılar Çinliler'den altın ve gümüşten kaplar, demirden silah yapmayı öğrenmişlerdir. Fergana'da bu sanayi dalları henüz İslamiyet'in ilk dönemlerinde gelişme durumundaydı.

Göçebe halklardan ikisi; Yedisu ve Kulca bölgelerindeki Vusunlar ve Amu Derya'daki büyük Yüeciler, Greko-Baktriya Devleti'nin düşmesine yol açan kavimler göçüyle ilgili olarak, kısa süre önce Türkistan'a gelmişlerdi. Çinliler, Vusunlar'ın batı komşuları ve Yüeciler'in kuzey komşuları olan Kangüylere, bu göçe katılıp katılmadıkları hakkında hiçbir bilgi vermiyorlar. Aynı zamanda Kangüye-

ler'in, ülkenin yerli halkı mı, yoksa komşuları gibi kısa süre önce buraya gelmiş olan yabancılar mı olduğu sorularını aydınlatmak için herhangi bir bilgi vermemektedir. Ama artık, Yueçi veya daha doğrusu Yueşi'nin, yerli sikkeler ve batı kaynaklarında zikredilen Kuş veya Kuşan halkının Çince telâffuzu olduğu ispat edilmiştir⁸. Çin kaynaklarında "küçük Yueçiler" olarak geçen aynı halkın bir kısmı Doğu Türkistan'da, Hotan'ın doğusundaki bir bölgede kalmıştı. Büyük Yueçiler gibi küçük Yueçiler de aynı zamanda Toharlar olarak adlandırılmışlardır. Anlaşılan *Kuş* veya *Kuşan* terimi daha çok siyasi anlamda, *Tohar* terimi ise etnografik anlamda kullanılmış olsa gerek. Toharlar'dan Toharistan bölge adı kalmıştır. İslamiyet döneminde Toharistan olarak, dar anlamda, Kuzey Afganistan'daki Belh ile Bedaşan arasında bulunan bölge; geniş anlamda ise Amu Derya'nın (sağ ve sol olmak üzere) yukarı kollarının geçtiği geniş bölge adlandırılmaktaydı. Toharlar, herhalde Âriler olsa gerek. Buna Hotan'ın doğusunda, Toharlar'ın yaşadığı bir bölgede keşfedilen Budist Edebiyatı'na ait eserlerin dili işaret etmektedir⁹. Vusunlar ve Kangüy'lerin etnografik menşei hâla tartışılan konulardandır. Çinliler, onları göçebe olarak tasvir etmektedir. Fakat bunun dışında, her halde göçebelere bağlı tarım bölgeleri olan beş tane Kangüy yurdundan da söz edilmektedir. Bu bölgeler Taşkent yakınlarında, Harezmi'de, Zerevşan'da, Katta Kurgan ve Buhara yakınlarında, Şehr-i Sebz'in yakınındaki Kaşka Derya'da bulunmaktaydı. Çin kaynaklarında Semerkant, V. yüzyıla kadar zikredilmemektedir. Bu durum Yunan kaynaklarının, Marakanda şehrinin İskender tarafından tahrip edildiği hakkındaki bilgilerini doğrulamaktadır. Herhalde bu olay sonucunda Semerkant civarı birkaç asır boyunca eski önemini yitirmiş ve Zerevşan ovasının kültür hayatının merkezi olarak Katta Kurgan ya-

8 Bu mesele hâla münakaşa götürmektedir. -V. M.-

9 Son on yılda yapılan araştırmalara göre, M.Ö. II. yüzyılda Baktriya'yı feth eden Toharların dili, büyük ihtimalle Doğu İran dillerinin Saka grubundan idi. Böylelikle söz konusu dil, "Tohar" dili olarak adlandırılan dilin (Hint-Avrupa dilleri arasında ayrı bir yeri vardır) yakın bir lehçesi değildir. Bununla ilgili eserler Doğu Türkistan'da ortaya çıkarılmıştır. (bakınız: Бартольд (W. Barthold), К вопросу об языках; Фрейман (Freymann), Тохарский вопрос). -V. R.-

kınları yükselmiştir. Yunan ve Çin kaynaklarına dayanan bu hükmü arkeoloji bilgileri de desteklemektedir.

Çin'den Ön Asya'ya giden ve M. Ö. II. yüzyılda keşfedilmiş olan kervan yolu, sonraları Çin ipeğinin ihraç edildiği ana yola dönüşmüştür. Aynı yol üzerinden Çin'e Batıdan, Yunan-Roma dünyasının camı ve kristali getirilmekteydi. Orta Asya'da Doğu'nun tesiri ile metal sanayii geliştiği gibi Batı'nın tesiri ile cam sanayii gelişmiştir. Çin ile yapılan bu ticaret ilişkilerinden en çok İran yararlanmıştır: Önce Partlardan Arşaklı Hanedanı'nın hâkimiyeti döneminde, daha sonra, aracılık rolünü muhafaza etmek amacıyla Çinle Roma İmparatorluğu arasında doğrudan ilişkilerin kurulmasına türlü engeller yaratan Sasanî Hanedanı'nın hâkimiyeti döneminde yararlanmıştır. Sasanîler döneminde, kara ve deniz üzerinden geçen dünya ticaretinin en önemli yolları Farslar'ın eline geçmiştir. Greko-Baktriya kültürünün kalıntılarıyla birlikte Sasanî İran'ın etkisi ve Çin ile Hindistan'ın etkileri Orta Asya İranlılarının, özellikle Soğdular'ın kültür seviyesinin yükselmesinde önemli rol oynamıştır.

Orta Asya'nın bu dönemdeki siyasî hayatını, yerli hükümdarların iç savaşları, özellikle göçebelerin Doğu Türkistan'a yaptıkları akınlar, bazen yerli hükümdarlardan başka Çinliler'in de iştirak ettikleri istila savaşlarının yaşandığı dönem olarak tasvir etmek mümkündür. V. yüzyılda Türkistan'ın güney kısmı Bizans kaynaklarında Eftalitler olarak adlandırılan, büyük ihtimalle İran menşeli olan Haytallar¹⁰ tarafından feth edilmiştir ki, "Kuşan" adı bunlara verilmiştir¹¹. Eftalitlere Soğdlular da tâbi olmuştur. Eftalitlerin baş karargâhı Bedaşan'da olup, onların Hindistan tarafına yaptıkları hareketler başarısızlıkla sonuçlanmıştır¹². VI. yüzyılda, bilindiği kadarıyla 563 ve 567 tarih-

10 Haytal bu adın Arapça şeklidir. Fakat daha doğru okunuşu Habtal'dır. -V. B.-

11 V. F. Minorskiy'e göre, bu şüpheli bir konudur. Ona göre Kuşan adı muhtemelen Hindikuş coğrafya teriminde muhafaza edilmiştir. Kuşan, Eftalitler vs. terimlerinin karışmaları hakkında, bakınız: Тревр (Trever), Кушаны. -B. S.-

12 Büyük ama istikrarsız askerî başarılar sonucunda Kuzey Hindistan geçici olarak Eftalit hükümdarlarına bağlanmıştır. -V. R.-

leri arasında Eftalitler devleti Türkler tarafından fethedilerek yerine yeni bir devlet kurulmuştur. Bu devlet, bugüne kadar kurulmuş olan göçebe imparatorluklar arasında en büyüğü olup, Çin sınırlarından başlayıp İran ve Bizans sınırlarına kadar uzanmaktaydı. Bundan dolayı bu imparatorluk hakkında Çin kaynakları dışında Farsça, Yunanca ve Ermenice kaynaklardan da bilgiler edinmekteyiz. Göçebe İranlılar söz konusu dönemlerde, Orta Asya topraklarından tamamıyla sürülmüş durumdaydılar. VII. yüzyıl Müslümanlar'ı buralarda artık onlara rastlamamışlardır. Orta Asya'nın yerleşik İranlılar'ı olan Soğdlular, Türk imparatorluğunun genişliğini ve kudretini kendi amaçları doğrultusunda kullanmayı başarabilmişlerdir. İpek ticaretini ellerinde toplayan Soğd'luların ticarî menfaatleri, Türkler'le Farmlar'ın aralarının açılmasına ve Türkler'le Bizans arasında elçilik mübadelesine sebep olmuştur. Çin ile yapılan ticaret de büyük ölçüde gelişmiştir. Semerkant'ın doğu kapıları "Çin" kapıları olarak adlandırılmaktaydı. Çin'e giden bütün yollarda; Mesela Hotan üzerinden geçip Doğu Türkistan'ın güney kısmı üzerinden Lobnor'a geçen yol ile; en güney bölgeden başlayıp, Yedisu üzerinden geçen en kuzey yollara (bölgelere) kadar Soğdlular'ın kolonileri meydana gelmiş bulunuyordu¹³.

Çinliler, M.Ö. II. yüzyılda Yedisu ve Sır Derya'nın doğu kısmında sadece göçebe hayatı yaşayanlara rastlamış olmalarına rağmen, VII. yüzyıl (629-630 yılları) seyyahı Syuan Tszan burada işlenmiş tarlalar ve ticaret şehirleri görmüştür. Çin'in dış kudretinin doruk noktasına ulaştığı VII. yüzyıl Tan Hanedanı dönemi (618'den başlamaktadır) kaynakları daha önceki dönemlerden farklı olarak Türkistan'ın maddî ve manevî kültürü hakkında daha detaylı bilgiler vermektedir. Kaynaklar, Türkistan'da darı ve buğdayın yetiştirildiğini, Kaşka Derya ve Zerevşan bölgelerinde pirincin yetiştirildiğini bildirmektedir. Ferga-

13 Soğdlular'ın koloni faaliyetleri için bakınız: Pelliot, *Le "Cha tcheou tou [tou] fou t'ou king"* Daha yeni çalışmalar için bakınız: Бернштам (Bernštam), Согдийская колонизация; Чуйская долина, s. 71-83; Pulleyblank, *A Sogdian colony*; Klyachtornyy, *Sogd Bärçäkär buqaraq ulus*; Кляшторный (Klyachtornyy), Согдийцы в Семиречье; Кляшторный (Klyachtornyy), Согдийцы в Центральной Азии. -B. S.-

na dahil olmak üzere, üç vilayette koç şeklinde, Buhara'da da deve şeklinde altından yapılmış tahtlar vardı. Çin kaynaklarının verdiği bu bilgiler Bizans kaynakları tarafından da desteklenmektedir; Bizans elçileri, Türk kağanının ordasında dört tane altın tavus kuşuyla desteklenmiş altın taht ve Bizans işçiliğinden geri olmayan gümüş hayvan heykelleri görmüştür. Taht ve heykeller herhalde Türkler tarafından değil de, onlara tabî Orta Asya İranlıları tarafından yapılmış olsa gerek. Hatta X. yüzyılda İslamiyet döneminde bile Semerkant meydanlarında ağaçtan yapılmış at, boğa ve vahşi hayvanların heykelleri bulunmaktaydı. Kuşaniya şehrinin yanında (bugünkü Katta Kurgan kazası, Zerefşan nehrinin kuzeyindeki bir yer), kuzey duvarında Çin imparatorlarının, doğu duvarında Hindistan brahmanları ile Türk kağanlarının, batı duvarında Fars padişahları ile Roma imparatorlarının tasvir edildiği resimler bulunan bir bina vardı.

Türkler, Orta Asya İranlıları'ndan yazıyı benimsemişlerdir. 567'de İstanbul'u ziyaret eden Türk elçileri beraberlerinde "İskit yazıları" ile yazılmış bir vesika getirmişlerdir. En eski Türk alfabesi, birkaç kitabe şeklinde günümüze kadar ulaşmıştır. Bunların arasında en genişi Moğolistan'ın Orhun kıyılarında bulunan 732-735 tarihli kitabelerdir. Bu yazılar sayesinde Danimarkalı âlim V. Thomsen söz konusu alfabeyi çözmeyi başarmıştır. Rus ilminde bu alfabe ve yazı diline "Orhun Yazıtları" adı verilmiştir. Yenisey'de de tarihleri tespit edilemeyen, fakat harf karakterlerine göre daha eski döneme ait olan yazıtlar (herhalde VII. yüzyıl olsa gerek) keşfedilmiştir. Türkistan'da, Talas vadisinde yer alan Evliya-Ata'nın¹⁴ güneyindeki bir yerde küçük küçük Orhun yazıtları bulunmuştur. Araştırmacılar bu alfabenin Soğdlular'ın, yani Orta Asya İranlıları'nın harflerinden türediğini ortaya koymaktadırlar. Bunların en eski eserleri Dun-huan'da, Çin'in sınır surlarındaki bir kulede bulunan ticaret vesikaları-

14 Evliya Ata, günümüzde Kazakistan sınırlarında yer alan Cambıl şehridir. Şimdiki Kırgızistan'ın Talas vadisinde bulunan Göktürk yazıtları için bakınız: "Новые этнографические находки в Киргизии" (Son makaleler külliyatıdır) -V. R.-

dır. Zaman olarak ikinci Türk alfabesi olan ve Doğu Türkistan'ın ilk yerleşik Türk halkının adına göre Uygur Alfabesi olarak adlandırılan alfabenin Soğd menşeli olduğu daha çok ispatlanmıştır. Soğd ve Uygur alfabelerini yaklaşık VII. yüzyıla ait olan Budist, Mani ve Hristiyan dinî edebiyat eserlerinden öğrenmekteyiz. Soğd eserleri, bazı lehçe farklılıkları içeren aynı dilde yazılmıştır ki, ne bu dili, ne de lehçelerini muayyen bir bölgeye ait saymak mümkün olmaktadır¹⁵. Buluntular, ikliminin fevkalade kurak olmasından dolayı muhafaza edebildiği Doğu Türkistan'da¹⁶ ortaya çıkmıştır. Ayrıca, belgeler buraya diğer bölgelerden de getirilmiş olmalıdır. Dilin özellikleri ve ayadları gibi, bazı terimler, IX. yüzyıl İslam müellifi Birunî'nin eserlerinden öğrendiğimiz Soğd dili hakkında verdiği bilgilere uymaktadır. Yunanlılar, Soğdiyana olarak Amu Derya ve Sır Derya arasındaki bölgeyi adlandırmışlardı. İslam coğrafyacıları da Soğd olarak, sadece Zereşan Havzası'nı bilmişlerdir¹⁷. Fakat Birunî'nin söz ettiği Soğd dilinin, hiç değilse bir edebî dil olarak kuzeyde ve doğuda ne-reye kadar yayıldığı hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Muhtelif dinlerin mensupları, muhtelif alfabeler kullanmışlardır. Budistler Soğdlular'dan yerli alfabeyi benimsemişler, Mani ve Hristiyanlar yerli dile kendi alfabelerini uygulamışlardır. Uygur Türkleri'nde de Budistler'in Sanskrit alfabesini kullandığını örnekleri ile görmekteyiz. Yalnız sonraları bütün bu üç dinin mensupları Uygur alfabesine geçmişlerdir. Bazı Mani eserleri, biri Mani alfabesiyle

15 Soğd yazı eserlerinde bulunan lehçe farklılıkları çok cüzidir; Mani ve Hristiyan metinlerin Budist metinlerinden farkı Budist-Soğdlular tarihi imlânın prensiplerini muhafaza etmişlerdir. Halbuki, Mani ve Hristiyan metinlerinde (Mani ve Süryani yazısıyla yazılmış olanlar) imlâ, M. VIII-IX. yüzyıllardaki gerçek telâffuza oldukça yakındır. V. A. Livşits'e göre eski Soğd yazılarının gösterdiği kadarıyla (M. IV. yüzyılın başı) Soğd yazı dilinin ve Mug Dağı belgelerinin temelini Semerkant lehçesi oluşturmaktadır. -V. R.-

16 Günümüzde Soğd yazı eserleri Soğd topraklarında da ortaya çıkarılmıştır. Bunların arasında en önemlisi Mug Dağı'nda bulunan belgelerdir (M. VIII. yüzyılın ilk çeyreği). Bakınız: Soğd külliyyatı. Bu belgelerin tam yayını (transkripsiyonu, tercüme ve yorumları) için bakınız: Лившиц (Livşits), Согдийские Документы; Боголюбов-Смирнова (Bogolyubov-Smirnova), Согдийские Документы. -B. S.-

17 X-XIII. yüzyıl coğrafyacıları Soğd olarak sadece Zeraşan havzasını değil, aynı zamanda Kaşka Derya vadisini de kabul etmişlerdir. -B. S.-

diğeri de Uygur alfabesiyle yazılmış olarak günümüze ulaşmışlardır. Doğu Türkistan'ın kuzey (Kuça'nın yakınlarındaki bir yer) ve güney (Hotan'ın doğusu) olarak bilinen meşhur iki edebî dilinde, bize kadar ancak Budist edebiyatının eserleri ulaşmıştır. Alman ve Fransız ilminde yanlışlıkla "Tohar Dili" adını almış olan kuzey dili Hint-Avrupa dilleri arasına girmektedir. Fakat bu ne İran dili, ne de Hint dilidir. Bu dilin hangi tarihî halka mensup olduğu ve bu halkın Hint-Avrupalıların göçler tarihindeki yerinin ne olduğu konuları henüz tespit edilememiştir¹⁸. Anlaşılan, "Tohar dili" olarak adlandırılmaya daha çok hak kazanan güney dili, gramer yapısıyla İranca'ya, kelime kadrosu olarak da Hint diline daha yakındır¹⁹.

Doğu Türkistan'da ortaya çıkarılan buluntular arasında, İran'da ve [en azından] Orta Asya'nın batı kısmındaki İranlılar'ın millî dini olan Zerdüştlüğe ait eserlere henüz rastlanmamıştır. Türkistan Zerdüştlüğü, Sasanî İranı'ndaki Zerdüştlük'ten bazı yerli özellikleriyle farklıydı. Bu özelliklerden biri, Türkistan ossuariumleri tarafından doğrulanmaktadır. Bunlar; figürler ve kısmen de kabartma tasvirler ile süslenmiş küçük ölçülerdeki killi tabutlardır ki, ölünün kemikleri etinden ayrıldıktan sonra (toprak, cesedin çürümesiyle kirlenmemeliydi) buraya konardı. Bu tür ossuariumler sadece Rusya Türkistan'ı sınırlarında, yani Zerevşan'daki Katta Kurgan'dan Yedisu'daki Pişpek'e kadar uzanan bölgede ortaya çıkarılmıştır. Tabutlar üzerindeki tasvirler hem dînler tarihi açısından, hem de sanat tarihi açısından ayrı bir ilgi uyandırmaktadır. Bunlar Yunan sanat geleneklerinin muhafaza edildiğine ve Sasanî İran'ı sanatının bölge üzerindeki tesirlerine işaret etmektedir.

Elimizde İslamiyet öncesi Türkistan'ın dinî hayatını yansıtan bazı yazılı bilgiler de bulunmaktadır. Bunların büyük kısmı baş şehir olan Semerkant hakkındadır. Zerdüş, Mani ve Hristiyan cemaatleri Se-

18 Detaylar için bakınız: "Тохарские языки" -B. S.-

19 Eserlerin büyük kısmı Hotan'da bulunan ve tarih olarak M. VII-X. yüzyıllara ait olan bu dil, ilimde genel olarak Hotan-Saka dili şeklinde adlandırılmaktadır. Bu dil, Merkezi Asya topraklarında kalmış olan Sakalar'ın dili olup, her halde Baktriya'ya göç eden Saka-Toharların lehçesine yakın olsa gerek. Bakınız; Bailey, *Languages of the Saka*. -V. R.-

merkant'ta X. yüzyılda da mevcuttu. Budizm ise Semerkant ve diğer bölgelerden daha İslamiyet öncesi dönemde sürüp çıkarılmıştı. Fakat Toharistan'da genel olarak İslamiyetin galebesine kadar hakim din durumundaydı.

Türkistan, siyasî hayatında pek çok küçük hükümdarlık bölgelerine ayrılmıştı. Bunların arasında en güçlüsü Fergana hükümdarı gibi İhşid ünvanını taşıyan Semerkant hükümdarı idi. Yalnız, İhşidler de sadece ilk asilzâdeler yani toprak sahipleri olup onlara da *dihkanlar* deniliyordu. Mustahkem kalelerde yaşayan dihkânlar tamamıyla hakim durumdaydılar. Meskûn Kurganlar olarak adlandırılan bu mustahkem kalelerin kalıntıları Türkistan'ın birçok yerinde muhafaza edilmiştir. Bu bağlamda M. VII. yüzyıl Türkistan'ı ticaretin ve sanayinin inkişafına rağmen M.Ö. IV. yüzyıl Türkistanı'ndan pek farklı değildi. Şehirler çok büyük değildi. Bunu Çin ve İslam yazılı kaynaklarının gösterdiği gibi, arkeolojik eserler yani şehir harabeleri de doğrulamaktadır. Bütün ülkenin baş şehri olan ve İslamiyet öncesi Semerkant'a uygun düşen Afrasiyab harabeleri iki verst²⁰*ten daha az bir sahayı kapsamaktadır. Şehir hayatı, Budist Toharistan'da daha büyük başarılarla ulaşmıştı. İkinci derecedeki Tirmiz şehri, saha olarak Semerkant ile aynı durumdaydı. Eski Baktriya olan Belh, büyük ihtimalle daha büyüktü. Bu durum, Belh'in İslamiyet'in ilk dönemlerindeki önemini, sadece Türkistan'ın değil, bütün İslam dünyasının kültür hayatındaki önemini açığa çıkarmaktadır.

Hükümdarlar Türk Hanlar'ının, bazen de Çin imparatorlarının sıkı tabiiyeti altındaydı. Sasanî İrani'na Merv ve şimdiki Hazar Ötesi Bölgesi'nin ancak bir kısmı bağlı durumdaydı. Bazı yerlerde, Semerkant Buhara ve Harezm'de, Sasanî tipinde paralar bastırılmaktaydı. Sasanî İran'ı vasıtasıyla Roma inşaat teknolojisinin tesiri de kendisini belli etmekteydi. Bunu, çarşı çadırlarının altından, taş arkları ve şehir hendekleri altından geçen Semerkant'ın kurşundan yapılmış su boruları "kurşun kanallar" (cû-i arzîz) doğrulamaktadır.

20 * 1 verst=1,06 km'dir. Bakınız; Mustafayev E. M., Şerbinin V. G., *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1996, s. 74-75.

2

Arap Futûhatı ve Samanîler Zamanında Türkistan

Makedonyalı İskender ve Selefkoslar'dan sonra Türkistan'a batıdan gelen istilâ yani Arap fütuhâtı, Türkistan'ın bir kısmını siyasi açıdan tekrar Ön Asya'ya bağlamıştır. Araplar, Amu Derya'nın ötesindeki bölgeyi Maverâünnehr'i, Sasanî İrani'nin doğu bölgesi olan Horasan'a ilhak etmişlerdir. Bütün Horasan vilayetinin baş şehri Merv olup, Maverâünnehr'in baş şehri de Semerkant idi. Bu dönemin başlıca askerî olaylarını 712 tarihinde Semerkant'ı ele geçirmiş olan Kutebya b. Muslim'in (705-715) seferleri oluşturmaktadır. Bu olay Arap fütuhât tarihindeki nadir olaylardan biri olup, bunu yansıtan Arapça bilgilerin yanı sıra yerli bilgiler de (örneğin Semerkant hükümdarının 712'de Çin İmparatoru'na yazdığı mektup) günümüze kadar ulaşmıştır²¹. Yerli hükümdarlar Araplar ile yaptığı savaşlarda bazen Türk hanlarından, bazen de Çin imparatorlarından yardım istemişlerdir. 730'lu yılların sonlarında, Araplar'ın Sır Derya boyunda Türkler üzerindeki zaferleri göçebe Türk İmparatorluğu'nun kesin olarak yıkılmasına yol açmıştır. Halbuki Araplar Türkler'i bozkırlara kadar takip etmemişlerdi. 751 yılındaki Talas vadisinde Çinliler'e karşı kazanılan zafer, Ön Asya-İslam kültürü veya Uzakdoğu-Çin kültürlerinden hangisinin Türkistan'da hakim duruma geleceği sorusuna çözüm getirmiştir. Araplar, Türkistan'a Çin imparatorlarının elinden alınan bir bölge olarak bakmışlardır.

21 Bakınız: Бартольд (W. Barthold), *К истории Арабских завоеваний*. 1932-1933 yıllarında Mug Dağı üzerinde bulunan Soğdca belgelerin ve Göktürk Run yazıtlarının incelenmesi sonucunda Arapların Orta Asya'daki fütuhâtı hakkında yeni bilgiler elde edilmiştir. Bakınız: Крачковская-Крачковский (Kraçkovskaya-Kraçkovskiy), *Древнейший Арабский Документ*; Фрейман (Freyman), *Датированные Согдийские Документы*; Лившиц (Livšits), *Согдийский посол*; Лившиц (Livšits), *Два Согдийских Документа*; Лившиц (Livšits), *Согдийские Документы*; Кляшторный (Klyaztorniy), *Из истории*; О. Смирнова (O. Smirnova), *К истории Самаркандского договора*. -V. R.-

Arap seferleri, Kaşgar'a²² ve Sır Derya'nın doğu kesimlerine kadar, fetihleri ise Fergana'nın doğu sınırlarına, Çirçik vadisi ve Harezmi'e kadar, yani genel olarak medenî bölgelerin bozkırla sınır yerlerine kadar ulaşmıştır. Çirçik vadisini göçebe akınlarından korumak için VIII. yüzyılda uzun surlar yapılmıştır. Aynı tür surlarla Semerkant bölgesi, yani dar anlamda Soğd da kuşatılmış durumdaydı. Bu surların bazı kalıntıları toprak tabyası şeklinde günümüze kadar gelmiştir. Horasan valisi veya "Emir" doğrudan Halife tarafından veya Hilafetin doğu kısmının en büyük valisi tarafından tayin edilirdi. Tayin edilen valiler çoğu zaman sık sık değiştirilirdi. Fakat onlar, bu kısa hâkimiyetlerini gayrimenkul mallar edinmek için değerlendirdiler ki, sonra bu mallar evlatlarının elinde kalırdı. Yerli hükümdar hanedanları, Arap hâkimiyeti döneminde de uzun zaman varlıklarını sürdürmüşlerdir. Fakat onlar tamamıyla Horasan Emîrine bağlı durumdaydılar. Bazen aynı bölgede yerli hükümdar ile birlikte Arap Emîri de bulunurdu.

VIII. yüzyılın ortasında Horasan'da, ileride Emevî Halifelik hanedanının düşmesine ve yerine Abbasî hanedanının yükselmesine yol açan bir hareket başlamıştır. Horasanlı askerler, yani Orta Asyalı İranlılar ve sonraları Türkler, Abbasî Halifeleri'nin doğudaki en mühim dayanakları olmuşlardır. Horasan asıllı devlet erkânı, hem hilafetin merkezinde hem de özellikle hilafetin doğu bölgelerinde yüksek mevkilere sahip olmuşlardır. İlk Abbasî halifeleri döneminde mutlak vezirler durumunda olan ve IX. yüzyılda Halife'den Maverâünnehr'in bazı bölgelerini idareleri altına alan ve 900 yılından başlayıp bütün Horasan'ın emirleri durumuna gelen Bermekîler de Belh asıllıydı²³. Bu durum, söz konusu bölgenin diğer bölgeler arasındaki

22 Arapların Kaşgar şehrine kadar ulaşip ulaşmadığı hâla münakaşa götürmektedir. -V. M.-

23 Bu cümlelerin bazı kısımları silinmiş olmalı. Söz sadece Bermekîler değil, Samanoğulları hakkında da olmaktadır. IX. yüzyılda Samanoğulları, Halife'den Maverâünnehr'in bazı bölgelerini kendi idarelerine almışlardı. 900 yılından itibaren Buhara hükümdarı İsmail, Saffârî Amr b. Leys'i mağlup ettikten sonra Samanoğulları bütün Horasan'ın emirleri olmuşlardır. Samanoğulları hanedanının menşei hakkında yeni bilgiler için bakınız: Семёнов (Semenov), К вопросу о происхождении Саманидов. -V. R.-

önemini göstermeye kâfidir. Bermekîler'in ecdadı olan Bermek ve Samanîler'in ecdadı Samanhudat daha 725'te, Horasan valisi Esad zamanında temeyyüz etmişlerdir. Bermek, Esad'ın verdiği vazifeyle Arap fetihleri sırasında harabe olmuş olan Belh şehrini yeniden tesis etmiş ve buraya Araplar tarafından yapılmış komşu Barukan şehrinin sakinleri göçürölmüştür. Bu olay, yani İslam öncesine ait olan bir şehrin yeniden canlandırılması için Müslümanlar'ın kurduğu şehrin terk edilmesi, İslam tarihinde rastlanan hemen hemen tek olaydır. Mağlup olanların kültürünün galipler üzerindeki bu zaferinin, İran'ın Budist bölgesinde meydana gelmiş olması karakteristik bir şeydir. Kaynaklar İslam'ın yüksek dinî okulu olan medrese tipinin ortaya çıkışı, Orta Asya'daki ilk sufilerin vatanı, Orta Asya'da Fars dili ve edebiyatının yeniden doğuşu gibi konuları için de aynı Budist İran'a işaret etmektedir. Öte yandan, İslamî dönemde Budist veya genel olarak Orta Asya İran'ı tarafından İran'ın devlet gelenekleri benimsemiştir ki, Bermekîler ve Samanîler bu İran'ın temsilcileriydi. Samanî hanedanının güç ve kudretinin kurucusu olan İsmail (892-907) henüz Maveräünnehr'in hükümdarı iken, Maveräünnehr'in baş şehri olan Semerkant'ta değil, Buhara'da yaşamıştır. Buhara, Samanîler'in Amu Derya'nın güney ve batı kısımlarında bulunan bölgeleri kendilerine bağlamalarından sonra da Samanoğullarının ikamet yeri olmaya devam etmiştir. Dolayısıyla eski Horasan vilayetinin idare merkezi artık Amu Derya ötesine nakledilmiş bulunuyordu.

Samanîler döneminin X. yüzyılı, Arap coğrafya edebiyatının en yüksek gelişme dönemidir. Bu dönemin başlıca eserleri, Hollandalı şarkiyatçı De Goeje tarafından yayınlanmış VIII ciltlik Bibliotheca Geographorum Arabicorum (BGA) serisinde yer almıştır. Bu eserlerde İslam dünyasının bütün bölgeleri hakkında teferruatlı bilgiler bulunmaktadır. Burada şehirler, nehirler, sunî sulama sistemleri sayılmakla ve tasvir edilmekle birlikte bu bölgelerdeki ticaret, sanayi, halkların gelenekleri, dinleri hatta lehçe özellikleri hakkında da bilgiler verilmektedir. Böylelikle, Samanoğulları dönemi Türkistan

hayatı hakkındaki bilgilerimiz sadece önceki dönemlere göre değil, sonraki dönemlere kıyasla da tam durumdadır.

Ancak Arap coğrafyacıları sayesinde, iklimin kuruma sürecinin sonucunda Orta Asya iklim şartlarında değişikliklerin baş gösterdiği şeklindeki teoriyi çürütmek mümkün olmuştur. X. yüzyıl Türkistan'ı hakkındaki teferruatlı bilgiler gösteriyor ki, medenî ve bozkır bölgelerinin dağılımı aşağı yukarı günümüzdekinin aynısıydı. Yani, kuruma süreci (eğer böyle bir şey gerçekten oluyorsa), o kadar yavaş sürüyor ki, bin yıllık bir dönem için pek de etkili olmuyor.

Aynı bilgiler, İslamiyet'in ilk devirlerinin Türkistan için hızlı bir ilerleme dönemi olduğunu göstermektedir. M. VII. yüzyıl Türkistanı ile M.Ö. IV. yüzyıl Türkistanı'nın arasında çok az bir fark olup kültürel gelişme seviyesi açısından da Türkistan, Sasanî İran'la hiçbir mukayeseye giremezdi. X. yüzyıl Türkistanı ise, bu konuda eski medeni bölgelerden çok az bir farka sahipti. Özellikle, bölge şehirlerinin oldukça büyümesi, sanayi ve ticaretin büyük başarıları, söz konusu dönemin ayırıcı vasıflarını teşkil etmektedir.

Araplar, İran'da Şiraz ve Kum, Kafkasya'da Gence²⁴ gibi büyük şehirler kurmalarına karşın, Türkistan'da yeni ve büyük şehirler inşa etmemişlerdir. Fakat Araplar zamanında, eski şehirlerin ölçüleri oldukça büyümüştür. Yazılı kaynaklarda muhafaza edilmiş olan bilgilerle eski şehir kalıntıları arasında yapılan karşılaştırmalar Merv, Semerkant ve Buhara gibi şehirlerin git gide genişlediğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. İslamiyet öncesi ilk şehir yerleşimi olan Şehristan (Merv'deki Gâvur Kala, Semerkant'taki Afrasiyab harabesi, Buhara'nın içindeki yüksek kısım), *diz-* "kale" veya "eski kale" olan *kuhendiz* (bundan *kunduz* kelimesi türemiştir), bazen Merv'de ve Semerkant'ta olduğu gibi şehristanın içinde yer almış, bazen de Buhara'da rastlandığı gibi şehristan dışında yer almıştır. Şehrin dış surlarıyla çevrilmiş *rabatlar* (Merv'deki Gilâkin Çilburç toprak ta-

24 Günümüzde Azerbaycan'daki Kirovabad şehridir.

byası, Semerkant'taki Divar-ı Kiyamet toprak tabyası, Buhara'nın şimdiki surları) tam bir şekilde tespit edilmektedir.

Merkezin Buhara'ya taşınmasından sonra da Semerkant Türkistan'ın en kalabalık şehri, sanayi ve ticaret merkezi olmaya devam etmiştir. Semerkantlılar 751 muharebesinde esir alınan Çinlilerden kâğıt yapmayı öğrenmişlerdir. Semerkant'ta üretilen kâğıtlar yavaş yavaş batıya yayılmış ve İslam dünyasında olduğu gibi Hristiyan dünyasında da eski yazı malzemesi olan parşömen ve papirüsün varlığına son vermiştir. Batıdan İran'a ve İran üzerinden Türkistan'a tekstil sanayii geçmiştir. Semerkant, Buhara ve Harezm'de Mısır şehirlerinin ve İran'ın Fars bölgesinde yer alan şehirlerin adını taşıyan çeşitli kumaşlar üretilmekteydi. Semerkant'ın kuzey-doğusundaki küçük bir şehir olan Vedar'da kâğıt kumaşlar üretilirdi ve bunlar çok meşhurdu. Söz konusu şehir Arap göçmenlerinin merkezi olup, anlaşılan Türkistan'a sadece Arap gazileri değil, halk kitleleri de göç etmiştir. Şehir hayatının ve sanayinin yayılmasına büyük ihtimalle İran'dan gelen göç hareketleri de büyük etki yaratmış olsa gerek. Türkistan ovalarında Soğd dilinin kaybolması ancak bununla açıklanabilmektedir²⁵. Bu dil ancak Yagnob nehrinin vadisinde iki ağız şeklinde muhafaza edilmiştir. Soğd dili yerini, İran dilinden çok az farklı olan Tacikçe'ye bırakmıştır. Tazik veya Tacik adı ilk başta Araplar için söylenmiştir. Bu durum Kuzey Arabistan kabilelerinden biri olan Tay kabilesinin adından kaynaklanmaktadır. Türkler herhalde *Tacik*²⁶ sözünü "Müslüman", "İslam kültürü mensubu" olarak an-

25 W. Barthold, İran'dan gelen göçmenlerin Orta Asya'da Fars-Tacik dillerinin yayılmasında oynadıkları rolü biraz abartmış olmalı. Kaynaklarda bu tür kütleli göçler hakkında tam ve doğru bilgiler bulunmamaktadır. V. A. Livşits'e göre Farsça'nın, Orta Asya'da Arap fethinden daha önce (Horasan'dan) yayıldığını kabul etmek mümkündür. Şehir merkezlerinde Soğd dili daha önceleri kaybolmuştur. Köylerde ise Soğd lehçelerinin Moğol istilasına kadar muhafaza edildiği anlaşılmaktadır. -V. R.-

26 "Tacik" etnik adının *Tâzî* (Arapça'den türediği, Tazi [Arap anlamında] terimiyle Tacik terimi arasındaki bağlantılar, bunun Doğu İranlılar için kullanıldığı meselesi nihai sonuca bağlanmamıştır. Barthold'un bu görüşünü kabul etmeyenler için bakınız: Боровков (Borovkov), Филологические заметки, s. 50-53; karşılaştırmak için bakınız: Лившиц (Livşits), Согдийские Документы, s. 87-88. -V. R.-

lamış olmalılar ve bu adı, Tacikler ve Arapları ayırt etmeden, bildikleri Müslümanlar'ın çoğuna, yani İranlılar için bir etnografik terim olarak kullanmışlardır. Garça veya Galçalar -dağlılar (*Gar* dağ demektir; adlarını bu kelimeden almışlardır) dil, özellikle hayat tarzları ve şartlarıyla ova ahalisinden oldukça farklıydı. Dağlılar bölgesine Garçistan denilmekteydi. X. yüzyıl Türkistanı'nın, en azından eğitimli kısmın kullandığı dilin İran dilinden ne kadar az farklı olduğunu, Rudekî gibi Türkistan asıllı şairlerin Fars şairleri arasında üstün bir yere sahip olmaları olgusu açıkça göstermektedir. Harezm halkı diğer İranlılar için anlaşılmayan, ama yazılı belgelerde bile kullanılan kendi dillerinde konuşmaya devam etmişlerdir²⁷. Anlaşılan bu dil sonraları Fars dili tarafından değil, Türk dili tarafından sürülüp çıkarılmıştır. Harezm kostümünün özelliklerinden biri olan yüksek şapkalar kuzey Hiveliler ve Türkmenler'de muhafaza edilmiştir. Sadece Hive ve Türkmen lehçelerinde muhafaza edilmiş olan sunî sulama üzerine bazı terimler (mesela *arna* =büyük kanal, *yab*=küçük kanal demektir) kuşkusuz Harezm dilinin kalıntılarıdır.

Daha IX. yüzyılda Maverâünnehir tam bir İslam ülkesi sayılıyor, halkı da kâfirlere karşı yapılan gaza hareketlerine katılıyordu. Aynı dönemlerde yerli dinî okulların temeli atılmış ve bu Hanefî mezhebinin üstünlüğüne yol açmıştır. 832'de ölmüş olan Buharalı âlim Ebu Hafs, türbesinde yazılan bilgiye göre "Maverâünnehir ulemasının hocasıydı" Günümüzde de mevcut olan Yahudi cemaatleri dışında, X. yüzyılda Zerdüş ve Hristiyan cemaatleri, Semerkant'ta Mani'lerin küçük bir cemaati bulunmaktaydı. Semerkant Zerdüşleri (*Muglar* 'ı) "kurşun kanalın" sağlamlığından sorumluydular ve bunun için İslam ülkelerinde başka din mensuplarından alınan adam başı vergiden (cizye) muaf tutulmuşlardır. Daha XI. yüzyılda Buhara'da, Semerkant'ta yaşayan Zerdüşler'den söz edilmektedir. X. yüzyılda Sır

27 Bu dildeki belgeler A. A. Freyman'ın ve V. B. Henning'in eserlerinde incelenmiştir [bakınız: Фрейман (Freyman), Хорезмский язык; Henning, *Mitteliranisch*, s. 56 vs). Karşılaştırınız: Оранский (Oranskiy), Введение, s. 210-212 ve 420-421 (bibliyografya). -B. S.-

Derya'nın güneyinde, medenî bölgenin bozkırla kesiştiği sınırda bir Hristiyan köyü bulunmaktaydı. Aynı zamanda Semerkant'ın güneyinde, Urgut'un yakınlarında son zamanlarda Hristiyan-Süryani yazıtlarının keşfedildiği büyük bir Hristiyan manastırı mevcuttu. Yalnız Hristiyanlar, daha o zamanlarda sayı olarak Yahudiler'den daha az durumdaydı. Müslümanlar'ın arasında eski görüş ve geleneklerin kalıntıları muhafaza edilmişti. Şair Rudekî şiirlerinde gök ve yeri insanların anne ve babası olarak göstererek tam bir putperestlik görüşü ifade etmiştir. Başlangıçta put olarak hizmet eden kil heykeller, Buhara'da X. yüzyılın ortalarına kadar açık bir şekilde satılmaktaydı. Köy kısımlarında ikili dinin kalıntıları muhafaza edilmişti ve halk arasında Sünnî İslam'la birlikte Şîlik de yaygındı. Şîi hareketlerinin birini Samanoğlu Emir Nasr (914-943), herhalde asilzadelere ve onların müttefikleri olan ulema sınıfına duyduğu düşmanlıktan dolayı, himayesine almıştı ve bu da onun tahttan indirilmesine sebep olmuştur.

Genel olarak, Samanoğulları zamanında kurulan yeni hayat düzeni X. yüzyılda eski düzen üzerinde henüz tam bir galibiyet elde edememişti. Çarşıların, sanayi ve ticaret mensuplarının bulunduğu varoşlar artık eski şehristanlara göre daha kalabalıktı. Fakat geleneklere göre her yerde gerçek "şehir" olarak şehristanlar sayılmaktaydı. Bağımsız hükümdarlar ve toprak şahipleri olan aristokratların yerine Ön Asya tipindeki mutlak hükümdarlık düzeni ve bürokratik merkezileştirme geçmiştir. Samanoğulları'nın başkenti Buhara'da, Registan meydanının etrafında on kadar daire ve divanlar bulunmaktaydı. Fakat Harezmi gibi bazı yerlerde İslam'dan önceki hükümdarlık hanedanları da varlığını sürdürmekteydi. Etkili dihkânlar da vardı. Mesela, Tunket'te (Taşkent'in güneyinde bulunan Angren vadisidir) siyasî gücü olmasa da halk üzerinde hala tesir yapmaya devam eden kuvvetli bir dihkân vardı. Abbasî Halifeleri'nin örneğiyle Samanoğulları da kendilerini Türk kölelerinden oluşan hassa birlikleriyle çevirmişti. Bunlar Samanoğulları'nın esas askerî dayanağını teşkil

etmekteydi. Fakat sonraları yapıldığı gibi, ordu ile halk arasında henüz sert bir sınırlandırma çizilmemişti. Halk, eski cengâver hayatın bakiyelerini hâla muhafaza edip silah taşımaya devam etmekteydi. Halk arasından gönüllü müfrezeler “gaziler” oluşurdu. Bunlar gönüllü Kazaçıklar’ e benzer bir şey olup, İslam topraklarını [putperest] Türkler’in akınlarından korumaktaydı. Fakat bu gönüllüler aynı zamanda iç düzen için tehlike oluşturan bir unsur olup bunlar için “hem hâkimiyet dayanağı hem endişe unsurları” denmekteydi. Şehir hayatının baş merkezi olan Semerkant’ın halkı da endişe unsurlarından sayılmaktaydı. Ahalinin âsî keyfinden dolayı, hükümetin emriyle şehrin dış duvar kapıları yıkılmıştır. Bununla birlikte, Samanoğulları özellikle Türk Hanları’nın askerleriyle yapılan mücadelelerde Türk hassa birliklerine tam olarak güvenemiyorlardı. X. yüzyılın sonunda Samanoğulları devletinin Türkler tarafından fethine, Türk hassa birliği komutanlarıyla dihkânların ihanetleri, Samanoğulları’nın despot arzularına karşı olduğu gibi bürokratik merkezîleştirmeye de sempati duymayan halk kitlesinin pasif davranışı yardımcı olmuştur. Üstelik vergiler artırılmadan hassa birliklerinin ve bürokratların geçindirilmesi de imkânsızdı.

Orta Asya barbarlarının medenî bölgelere yaptığı yeni istila hareketlerine, her zamanki gibi medenî çevrelerin, barbarları teşvik ve celp etmeleri öncelik etmiştir. Göçebelerle ticaret yapmak medenî ahaliye de fayda sağlamaktaydı. Bunlar, göçebelerden özellikle et ve at olmak üzere hayvancılık mahsulleri almaktaydı. Göçebeler ise medenî komşularının ürünlerine ekmek ve özellikle giyim eşyalarına daha da muhtaç durumdaydılar. Gerek Çin sınırlarında, gerek İslam dünyası veya Rusya sınırlarında olsun, göçebeler ile yerleşik halklar arasında ticaretin yapıldığı bütün yerlerde, göçebeler tüccarların bozkıra gelmelerini beklemeden, hayvanlarını kendileri sınır ticaret merkezlerine kadar getirirlerdi. Lüzumlu ticaret eşyaları dışında, göçebeleri, kışı geçirmek için çok müsait olan büyük nehirlerin boyundaki bol kamışlı alanlar da celp etmekteydi. Göçebelerin ticaret yap-

mak için kışlaklara gelmeleri bazen akınlara da dönüşebiliyordu. Bu tür akınlara karşı tedbir olarak sınır bekçileri ve gazilerin bulunduğu müstahkem yapılar Rıbatlar (*rabaḍ* sözüyle karıştırılmamalıdır) tesis edilmekteydi. Hatta Samanoğulları hükümeti, putperest soydaşlarından sınırları korumayı taahhüt etmiş Türk koloni sakinlerine Sır Derya'nın orta yatağı boyunca topraklar tahsis etmiş bulunuyordu. Bundan başka, İslam Türkistanı'nın tüccarları, kendilerinden önce Soğdlular tarafından açılmış olan yolları bir dereceye kadar kullanarak, İslam medeniyetini uzak bölgelerde tanıtmaktaydı. Çin'e giden yollar eski zamanlarda olduğu gibi en önemli yollardan olup buradan yollar kuzeye, bazı Türk Hanlar'ının karargâhına doğru ayrılırdı. Talas'tan (şimdiki Evliya-Ata)²⁸ çıkan yol İrtiş'te bulunan Kimekler'in baş karargâhına kadar 81 gün sürerdi. Turfan yakınlarından Yukarı Yenisey havzasındaki Kırgızlar'a kadar da bir yol giderdi. Çin kaynaklarına göre, X. yüzyılın ilk yarısında Müslüman tüccarlar Doğu Moğolistan'a, Orkun'a kadar ulaşmışlardı. Aşağı Sır Derya'dan çıkarak Kimak karargâhına giden bir yol daha vardı. Bu yerler Samanoğulları topraklarına dahil değildi. Fakat burada Samanoğlu devletinden gelen göçmenler tarafından ticaret kolonileri tesis edilmiş durumdaydı. Anlaşılan bu göçmenlerin bir kısmı Sır Derya'nın orta yatağı üzerindeki bir araziden gelmiş bulunuyordu ki, burada Samanî Mavaraünnehri'nin hudut-istihkâmı Savran (Sabran) vardı. Göçmenlerin diğer kısmı da Harezm'den gelmişti. Harezm zenginliğini sırf göçebelerle yaptığı ticarete borçluydu. Muhtemelen ticaret, İslamiyet döneminde daha da ilerlemiş olmalı. Bu ticaret Gürgenç şehriyle birlikte (şimdiki Köhne Ürgenç) Harezm'in kuzey kısmında yoğunlaşmıştı. Gürgenç X. yüzyılda İslamiyet'ten önceki Harezmşah Hanedanına bağlı olmayan ayrı bir hükümdarlık bölgesi ve merkezi idi. Harezmşah hanedanının elinde, bu sıralarda bölgenin ancak güney kısmı bulunuyordu. Gürgenç tüccarlarının vasıtasıyla İslam dini ve İslam medeniyeti İdil boylarına kadar ulaşmış bulunuyordu.

28 Evliya Ata günümüzdeki Merke şehrdir.

Bunun sonucu olarak İdil Bulgarları İslamiyet'i benimsemişlerdi. Hazar ülkesinde de Harezmli Müslümanlardan müteşekkil hassa birlikleri bulunmaktaydı. Anlaşıldığı kadarıyla Harezmli, ülkelerinde İslamiyet tam olarak yerleşinceye kadar Hazar devletinin hizmetinde bulunmuşlardır. Çünkü Hazarlar 764'te Kafkasya ötesindeki İslam topraklarına akınlar düzenledikleri sırada, Hazar askerlerinin başında bir Harezmli bulunuyordu. Samanoğlu devleti ile İdil Boyu arasındaki ilişkilerin ne kadar yakın olduğu, İbn Fadlan tarafından tasvir edilen 921-922 yıllarındaki Halifelik elçilik heyetinin seyahatinden anlaşılmaktadır. Bu Bağdat heyeti, İdil'e Kafkasya üzerinden geçen kısa yolla değil, Buhara ve Harezm üzerinden, uzun ve dolambaçlı yol üzerinden gitmişti. Gürgenç emirleri göçebelerle yaptıkları kârlı ticaret sayesinde o kadar yükselmişlerdi ki, X. yüzyılın sonunda Harezm'in güney kısmını ele geçirmişler ve kendi hanedanına Harezmşahlar ünvanını vermişlerdir. Birkaç sene sonra Samanoğulları hanedanı Müslüman Türklerle yapılan mücadelede yok olmuştur.

Bu dönemlerde İslam ticaretinin başarılarıyla İslam dininin [yayılma] başarıları aynı değildi. Budizm, Hristiyanlık ve Maniheizm'den farklı olarak İslam dini henüz misyonerlik bir din değildi. Dini yaymak bazı şahısların vazifesi olmayıp, devlet işi sayılmaktaydı. Ticaret seferleri yapan Müslümanlar, din propagandaları yapmıyorlardı. VIII. yüzyılda Çince Budist, Hristiyan ve Mani edebiyatı mevcut iken İslam edebiyatı yoktu. Halbuki yazılı kaynakların verdiği bilgilere göre, Çin'de bulunan yabancı Müslümanlar'ın sayısı diğer Ön Asyalı din mensuplarından daha az değildi. Böylelikle, Orta Asya'da İslam ticaretinin başarılarından, misyonerlik konusunda Müslümanlardan çok Hristiyanlar ve Maniheizmler yararlanmışlardır. İki dinin de Orta Asya halkları arasındaki en önemli başarıları artık İslamiyet dönemine aittir. İslam propagandasına, İslam devletlerinin siyasi ve kültürel etkisiyle bağlı olarak, çoğu zaman İslam dünyasının en yakın komşuları maruz kalırlardı. Devlet menfaatlerine bağlı olmadan İslam propagandası derviş-sufiler tarafından yapılırdı. Bunlar

İslam dünyasında hem dış, hem iç misyonerliğin hemen hemen tek temsilcileriydi. Derviş tarikatlarının şeyhleri medenî bölgelere göre bozkırlarda daha çok başarılıydılar. Fakat yakın bozkırlardaki başarılarıyla iktifa eder ve geniş misyonerlik seferleri yapmazdı.

X. yüzyılın ilk yarısına mensup coğrafyacıların bilgilerine göre, İslam topraklarının kuzeydoğu hudutları, Samanoğulları devletinin hudutlarına uymaktaydı. Türkler, İslamiyet'i kabul etmişlerdi. Fakat bununla birlikte birçokları Samanoğulları'nın yönetimine geçmiş olup, Sır Derya Türkler'i dışındakiler, her yerde Müslümanlar'a karşı koymaktaydılar. Kuzey-doğuda hudut ticaretinin odağı Talas nehriyle aynı adı taşıyan ve henüz 893'te Samanoğulları tarafından fethedilen Talas şehriydi. Üstelik bu yerdeki "büyük kilise" camiye çevrilmişti ki, anlaşılan burada, İslam propagandasından önce Hristiyanlık propagandası yapılmış ve Hristiyanlık yayılmıştır. Yalnız, coğrafyacı İbn Havkal'in, "Müslümanlardan kimse Talas'ın ötesine gitmemiştir. Çünkü bu şehrin ötesinde Karluk Türkleri'nin göçebe konakları başlar" şeklindeki ifadeleri gerçeklere pek uymamaktadır. X. yüzyılın ikinci yarısının coğrafyacısı olan Makdisî, tamamıyla farklı bir manzara çizmektedir. Ona göre Talas'ın doğusundaki yerleşim merkezlerinde daha o zamanlarda camiler bulunmaktaydı. Vaktiyle Talas'ta olduğu gibi Mirki'de (Merke) de bir kilise camiye çevrilmişti. Aynı yerleşimin yakınlarında Samanî erkânından biri tarafından rabat yapılmış bulunuyordu. Tarihçiler, 960 tarihinde kalabalık bir Türk halkının (200.000 çadır) İslamiyet'i kabul ettiklerinin ilk bilgisini verirler. Yalnız din uğruna yapılan her hangi bir savaştan da söz edilmemektedir. Herhalde bu olay ile, Horasanlı Müslüman alim Kelimatî'nin aynı zamanlarda Türk kağanının sarayını ziyaret etmesi arasında bir bağlantı kurmak mümkündür. Türkler tarafından İslamiyet'in kabulü ve Kelimatî'nin seyahati hakkındaki bilgiler, herhalde içinde Balasagun (Çu vadisinde) ve Kaşgar şehirlerini bulunduran Türk hanlığına ait olsa gerek. Buradan X. yüzyılın sonunda Samanoğulları devletine bir saldırı gerçekleşmiştir. Yedisu'nun gü-

ney kısmı ve Doğu Türkistan'ın kuzey-batı kısmı karlı yüksek dağ silsilesi ile ayrılmış olmalarına rağmen, göçebe halkların tarihinde her zaman aynı devletin, hatta aynı eyaletin içinde bulunmuştur. Çünkü Doğu Türkistan'da göçebeler için lüzumlu otlaklar mevcut değildir. Yalnız yüksek dağlar ordunun hareketi için bir engel teşkil ederdi. Göçebelerin, Türkistan'ın medenî bölgelerine yaptığı istilâları gibi Türkler'in Samanoğulları devletine yaptığı saldırı da Kaşgar'dan değil, kuzey-doğudan yani Yedisu'dan gerçekleşmiştir. Tarihte Kaşgar, çoğu zaman Fergana tarafından istilâlara maruz kalmıştır.

3

Karahanlılar, Selçuklular, Kara Kıtaylar ve Harezmsahlalar

Samanoğulları topraklarını fethetmiş olan Türk halkı, İslamiyet'i nasıl ve hangi şartlarda kabul ettiklerine dair kesin rivayetleri muhafaza etmemişlerdir. İslamiyet'i kabul eden ilk hükümdar Satuk Buğra Han hakkında ancak efsanevî bilgiler (Satuk'un mezarı olarak hâla Kaşgar'ın kuzeyindeki bir köy gösterilmektedir) bulunmaktadır. Söz konusu Türkler, aynı şekilde İslamiyet'ten önceki kültürel geçmişleriyle ilgili bütün hatıralarını da kaybetmişlerdir. Arap alfabesiyle birlikte, bir döneme kadar, İslamiyet'ten önceki zamanlardan miras kalan Uygur alfabesini kullanmaya devam etmişlerdir. Fakat sonra bu alfabe unutulmuş, alfabenin tekrar kullanıma girişi ancak, alfabeyi Doğu Türkistan'ın gayrimüslim halkından almış olan Moğol hâkimiyeti döneminde meydana gelmiştir. Devlet terminolojisinde, özellikle Han ünvanlarında, bozkır veya genel olarak İslam'dan önceki geleneklerin bazı izleri muhafaza edilmiştir. Mesela, bazı Müslüman hanlar kendilerine Çin İmparatorları (Türkçe *Tabgaç Han* veya *Tamgaç Han*) demişlerdir. Hâlbuki hakimiyetleri ne Çin'e, ne de Çin'le sınır bölgelere kadar ulaşmıştır. Fakat Müslüman Türkler'in edebiyatı tamamıyla İslam'ın, özellikle Farsça örneklerin tesiri altında meydana gelmiştir. Türkler; Çin kültürü, Budizm, Maniheizm ve Hristiyanlık'la daha önceleri tanışmalarına rağmen, bunlardan hiçbir iz kalmamıştır. Örneklerine kıyasla, Türkçe yansılamların halk arasında daha az yaygın oluşu, kuruluşu ve manasızlığı bununla açıklanmaktadır. 462/1069-70 yıllarında Balasagun'lu Yusuf tarafından Kaşgar Hanı için meydana getirilmiş didaktik bir eser olan *Kudatku* (veya *Kutadgu*) *Bilig*'i (Müellif eserinin Türkçe

ilk kitap olduğunu bildirmektedir; hâlbuki Araplar'da ve Farslar'da kitap çoktu), 1082'de yazılmış ve sonraları üç kere Türkçe'ye çevrilmiş olan Kâbûs-Nâme adlı didaktik eserle karşılaştırmak kâfidir. Fars müellif nasihatlerini canlı hikâyelerde ifade etmekte ve bunları tarihten alınan örneklerle kuvvetlendirmektedir. Bu da onun kitabına olan ilgiyi oldukça artırmaktadır. *Kutadgu Bilig*'te şahıslar cansız, temsilî (hükümdar adaletin timsalidir; vezir saadetin timsalidir; vezirin oğlu aklın timsalidir; vezirin kardeşi refahın timsalidir) figürlerdir. *Kutadgu Bilig*'in çok az nüshası günümüze kadar ulaşmıştır. Fakat 1909'da Ural Nehri ağzındaki Sarayçık köyünde ortaya çıkarılan buluntu (üzerinde Kutadgu Bilig'in bazı satırlarının bulunduğu balçıktan yapılmış testi), halk arasında bu eserin, günümüze ulaşan çeşitli nüshalarından edindiğimiz fikirlerden farklı olarak daha çok rağbet gördüğü düşüncesine bizleri sevk etmektedir.

Samanî devletinin Müslüman Türkler tarafından fethi Kuzey-doğudan başlamıştır. İlk önce İsficab bölgesi, yani şimdiki Çimkent bölgesi ele geçirilmiştir. 992'de Türk askerleri ilk defa Buhara'ya girmişler, fakat aynı sene burayı terk etmek zorunda kalmışlardır. 996 anlaşmasına göre Samanoğulları, Zerefşan havzasının kuzeyindeki bütün bölgeleri Türkler'e vermek zorunda kalmışlardır. 999'da Semerkant ve Buhara da Türk Hanı'nın eline geçmiştir. Samanoğlu devletini canlandırmaya çalışan en son kişi, mensup olduğu hanedanın hâkimiyetini yeniden tesis etmek için yaptığı birkaç başarısız teşebbüsten sonra 1005 tarihinde ölmüştür. Kaynaklarda bu Türkler'in hâkimiyetinin, doğuda nereye kadar uzandığı hakkında hiçbir bilgi geçmemektedir. Daha 998 yılında Kaşgar Hanı Arslan Han Ali, din için yaptığı mücadelede şehit olmuştur. Onun öldüğü yer olarak günümüzde Yangi Hisar'ın kuzey-doğusundaki bir yer gösterilmektedir. Bu bilgilerden, söz konusu dönemlerde İslam'ın yayıldığı bölgenin yani Müslüman Türkler'in hâkimiyetinin Kaşgar'ın biraz doğusuna kadar uzandığını anlamaktayız.

X ve XII. yüzyıllarda Tanrı Dağları'nın ana silsilesinin iki tarafında bulunan bölgeler, tarihte Karahanlılar veya İlek^{29*} Hanlar adıyla bilinen tek hanedanın hâkimiyeti altında birleştirilmiştir. Fakat hükümdarları tek değildi. Bütün göçebe ve yarı göçebe halkların devletleri gibi, Karahanlı devleti de, kısa süre sonra bağımsız hâkimiyetlere dönüşecek olan yurtlara ayrılmıştır. Bu yurtların sınırları devamlı olarak değişir ve aralarında sık sık savaşlar yapıldı. Daha XI. yüzyılda hanedan reisinin yüksek hâkimiyetinin bütün belirtileri yok olmuştur. Çeşitli şehirlerde aynı derecede bağımsız ve aynı parlak unvanlara sahip olan hükümdarlar hâkimiyet sürmekteydi. Fetih-ten sonraki ilk dönemlerde Batı Türkistan hükümdarı *İlek* ünvanını taşıyordu ve bu ünvan herhalde *Han* ünvanından daha aşağı sayılmaktaydı. İlk İlek Fergana'nın sınır şehri olan Özkent'te yaşamış ve burada ölmüştür. Daha sonra, Türk fatihleri hâkimiyetlerini sağlamlaştırdıktan sonra, İlekler ikâmetgahlarını bölgenin baş şehri olan Semerkant'a taşımışlar ve burada daha XI. yüzyılda Han ünvanını almışlardır. Samanoğulları zamanında nispeten küçük bir şehir olan Özkent, Oş şehrinin 1/3 büyüklüğündeydi ve bir dönem için bütün Maveraünnehir hükümdarının ikâmetgahı olmuştur. İlekler Semerkant'a taşındıktan sonra Özkent şehri, XIII. yüzyılın sonunda Moğollar tarafından Andican şehri kuruluncaya kadar Fergana hükümdarının ikâmet yeri olmuştur. Özkent'te günümüze kadar muhafaza edilmiş olan yapılar, 9 sajen^{30**} yüksekliğindeki minare, şehrin işte bu en parlak dönemlerine aittir. Minarenin hemen yanında yerli rivayetlere göre güya ilk İlek'in, hatta Selçuklu Sultan Sancar'ın (1157'de ölmüştür) defnedildiği türbeler bulunmaktadır. Gerçekte ise Sultan Sancar'ın türbesi Merv'de bulunmaktadır. Türbe üzerindeki yazılardan, yapının daha sonraları yani XII. yüzyılın sonunda inşa edildiği

29 * Barthold'un İlek ve İlek Han unvanları hakkında verdiği bilgileri doğru değildir. İlek diye okudukları unvan Türkçe İlig (....Arapça yazılıdır) ünvanıdır. İlig ise İl=devlet, lig=sahip; İlig=devletlü, yani hükümdar demektir. -Reşat Genç.-

30 ** Sagen - 2,13 m'dir. Bakınız: Mustafayev E.M., Şerbinin V.G., *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*, s. 804.

anlaşılmıştır. Genel olarak Özkent yapıları, Türkistan'da muhafaza edilmiş olan Moğollar dönemi öncesine ait az sayılı eserler olması sebebiyle de ayrı bir ilgi odağıdır. Semerkant Hanlar'ının bütün Maveräünnehir üzerinde yüksek iktidar iddiasında bulunmalarına ve XII. yüzyılın sonlarında kendilerine "Sultanlar Sultanı" demelerine rağmen, Fergana hükümdarı çoğu zaman Semerkant'a bağlı değildi. Samanoğulları'nın başkenti Buhara, Karahanlılar zamanında bir han şehri değildi. Gerçi, burada da bazı hanlar tarafından binalar yapılmış olup, bunlar arasında 1127 tarihli Arslan Han minaresi (52 metre yüksekliğindedir) en meşhuru.

Ülkenin Türkler tarafından fethi ve fatihlerin yurt sistemini getirmeleri, ülkenin kültürel durumunu çok az derecede etkilemiştir. Yani kültürel gelişmede herhangi bir duraklama yaşanmamıştır. Samanoğulları devrinde başlayan tarihî süreçler, Karahanlılar zamanında daha da gelişmiştir. Samanoğlu devletinin yıkılışı, toprak aristokrasisi olan dihkânların önemini kısa bir müddet için yükseltmişti. Bunu, Samanoğulları zamanında mülkiyet hakları olmayan bir İlak'lı dihkânın para bastırmaya başlaması, Karahanlı savaşlarında Maveräünnehir dihkânlarından oluşan özel bir müfrezenin bulunduğunu zikreden hikâyeler göstermektedir. Fakat dihkânlar, kısa süre sonra Samanoğulları zamanında korudukları önemlerini bile kaybetmişlerdir. XII. ve XIII. yüzyıllardaki siyasî olayları yansıtan hikâyelerde, artık dihkânlardan söz edilmemektedir. Kaynaklar sessiz kaldıklarına göre, Türkistan'ın Moğol istilasına karşı müdafaası sırasında artık böyle bir şövalye süvarisi yoktu. Herhalde dihkânlar, hanedan mensupları ile başlıca temsilcilerini Türk hassa birliklerinin komutanlarının oluşturduğu askerî aristokrasi arasında geçen mücadeleye iştirak etmiş olmalıdır. Bu mücadeleler Karahanlılar döneminde, Samanoğulları zamanındakinden daha şiddetli bir şekil almıştı. Hanlar, aristokrasiye karşı olan savaşta halk kitlesine dayanmakta, aristokrasi ise ulema sınıfına dayanmaktaydı. 1095'te halk arasında çok popüler olan Semerkand Hanı Ahmed'in, ulemanın hükmüyle Türk hassa bir-

liğı komutanları tarafından tahttan indirilerek öldürölmesi, çok karakteristik bir şeydir. Dihkânlar sınıfının parçalanmasına, şehir hayatının, ticaret ve sanayinin daha da gelişmesi tesir etmiş olmalıdır. XI. yüzyılda, bölgenin Karahanlılar tarafından fethi sırasında başlamış olan, şehir hayatının eski “şehristanlardan” şehir banliyölerine taşınma süreci tamamlanmıştır. Buralarda, yani şehir civarlarında çarşılar bulunmakta olup, eski “şehirlerin” “banliyölere” ve “banliyölerin” de “şehirlere” dönüşümü tamamlanmaktaydı. Günümüze kadar muhafaza edilmiş olan, dışkapılardan merkeze giden ve etraflarında çarşı dükkânlarının bulunduğu ana yollar, yolların kesiştiğı yerde çarşının merkez kubbesinin (çarsu) bulunduğu şehir şekli, işte bu dönemde meydana gelmiştir. Aynı süreci, Karahanlı devletinin sınırları içinde bulunmayan, günümüzdeki Türkistan’ın diğer şehirlerinde (mesela Merv şehrinde) de görmekteyiz. Buhara’da başında “Burhan ailesine mensup” sadrların yani yüksek ruhani sınıfın bulunduğu ve zenginler tabakasının menfaatlerini temsil eden bir nevi aristokrasi şehir cumhuriyeti teşekköl etmiştir. Sadrların hakimiyeti XIII. yüzyılın başında Hanlar tarafından değil, başında zanaatçılar sınıfından birisinin bulunduğu halk hareketi tarafından yok edilmiştir.

Karahanlı Devleti’nde meydana gelen iç savaşlar, Karahanlılar’ın dış düşmanları tarafından kullanılmıştır. Bunun sonucunda, hanedan XIII. yüzyılın başına kadar varlığını sürdürmesine rağmen daha XI. yüzyılda bağımsızlığını kaybetmiştir. Samanoğulları devleti yıkıldığı sıralarda, devletin Amu Derya’nın güneyinde bulunan kısmı, daha önceleri Samanoğulları’nın vassalı durumunda olan ve tarihte baş şehirleri Gazne’den dolayı (Günümüzdeki Afganistan’da, Kabil’in güneyinde bulunan şehir) “Gazneviler” adını almış olan diğer bir hanedanın hâkimiyeti altına geçmiştir. Bu hanedanın baş temsilcisi olan Sultan Mahmud (998-1030) Karahanlıların Amu Derya’nın güney bölgelerine yaptığı taarruzları püskürtmeyi başarmış, Belh’i hâkimiyeti altında muhafaza etmiş ve günümüzdeki Buhara’nın Belh’e eğilimli doğu bölgelerini bir dereceye kadar emri altına almayı ba-

şarmıştır. Sultan Mahmud aynı şekilde, önceleri Samanoğullarına bağlı olan Harezmi de ele geçirmiştir. Mahmud'un halefleri İran'dan ve Afganistan'ın kuzey kısmından diğer bir Türk boyu olan Türkmenler'in istilasıyla yerinden edilmişlerdir. Bu Türkmenler öncele-ri Aşağı Sır Derya boyunda yaşamışlar, daha X. yüzyılda buradan güneye doğru hareket ederek XI. yüzyılda Amu Derya'nın ötesine geçmişlerdir. Türkmenler, kültürel açıdan Samanoğulları Türkistanı'nı fetheden Karahanlı Türkleri'nden daha aşağı seviyede olup, İslamiyet'i kabul etmeden önce yazıları yoktu. Gerçekleştirdikleri fetih hareketleri de bir Han ailesinin idaresi altında yapılmamıştır. İlk başta İran'a ayrı ayrı Türkmen kitleleri gelmişler, daha sonra Türkmenler'in reisi Selçuk Bey'in torunları olan beylerin başkanlığı altındaki müfrezeler gelmişlerdir. Selçuklu beyleri hükümdarlık unvanlarını artık İran'da kabul etmişler ve kendilerini "şah", "sultan" olarak adlandırmaya başlamışlardır. Sultan unvanı resmî olarak ilk bunlar tarafından kullanılmış (Sultan unvanı başlangıçta hükümdarın ferdi unvanı anlamında kullanılmayıp, hükümet iktidarının ortak mefhumuydu) ve sikkeler üzerine darbedilmeye başlamıştır. Daha sonraları bunu Gaznevîler ve Karahanlılar da taklit etmişlerdir. Söz konusu Selçuklu Türkleri gitgide bütün Müslüman Asya'yı hâkimiyetleri altına almışlardır. Selçuklular, önce İran'daki ve Mezopotamya'daki hakimiyetlerini sağlamlaştırdıktan sonra doğuya yönelmişler, Harezmi'yi ve bir zamanlar yaşadıkları Aşağı Sır Derya boylarını ele geçirerek Kaşgar Hanı dahil olmak üzere bütün Karahanlılar'ı yüksek hakimiyetlerine bağlamışlardır.

Selçuklular, bütün İslam âleminin yüksek dünyevî hükümdarı anlamına gelen "İslam'ın Sultanı" fikrini yaratmışlardır. "İslam'ın Sultanı", sultanın iktidarını dinî otoritesi ile kutsallaştıran tüm İslam âleminin dinî önderi Halife'nin iktidarı ile eşit durumdaydı.

Yalnız, Selçuklu Sultanlarının İmparatorluğu'nda, bütün İranlı bakanlarının özellikle meşhur Nizam'ül-Mülk'ün (öl. 1092.) tüm çabalarına rağmen devlet birliği prensipleri tatbik edilememiştir. Ha-

nedan mensupları geniş toprakları idareleri altına alıyorlar, bölgedeki hâkimiyetleri babadan oğla intikal ediyor ama bunlar hanedan reisinin iktidarına her zaman bağlılık göstermiyorlardı. Bazen Sultan ünvanını aynı zamanda birkaç şahıs kullanabiliyordu. Sultan Sancar (1118-1157) kardeşleri Berkyaruk ve Muhammed hayatta iken Horasan hükümdarı idi ve çoğu zaman Merv’de olmak üzere doğuda yaşamış, hanedan reisi olduktan sonra da burada yaşamaya devam etmiştir. Batıda, aynı zamanda, sultan ünvanını diğer şehzadeler de taşımaktaydı. Sancar’ın bu bölgelerdeki hâkimiyeti, açık isyan teşebbüslerini başarılı bir şekilde bastırmalarına rağmen sadece ismen idi. Bu sıralarda Bağdat ve Batı İran’da yeğeni Sultan Mes’ud (1133-1152) iktidarda bulunuyordu ve Sancar’ın hakimiyeti Rey’in batısına geçmiyordu. Bu şartlarda “İslam’ın Sultanı” Karahanlı toprakları üzerindeki yüksek hâkimiyetini Uzak Doğu’dan gelen yeni fatihlere bırakmak zorunda kalmıştır ve Türkistan, İslamiyet’in yayılışından sonra ilk defa gayrimüslim bir halkın iktidarına tabi olmuştur.

X. yüzyılın başından itibaren, Tan Hanedanı’nın yıkılışından sonra Çin’in kuzey bölgeleri tekrar, Çin İmparatorluk ünvanını almış olan yabancı hanedanların hâkimiyetleri altına geçmiştir. Bu tür hanedanların ilki, Kıtay halkından çıkmış olan Liao ailesidir (916-1125). Genel olarak Kıtaylar’ın Tunguz menşeli oldukları ileri sürülmüşse de, aynı zamanda Kıtaylar’ın Moğol olduklarına dair deliller sunulmuştur. Daha ilk Liao hükümdarları Mançurya, Moğolistan ve Kuzey Çin’deki iktidarlarını sağlama bağlamışlar ve Çin kültürünün tesiri altına girmişlerdir. Göğün İmparatorluğu işte bu Kıtay halkından, Moğollar ve Ruslar tarafından hala kullanılmakta olan yeni bir ad almıştır. Müslümanlar ve onların örneğiyle Batı Avrupalılar, Keta (Hita) veya Kata (Hata) kelimesini ancak Kuzey Çin için kullanmışlardır. Fakat Moğol fethine kadar millî hanedanların hâkimiyeti altında bulunan Güney Çin için eski Çin adını (Araplarda Sin) kullanmaya devam etmişlerdir. Kıtay saltanatı Moğolistan halkının etnografik yapısı (bu ülkeden Türk unsurlarının sürülüşü ve yerine

Moğollar'ın geçişi) ve göçebe halkların hayat şartları üzerinde (eski doğu kültürünün yerine Çin'in güney kültürünün yerleşmesi ve göçebelilerin çadırlarının bu tarafa dönmesi) önemli bir tesir bırakmıştır.

Daha XI. yüzyılda Türkistan Müslümanlar'ı doğudan gelen gayrimüslim halkların istilâsını püskürtmüşlerdir. Bu halkların arasında Kıtaylar da zikredilmektedir. Kıtaylar'ın batıya doğru daha büyük hareketleri Liao devletinin 1125'te Mançurya'lı diğer bir halk olan Cürcenler tarafından fethedilmesinden sonra meydana gelmiştir. Kıtaylar'ın veya Müslümanlar'ın adlandırdığı gibi Kara Kıtaylar'ın bir kısmı, eski hanedan mensuplarından birinin başkanlığı altında memleketlerini terk etmişler ve Orta Asya'nın batı tarafına geçmişlerdir. Sultan Sancar'ın Temmuz 1133'te Halife'nin vezirine yazdığı mektubunda, seneler önce Kaşgar Hanı'nın, Kaşgar'dan doğuya giden birkaç günlük mesafede "Türkistan'ın en uzak bölgelerinden" gelmiş olan bir "kâfir" mağlup ettiği belirtilmektedir. Kafirlerin başbuğu esir alınmıştı. Burada söz, Kaşgar hükümdarı Arslan Han Ahmed'in Kara Kıtay askerlerine karşı kazandığı zaferden söz edilmektedir. Her ne kadar tarihçi İbnü'l-Esir, bu savaşın 1128'de meydana geldiğini kaydetmişse de, bu savaş birkaç sene sonra vuku bulmuş olsa gerek. Böylelikle, Kara Kıtaylar'ın Doğu Türkistan üzerinden yaptıkları hareket başarısızlığa uğramıştı. Fakat onların kuzeyden, Tanrı Dağları'nın kuzey bölgeleri üzerinden yaptıkları hareketleri muvaffakiyetli olmuştur. Vatanlarını terk ettikten sonra Kara Kıtaylar ilk defa Tarbagatay'da iyice yerleşmişler, sonra burada, günümüzdeki Çuguçak'ın yakınlarında Emil şehrini kurmuşlardır. Bu sıralarda onların sayıları yaklaşık 40 000 çadır civarındaydı. Muhalif Türk başbuğlarına karşı mücadelede Kara Kıtaylar'dan yardım isteyerek onlarla iş yapmak zorunda kalan ilk Müslüman hükümdar Balasagun Hanı'dır. Kara Kıtaylar Balasagun Hanı'nın düşmanlarını mağlup etmişler, fakat Balasagun'u ele geçirerek yerli hükümdarı Han ünvanından mahrum bırakmışlardır. Çu nehir vadisi sonraları da Gurhan ünvanını taşıyan Kara Kıtaylı hükümdarın ikâmet yeri olmaya

devam etmiştir. İslam müelliflerine göre bu kelime “Hanların Hanı” anlamına gelmekteydi. Çin tarihçileri; Gurhanlar’ı Çin İmparatorları arasında göstermekte ve hükümdarlarının her birinin “hâkimiyet dönemlerini” Çince adlandırarak bu hanedana “Batı Liao” hanedanı demektedirler. Bilindiği kadarıyla, Çin sınırlarından sürülmüş olan yabancı bir hanedan üzerinde Çin İmparatorluk ünvanının muhafaza edildiği bu olay, tarihte görülmüş tek örnektir. XIV. yüzyılda Çin’de Yuan’ Hanedanı olarak bilinen Moğol Hanedanı, Moğollar’ın Çin’den sınır dışı edilmesiyle birlikte sona ermiş sayılıyordu. Halbuki bu hanedanın son imparatorunun doğrudan halefleri, Moğolistan’da bir müddet daha hakimiyet sürmeye devam etmişlerdir.

Gurhan, Çu kıyılarından başlayarak sırayla Doğu Karahanlıları’nı, sonra da Batı Karahanlıları’nı hakimiyeti altına almıştır. Kaşgar Hanıyla yapılan mücadeleler hakkında hiçbir bilgi geçmemektedir. Arslan Han Ahmed’in oğlu İbrahim Han’ın şehit olduğu belirtilmektedir. Muhtemelen bu Han, Kara Kıtaylara karşı yapılan savaşta ölmüş olmalı. Gurhan’a, Doğu Tanrı Dağları’nın gayrimüslim bölgeleri de tâbi olmuştur. Semerkant Hanı Mahmud, henüz 1137 yılında Hocent yakınlarında Kara Kıtaylar tarafından darmadağın edilmişti. Yalnız Kara Kıtaylar her hangi bir sebepten dolayı bu başarıyı bütün Maverâünnehr’i ele geçirmek için değerlendirememişlerdir. 1141’de Gurhan, vaktiyle Balasagun’da olduğu gibi Maverâünnehr’in iç savaşlarına müdahale etmiştir. Yalnız bu defa, Mahmud Han yardım almak üzere amcası Sultan Sancar’a başvurduğu için Türk askeri aristokrasisinin tarafını tutmuştu. 9 Eylül 1141’de Sultan Sancar’ın ordusu Semerkant’ın kuzeyinde bulunan Katvan bozkırında bozguna uğratılmıştır. Savaşta Müslümanlar’ın güya 30 000 kişi kaybettiği söylenmektedir. Semerkant Han’ı Sultan Sancar’la birlikte Horesan’a kaçmış, kardeşi ve halefi İbrahim de Gurhan’a haraç ödemeyi kabul etmiştir.

İslam’ın en kudretli Sultanı’nın gayrimüslimlere karşı yaptığı mücadelede yenildiği haberi, o sıralarda Suriye ve Kuzey Mezo-

potamya'da Müslümanlar'la savaş yapmakta olan Haçlılar'a kadar ulaşmıştır. Bu durum Haçlılar arasında Hristiyanların Papaz Çarı İoann hakkında bir efsanenin türemesine yol açmıştır³¹. Buna göre, Müslümanlara doğudan saldırmakta olan Hristiyan Çar, Küdüs'e kadar ulaşacak ve din kardeşlerine Hristiyanlığın düşmanları üzerinde nihaî zafer kazanmaları için yardım edecekti. Daha 1145'te İoann'ın Dicle'ye kadar ulaştığı konuşulmaktaydı. Gerçekte ise, Kara Kıtaylar geniş istila hareketlerinin peşinde olmayıp, Buhara ve Harezmi'e kadarki yakın İslam topraklarının fethiyle iktifa etmekteydi. Hatta Amu Derya'nın sağ sahilinde bulunan Tirmiz şehri bile Selçuklu Sultanı'nın elinde kalmıştır.

Kara Kıtay Devleti, genel olarak tipik göçebe imparatorluklarından pek çok konuda farklıydı. Kara Kıtaylar, göçebe hayatına devam ediyorlardı, fakat diğer göçebelerden farklı olarak büyük ölçüde Çin kültürünü benimsemişlerdi. Bunların devletinde Çin'de olduğu gibi ocak başı vergi sistemi hakim idi; yani her evden birer dinar alınmaktaydı. Bunun dışında, ilk Gurhan'ın hiç kimseye yurt dağıtmadığı ve hiç kimsenin idaresine 100'den fazla asker vermediği belirtilmektedir. Gurhanlar devletinin son dönemlerinde de, yurt sisteminin varlığına işaret eden hiçbir iz görmemekteyiz. Fakat yine de devlet idaresinde birlik yoktu. Eski yerli hanedanlar Gurhan'ın tabîleri olarak her yerde varlığını sürdürmekte idi. Aynı zamanda daha sonraki dönemlerde Rusya'da Moğol hâkimiyetinin çeşitli safhalarında gördüğümüz vasal hükümdarların, imparatora üç derecelik bağlılık statüsünün üç türünün tamamı da mevcut idi. Pek çok yerde, yerli hükümdarların yanında Gurhan'ın daimî temsilcileri bulunmaktaydı. Harezmi gibi bazı bölgelere, Gurhan'ın temsilcileri ancak haraç almak için belli zamanlarda gitmekteydi. Nihayet, XIII. yüzyılın başında Buhara Sadrı, sonraları tıpkı Moskova Knezi'nin Altın Orda'ya vergi götürdüğü gibi, Gurhan'ın ordasına (XII. yüzyılın orta-

31 Bu cfsancyle ilgili başlıca bibliyografya için bakınız: Spuler, *Die Mongolen in Iran*, s. 498-499. -V. R.-

sında Buhara'da Gurhan'ın genel valisi bulunmaktaydı ve ona her konuda Sadr'ın tavsiyesine göre davranması talimatı verilmişti) kendi vergisini kendisi götürmekteydi.

XII. yüzyılın ikinci yarısında Kara Kıtay Devleti'nin sınırları Sultan Sancar dönemine göre daha genişlemiş durumdaydı. Kara Kıtay'ın yüksek hâkimiyetine artık sadece Tirmiz değil, Belh şehri de tabi olmuştu. Fakat genel olarak bakılırsa, Kara Kıtaylar daha fazla istila hareketlerini düşünmüyorlardı. Hatta Müslüman tabîleri ve komşularının artan savaşlarına karşı da tedbirler almıyorlardı³² ki, bunlar daha sonraları gazâ bayraklarını kaldıracaklardı. Sultan Sancar'ın ölümüyle (1157) Selçuklu Hanedanı'nın doğudaki kudreti sona ermiştir. Bundan sonra Orta Asya'da, önce Batı İran'daki Selçuklu Sultanlarını, sonra Afganistan'da kuvvetlenmiş olan Gurlu hanedanını ve nihayet Selçukluların Harezm'deki mevrus valileri olan Harezmşahlar'ı "İslam'ın Sultanı" olarak görmeye başlamışlardır ki, bunların görevi, mümkün olduğu kadar Müslümanları kâfirlerin hâkimiyetinden kurtarmak olacaktı.

XII. yüzyılın sonu ve XIII. yüzyılın başı Harezm tarihinde çok önemli bir dönemdir. Bu müddet zarfında Harezm bölgesi güçlü bir devletin çekirdeği konumuna gelmiş, bölgenin hükümdarları tüm Müslüman Asya üzerinde üstünlük iddiasında bulunmaya başlamıştı. Harezmşah Tekeş³³ (1172-1200), Müslüman rakipleri üzerinde galebe çalmıştır. Batı İran'ın son Selçuklu Sultanı Tuğrul 1194'te işte bu Harezmşah'la yapılan muharebede hayatını kaybetmiştir. Tekeş ve selefleri Kara Kıtaylar'a karşı birkaç defa savaş başlatmışlar, fakat pek başarılı olamamışlardır. Hatta Tekeş'in oğlu ve halefi Muhammed (1200-1220) hâkimiyetinin ilk yıllarında Gurlular'a karşı yaptığı mücadeleler sırasında Kara Kıtaylar'a haraç ödemeye devam etmiş, onların yardımından istifade etmiştir. Daha sonrala-

32 W. Barthold'un metninde böyledir. Burada herhalde Kara Kıtaylar'ın vasalları olan Karahanlılar, Selçuklular, Harezmşahlar arasındaki savaşlardan söz ediliyor olmalı. -Yu. B.-

33 Tâkiş, belki Tükiş de olabilir. -V. M.-

rı Harezmsah Muhammed, kendisini, Müslümanlar'ın kurtarıcısı olarak ilan etmiş ve 1210'da Talas boyunda Kara Kıtay ordusunu darmadağın etmiştir. Zafer, kesin bir zafer değildi. Buna rağmen bu başarı Sultan'a büyük bir şöhet kazandırmış, bundan sonra "İkinci İskender", "Sultan Sancar" ünvanlarını alarak Çin'i fethetmeyi ve bir dünya imparatorluğu kurmayı hayal etmeye başlamıştır. Sultan'ın dünya hâkimiyeti hakkındaki hayalleri, dış düşmanlarının engel olmaları ve Sultan'ın Müslüman tebaası arasında karşılık bulamaması sonucunda gerçekleştirilememiştir. Bu sıralarda büyük devlet fikri, genel olarak İslam dünyasında popüler değildi. İslam devletlerinin tarihinde, daha sonraki Batı Avrupa tarihinde görüldüğü gibi, siyasî gücün yükselişi ile ticaretin, kültürün başarıları arasında bir bağlantı görülmemektedir. İslam dünyasındaki siyasî parçalanma bölgeler arasındaki kültürel ilişkileri hiç bir şekilde zayıflatmamıştır. İslam dünyasında artık Bağdat gibi, tek siyasî ve kültür merkezi yoktu. Fakat birbiriyle rekabet halinde olan pek çok başkentin meydana gelmesi ve bütün yerli hükümdarların, etrafını ilim ve kültür adamlarıyla kuşatarak saraylarının debdebesini yüceltmek istemeleri, kültür alanındaki başarılarla yol açmıştır³⁴. Müslümanlar için dış dünya artık askerî teşebbüslerin hedefi değildi. Fakat Müslüman tüccarlar ve kültür adamları hükümetin hiçbir desteği olmadan, İslam askerlerinin ulaşabileceklerinden daha da uzaklara nüfûz etmekteydiler. XII. yüzyılda İslam'ın askerî sınıfının temsilcileri hem Güney Rusya'da, Kıpçak Hanları'nın hizmetinde bulunmakta hem de Kuzey Çin'in Mançur İmparatorları'nın hizmetinde bulunmaktaydı. Orta Asya Müslümanları'nı mağlup eden Kara Kıtaylar İslamiyet'i kabul etmemişlerdir. Fakat hükümdarlarının saraylarında İslam kültü-

34 Hilafet iktidarının çöküşüyle daha çok bağımsızlıklarını elde etmiş olan ülke ve bölgelerdeki kültürel gelişmeler gibi önemli tarihi olayları tespit ederken Barthold tek taraflı olarak, kültürün gelişmesine, başarılarına yol açan önemli faktörler arasında sadece birçok şehrin ortaya çıkışını, hükümdarların bilim ve sanat koruyucuları rolünü oynamasını göstermektedir. Barthold burada ekonominin başarılarını (şehirlerin sadece bir başkent olarak değil, ekonomik ve kültür merkezleri olarak da gelişmesini) yerli geleneklerin canlanması ve bunların rolünü vs. göstermemektedir.

rünün faaliyet adamları daha üstün durumdaydılar. Son Gurhan'ın bakanı, Müslüman tüccar Mahmud bey idi. Müslüman tüccarlar Doğu Moğolistan'a kadar gidip gelmekte idi, hatta Moğolistan ile Çin arasındaki ticaret de onların eline geçmiş durumdaydı. Ticaret trampa yoluyla yapılmaktaydı ve anlaşılan Maveräünnehir'de para sisteminin bozulması (Maveräünnehir'de XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar dirhemler³⁵ bakırdan yapılıyordu. Yani kullanıma bir çeşit bakır banknotlar sürülmüş durumdaydı) ticarî ilişkilere zarar vermemiştir.³⁶ Müslüman uzmanların suni sulamadaki faaliyetleri Moğol destanında, nefis bütçetlerin ve barajların kurucusu olan kahraman Sartaktay tipinin (*Sartaktay* Moğolca'da "İranlı", İslam kültürünün mensubu anlamına gelmektedir) ortaya çıkışına yol açmıştır.

Sultan Muhammed, kurtardığı Türkistan ahalisinin bile teveccühünü kazanamamıştı. Muhammed, Buhara'da aristokrasi temsilcilerinin tarafını tutmuş, halk hareketinin başında bulunan Melik Sancar da, Buhara'dan Harezm'e götürülmüştür. Aristokrasi reisi olan Sadr, Buhara'ya dönebilirdi fakat daha sonraları O da makamından indirilerek Harezm'e gönderilmiştir. Muhammed'in Karahanlılara karşı davranışı daha da kötüydü. Semerkant'ta bırakılmış olan Harezm garnizonu kendilerine karşı öyle bir hiddet uyandırmıştı ki, "Sultanlar Sultanı" Osman, kendi halkıyla tam bir uyum sağlayarak kurtarıcılara karşı ayaklanmış ve tekrar Kara Kıtaylara yakınlaşmıştı. Muhammed, kendisinin yeni kurtardığı ahaliyi kana boğmak suretiyle yatıştırmak zorunda kalmıştır. Kara Kıtaylar zamanında hâkimiyetini muhafaza eden Karahanlı hanedanı, tamamiyle ortadan kaldırılmıştır. Yedisu'daki Balasagun ahalisi Talas savaşından sonra kurtarıcının (yani Harezmşah Muhammed'in) onlara geleceğini bekleyerek Kara Kıtay askerlerine şehir kapılarını kapatmışlardı. Fakat Muhammed, onların ümitlerini boşa çıkarmış ve şehir Kara Kıtaylar tarafından ele geçirilmişti. Yaklaşık aynı zamanlarda Yedisu

35 * gümüş paralar

36 Давидович, Город. -V. R.-

ve Kaşgar'da, XIII. yüzyılın başında Moğolistan'da meydana gelen karışıklıkların ve Cengiz Han ünvanını almış olan Temuçin'in tek hâkimiyeti altında bütün Moğolistan'ın birleştirilmesiyle tamamlanan olayların sonucunda, batıya doğru ilerleyen Moğolistanlı "Tatar" göçebelerinin müfrezeleri ortaya çıkmıştır.

4

Moğol İstilası

Cengiz Han İmparatorluğu'nun kuruluşu, sadece bazı halklarla boyların arasındaki siyasi mücadelelerle ilgili olmayıp, bozkır aristokrasisi ile halk unsurları arasındaki sınıf mücadelesinin de bir sonucuydu. Cengiz Han, bir aristokrasi temsilcisiydi. Halk ise onun rakibi olan Camuha'nın etrafında birleşmişti. Camuha *gurhan* ünvanını almıştır ki, muhtemelen bu ünvanı almakta Kara Kıtayları taklit etmiş olmalı. Camuha, Cengiz Han'a karşı üst üste düşmanları kışkırtmıştı fakat bütün bu savaşıardan Cengiz Han ve taraftarları galip çıkmışlardır. Moğol rivayetlerine göre, Camuha esir düşmüş ve kışın 1204/5'te, Cengiz Han Baykal'ın ötesindeki Merkitler'i mağlup ettikten sonra idam edilmiştir. Fakat İslam tarihçisi Cuveyni'ye göre, güya Gurhan³⁷ adlı bir bahadır, Cengiz Han'dan ayrılarak Müslümanlar'ın yanına gitmiş ve 1220'de Moğollar Buhara'yı ele geçirirken öldürülmüştür. Cuveyni'nin verdiği bu bilgilerden, Camuha'nın, Moğolistan'daki başarısızlıklarından sonra Türkistan'da sığınak bulduğu hükmüne varabiliriz.

Moğolistan'da meydana gelen olayların etkisiyle Türkistan bozkırlarında "Tatar" hareketleri vuku bulmuştur. Tatar kelimesi, söz konusu dönemlerde Moğol halkının adı olup, daha sonraları Çinliler, Müslümanlar ve Avrupalılar, Moğol fatihlerini bu şekilde adlandırmışlardır. Moğolistan'daki mücadeleler ancak 1208'de, Merkitler'in ve Batı Moğolistan'daki Naymanlar'ın kesin mağlubiyetiyle birlikte sona ermiştir. Hem Merkitler hem Naymanlar, ilk başta güney istikametini yani çok eski zamanlardan beri Moğolistan'la ticaret yolunun bulunduğu Uygur ülkesinin yolunu tutmuşlardı. Bunun dışında Naymanlar, Uygur kültürünün tesiri altında bulunmaktaydı. Cengiz Han, Naymanlar'ın ülkesinde Uygur yazısıyla tanışmış ve sonra kendi halkı arasında yaymıştır.

37 Diğer bir varyant: Gök Han'dır. -V. M.-

Fakat İdikut ünvanını taşıyan Uygur başbuğu 1209'da kaçaklara karşı yürümüş ve onları mağlup etmiştir. Daha sonra, önceleri vassal bağımlılığı altında bulunan Kara Kıtaylar'dan da ayrılarak Cengiz Han'a itaatini bildirmişti. Naymanların başında bulunan Küçlük, bundan sonra Kara Kıtaylı Gurhan'ın hâkimiyeti altındaki topraklara, muhtemelen Yedisu'nun güney taraflarına çekilmiştir. Merkitler ise daha kuzey yoluyla ilerlemişler ve sonraları 1216'da Turgay bölgesinde³⁸ Cengiz Han'ın ordusu tarafından imha edilmişlerdir. 1211'de Merkit kıtalarının Yedisu'nun kuzeyinde ortaya çıkması herhalde Cengiz Han'ın bu takibatıyla ilgili olsa gerek. Bölgenin Müslüman hakimi Karluklu Arslan Han, putperest Uygur İdikut'unu örnek almış ve Kara Kıtaylar'dan ayrılarak Cengiz Han'a tâbi olmuştur. Moğollar'ın batıdaki başarıları, aynı yıl, Cengiz Han ile Kuzey Çin'in Tszin Hanedanı arasında başlayan savaş sebebiyle birkaç sene duraklamıştır. Küçlük'ün Orta Asya'da kurduğu devleti bunun sayesinde birkaç sene ayakta kalabilmiştir.

Bazı bilgilere göre Küçlük başlangıçta, kendisini oğlu gibi kabul eden Gurhan'a yakınlaşmıştır. Fakat aynı zamanda Küçlük'ün Sultan Muhammed ve Müslüman hareketlerinin diğer temsilcileriyle de ittifakta bulunduğu hakkında bilgiler bulunmaktadır. Her neyse, onun ilerideki hareketleri hem Gurhan'dan, hem Müslümanlardan ayrıldığını göstermektedir. Gurhan, Küçlük tarafından esir alınmış ve fiilen tahttan indirilmiştir. Gerçi ölünceye kadar şeklen hükümdar olarak ağırlanmış, Küçlük ise onun adına hüküm sürmüştür.

Harezmşah Muhammed ile Küçlük arasındaki çatışmaya, muhtemelen Kara Kıtay İmparatorluğu'nun iki hükümdar arasındaki taksimi konusu sebep olsa gerek. Düşmanca hareketler Sır Derya'da ve Kaşgarya'da vuku bulmuştur. Yine Haçlılara, Müslümanlar'ın doğudan bir saldırıya uğradıkları haberi ulaşmıştı ve bu defa Müslümanlar'ın düşmanı gerçekten de bir Hristiyan'dı. İslam kaynaklarına göre de Küçlük ve Naymanlar'ın büyük kısmı Hristiyan idiler. Gerçi

38 Aral Gölü'nün doğusunda bulunmaktadır. -V. M.-

onlar, Kara Kıtay İmparatorluğu'nda dinlerini bırakmışlar ve tekrar Budizm'i ya da Çin'in devlet kültünü benimseyerek putlara tapmaya başlamışlardı. Bu şartlarda, Küçlük için Papaz Çar İoann efsanesinin yayılması gayet doğaldı. Haçlılar'ın verdiği bilgilerden, İslam âleminin önderi Halife Nasır'ın, Bağdat Nasturi patriği vasıtasıyla, ortak düşmanlığı sebebiyle İslam'ın Sultanı'na karşı Küçlük'le birleşmek istediğini öğrenmekteyiz ki, İslam'ın Sultan'ı Halife'den selefleri gibi O'nun yararına dünyevi iktidardan vazgeçmesini talep etmekteydi.

Küçlük kendi devletindeki Müslümanlara karşı da savaş yapmıştır. Küçlük Müslümanlar'ı henüz müttelikleri olarak gördüğü zamanlarda, dost gördüğü Kaşgar Hanı'nı Gurhan'ın attığı hapishaneden çıkarmıştır. Han muhtemelen, Müslümanlar'ın çıkardığı ayaklanma sırasında tevkif edilmiş olmalı. Fakat Han, Kaşgar'a döndüğünde yerli aristokrasi tarafından öldürülmüştü. Küçlük, arkadaşının öcünü almak için dört sene boyunca Kaşgar bölgesini tahrip etmiş ve sonunda bölge ahalisini itaate zorlamıştır.

Bundan sonra Küçlük, artık Müslümanlar'ın düşmanı olarak hareket etmeye başlamıştır. Orta Asya'da İslamiyet'in yayılmasından beri İslam dini ilk ve son kez takibata uğramıştır. Müslümanlar'ın topluca ibadetleri yasaklanmış, onlardan Hristiyanlığa yahut da putperestliğe geçmeleri, ya da en azından İslam giysilerini Çin kıyafetlerine değiştirmeleri istenmiştir. Bazılarına, XIV. Louis'in zamanında Huguenotlar'a karşı uygulanan cezaların aynısı uygulanmıştır. Mesela, Hotanlı Şeyhü'l-İslam Alâaddin Muhammed'in idamı anlatılmaktadır ki, Şeyh kendisinin yaptığı medresenin kapısına mihlanmıştır.

O zamanki İslam dünyasının en kuzeydoğusunda bulunan Kulca bölgesinde^{39*}, son Gurhan'ın saltanatı dönemindeki karışıklıklar sırasında, eski bir çapulcu çetesinin elebaşı olan Bozar'ın emri altında yeni bir İslam hükümdarlığı kurulmuştu. Bozar da Küçlük'ün düşmanı durumundaydı. Kaşgar Hanı gibi o da Cengiz Han'a itaatini bildirmişti. Küçlük Bozar'ı av sırasında yakalayarak öldürmeyi ba-

39 * Söz konusu dönemlerde başkenti Almalık idi.

şarmıştı, fakat Bozar'ın dul eşi idareyi eline almış ve Almalık, Cengiz Han'ın gönderdiği takviye kuvvetleri gelinceye dek muvaffakiyetle dayanabilmiştir.

Böyle bir durumda, ne Sultan Muhammed'in ikbalperest planlarını gerçekleştirebilmek için adımlar atmasının, ne de Küçlük'ün Sultan'a karşı saldırgan savaşları düşünmesinin imkansız olduğu anlaşılmaktadır. Muhammed eski Karahan'lı topraklarından Fergana'yı, Fergana'nın kuzeyi ve doğusunda bulunan toprakları, aynı zamanda Çirçik ve Arıs'ın kültür bölgelerini Küçlük'e bırakmak zorunda kalmıştır. İslam müelliflerine göre, Sultan bu bölgelerin Küçlük'ün eline düşmemesi için bizzat kendisi tahrip etmiştir. Fakat 1221 yılında bu topraklar üzerinden geçen Çinli keşiş Çan Çun, geçtiği yollar üzerinde bulunan şehirleri zikrederken hiçbir tahribat izinden söz etmemektedir. Hocent'ten, nehir ağzına kadar uzanan bütün Sır Derya kıyıları, Harezmsah devletinin sınırını oluşturmuştur. Vaktiyle ne Samanoğulları'na, ne de Karahanlılar'a ait olmayan Savran'ın aşağı mecrası ile, henüz XII. yüzyılın ikinci yarısında gayrimüslim Kıpçakların elinde bulunan Sıgnak şehri (günümüzdeki Sunak-Kurgan harabesi) ve bölgesi (halbuki nehrin sadece yukarılarında değil, aşağı kısımlarında da XI. yüzyılın başında İslamiyet hakim durumdaydı) Harezmsah devletinin sınırları içinde bulunmaktaydı. Muhammed, Aşağı Sır Derya bölgelerini birkaç kere ziyaret etmiş ve buradan kuzeye seferler düzenlemiştir. 1216 yılının yaz mevsiminde meydana gelen böyle seferlerin birinde, Turgay bölgesinde, Muhammed'in ordusuyla firari Merkitleri takip eden Cengiz Han'ın büyük oğlunun ordusu arasında bir çarpışma vuku bulmuştu. Sultan'la yapılan muharebeden sonra Moğollar gece çekilmişlerdir.

Anlaşılan, iki taraf da bu çarpışmayı tesadüfen meydana gelen bir yanlışlık olarak değerlendirmişlerdir. Bu çarpışma, iki devlet arasında daha önceleri tesis edilmiş olan barışçı ilişkileri ortadan kaldırmamıştır. Üstelik bu münasebetlerin kurulması inisiyatifi, Sultan'a ait idi. Sultan'ın elçisi 1215'te (Pekin'in Moğollar'ın eline geçiş tarihi)

veya 1216'nın başında (Cengiz Han'ın Moğolistan'a dönüş tarihi) Cengiz Han tarafından henüz Pekin'de iken kabul edilmişti. Kaynaklar bu elçilik heyetinin ziyaretinin sadece bir sebebini anlatmaktadır. Bu bilgilere göre, Çin'i fethetmeyi hayal eden Sultan'ın kulağına, bu konuda ondan önce davranıldığı haberi gelmişti. Haberin elçi tarafından doğrulanması gerekiyordu. Elbette, siyasi ve ekonomik sebepler gibi başka sebepleri de tahmin etmek mümkündür. Sultan, Cengiz Han da Küçlük'e karşı bir müttefik bulabileceğini ümit etmiş olabilir. Bundan başka, Küçlük'le araları açılmasından dolayı, Doğu Türkistan üzerinden Çin'e giden ticaret yolu kapanmış durumdaydı. O zamanlarda, Cengiz Han'ın Yedisu'nun kuzey bölgelerine kadar ulaşan fetihleri yeni bir yolun tesis edilmesine imkan veriyordu. Gerçekten de, Cengiz Han'a gelen elçilik heyeti ile birlikte ya da hemen sonra Harezmşah'tan bir kervan gelmiştir. Maalesef kaynaklarda ne elçilik heyetinin, ne de kervanın geçtiği güzergah anlatılmaktadır. Hatta bu kervanın Cengiz Han tarafından nerede kabul edildiğini bile bilmiyoruz. Cengiz Han'ın 1219 seferi sırasında izlediği güzergah-tan, kervan yolunun Yedisu'nun kuzeyine, buradan da İrtiş yoluna geçtiğini anlamaktayız. 1218 baharında Moğolistan'dan Harezmşah topraklarına gelen elçilik heyeti ile kervanın güzergâhı da, büyük ihtimalle böyle olmuştur. Tabii olarak bu elçilik heyeti, Cengiz Han'ın Sultan tarafından yapılan hareketlere verdiği cevabın bir adımıydı.

Elçilik heyetinin başında Cengiz Han'ın hizmetinde bulunan üç Müslüman bulunuyordu. Bilindiği kadarıyla elçiler Sultan'a, sadece barış ve güvenli ticaret ilişkilerinin kurulmasını teklif etmişlerdir. Sultan, Cengiz Han'ın "oğlum" diye hitap etmesine, yani onu vassalı yerine koymasına kırıldıysa da elçilere olumlu cevap vermiştir. Elçiler gittikten sonra, Sır Derya'nın doğusunda, Harezmşah topraklarının hudut şehri olan Otrar'a, hepsi Müslüman 450 tüccardan oluşan bir kabile gelmişti. Tüccarlar ile birlikte çeşitli mallarla yüklü 500 deve de bulunuyordu. Fakat tüccarlar Otrar'a gelince, casus şüphesiyle tevkif edilmişler, kılıçtan geçirilerek malları yağmalanmıştır.

Bütün kafilenden ancak bir deveci hayatta kalmayı başararak Moğolistan'a dönmüştür. Kaynaklar, bu facianın nasıl meydana geldiği, Otrar valisinin ve bizzat Sultanın bu olay karşısındaki sorumluluk hisseleri hakkında biraz çelişkili bilgiler vermektedir. Her neyse, bu defa Sultan sorumluluğu kendi üzerine almış ve Cengiz Han'ın, suçlunun teslim edilmesi ve isteklerin yerine getirilmesi talebiyle gönderdiği elçisini, diğer bir bilgiye göre üç elçisini (bu defa elçiler Müslüman değillerdi) birden öldürtmüştür. Bu olayların karşılaştırılması gösteriyor ki, Moğollar'ın Türkistan'a düzenlediği sefer, doğrudan Sultan'ın hareketlerinin bir sonucuydu. Pek çok araştırmacı tarafından güvenle kabul edilen, güya Moğollar'ı Sultan'a karşı Halife'nin çağırdığına dair bilgiler hiçbir şekilde doğrulanmamaktadır. Halife'nin, Sultan'ın doğrudan komşusu ve Cengiz Han'ın düşmanı durumunda olan Küçlük ile kurduğu ilişkiler hakkındaki bilgiler gerçeğe daha yakındır. 1218'de Cengiz Han, anlaşılan Otrar olayından sonra komutanı Cebe Noyan'ı Küçlük'e karşı görevlendirmiştir. Küçlük'ün İslamiyet'e karşı beslediği düşmanlığa rağmen, İslam'ın diğer bir düşmanı olan Uygur İdikut'u da küçük bir müfrezesiyle (300 kişi) bu sefere iştirak etmiştir. Moğol komutanı dinî özgürlüğün koruyucusu olarak hareket etmiş ve herkese atalarının dinine göre ibadet etme hakkı sağlanacağını ilan etmiştir. Bundan dolayı Yedisu'nun güneyi, Fergana ve Kaşgarya topraklarının ele geçirilmesi hemen hemen hiç kan dökülmeden gerçekleşmiştir. Küçlük'ün Müslüman tebaası ve vassalları (bunların arasında Balasagun asıllı Fergana hakimi de bulunmaktaydı) Moğollar tarafına geçmişler, ahalisi ise Küçlük'ün, evlerinde yerleştirdiği askerlerini kılıçtan geçirmiştir. Daha sonraları Kaşgarlılar tarihçi Cuveyni'ye, Moğollar'ın gelişinin onlar için Allah'ın bir lütfu olduğunu söylemişlerdir. Küçlük Kaşgar'dan Sarı Kol'a⁴⁰ kaçmış, fakat burada yakalanarak öldürülmüştür. Küçlük'ün aldığı tedbirlerin aksine olarak, Kara Kıtaylar'ın (herhalde Naymanlar'ın da) kalıntıları Müslümanlarla karışmışlar ve

40 Cuveyni'ye göre Badahşan'a kaçmıştır. -V. M.-

İslam'ın kıyafetlerini benimsemişlerdir. İslam'ın Sultanı'nın yapmadığı Müslümanları kâfirlerin takibatından kurtarma işi, putperest komutan tarafından başarılı bir şekilde gerçekleştirilmiştir.

Bu olaylar sonucunda Harezmşah Muhammed'in, halkı ve orduyu, İslam dünyasını kâfirlerin istilasından kurtarmak adına etrafında toplaması zor olmuştur. Sultan daha önceleri, Halife'ye karşı yaptığı düşmanca hareketleriyle de din mensuplarını kızdırmıştır. Sultan'ın 1217'de Bağdat'a gönderdiği ordunun kuzeydeki dağlarda maruz kaldığı eşkıya saldırılarından ve ağır kış şartlarından mahvolması, Allah'ın bir cezası olarak yorumlanmıştı. Bunun dışında Sultan, Harezm'i idare etmekte olan annesi Türkan⁴¹ Hatun'un etrafında birleşmiş olan Türk askeri aristokrasisi ile de hasımâne durumdaydı. Sultan, daha 1216 yılında, sırf Türkan Hatun'un taraftarı olmasından dolayı tanınmış şeyh Mecdü'd-Din Bağdadî'nin öldürülmesini emretmiştir. Bağdadî, günümüzde de mevcut olan Kübrevî derviş tarikatının kurucusu olan şeyh Necmü'd-Din Kübra'nın öğrencisiydi. Nihayet, Otrar'da Müslüman tüccarların katledilmesi ki, Cengiz Han bunların intikamını almaktaydı, İslam'ın Sultanı ile dünya İslam ticaretinin temsilcileri arasındaki her hangi bir olası birliği de ortadan kaldıracaktı. XIII. yüzyıl olayları ile XX. yüzyılın başında Çin'de meydana gelen olayların karşılaştırılması, son çağ Avrupa tarihinin aksine, Ortaçağ İslam tarihinde tüccarların köken olarak ait olduğu halkların siyasi gücü ile ticari başarıları arasında çok az bir benzerlik olduğunu açıkça göstermektedir.

Cengiz Han, Harezmşah devletine karşı sefer düzenlediğinde ona Müslüman tüccarlar refakat etmişler ve onun çok güvenilir danışmanları olmuşlardır. Cengiz Han, edindiği detaylı coğrafya bilgileri için elbette onlara borçluydu ki, gerçekleştirdiği askerî harekât planı buna işaret etmektedir. Sonbahar 1219'da Yedisu'nun kuzey kısmında Cengiz Han'a kıtalarıyla birlikte iki Müslüman hükümdar katılmıştır. Bunlar, Karluk Arslan Han ve Almalık'lı Suknak Tegin idi.

41 Daha doğrusu Terken'dir. – Yu. B.-

Aynı yere kıtalarıyla birlikte Uygur İdikut'u Baurçik de gelmiştir. Bundan önce Cengiz Han, yaz ayını İrtiş kıyılarında geçirmişti. Vaktiyle Cengiz Han Sultan'a, kendisini Doğu'nun hükümdarı olarak gördüğü gibi onu da Batının hükümdarı olarak gördüğünü iletmelerini emretmişti. Onun düşmanının askeri gücü hakkındaki bu yüce görüşü savaş hazırlıklarına da yansımıştır. 1211 yılındaki Çin seferinde görüldüğü gibi, bu savaşa Cengiz Han (bizzat) kendisi bütün oğullarıyla birlikte katılmıştır. Sultan elbette düşmanının yaklaşmakta olduğunu biliyordu fakat karşılamak için hiçbir fiili tedbir alamıyordu. Sultanın devleti, annesiyle olan düşmanlıktan dolayı muntazam bir bütünlük teşkil etmiyordu. Hatta bürokratik merkezleşme bile ortadan kaldırılmış durumdaydı. Bürokrasinin başı olan vezirin mevkii, altı tane yüksek unvan sahiplerinden oluşan bir heyetle değiştirilmişti. Halk, bu değişmeden hiçbir şey kazanmamıştı ve altı yüksek görevliyi tatmin etmektense bir tanesini tatmin etmenin daha kolay olduğu kanaatindeydi. Savaş için bir miktar para toplanmıştı. Bir sene içinde üç senelik vergi önceden toplanmış bulunuyordu, fakat paralar amacına uygun kullanılmamıştır. Sultan Semerkant ve civarlarını kuşatacak uzun surlar inşa etmeye karar vermişti, fakat bu iş başlatılmamıştı bile. Maksada uygun mukavemetin düzenlenmesine bizzat hükümdar ve hanedanının, ordu ve halk arasında rağbet görmemesi engel olmaktaydı. Sultan, eğer kalabalık askerî kuvvetlerini örneğin Sır Derya hattı gibi bir yerde toplarsa, bu ordunun dış düşman üzerinde zafer kazandıktan sonra kendi hükümdarına karşı yönelebileceğini biliyordu. Bundan dolayı, Harezmsahlar ordusu farklı bölgeler ve şehirlerde yerleştirilmişti. Önceki göçebe istilalarından farklı olarak Moğollar'ın Türkistan'ı, hiç meydan muharebesi yapmadan fethedebilmesi bununla açıklanmaktadır. Sadece şehir kuşatmaları yapılmış fakat bu görevi küçük birlikler bile başarılı bir şekilde gerçekleştirmişlerdir. Otrar'dan yukarı Sır Derya civarlarına gönderilen müfreze ancak 5000 kişiden oluşmaktaydı.

Bu müfreze haricinde, Cengiz Han 1219 yılının sonunda Otrar'a yaklaşınca kendi ordusundan iki kol ayırmıştı. Bunlardan biri Cengiz

Han'ın oğulları Çağatay ve Ögedey'in kumandası altında Otrar'ın kuşatması için bırakılmış, diğeri ise büyük oğlu Cuçi'nin kumandasında Aşağı Sır Derya boyuna gönderilmiştir. İki müfreze de görevlerini 1220 yılının Nisan ayına doğru başarılı bir şekilde tamamlamıştır. Otrar'dan sonra Cengiz Han, ana kuvvetleriyle Kızıl Kum çölü üzerinden Nur Ata'ya, buradan Buhara ve Semerkant'a geçmiştir. Buhara 1220 Şubat ayında ele geçirilmiştir. Bundan, yılın kış mevsiminden dolayı çöl üzerinden geçme imkanı doğduğunu anlamaktayız. Yani çöl üzerinden yapılan bu geçişe dair bilgilere dayanarak, o zamandan beri fizikî ve coğrafi şartlarının değiştiğini savunan bazı görüşler esassızdır. Cengiz Han Semerkant'a 1220 Mart ayında ulaşmıştır. Buradayken O'na Otrar'ı ele geçirmiş olan iki oğlu katılmıştır. Semerkant'ın düşüşünden sonra oğullarının ordularından bir kısmı Hocent'e gönderilmiştir. Moğollar burada Hocent valisi Timur Melik tarafından gerçekleştirilen oldukça inatçı bir savunmayla karşılaşmışlardır. Şehir kuşatmasına 20.500 Moğol ve 50.000 esir iştirak etmiştir. Bu rakamlar Moğollar'ın çok sevdiği savaş usulüne özgü bir şeydir. Moğollar şehir kuşatması sırasında, şehir civarlarında ele geçirdikleri köylüleri kuşatma altındakilerin oklarına karşı kalkan olarak kullanmak için önlerinde sürerler, onları Moğol ordusu için yol açmaya zorlardı. Bazen, kuşatma altındakiler Moğol ordusunu olduğundan daha kalabalık görsünler diye, esirleri askerî müfrezeler şeklinde sıraya koyarlar ve onlara bayraklar dağıtırlardı. Timur Melik artık şehri terk etmek zorunda kalınca Sır Derya üzerinden gemiyle aşağıya yüzmüş, nehir kıyılarını elinde bulunduran Moğol askerlerini yarıp geçmiş ve gemileri bırakarak atla Harezm'e ulaşmıştır.

Cengiz Han; yazı Karşı'de geçirmiş, sonbaharda Tirmiz'i zaptetmiş, ilkbahar 1221'de Amu Derya üzerinden geçerek Belh'i zaptetmiştir. Geri geçiş ancak 1222 yılının Ekim ayında vuku bulmuştur. 1221'de Cuçi, Çağatay ve Ögedey'in kolorduları Harezm'i fethetmişlerdir. Aynı sene Cengiz Han'ın küçük oğlu Tuluy, Merv dahil olmak üzere bütün Horasan şehirlerini ele geçirerek tahrip etmiştir. Sultan Muhammed'i takip etmek için 1220'de Amu Derya üzerinden gönderilen ordular, ba-

tıda daha ilerilere sızmış, 1223'te Kalka üzerinde Rusları darmadağın ettikten sonra Hazar denizi kuzeyindeki bozkırlar üzerinden Cengiz Han'ın yanına dönmüşlerdir. Gerçi bu müfrezelerin önemli kısmı İdil Bulgarlar'ı tarafından kurulan pusuda yok edilmişlerdir.

Müslümanlar çoğu bölgelerde sadece güçlü direniş göstermekle kalmıyorlar, bazen işgal edilen bölgeleri kısa bir süre için Moğol askerlerinden temizlemeyi de başarıyorlardı. Timur Melik, henüz 1220'de Harezm'den hareket ederek, Aral'ın doğu kıyılarına bitişik bozkırlar üzerinden bir sefer düzenlemiş ve Sır Derya ağzının yakınlarında bulunan Şehrkent'ten (günümüzdeki Cankent harabeleri) Cuçi'nin kolordusunu çıkarmıştır. 1222'de kısa bir süre için Moğol tahakkümünden kurtarılan Merv'den, Buhara'ya başarılı bir sefer düzenlenmiştir. Fakat, 1223'e doğru bu mukavemet tamamıyla bastırılmıştır. Cengiz Han oğullarıyla birlikte bir süre Sır Derya'nın doğusunda bulunan Kulan Baş bozkırlarında kalmış ve yavaş yavaş Moğolistan'a doğru yol almıştır.

Sultan Muhammed ve hanedanı mensupları bütün bu olaylara ancak zayıf bir katkıda bulunmuşlardır. Sultan 1220 yılının başında, her halde Amu Derya hattını savunacağını ümit ederek ordusuyla Kelif'te (Kelif, XVIII. yüzyıla kadar şimdiki gibi nehrin sağ kıyısında değil, sol kıyısında bulunmaktaydı) yer almıştı. Fakat Semerkant'ın düşmesiyle henüz Moğol ordusu gelmeden nehir kıyılarını terk etmişti. Sultan, İran topraklarında lüzumsuz gezip dolaştıktan sonra Hazar'ın güneydoğu kıyısındaki bir adada sığınak bulmuş ve aynı yerde 1220 yılında ölmüştür. Sultan'ın kaçtığı haberi, annesi Türkan Hatun'u da Harezm'i terk etmeye mecbur etmiştir. Gerçi Cengiz Han, anne ve oğul arasındaki düşmanlığı bildiğinden, Türkan Hatun'u kendi tarafına çekmeye ve bu nedenle ona, Otrar'da tüccarlarını katlettiği için sadece Sultandan öcünü almakta olduğunu, Hatun'un idaresindeki bölgeye dokunmayacağını bildirerek ikna etmeye çalışmıştır. Harezm'i terk ettikten sonra, Terken Hatun, taraftarlarıyla birlikte Mazenderan'da bulunan iki kaleye yerleşmişlerdir. Bu iki kale, 1220 yılının yaz ayında Moğollar tarafından ele geçiril-

miştir. Hanedan mensuplarından erkek çocuklar kılıçtan geçirilmiş, Hatun ve kızlarıysa esir alınarak sefer sona erince Moğolistan'a götürülmüşlerdir. Sultan'la birlikte adada üç büyük oğlu vardı. Babaları öldükten sonra Sultan'ın oğulları Harezm'e gelmişler, büyük oğlu Celâleddin Sultan olarak ilan edilmiştir. Fakat ordunun âsî tavrı önce Celâleddin'i, sonra kardeşlerini bölgeyi terk etmeye mecbur etmiştir. Hanedan mensuplarının bölgeden ayrılması her türlü iç savaşın sona ermesine kâfi gelmiştir. Türkan Hatun'un bir akrabası Sultan ilan edilmiş, başkentleri Gürgenç ancak çok inatçı bir mukavemetten sonra Moğollar tarafından ele geçirilmiştir. Bundan dolayı, Moğolistan'a götürülen esir zanaatçılar, genç kadın ve çocuklar dışındaki tüm şehir halkı ile muhafız kuvvetleri tamamıyla kılıçtan geçirilmişlerdir. Sultan Celâleddin, Afganistan'da Moğollara karşı savaş yapmış (1221) fakat Cengiz Han'ın ana kuvvetleriyle savaşmaya ancak Hind nehrinin kıyılarında karar vermiştir (24 Kasım). Celâleddin mağlup ordusunun kalıntılarıyla Hindistan'a kaçmayı başarmış, daha sonraları geri dönerek İran'da, Kafkasya'da 1231 yılına kadar bazı siyasi faaliyetlerde bulunmuştur. Fakat bundan sonra ne Türkistan'da ne de Harezm'de görünmüştür. Celâleddin hakkındaki hatıralar, babasının Moğollar arasındaki hatırasını tamamıyla silmiştir. Moğollar, Sultan hakkında ne biliyorlarsa, hepsini hatta Otrar'daki kervan katliamını bile Celâleddin'e hamletmişlerdi.

Cengiz Han tarafından batıya davet edilen Çinli münzevi Çan Çun'un seferi sayesinde, Moğol katliamı ve yağmasından hemen sonraki Türkistan hakkında, bir görgü şahidinden bilgiler edinmekteyiz. Çan Çun 1221/22 kışını Semerkant'ta geçirmiş, 1222 ilk baharında Cengiz Han'la görüşmek üzere Afganistan'a yol almış, yazın tekrar bir süre Semerkant'ta yaşamış, sonbaharda yine Afganistan'da bulunarak aynı sene Ekim ayında Cengiz Han'la birlikte Amu Derya üzerinden geri dönmüştür. Moğollar, hizmetlerinde bulunan ustalar vasıtasıyla yolları tamir etmişlerdi ve yollar o zamanlarda günümüzdekinden daha iyi durumdaydı. Sayram Nor gölünün yakınındaki Talka geçidinde yol birkaç defa nehrin bir kıyısından diğer kıyısı-

na geçtiği için, burada 48 tane ağaç köprü yapılmıştı. Çan Çun, Çu nehrini ağaç köprü üzerinden, Talas nehrini ise taş köprü üzerinden geçmiştir. Amu Derya nehri üzerinde yüzer köprü bulunmaktaydı. Köprü inşası ve tamiri işleri Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın göreviydi. Orta Asya'daki bölgelerin büyük kısmını onun yurduna dahil edilmesi gerekiyordu ve Çağatay, henüz babası hayatta iken devlet iktidarını bir dereceye kadar yerine getiriyordu. Çağatay'ın Ordası İli nehrinin güneyinde bulunan Kulca bölgesindeydi. Burada, Almalık'ta yerli hükümdarın yanında Moğol hâkimiyetinin bir temsilcisi de bulunmaktaydı ki, Kulca bölgesinin önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. İslam şehirlerden yalnızca Semerkant, Kara Kıtaylar'ın valisi olan bir gayrimüslimin idaresi altında bulunmaktaydı. Semerkant'ın yerli Müslüman ahalisine karşı, dinî takibat şeklinde olmasa da, kısmen Küçlük'ün tedbirlerini andıran bazı tedbirler alınmıştı. Müslümanlar, ancak Kara Kıtaylar, Çinliler ve Tangutlar ile ortaklaşa emlak sahibi olabilirlerdi. Şehirde, herhalde Moğollarla birlikte gelmiş olan pek çok Çinli zanaatçı bulunmaktaydı. Fakat şehir, hayat şartlarına bakılırsa sırf Müslüman bir şehir olmaya devam etmekteydi. Cuma günleri erkekler ve söz konusu dönemlerde henüz toplu ayinlere katılma hakkına sahip olan kadınlar, camiye giderlerdi. Vazifesini yerine getirmeyenler, cezaya bile çarptırılırlardı ki, bundan anlaşılan şehir yönetimi Müslümanlar'ın elinde bulunuyordu. Çan-Çun'a, Moğol katliam ve yağmasından önce şehirde yüz binden fazla ailenin yaşadığını, katliamdan sonra bu rakamın ancak dörtte birinin hayatta kaldığını söylemişlerdir. Yalnız, daha önceki hayata da devam edilmekteydi ve çarşılarda pek çok mal mevcuttu. Çan Çun'a göre buradaki bahçeler, Çin'deki bahçelerden daha iyiydi. Fakat açlık çekenlerin sayısı çoktu ve Çan Çun, Semerkant'a döndüğünde ona ayrılan yiyeceklerin artıklarını bunlara dağıtmıştı. Şehrin etrafında dağınık köylülerden oluşan eşkıya çeteleri faaliyetliydi ve şehirden sık sık yangın ışıkları görünmekteydi.

5

Cengiz Oğulları

Çan Çun'un anlattıklarından Moğollar'ın, askeri hareketlerinden hemen sonra, fethettikleri bölgelerin refahını yeniden sağlamak için tedbirler aldıkları anlaşılmaktadır. Moğollar hakkında; -kültürden anlamadıkları ve ellerinden gelirse bütün yerleri otlaklara çevireceklerdi -gibi görüşler vakıalarla çürütülmektedir. Moğol hükümdarları en azından, şehirli ve çiftçilerden, göçebelere elde ettiklerinden daha fazla gelir sağlanacağını farkındaydı. Hazine gelirleri, Hanedan mensuplarının ortak mülkiyeti olarak kabul edildiği için medeni bölgelerinin idaresinin, hazine gelirine zarar vermemek için Moğollar'a veya genel olarak göçebelere havale edilmesi imkansızdı. Aile mülkiyeti anlayışı, özel hukuk alanından devlet hukuku alanına taşınmıştır. İmparatorluk, bütün aile mensuplarının ortak malıydı. Her hanzade ve hatuna gelirden istifade etme hakkı tanınmıştı. Fakat imparatorluğun idaresi umumî bir vazifeydi, üstelik idare teşkilatının usulleri hâl ve şartlara göre değişmekteydi. Cengiz Han'ın zamanında olduğu gibi, ailenin başında otoritesi herkes tarafından kabul edilen birisi bulunduğu zaman, bütün meseleler onun şahsî iradesiyle karara bağlanırdı. Cengiz Han'ın halefi Ögedey zamanında (1229-1241) ferdi idare, han ailesinin bütün kollarının temsilcilerinin yer aldığı bir toplantıyla değiştirilmişti. Ögedey babasının ne dâhi yeteneklerinden, ne de kuvvetli iradesinden zerrece bir şey miras almıştı. Fakat manevi nitelikleri açısından diğerlerine göre, hanedanın ve imparatorluğun ihtiyaç duyduğu, birleştirici bir güç olarak hizmet edebilirdi.

Cengiz Han, henüz hayatta iken her oğluna birer özel yurt tahsis etmesine rağmen, imparatorluğun bütün topraklarında büyük Han adına umum devlet hakimiyeti faaliyet göstermekteydi. Bu konuda da, özel hukuk ilişkilerinden bazı ilkeler benimsenmiştir. Baba hayatta iken büyük oğullarına mal ve toprak ayırıyor, küçük oğluna ise kendi varlığını, ilk mülkiyetini bırakıyordu. Böylelikle Cengiz Han'ın

küçük oğlu Tuluy Moğolistan'ı ve muvazzaf Moğol ordusunun ana kısmını miras olarak almıştır. Diğer yurtların baba ocağından uzaklık derecesi, oğullarının yaşlarına uygun düşmekteydi. Bundan dolayı Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuçi'nin yurdu, imparatorluk sınırları genişletildikçe daha ileriye batıya doğru kaymaktaydı. Cengiz Han ve Cuçi'nin öldüğü yıl (Cuçi babasından kısa bir süre önce olmak üzere, ikisi de 1227'de ölmüştür), Cuçi'nin Yurdu İrtiş'ten "Moğol atlarının tırnaklarının ulaşabildiği" bölgelere kadar olan bütün toprakları içermekteydi. Orta Asya'nın medenî bölgelerinden Aşağı Sır Derya ve Harezmi'nin kuzey kısmı, başkentiyle birlikte Cuçi ulusuna dahildi. Gürgeç veya Moğollar'ın ağzıyla Urgenç, Moğol istilasından hemen sonra eski bulunduğu yerin yakınlarında yeniden tesis edilmiş ve tekrar büyük ticaret merkezi durumuna gelmiştir. Cuçi'nin Amu Derya, Sır Derya ve Yedisu boyundaki yurtlarıyla Çağatay'ın yurdu sınır durumdaydı. Ögedey'e Batı Moğolistan ile Tarbagatay tahsis edilmişti. İmparatorluk sınırlarının bu kadar geniş olmasına rağmen, Cengiz Han'ın üç oğluna tahsis edilmiş olan yurtlar karşılaştırmalı olarak birbirine yakın bulunuyordu. Cuçi'nin Orda'sı İrtiş'te, Ögedey'in Ordası Çuguçak'ın yakınında ve Çağatay'ın Ordası İli'de bulunuyordu. Ögedey Büyük Han ilan edildikten sonra, kendi yurdunda değil (yalnız öldükten sonra cesedi kendi yurduna götürülmüştür), babasının Orhon'daki topraklarında oturmuştur. Buralarda, harabeleri günümüzdeki Erdeni Tszu manastırının yakınında bulunan Karakorum'da, Ögedey ve haleflerinin hizmetindeki Müslüman ve Çin mimarları tarafından Batı Avrupa ve Rus ustalarının iştirakiyle saraylar yapılmıştır. Kısa süre içinde (Karakorum 1260'tan itibaren imparatorluğun başkenti olarak önemini kaybetmiştir) küçük bir alanda (Rubruk Karakorum'u Paris'in S.-Deni banliyösüne benzetmektedir) çeşitli medeniyetlerin temsilcileri tarafından yapılmış olan binaların arkeolojik araştırmaları, sadece Orta Asya kültür tarihi için değil, dünya kültür tarihi için de çok değerli malzemeler sunacaktır. Fakat ilk kazı teşebbüsleri (1912'de yapılmıştır) bu beklentileri hayal kırıklığına uğratmıştır. Başka kazı teşebbüsler henüz yapılmamıştır⁴².

42 Sonraki dönemlerde Moğolistan, Karakorum'da yapılan kazılar için bakınız: Киселёв (Kiselev), Древние города. – V. R.-

Moğol sarayındaki İslam kültürünün temsilcilerinin büyük kısmı tabî olarak Maverâünnehir şehirlerinden idi. Ögedey'in saltanatı döneminde bu bölgeleri, bizzat Büyük Han tarafından tayin edilen Mahmud Yalavaç idare etmekteydi. Mahmud Yalavaç Harezm asıllı olup, kendisi Hocent'te oturuyordu. Onun zamanında (1238'de), 1220 katliamından toparlanmış olan Buhara'da hem Moğollara, hem yerli aristokrasiye karşı köylülerin ayaklanması meydana gelmiştir. Ayaklanma bastırıldıktan sonra, ancak Mahmud Yalavaç'ın müdafaa-sı sayesinde şehir, kanlı katliam tehdidinden kurtarılmıştır. Mahmud Yalavaç ile Çağatay Han'ın Müslüman bakanı, bir bilgiye göre Ot-rar'lı diğer bir bilgiye göre Kermine'li Habaş Amid arasındaki ilişkiler de pek açık değildir. Mahmud gibi o da zengin tüccarlardan idi. Çağatay Moğol Yasa'sının hararetli savunucusu olup İslam'ın düşma-nı sayılmaktaydı. Buna rağmen, onun zamanında da Müslüman bir danışman vardı. Elbette Çağatay, onu hararetli İslam müminleri ara-sından seçmemiştir. Çok nüfuzlu Buhara şeyhi Seyfeddin Baharzi'nin Habaş Amid'e hitaben yazdığı mektubunda, İslam'ı yeterince himaye etmediği için çok sitem etmektedir. Hatta Habaş Amid'i, Yusuf Sek-kakî ve Marginan'lı Bahaeddin gibi bazı din bilginlerinin idamından suçlu bulmaktaydılar. Yine de Habaş Amid'in (1260'ta) kendi tarafın-dan yaptırılmış bir handa defnedildiğinden söz edilmektedir. Bundan anlaşılan Habaş Amid dinî yapılar da yaptırmıştır.

Mahmud Yalavaç 1238'den sonra, Çağatay ile arasında geçen ça-tışma sonucunda Maverâünnehr'i terk etmek zorunda kalmış, daha sonra Pekin valisi olarak tayin edilmiş ve 1254'te orada ölmüştür. Ögedey, kardeşlerinin bu tür hukuk ihlalleriyle barışmış ve kardeşinin ömrünü kabul etmiştir. Yalnız daha Ögedey zamanında, Mahmud Ya-lavaç'ın oğlu Mesud Bey Uygur bölgesinden Harezm'e kadarki Orta Asya'nın tüm medenî bölgelerinin büyük valisi olarak tayin edilmiş ve bu yarım asırda meydana gelen darbelere rağmen ölümüne kadar (1289) bu makamı muhafaza etmiştir. Onu, Müslümanlar'ın düşmanı sayılan Ögedey oğlu Güyük (1246-1248) de onaylamıştır. Mesud Bey 1251'deki darbeden sonra da iktidarını muhafaza edebilmiştir. Bu sı-ralarda imparatorluktaki yüksek hakimiyet, Ögedey'in torunlarından

Tuluy'un torunlarına geçmiş ve Ögedey ailesiyle birlikte Çağatay ailesi de, tahta yeniden çıkarılmış olan Tuluy'un büyük oğlu Monke Han'a (1251-1259) karşı komplo kurmaktan suçlanarak bozguna uğratılmıştır. Bu sıralarda Çağatay Ulusu'nu itibarî olarak, Çağatay'ın torununun dul karısı Ergene⁴³ idare etmekteydi. İmparatorluktaki hâkimiyet, fiili olarak Cuçi ve Tuluy oğulları arasında bölünmüş durumdaydı. Cuçi oğlu Batu'nun nüfuz sahasının bittiği yerde, Talas'tan biraz daha doğuda Monke'nin nüfuz sahası başlamaktaydı. Maverâünnehir'deki iktidar Batu tarafından, Batu öldükten sonra da kardeşi Berke tarafından gerçekleştirilmekteydi. Berke; İslamiyet'i kabul etmiş, bunun sonucunda ulema sınıfı kendisini desteklemiştir. Ergene için, Müslümanlar'ın hamisi bazen de Müslüman derlerdi. Mesud Bey'in medenî bölgelerin valisi olarak yetkileri, imparatorluğun her iki kısmında da kabul ediliyordu. Mesud Bey 1251'de Uygur bölgesini ziyaret etmiş, 1255'te Semerkant'ta bulunmuş ve burada, ordunun başında Ön Asya'yı fethetmek için yola çıkan Monke'nin kardeşi Hülegü'yu ağırlamıştır. Mesud Bey, 1250'li yıllarda Buhara'da, her halde Registan'da, adından dolayı "Mesudiye" adını almış olan büyük bir medrese yaptırmıştır. Aynı tür "Mesudiye" medresesi Kaşgar'da da yaptırılmıştır. Monke ve Hülegü'nün annesi olan Hristyan Hanşa tarafından, Buhara'da diğer bir medresenin inşası için para bağışının yapılması (medrese "Haniye" adını almıştır) diğer bir fevkalade olaydır. Bu iki eğitim müessesesinin her birinde 1000'e yakın öğrenci tahsil görmekteydi. Anlaşılan Moğol döneminden önce Türkistan'da bu kadar büyük medreseler yoktu. Buhara Mesudiye'si 1273'te şehrin, İran Moğolları tarafından zaptı sırasında tahrip edilmiştir. Fakat medresenin kurucusu 1289'da burada defnedildiğine göre sonraları tekrar tesis edilmiş olsa gerekir. Çağatay'ın torunu Algu da Mesud Bey'e dayanıyordu. Algu 1260'lı yılların başında Tuluy oğulları arasında baş gösteren iç savaşlardan yararlanarak, Orta Asya'da kendi ailesinin hâkimiyetini canlandırmıştır. Berke'nin valileri, Maverâünnehir şehirlerinden kovulmuşlar ve bu durum Müslümanlar'ın özellikle şeyhlerin üzüntüsüne yol açmıştır. Şeyh Seyfeddin Baharzi'nin oğlu öldürülmüştü. Hâlbuki

43 Orkina. – V. M.-

Habaş Amid'in oğlu, Algu'yun tarafına geçmiş bulunuyordu. Algu zamanında Berke'den savaşıla geri alınan son şehir, bu aralarda tek-rar büyük ticaret şehri durumuna gelmiş olan Otrar'dı. Otrar'ın fethi Mesud Bey'in topladığı para sayesinde gerçekleşmiştir. Algu'dan sonra 1266'da Ergene'nin Müslüman oğlu Mübarek Şah, Han olmuştur. Onun tahta çıkışı İli'deki mutat bir ordada değil, İslam kültür merkezlerine yakın olan Angren'de gerçekleşmiştir. Bu olaydan anlaşılan, söz konusu dönemlerde Orta Asya Moğolları da İslam kültürünün tesiri altına girmeye başlamışlardır. Mübarek Şah'tan sonra tahta geçen ve 1271'de ölmüş olan Barak Han⁴⁴ da Müslüman idi. Yalnız Barak Han putperest geleneğine göre gömülmüştür. Aynı şekilde Mesud Bey'i hizmetine alan Barak Han, Orta Asya'da sağlam ve bağımsız bir Moğol devletini tesis etmiş olan Ögedey'in torunu Kaydu'nun yüksek iktidarını kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu devletin yapısıyla ilgili sorunların çözümü için 1269'da Talas'ta bir meclis toplanmıştır. Mecliste Cengizozoğullarının dağlarda ve bozkırlarda yaşamaları ve medenî bölgelere yaklaşmamaları kararlaştırılmıştır. Medenî bölgelerin idaresi ve prensler için vergi toplama işi, devletin reisi Kaydu Han tarafından tayin edilmiş olan özel şahısa verilmiştir. Kaydu da bu konuda, yine Mesud Bey'de karar kılmıştır. Mesud Bey'in ölümünden sonra onun makamına, peş peşe üç oğlu geçmiştir. İlk ikisi henüz Kaydu hayat-ta iken bu görevi üstlenmişler (Kaydu 1301'de ölmüştür), ikametgahı Kaşgar'da bulunan üçüncü oğlu ise Kaydu'nun oğlu ve halefi Çapar zamanında babasının makamına geçmiştir.

Bütün bunlardan, Moğollar'ın fethettikleri diğer bölgelere naza-ran, Cengiz Han İmparatorluğu'nun devlet yapısının ana hatlarının Orta Asya'da muhafaza edildiği anlaşılmaktadır. 1250'li yıllarda im-paratorluk henüz bütün sayılmaktaydı. Fiili olarak ikilik mevcut ol-masına rağmen imparatorluğun bütün topraklarında, hatta Batu'nun ve Berke'nin devletinde de, paralar Monke Han adına darbedilmek-teydi. Monke'den önce, Moğol hanının adı sikkelerde ancak nadir durumlarda yazılırdı. Bu tür paraların çok sayıda ortaya çıkışı, Moğollar'da Ögedey zamanında hakim olan vergiyi ayniyatla toplama

44 Doğrusu Barak'tır. -V. M.-

sisteminden, herhalde nakdî toplama sistemine geçişle ilgili olsa gerekir. 1260'taki olayların sonucunda başkent, Karakurum'dan Pekin'e taşınarak Moğol Büyük Hanı Çin İmparatoru'na dönüşmüş, Rusya'da (Altın Orda), İran'da ve Orta Asya'da bağımsız Moğol devletleri ortaya çıkmıştır. Altın Orda ve İran'daki devlet idaresinde kısmen de olsa hızlı bir şekilde bir birliğin tesis edildiği görülmektedir. Bunun sembolü, yerli hanların adını taşıyan devlet sikkelerinin ortaya çıkmasıdır. Orta Asya'da Moğol hanı, uzun zaman göçebelerin reisi olarak kalmıştı. Medenî bölgelerin idaresine doğrudan müdahale etmemiş, bunun için sikkeler de dahil olmak üzere devlet kadrosu kurmamıştır. Hanın tayin ettiği tüm kültür bölgelerin yüksek hakimi haricinde bazı şehirlerde, kendi paralarını bastıran melikler bulunmaktaydı. Elde edilen tarihî metinlere, yazıtlara ve sikkelere göre, Buhara'da Otrar'da, Şaş'ta (Taşkent), Hocent'te, baş şehri Özkent olmak üzere Fergana'da, Talas'ta, hatta İli'deki Han ordasına yakın olmasına rağmen, Almalık şehrinde de meliklerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Kaşgar'da muhtemelen melik bulunmuyor olsa gerek. Fakat sivil yönetimin başında bir Sadr'ın bulunduğunu görmekteyiz. Melikin Almalık'tan kovduğu sadır Kaşgar'a çekilmişti. Genel olarak, Sadır ve Melik'in⁴⁵ temsil ettikleri aristokrasi ile demokrasi arasındaki mücadele, Moğollar zamanında da devam etmiştir. Bir dönem Buhara'yı Çin'li Çojan Tayfu'nun idare ettiği anlaşılmaktadır. Orta Asya tarihinde müstesna bir olay olan, Buhara'da Arapça ve Çince olmak üzere çift dilde bakır paranın bastırılması bununla açıklanmaktadır.

Orta Asya'da, diğer Moğol devletlerine göre, göçebelerin menfaatlerini yerleşik ahalinin menfaatleriyle uzlaştırmak daha da zordu. Moğol istilası, kavimler hicreti değildi ve bu istila, yeni toprakların arayışıyla da ilgili değildi⁴⁶. Cengiz Han'ın fetihleri, Moğol boylarının

45 Barthold'un melikleri demokrasi temsilcileri olarak nitelendirmesi ikna edici değildir; burada Barthold demokrasi olarak neyi kastetmektedir? – V. R. -

46 W. Barthold burada sadece Moğolistan ve Moğollar'ı kast ederek Moğol menşeli Hezarî ve Kaytaklar'ın göçlerini hesaba almamakta, aynı zamanda Moğolları tamamıyla Türkler'den ayırmaktadır. Gerçekte ise pek çok Moğol ve Türk boyları (Barthold bunları genel olarak "göçebe halklar", "göçebe unsurlar" v. s. olarak adlandırmaktadır) karışık durumdaydı. Bunlar doğrudan doğruya Cengiz Han ve haleflerinin fetih savaşlarına katılarak toprak ve otlakların zaptıyla birlikte büyük ölçüde göçler de gerçekleştirmişlerdir. Barthold'un Moğollar'ın

etnografik sınırlarını nerdeyse hiçbir şekilde etkilememiştir. Moğol- lar'ın ezici çoğunluğu Moğolistan'da kalmıştı. Cengiz Han'ın ken- diside Moğolistan'a dönmüş ve halefleri de burada yaşamıştır. Cen- giz Han'ın küçük oğlu Tuluy, Moğolistan'la birlikte 129 000 kişiden oluşan düzenli Moğol ordusundan 104 000'i miras almıştır. Diğer üç oğlu dörder bin asker almış olup geri kalan 13 000 asker, hanedanın diğer mensuplarına dağıtılmıştır. Fakat Moğol seferlerinin sonucun- da, bazı göçebe boyların doğudan batıya göç ettikleri ve genel olarak Orta Asya'da göçebe unsurunun kuvvetlendiği görülmektedir. Orta Asya'da, Çağatay'ın ölümünden (1242 y.) Kaydu'nun tahta çıkışına kadar (1269 y.) güçlü bir Han iktidarının olmaması, komşuları ola- rak etrafında, tüm askeri kuvveti elinde bulunduran göçebelerin yer alması, özellikle şehir hayatı başta olmak üzere Orta Asya'nın kültür bölgelerini, Moğol istilas sırasında yapılan tahribattan daha kötü etki- lemiştir. Misyoner Rubruk'un verdiği bilgilerden, askeri hareketlerden hemen hemen hiç zarar görmemiş olan İli nehrinin kuzey bölgelerinde (Yedisu'da), 1253'e doğru pek çok şehrin kaybolduğunu, bu yerlerin otlaklara dönüştüğünü görmekteyiz. 1259 yılında Çinli seyyah Çan De de, Çu vadisinde çok sayıda harabeler gördüğünü kaydetmiştir.

Bu bilgiler, muhtemelen küçük ölçüdeki şehirler ile ilgili olmalı. Daha büyük ve önemli şehirler, göçebelerin baskısına daha uzun süre direnmiştir. Rubruk "Sarratsin" şehri olarak bilinen, yani büyük Ta- las nehri üzerinde, aynı adı taşıyan şehrin kuzeyinde bulunan Müslü- man bir şehir Kinçat (Kencek) üzerinden geçmiştir. İli'nin kuzeyinde "Farsça konuşan Sarratsinlerin" yaşadığı "iyi bir şehir" vardı. Daha da kuzeyde Kaylak (Kayalık) adlı "büyük bir şehir" vardı. Rubruk, bir zamanlarda Karluklu Arslan Han'ın başkenti olan bu İslam şeh- rinde ilk defa, üç tane tapınağı mevcut olan Budistler'e rastlamıştır. Kayalık'tan biraz uzakta halkı sadece Hristiyanlar'dan oluşan bir köy bulunuyordu. Bunların bir kilisesi vardı. Daha önceleri seyyahlar "uzun zamandan beri kilise görmemişlerdi" Anlaşılan Rubruk, Çu vadisini geçerken şimdiki Pişpek ile Tokmak şehirlerinin yakınların-

göçleri hakkındaki görüşleri tekrar gözden geçirilmiştir. Bunun için bakınız: Петрушевский (Petruşevskiy), Земледие s. 42-43. – V. R. –

da yer alan mezar kitabelerinin bulunduğu mezarlığı ve bu mezarlığın sahibi olan Hıristyan köyünü görmemiştir. Rubruk'un zikrettiği Hıristiyan köyünün bulunduğu yörede, şimdiye kadar bu tür Hıristiyan eserlerine rastlanmamıştır. Söz konusu dönemlerde Avrupalılar, henüz Orta Asya üzerinden geçen ticaret yollarını kullanmıyorlardı. Bu ülkelerdeki Avrupa ticaretinin önayağı, muhtemelen 1262'de Altın Orda Hanlığı'ndan Buhara'ya gelen ve 1265'te buradan Çin'e giden Venedikli kardeşler Nikolo ve Matteo Pololar olmalı.

1270'li yıllar Buhara için, bu şehrin yüzlerce yıllık tarihindeki en sıkıntılı dönemdir. Buhara, 1273 tarihindeki İran Moğollar'ının istilası sırasında yıkıcı bir kırıma maruz kalmıştır. Üç sene sonra şehir tekrar yerli karışıklıklardan zarar görmüş ve bundan sonra yedi sene boyunca terk edilmiş duruma düşmüştür. Buhara'nın yeniden tesisi, Kaydu'nun görevlendirmesiyle Mesud Bey tarafından gerçekleştirilmiştir. Kaydu'nun zamanında yeni bir şehir olarak Andican kurulmuş ve bu şehir XVIII. yüzyılın başına kadar Fergana'nın baş şehirliğini yapmıştır. Bu durum, şehrin kurulduğu yerin çok başarılı bir şekilde seçildiğini göstermektedir. Andican şehri hükümdarın kendisi için değil (ne Kaydu, ne de onun halefleri bu şehirde yaşamışlardır) anlaşıldığı kadarıyla sırf ticaretin gelişmesi için kurulmuş olmasıyla Orta Asya şehirleri arasında çok nadir rastlanan bir örneği teşkil etmektedir.

Moğol İmparatorluğu, bir dönem için Uzak Doğu ile Ön Asya'nın medenî ülkelerini birleştirmiştir. Tek siyasi birliğin içine, önceleri aralarında sadece kültürel ve ticari münasebetlerin mevcut olduğu, batıdaki Harezm ile İdil havzası gibi bölgeler de dahil olmuştur. Bütün bunların, uluslararası ilişkilere olumlu bir şekilde yansımaları gerekiyordu. Öte yandan, ticarî ilişkilerin kuvvetlenmesine 1260'lı yıllarda başlamış olan hanedan mensupları arasındaki iç savaşlar engel olmaktaydı. Yalnız bu iç mücadeleler tabii olarak Çin ve İran arasında yapılan deniz ticaretine yansımamıştır. Çünkü söz konusu ülkelerde, birbiriyle sıkı ittifak ilişkiler içinde bulunan Cengiz Han ailesinin aynı koluna mensup hükümdarlar hakimiyet sürmekteydi. Bu iç karışıklıklardan en çok, geliri ve buna bağlı refahı kervan ticaretine bağlı olan Orta Asya Moğol devleti zarar görmüştür. Kaydu'nun ölümün-

den hemen sonra 1304'te, Orta Asya Moğolları'ndan diğer tüm Moğol hükümdarlarına yapılan, İmparatorluğun birliğini yeniden canlandırma şeklindeki teklifi, işte bununla açıklanmaktadır. O zaman, başında sözde bir Çin İmparatoru'nun bulunduğu ve uluslararası serbest ticaretin uygulandığı devletler federasyonu şeklinde bir birliğin kurulması henüz mümkündü. Cengizogulları arasında bir antlaşma yapılmış fakat yürürlüğe girememişti. Çünkü Orta Asya Moğolları'nın kendi aralarında da 1305'ten başlayan iç karışıklıklar baş göstermiştir. Hakimiyet üstünlüğü Ögedey oğullarından tekrar Çağatay oğullarına geçmişti. Bu zamandan itibaren tarihte "Çağatay Devleti" terimi yerleşmiştir. Söz konusu hanedanın askerî gücünü oluşturan göçebeler, kendilerini "Çağataylılar" olarak adlandırmışlar ve bu ad, Çağatay soyundan hiç han kalmadığı zaman bile aynı şekilde kullanılmaya devam etmiştir. Hatta bu dönemde meydana gelmiş olan Orta Asya edebî dili de "Çağatay Dili" (Çağatayca) olarak adlandırılmıştır. Moğol fütuhatıyla ilgili olan başka kimsenin adı böyle bir parlak şöhrete kavuşmamıştır. Altın Orda Hanlığı'nda ise ne Cuçi'nin adı, ne de Batu'nun adı ulusun adı olarak benimsenmiştir. Fakat hakimiyeti döneminde Altın Orda Hanlığı'nda ilk defa İslam dininin ve İslam kültürünün sağlam bir şekilde yerleştiği Cuçi ve Batu'nun torunu olan Özbek Han'ın (1312-1340) adı, ulusun adı durumuna yükselmiştir.

Çağatay Hanlığında, İslam dinine olmasa da İslam kültürü ve İslam devlet geleneklerinin tesiri altına girmeye yönelik kesin adım Kebek Han zamanında (1318-1326) atılmıştır. Kebek Han, Mübarek Şah ve Barak'tan sonra, hanlardan ilk olarak Maveräünnehir'de yerleşmiştir. Bu defa Han, ikamet yeri olarak Kaşka Derya vadisinde bulunan Nahşeb şehrinin yakınlarındaki bir yeri seçmişti. Nahşeb'den 2 fersahlık bir mesafede Kebek için Karşi adını alan (*Karşi* Moğolca'da saray demektir) bir saray yapılmıştır. Şulluk Tepe harabeleri Moğollardan önceki şehirlerden olup, demir yolu istasyonunun yanındaki Zohak-i Moron harabeleri de XIV-XV. yüzyıllardaki bir şehrin kalıntılarıdır. Çağatay Hanlığı'nda devlet sikkelerinin bastırılması Kebek zamanında meydana gelmiş, üstelik İran'da ve Altın Orda'da kullanılan aynı para sistemi kabul edilmiştir. Ülkede dinarlar

ve dirhemler bastırılmış, fakat dinar olarak daha önceki zamanlarda olduğu gibi altın paralar değil büyük gümüş paralar adlandırılmıştır. Dirhemler $\frac{1}{2}$ zolotnik*⁴⁷ ağırlığındaki küçük gümüş paralardı. Dinar altı dirheme eşitti. Orta Asya'da bu paralar, daha sonraları Kebek adından dolayı *Kebekî* olarak adlandırılmıştır. Orta Asya'da bakır dirhemlerin yok oluşu ve gümüş paranın yeniden tesisi XIII. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelmiştir. Büyük ihtimalle ülkenin, İran örneğiyle küçük idare ve vergi bölgeleri olan *Tümen*lere ayrılması Kebek tarafından yapılmış olmalı. Fergana ve Kaşgarya'da *Tümen* terimi yerine *Orçin* terimi kullanılmıştır.

Kebek İslamiyeti kabul etmemişti (fakat bu durum, daha sonra onun mezarı üzerinde İslamî bir türbenin yapılmasına engel olmamıştır) fakat o adil bir hükümdar ve Müslümanlar'ın hamisi olarak biliniyordu. Kebek gibi, Karşı yakınında yaşamış olan kardeşi Tarmaşirin (1326-1334), İslam dinini kabul etmiş ve bir çağdaşının verdiği bilgilere göre bu durum, İslam dünyası ile yapılan ticareti olumlu yönde etkilemiştir. Fakat Moğol Hanları'nın şehirlere yerleşmesi ve onların, göçebe hayatının korunmasını bekleyen Moğol Yasası'ndan uzaklaşması, devlet birliği konusunda elverişsiz neticelere yol açmıştır. Çin kaynaklarına göre, doğu bölgelerde Tarmaşirin'le aynı zamanda kardeşi Durra Timur da hakimiyet sürmekte olup, Çinliler bütün hanlığın hükümdarı olarak onu biliyorlardı. Durra Timur'un oğlu Bozan, Tarmaşirin'in faaliyetlerinden memnun olmayanların başına geçmiş fakat tahttan indirilerek öldürülmüştür. Bununla, on yıldan daha fazla sürecek olan karışıklıklar dönemi başlamış ve bu da Yedisu'daki şehir hayatına son darbeyi indirmiştir. Söz konusu dönemin bir yazarı, seyyahların verdiği bilgilerden hareketle harabelerle kaplı olan ülkenin şöyle bir tasvirini vermektedir: “Uzaktan, etrafı çiçekli yeşilliklerle çevrelenmiş, iyi bir şekilde yapılmış bir köy görünür. Köye, insanlara rastlarını ümidiyle yaklaşırsın, fakat evleri tamamiyle bomboş bulursun. Ülkenin tüm sakinleri göçebelendir ve tarımla hiç uğraşmazlar” XIV. yüzyılın ikinci yarısında Çu vadisinde artık şehirler yoktu. Ta-

47 Zolotnik; 4,26 gram ağırlığında bir tartı birimidir. E. M. E. Mustafaev, V. G. Şerbinin, *Büyük Rusça – Türkçe sözlük*, s. 279).

las'ta, vaktiyle Timur'un valilerini tayin ettiği Yeni Şehir henüz ayakta-
 ydı. Fakat XV. yüzyılda burada da şehir hayatı sona ermiş olup,
 artık XVI. yüzyılda Çu ve Talas vadileri üzerinde bulunan bazı hara-
 belerin, hangi şehre ait olduğu tespit edilemiyordu.

Karışıklıklar döneminde Maverâünnehir bir süre tekrar doğuda ya-
 şayan hanlara tabi olmuştur. Aynı zamanda, Maverâünnehirli hanlar
 tarafından da doğuya seferler düzenlenmekteydi. Nihayet 1340'lı yıl-
 larda Kazan Han döneminde Maverâünnehir'de Hanlar ile Türk kabi-
 le aristokrasisi arasında bir mücadele baş göstermiştir. Kazan Han da
 öncekiler gibi Karşı'nın yakınlarında yaşamıştır. Onun Zincir Saray'ı
 söz konusu şehirden batıya doğru iki günlük bir mesafede bulunmak-
 tayı. Kazan Hanla birlikte, önemli göçebe boylar da Maverâünnehir
 ve komşu Afganistan'da belli topraklara sahiptiler. Bunlar vaktiyle
 Cengiz Han tarafından Çağatay'a ayrılmış olan dört kabile idi. Sa-
 yıları dört bin olan bu boylar; Hocent'te yaşayan Celâyirler, Kaşka
 Derya'daki Barlaslar, Yukarı Amu Derya havzasında oturan Kavçinler
 ve Kuzey Afganistan'daki Arlatlar idi. Böylelikle, bölgelerin hanedan
 mensupları arasında paylaştırıldığı eski yurt sisteminin yerine, böl-
 gelerin güçlü kabile reisleri arasında paylaştırıldığı yeni sisteme geç-
 miştir. Kazan Han'ın, Maverâünnehir'de güçlü han iktidarını yeniden
 tesis etme teşebbüsü 1346'da onun tahttan indirilmesiyle sonuçlan-
 mıştır. Bundan sonra bütün hakimiyet önemli boyların "Emirlerine"
 geçmiştir. Arapça-Farsça "*emîr*" terimiyle Türk *beyler*'i ve Moğol *no-
 yanlar*'i ifade edilmekteydi. Devletin reisi durumuna gelen emîre ulus
 emîri (*ulus*; boy, millet, devlet demektir) denilirdi. Han unvanını taşı-
 ma hakkı sadece Cengizogulları'na ait olduğu için, tahta Cengiz so-
 yundan kukla hükümdarlar çıkarılmaktaydı. Aynı düzen eski Çağatay
 Hanlığı'nın doğu kısmına da yerleşmişti. Burada Duğlatlar en önemli
 boy olup Kaşgar'ın batı kısmı ile, Yedisu'nun Isık Göl'e kadar uza-
 nan güney bölgelerini hakimiyetleri altında bulundurmaktaydı. Fakat
 hanlığın her iki kısmındaki emîrlerin mukadderatı farklı sonuçlanmış-
 tır. Maverâünnehir emîrleri arasından hâkimiyetini kendisinden sonra
 torunlarına bırakacak ve onların zamanında artık kukla hanların tahta
 çıkarılması ortadan kalkacağı bir emîr, yani Timur gibi bir hüküm-

dar sivrilmişti. Kaşgar'da hanlar emîrlere göre daha yetenekli insanlar olup, burada han soyundan bir hanedan meydana gelmiştir. Bunlar yavaş yavaş Duğlat emîrlerinin hâkimiyetine son vererek başında han ailesi mensuplarının bulunduğu eski yurt sistemini yeniden tesis etmişlerdir. Yalnız, bütün bunlara rağmen Moğol devlet gelenekleri, doğuya nispeten daha çok batıda muhafaza edilmiştir. Öte yandan, Doğu Hanlığı'nın göçbeleri Moğol halkının geleneklerine daha çok değer vermekteydiler. Maverâünnehir göçbeleri sadece kendilerine "Çağataylılar" demekle, doğu komşularına ise çapulcu Kazaklar anlamında yağmacı olarak bakıyorlar ve onlara *cete* demekteydiler. Altın Orda Hanlığı'nda Özbekler (Han'ın ordusu) tarafından *Kazaklar*'a (meşru hükümdarın hâkimiyetinden çekilmiş kıtalar) karşı koyulduğu gibi, Çağatay Hanlığı'nda da Çağatay ve *Cete* terimleri de farklı anlamda kullanılmaktaydı. Fakat Kaşgarya ve Yedisu'nun göçbeleri kendilerine *Moğollar* demekle (ad ve dillerini muhafaza etmiş Moğol fatihlerinin son torunları olan günümüzdeki Afgan Moğollar'ının halk adı da bu şekilde telaffuz edilmektedir) batı komşularına ise *Karaunaslar* yani melezler, karışık soylu insanlar demekteydi.

Moğol devlet ve milli geleneklerine İslam fikri ve İslam hukuku olan şeriat tarafından karşı koyulmaktaydı. Bu fikri ve ilkeleri, bazen İslam dinini kabul ederek Moğol devletleri de kendi menfaatleri için kullanmaya çalışmışlardır. İslamiyet, Moğollar'a karşı daha çok silah olarak kullanılmıştır. Altın Orda ve İran'daki Moğol devletinin temsilcileri gibi hem Çağataylılar, hem Moğollar Müslüman idiler. Fakat göçbelerin idari ve milli hayatında din prensiplerine ikinci derecede önem verildiği için Moğol devletinin çöküşü İslamiyet'in zaferi olarak telakki edilmektedir.

Moğol İmparatorluğu dağıldıkça çeşitli bölgelerde yerli Müslüman hanedanlar ortaya çıkmıştır. Üstelik bunların sikkelerinde hükümdarların adı yerine bazen sadece inançla ilgili hususlar yazılmaktaydı. Bunların arasında, bir devletin dinsel fikirlerini ve dinle ilgisi olmayan devletlere karşı tutumunu açık bir şekilde belirten "hakimiyet Allah'a aittir" yazılarına rastlanmaktadır. Bu tür yazılı paralar Harezmi'de de bastırılmaktaydı. Harezmi 1360'lı yıllarda, Çağatay devletinin dağıl-

ması ve Altın Orda'da Canıbek hanın ölümünden sonra (1357) karışıklıkların baş göstermesiyle, Türkleşmiş Moğol boyu olan Kongrat hükümdarlarının hakimiyeti altında tekrar bağımsız bir devlet olarak birleşmiştir. Timur'un hakimiyeti döneminde yeniden kuvvetlenmiş olan Çağatay devleti Harezm'in güney kısmını geri almak isteyince, Harezm hükümdarı Hüseyin Sufi, Timur'un elçisine "sizin devletiniz Dârü'l-Harp'tır ve sizinle savaşmak Müslümanlar'ın vazifesidir" şeklinde cevap vermiştir. Anlaşılan Çağataylılar, Harezmlielerin gözünde Müslüman değillerdi fakat öte yandan Çağataylılar da esir Moğolları Müslüman olarak kabul etmiyorlar ve onları köle olarak satıyorlardı.

Harezm ve başkenti Ürgenç, kervan ticaretinin başarılarından en çok Moğol saltanatı döneminde etkilenmiştir. Tarım kültürü, Moğollardan önceki dönemden ve günümüzdeki durumdan oldukça aşağıdaydı. Bu toprakları gezmiş olan Arap seyyahı İbni Batuta, 1333 yılında Ürgenç'ten Buhara'ya giden yol üzerinde Kât haricinde (şimdiki Şeyh Abbas Veli⁴⁸) hiç köy görmemiştir. Fakat Ürgenç, Türk ülkelerindeki "en büyük, en önemli ve en güzel şehir" olarak tasvir edilmektedir. Ürgenç'in çarşılarında geçilmesi çok zor olan izdihamlar olurdu. Avrupa seyyahları da Ürgenç'i, tüm malların sürüm bulunduğu büyük bir ticaret şehri olarak tasvir etmektedirler. Moğol tahribatından sonra şehir o kadar hızlı bir şekilde eski haline dönmüştü ki, Moğollardan önceki kültür gelenekleri bile kesilmemişti. Burada XII. yüzyılın başında ortaya çıkan "*mutezilîler*" (rasyonalist ilahiyatçılar), XIV. yüzyılın sonuna kadar varlığını sürdürmüşlerdir. XII. yüzyılda Harezm ve Aşağı Sır Derya boyunda, İslam dindarlığı ruhu üstüne kurulmuş olan Türkçe bir edebiyat vardı. Altın Orda Hanlığı'nın sınırları içinde bulunan bu bölgeler, XIV. yüzyıl Türk edebiyatı için de aynı önemi taşımaktaydı. Harezm ve Aşağı Sır Derya Boyu bölgelerinin yazarları, zaman olarak Çağatay Hanlığı'nın yazarlarından daha önce gelmişlerdir. Fakat bu Türkçe edebiyat diline "Çağatayca" adı verilmiştir. Harezm aynı zamanda, ilerde Timur devletindeki ilim ve sanatın gelişmesinde önemli rol oynayacak olan ilim adamları ve res-

48 Sonraki Şabbas; Karakalpakistan'ın bir bölgesinin merkezi olmuş ve günümüzde Biruni adını taşımaktadır.

samları da kendine çekmekteydi. Eski Ürgenç'in harabelerinde muhafaza edilmiş olan XIV. yüzyılın ilk yarısına ait muhteşem yapılar, büyük ihtimalle hem Timur'un yapılarına, hem Bulgar şehrinde görüldüğü gibi Altın Orda şehirlerindeki yapılara da örnek oluşturmuşlardır. Harezm yapılarının diğer yapılar üzerindeki etkisinin ayrıntılı tespiti, ancak Harezm eserlerinin, özellikle Türebek Hanım türbesinin itinalı bir incelenmesinden sonra mümkün olacaktır⁴⁹

Günümüzde, Moğol istilasından hemen sonra Amu Derya'dan tekrar Sarı Kamış vadisine, buradan da Uzboy nehir yatağı üzerinden Hazar Denizi'ne bir çıkış açıldığı tespit edilmiştir⁵⁰ Bu olgudan anlaşılan Harezm Bölgesi, İdil havzası ve Kafkasya arasında daimî ticaret ilişkileri mevcuttu. Bu konuyla ilgili olarak, nehrin Hazar denizine döküldüğü yerde bulunan bir köyün adı ve bu köyden nehir boyunca yukarıya doğru gemilerin geçtiği bildirilmektedir. Yalnız eski Ürgenç'ten Hazar'a kadar aralıksız bir gemi yolunun tesis edilmesine Uzboy'da yer alan, yüksekliği dört sajen'e⁵¹ ulaşan şelaleler engel olmaktaydı. XV. yüzyılın başında Sır Derya'nın Aral'a değil, Amu Derya'ya döküldüğüne dair bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiyi, henüz XIV. yüzyılın ortasında Aşağı Sır Derya yatağı üzerinde bulunan şehirlerin boşalması gibi olaylar da desteklemektedir. Hâlbuki bu bölgeler bilindiği kadarıyla, ne Timur'un seferleri sırasında, ne de diğer savaşlarda zarar görmüşlerdir.

49 Ürgenç ve eserleri hakkında bakınız: Якубовский (Yakubovskiy), Развалины Ургенча; Пилявский (Pilyavskiy), Ургенч и Миздахкан. "Türebek Hanım" türbesinin tarihi ve tarifi günümüzde M. Ye. Masson tarafından çürütülmüştür. Bakınız: M. E. Массон (Masson), *О датировке*, s. 86-87. -B. S.-

50 W. Barthold'un görüşlerini destekleyen deliller ve detaylı bilgiler için ileri sayfalara ve Barthold'un "Сведения об Аральском море" adlı çalışmasına bakınız. Barthold'un çalışmaları Amu Derya ve Uzboy meselelerine tam çözüm getirmemiştir. Bu konunun devamı için bakınız: Толстов (Tolstov), По следам, s. 296-316; Толстов (Tolstov), Низовья Аму-Дарьи, özellikle s. 5-34. ve 267-347. -B. S.-

51 Sajen – 2,13 metredir. E. M. E. Mustafaev, B. G. Şerbinin, *Бүyük Русча – Түркче Сөзлүк*, s. 804.

6

Timur ve Timuroğulları

Timur Barlas boyundan olup Şehrisebz civarlarında doğmuş ve ilk olarak 1360'ta, kısa bir süre için Maveräünnehir'i kendine bağlamış olan Moğol hanı Tuğluk Timur'un tarafına geçmesiyle temayüz etmiştir. Bunun sayesinde Timur, Barlas yurdunun hakimi konumuna gelmiştir. Daha sonraki yıllarda Timur, diğer Çağatay emîrleriyle birlikte bazen Moğollar'ın müttefiki olmuş, bazen de onlara karşı mücadelelerde bulunmuştur. Bir defasında (1365'te), Timur da dahil olmak üzere, Çağatay emîrleri ülkeyi Moğol emîrlerinin keyfi hareketlerine terk ettiklerinde, Semerkant'ta hakimiyet halk hareketinin elebaşlarına geçmişti. Onlar, dış düşmanları püskürtmeyi başarmışlar, fakat sonraki yıl emîrlerin hainliğine kurban gitmişlerdir. Emîrler, önce şehri başarılı bir şekilde müdafaa ettikleri için onlara teşekkür ederek tam bir güven telkin etmişler ve bu şekilde onları oyalamışlardır. Emîrler aynı tür mücadele usulünü kendi aralarındaki çatışmalarda da kullanmaktaydılar. Timur'un zaferi de bu tür hareketlerle elde edilmişti. Daha önceleri Han'a karşı yapılan ayaklanmaların meydana gelmesine yol açan başlıca sebepler, ulus emîrine karşı ayaklanmaların da nedenini oluşturmuştur. Yani, yüksek hükümdarın, soydaşlarına karşı kendisini bağımsız hissetmek için ikametgâhını, özellikle hazinesini müstahkem bir şehre taşımak arzusuydu. Timur'un selefi Emîr Hüseyin de aynı şekilde hareket etmek istemiş ve bu amacına ulaşmak için Belh şehrini seçmiştir. Timur Hüseyin'e, amcası Abdullah'ın Semerkant'ı başkenti yapmak istediğinde Çağataylılar'ın ona karşı ayaklandığını örnek göstererek, vazgeçirmeye çalışmıştır. Fakat Hüseyin dinlememişti. Timur'un tahminleri doğru çıkmış, üstelik bu durumdan memnun olmayanların başına Timur'un

kendisi geçmiştir. Hüseyin tahttan indirilerek öldürülmüş, hâkimiyeti de 1370 yılında Timur'un eline geçmiştir. Timur elde ettiği zaferden hemen sonra, vaktiyle selefini ne için suçladıysa aynı hareketi kendisi gerçekleştirmiştir. Timur daha önceleri Şehrisebz ve Karşı'da istihkâmlar yaptırmıştı. Şimdi de kendisi için Semerkant'ta müstahkem bir başkent vücuda getirerek hazinesini kendisinin yaptırdığı Semerkant kalesine yerleştirmiştir.

Tahttan indirilmiş olan Hüseyin'in katline meşru hâl verilmiştir. Kuran tarafından kabul edilen kan davası kaidesine dayanarak katli, on sene önce Hüseyin tarafından ağabeyi öldürülen Emîr Keyhüsrev gerçekleştirmiştir. İki sene sonra şartlar değişmiş ve kan davası yasa-sı, artık Timur'a ihanetten suçlanan Keyhüsrev'in kendisine çevril-miştir. Onun öldürülmesi Hüseyin'in kanı için intikam alma hakkına sahip olan insanlara havale edilmiştir.

Timur ve taraftarları aynı yöntemle sonraki faaliyetlerine meşru hâl vermeye çalışmışlardır. Selefleri gibi, Timur da tahta Cengiz Han soyundan kukla hanlar çıkararak kendi faaliyetlerini onların adıyla örtbas etmiştir. Gerçekte ise bu hanlar, yüksek hâkimiyetle ilgili olarak en azından zahirî saygı ve hürmetten bile mahrum durumdaydılar. Fiili olarak iktidar için hiçbir miras hakkı olmayan Timur'un menfaatine bir de efsane uydurulmuştur. Bu efsaneye göre, güya Timur'un ataları birkaç defa tazelenmiş antlaşmaya göre Cengiz Han'ın oğulları zamanında mutlak emîrlere olup, fakat bu hak karışıklıklar zamanında unutulmuştu. Timur, Kazan Han'ın kızı olan Emîr Hüseyin'in dul karısıyla evlenerek, han ailesiyle akrabalık tesis etmiş ve *Gurgan* ("damat") ünvanını almaya hak kazanmıştır. Bu durum ona diğer emîrlere üzerinde bir üstünlük sağlamıştır. Timur menfaatleri için Moğol İmparatorluğu'nun, bu cümleden olarak Çağatay Hanlığı'nın fikir ve geleneklerini kullanmaya çalışmıştır. Çağataylılar onun esas askerî gücünü oluşturmaktaydı. Ordudaki askerler, örgülü saçlarıyla dış görünüşleri bakımından Müslümanlardan daha çok Moğollar'a benzemektedir. Timur ve silah arkadaşları arasındaki ilişkiler, savaş

hayatının gelenek ve göreneklerine göre belirlenmekteydi. Gerçekte ise Timur'un Çağataylılar arasındaki esas dayanağı, daha çok Barlaslar olup en inatlı düşmanları da Celâyirler idi. 1376'da Celâyirler Timur'un emriyle, bizim günümüzdeki anlayışımıza göre askeri birliklerinin dağıtılmasına maruz kalmışlardır. Celâyir Ulusu'nun ortadan kaldırıldığı ilan edilmiş ve kalıntıları çeşitli emirlerin kıtaları arasında dağıtılmıştır.

Timur için, İslamiyet ve İslam kültür gelenekleri Moğol askeri geleneklerine nispeten ikinci derecede önem taşımaktaydı. Fakat Timur, kendi faaliyetlerini haklı çıkarmak ve devletin şatafatını yükseltmek için bu geleneklerden de istifade etmeyi bilmiştir. Türkistan'da, başında Semerkant'lı Şeyhü'l-İslâmların ve Tirmiz'li seytillerin bulunduğu yüksek ulema sınıfı Timur'un tarafını tutmuştur. 1371'de Tirmizli Seyyidlerden birinin Timur'un düşmanlarının tarafına geçmesi bir tesadüftü ve bu olay, ne Timur için ne de seyyidler için her hangi bir sonuç getirmiştir. Mekke'den gelen ve Timur'un, kendisine Afganistan'daki Andhoy şehrini yurt olarak verdiği Seyyid Bereke de bu sınıfa aitti. Daha sonraları Seyyid Bereke Timur'un yanında defnedilmiştir. Rivayetlere göre; Timur, halk kitlelerine daha yakın olan bazı şeyh mürşitlerini de kendi manevi hamileri olarak görmektedir. Bunlardan özellikle ilk hocası olan Şehrisebz'li şeyh Şemseddin Kulal ve Horasan'lı şeyh Zeyneddin Tayabadî önde gelmektedir. Fakat Şemseddin, Timur'un saltanatının başında ölmüştü. Zeyneddin de Timur'un tarihinde sadece bir kere, 1381 yılında zikredilmekte olup Timur'un faaliyetleri üzerinde hiçbir etkide bulunmamıştır. Timur'un, Buhara dervişleriyle her hangi bir yakınlaşmada bulunduğu dair hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Halbuki Buhara'nın en nüfuzlu şeyhlerinden olup, günümüzde de çok yaygın bir tarikat olan Nakşbendî tarikatının kurucusu Bahaeddin Nakşbend, Timur'un çağdaşıydı. Timur için, mezhebi göçebelerin millî gelenekleriyle birleşen İslam evliyaları özel bir anlam taşımış olmalıdır. Timur'un, kendi şehri Şehrisebz ve başkenti Semerkant dışında yaptırdığı tek müstes-

na yapı, Türkistan şehrindeki XII. yüzyıl Türk maarifçilerinden şeyh Ahmet Yesevi'ye ait türbedir.

Yabancı ülkelerdeki dinî fesat Timur'un, siyasî emellerine ulaşması için sadece bir bahane idi. Timur, vaktiyle peygamber ailesine hakaret edenlerden intikam almak üzere hareket ettiği Suriye'de, koyu bir Şii olarak bilinmekteydi. Fakat Şii Mazenderan'da, peygamberin yol arkadaşlarının hatıralarına hakaret ettiklerinden dolayı Şiilere karşı savaşımıştır. Timur'un fetih sevdasının başlıca hedefi olan İran'ın, siyasi parçalanmasıyla birlikte ortaya çıkan düzen ve asayiş bozukluğunu yeniden tesis etme fikri de, Timur için bir bahane idi. Timur'un seferlerinin gerçek nedeni onun ikbalperestliği⁵². Galiba Timur'un gerçek düşüncesini yansıtan şu sözler, ona atfedilmektedir: "Dünya iki hükümdarın sahip olacağı kadar değerli değildir" Timur'un, devasa hareketleriyle yani yaratıcı faaliyetleri kadar yıkıcı faaliyetleriyle de dünyayı şaşırtma arzusu, işte bu kısmı hastalıklı ikbalperestliğiyle açıklanmaktadır. Üstelik dış etkiye ve intibaa, sağlam bir sonuçtan daha çok önem verilmekteydi. Timur'un seferleri Rusya'daki Yelts'ten Delhi'ye kadar, İzmir'den Büyük Yulduz'a (Kuça'nın kuzeyi) kadar uzanan muazzam toprakları kapsamaktaydı. Fakat Timur'un, oğulları ve torunları için yurtlar kurduğu İran ve Mezopotamya haricinde yaptığı bütün seferleri, sadece yıkıcı akınlardı. Timur başkenti Semerkant'a her yerden elde ettiği ganimetleri ve aynı zamanda edipler ve ilim adamlarını da getirmekteydi. Bunlar dünya fatihinin başkentine şatafat vermeliydi. Timur'un, güya Semerkant dışındaki bütün yerlerde sadece yıkıcı hareketlerde bulunduğu dair görüşler abartılıdır. Timur'un Semerkant'tan çok uzaklarda bulunan Kabil vadisi ve Mugan bozkırı gibi bölgelerde de devasa sulama işleri yaptırdığı bilinmektedir⁵³. Fakat Semerkant,

52 Timur'u fetih savaşlarına sürükleyen sübjektif duygularını da sadece ikbalperestlikle açıklamak yeterli değildir. -V. R.-

53 W. Barthold Timur'un fethettiği ülkelerde gerçekleştirdiği yapıcı faaliyetlerini abartmaktadır. Çünkü Timur'un yaptırdığı büyük sulama sistemleri çok az sayıda olup bunun neticeleri Timur'un fetih savaşları sırasında meydana getirdiği tahribatlarla karşılaştırılmaz durumdadır.

Timur'a göre dünyanın baş şehri olmalıydı. Semerkant'ın etrafında İslam ülkelerinin Bağdat, Şam, Mısır (Kahire), Şiraz, Sultaniye gibi başlıca şehirlerinin adlarını taşıyan köylerin yapılması bu fikrin dış ifadesi idi.

Timur, gençliğini sırf askeri talime adanmıştı ve bu yüzden eğitimi, hatta okuma yazması bile yoktu. Fakat buna rağmen sarayının kültür hayatına yabancı değildi. Ulema ile yaptığı konuşmalardan (Timur, ana dili olan Türkçe'nin dışında, Farsça da biliyordu) bazı ilim dallarında öyle bilgiler edinmişti ki, tarih alanındaki bilgileriyle İbn Haldun'u bile şaşırtmayı başarmıştır. Zamanının en büyük oyuncularıyla satranç oynardı. Mimarlar, binalar yaparken bizzat Timur'un sanat fikirlerine göre hareket etmek zorundaydı. Bazı yapılar belli seferlerle ilgiliydi. Mesela, Şehrisebz'deki Ak Saray, 1379'da Harezmi'den getirilen ustalar tarafından 1380 yılında yapılmıştır. Günümüzde Bibi Hanım Camisi olarak bilinen Semerkant Cuma Camisi'nin inşaatı, Timur'un Hindistan seferinden dönüşünden sonra 1399'da başlatılmıştır. Bibi Hanım Camisi Timur'un yapılarının karakteristik örneği olarak kabul edilebilir. Sanat fikri açısından devasa bir yapı olan bu eser, teknik açıdan o kadar ihmalkârlıkla yapılmıştı ki, henüz Timur hayatta iken üzerinden taşlar dökülmekteydi ve burada ibadet yapmak tehlikeliydi.

Medenî bölgeler arasında, Timur'un seferlerinden en çok zarar gören bölge, Timur'a karşı birkaç kere ayaklanmış olan Harezmi'dir. Ürgenç şehri 1388 yılında cami ve minareler vs. hariç yerle bir edilmiş ve tüm sakinleri Semerkant'a göçürülmüştür. 1391'de Timur şehrin yeniden kurulmasına izin vermişti fakat bu, sadece bir mahalle büyüklüğünde olacaktı. Timur, Maverâünnehir'in kuzey ve doğu komşularına karşı birkaç sefer düzenlemişti. Fakat bu seferler, bozkırlıların eski akınları için intikam almak ve ilerideki akın tehlikesini azaltmak amacıyla yapılmıştır. Bozkırla sağlam bir barış, ancak bozkıra doğru yapılan koloni hareketleri sayesinde mümkün olabilecekti ama bu da Timur zamanında henüz yoktu. Ancak hâkimiyetinin son

yıllarında, zihnine Çin seferini koyduğu sıralarda Timur, sınır karakollarını daha ilerilere sürmüştür. Aşpara üzerinde (günümüzde Sır Derya Bölgesi ile Yedisu'yu ayıran sınır nehridir) bir kale yapılmış ve burada tarımın yeniden canlandırılması için tedbirler alınmıştır. Diğer bir kale de Isık Göl'de yapılmıştır. Timur'un bu faaliyetlerinin sonuçları, ömrü en kısa süren işlerin arasındaydı. 1404'te Çin seferi için Sır Derya boyunca Şahruhiye'den⁵⁴ Savran'a kadarki alanda büyük kuvvetler toplanmıştır. Fakat bu seferin daha en başında 18 Şubat 1405'te Timur, Otrar'da vefat etmiştir. Aynı 1405 yılında hem Isık Göl'deki kale hem de Aşpara'daki karakol terk edilmiş ve Moğollarla bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre Moğollar'a Timur'un fethettiği bütün topraklar iade edilmiştir. Timur'un ölümüyle meydana gelen karışıklıkların sona ermesi ve Timurlu devletinde yüksek hakimiyetin Şahrüh'un eline geçmesi, Şahrüh'un Semerkant'taki temsilcisi olarak da Uluğbey'in tayin edilmesinden birkaç sene sonra, Çağatay devletinin kuzeydoğu sınırı olarak tekrar Aşpara kabul edilmiştir. Sonraları Uluğ Bey, dedesi gibi Moğolistan'ın iç bölgelerine kadar sefer düzenlemiş (1425), Timur'un Isık Göl'de yaptırdığı kaleyi de ziyaret etmiş ve Yukarı İli Vadisi'nden iki büyük parça nefrit getirmiştir. Uluğ Bey'in getirdiği bu taşlar Timur'un türbesine konulmuştur (Uluğ Bey'in bu seferinin diğer bir hatırası Semerkant ve Cizak arasında bulunan Cilanutav boğazındaki kitabedir). Fakat Uluğ Bey'in seferi de sağlam bir netice vermemiş ve, ne bozkırın yatıştırılmasına ne de yerleşik ve şehir hayatının yeniden canlanmasına yol açmıştır.

Semerkant, Uluğ Bey'in hakimiyeti döneminde (1409-1449; 1406'ya kadar da babası Şahrüh adına hakimiyet sürmüştür) hanedan reisi Şahrüh'un Herat'ta yaşamasına rağmen parlak bir başkent olarak kalmaya devam etmiştir. Uluğ Bey sarayına âlimleri ve ressamları çekmekte, Registan'daki medrese de dahil olmak üzere şahane ya-

54 Timuroğlu'nun adını almış bir şchirdir. Günümüzde Angren'in Sır Derya'ya döktüğü bir yerde bulunan Şarakiya harabeleridir.

pılar yaptırmaktaydı. Şehrin kuzey kenarında rasathane yaptırmıştı. Ayrıca Uluğ Bey'in, bizzat kendisi astronomi gözlemleri yapmakta ve astronomi ile ilgili eserler yazmaktaydı. Uluğ Bey'in çağdaşları onu, tahtta bulunan bir âlim olarak Aristo'nun hükümdar öğrencisi Büyük İskender'e benzetmişlerdir. Şahruh zamanındaki İslam müminliğinin hakim olduğu Herat'tan farklı olarak (Şahruh kendisi sadece müminlerin Sultanı ve Halifesi olmak istemiş ve Cengiz Han'ın yasalarını büsbütün reddetmiştir), Semerkant'ta Uluğbey döneminde Şeyhü'l-İslamların da katıldığı eski kültür ve eğlenceli hayata devam edilmiştir. Fakat bu hayatta halk kitlesinin ve onların manevi önderleri olan dervişlerin yeri yoktu. Dervişler Timur'a göre Uluğ Bey'i daha az tasvip ediyorlar ve aynı zamanda ondan, dedesinden korktukları kadar da korkmuyorlardı. Bu çevreden yani Nakşbendî tarikatından, henüz Uluğ Bey hayatta iken Hoca Ahrar adlı bir siyasi önder sivrilmişti. Dinî irticanın, Türkistan'daki ince dünyevi hayat ve şehir kültürü üzerindeki galebesi, işte bu Hoca Ahrar'ın adıyla ilişkilidir.

Uluğ Bey'in hâkimiyetinin ikinci döneminde birbirini izleyen felaketler, Şahruh'un ölümünden sonra ortaya çıkan karışıklıklar sırasında yaptığı başarısız faaliyetleri ve küçük oğlu Abdülaziz'in düşüncesiz hareketleri, Uluğ Bey'i halk arasındaki şöhretinden yoksun bırakmıştır. Hâkimiyet onun diğer oğluna, babasını ve kardeşini öldürmekten geri durmayan Abdüllâtîf'e geçmiştir. Henüz Abdüllâtîf hayatta iken başlayan dinî irticaya, 1450'de kısa bir süre ara verilmişti. Abdüllâtîf bir askeri komploya kurban gitmişti. Komplocular tarafından tahta geçirilen Uluğ Bey'in yeğeni Abdullah, amcasının geleneklerini devam ettirmiştir. Fakat Abdullah 1451'de Timur'un diğer bir torunu olan ve Hoca Ahrar'ın desteklediği Ebu-Said'e karşı yaptığı mücadelede ölmüştür. Ebu-Said'in zaferi, Ebül-Hayr Han'ın hâkimiyeti altında Aşağı Sır Derya boyunda yaşayan göçebe Özbekler'in desteğiyle gerçekleşmiştir. Burada da, vaktiyle İslam dünyasında birkaç defa görüldüğü gibi (mesela, İspanya'da) dinî irtica

dünyevi medeniyete karşı yaptığı mücadelede barbarlardan müttefik bulmuştur.

XV. yüzyılın ikinci yarısında, Şahrüh ve Uluğ Bey'in zamanından farklı olarak âlimler şairler ve ressamlar, çalışmaları için Semerkant ve Buhara'dan daha çok Herat'ta elverişli şartlar bulmuşlardı. Hâkimiyeti altında Hazar Bölgesi'yle Harezm'i de bulunduran Sultan Hüseyin (1469-1506) zamanında, Herat akıl faaliyetinin parlak bir merkezine dönüşmüştür. Herat'ta Türk ahalisinin olmamasına rağmen, Orta Asya Türk şiirinin en parlak devri Herat'ta yaşanmıştır. Bunun baş temsilcisi olan Mir Ali Şir Nevaî, Sultan Hüseyin'in veziriydi. Mir Ali Şir Nevaî, eserleriyle, Sart dilinde meydana getirilmiş edebiyatın aynısının Türkçe de yazılabileceğini ispatlamaya çalışmıştır. *Sart* kelimesi Hint menşeli olup ilk başta Türkler tarafından "tüccar" anlamında kullanılmıştır. Moğollar döneminde bu kelime önce *Sartaktay* ve *Sartaul* şeklinde, genel olarak tüm İslam kültürü mensupları için, en çok da İranlılar için yani *Tacik* kelimesi ile aynı anlamda kullanılmıştır. Ama artık Özbekler zamanında Türkistan İranlıları'nın Türkleşmesiyle, İran dilini muhafaza etmiş olan Tacikler'den farklı olarak Sart kelimesi Türkistan'ın Türkçe konuşan yerleşik ahalisi için kullanılmaya başlamıştır. Tıpkı Tacik kelimesinin önce Araplar, sonra Araplar ve Farslar sonra da sadece Farslar için kullanılmaya başlanması gibi, Sart kelimesi de önce sadece Farslar için kullanılmış, sonra Farslar ve Türkler için birlikte kullanılmış ve sonra da sadece Türkler için kullanılmaya başlanmıştır⁵⁵.

Anlaşılan Sultan Hüseyin Baykara ve arkadaşları, faaliyetlerine dinî çevreler tarafından da mukavemet gelmeyecek bir şekil vermeyi başarmışlardır. Fakat Sultan'ın ölümünden hemen sonra mutat iç savaşlar baş göstermiş ve kültür çalışmaları dış istila sonucunda sona ermiştir.

55 Sart kelimesinin anlamı için elinizdeki eserde bulunan *Tacikler* makalesine bakınız. Ayrıca bakınız; Barthold, *IA, X. c.*, s. 236-237;

Özbek Hanlıkları⁵⁶

XVI. yüzyılın başında Ebülhayr'ın torunu ve Özbek Hanı Şeybanî, Timuroğulları'nın Türkistan ve Horasan'daki bütün topraklarını ele geçirmiştir. Ele geçirilmiş toprakların arasında Sultan Hüseyin'in eski devleti de bulunmaktaydı⁵⁷. Şeybanî Han, 1510 tarihinde Merv'de yeni İran devletinin kurucusu olan Şah İsmail'e karşı yapılan savaşta ölmüştür. Buhara ve Semerkant kısa bir süre için tekrar, Timuroğlu Babür Sultan'ın eline geçmiştir ki, hatıraları Türk nesrinin en iyi eserlerindendir. Fakat Şeybanî'nin yeğeni Ubeydullah 1512'de Babür'ü mağlup ederek Türkistan'daki Özbek hâkimiyetini yeniden tesis etmiş ve sağlamlaştırmıştır. Yaklaşık olarak aynı yıllarda diğer Özbek Hanları, Harezm'den İranlılar'ı kovmuşlar ve burada ayrı bir hanedan kurmuşlardır. Sultan Babür Hindistan'a gitmiş ve burada en parlak Müslüman sultanlıklarından birini meydana getirmiştir. Bu devlet, geleneklere göre “Çagatay devleti” olarak sayılmıştı, hâlbuki burada Çagatay oğullarından kimse yoktu.

Ubeydullah Han (öl. 1539) İslâm müminliği ruhunda yetişmiş ideal bir hükümdar sayılmaktaydı. Ubeydullah ve halefleri zamanında siyasî üstünlük gitgide, Timur ve Timuroğulları'nın başkenti olan Semerkant'tan Buhara'ya taşınmıştır. Ubeydullah ve Şeybanî

56 XVI-XIX. yüzyıl Orta Asya tarihinin bibliyografyası için bakınız: Иванов (İvanov), Очерки, s. 234-246; Bibliyografiyaya girmemiş olan yeni kaynaklar: Yusuf Munşi; Muhammed Emin-i Buhari; Abdu'r-Rahman Tali; Ebül-Gazi, Родословная Туркмен (Kononov'un yayını); *Tarih-i Badahşan*; Muhammed Kazım (faksimile); Ahsıkendi (Tagircanov'un neşrinden alınılar; Vasifi (Boldirev'un neşri); Abdü'l-Azim Sami. XVI-XIX. yüzyıllar Orta Asya tarihi araştırmalarına büyük katkıda bulunan A. A. Semenov ve P. P. İvanov'un eserler bibliyografyası için bakınız: Якубовский (Yakubovskiy), Павел Петрович Иванов; Вороновский (Voronovskiy), Библиография; -V. R.-

57 Bu dönemde meydana gelen olaylar üzerine yapılan en iyi çalışma için bakınız: Семёнов (Semenov), Шейбани-Хан. -V. R.-

hanedanının baş temsilcisi Abdullah Han'ın (1559-1598) faaliyetleri ve XVII. yüzyıl Aştarhanî veya Canîler Hanedanı'na mensup bütün hanların faaliyetleri Buhara'da geçmiştir. Abdullah, Horasan'ı ve Harezm'i fethetmiş, bozkırın iç bölgelerine kadar sefer düzenlemiş ve Ulugbey'i örnek alarak Cilanutav boğazında, yaptığı bu seferi hakkında bir kitabe bırakmıştır. Halk hafızasında, Abdullah'ın ismi tıpkı Timur'un ismi gibi en çok bayındırlık eserleri yaptıran kimse olarak muhafaza edilmiştir. Timur ve Abdullah'a, gerçekten yaptırdıkları binaları haricinde Zerefşan'daki köprü arkları gibi (hâlbuki köprü Şeybanî Han zamanında yapılmıştır) pek çok yapılar isnat edilmektedir.

Genel olarak bölgenin Özbekler tarafından ele geçirilmesi, kültür çalışmalarına tam olarak son vermemiştir. Harezm'deki Özbek Hanlığı hemen hemen bir barbar hayatı yaşamaktaydı. Hâlbuki Harezm XIV. yüzyılda kültürel açıdan çok yüksek bir seviyede idi. On sene İran'da yaşamış, dolayısıyla eğitim itibariyle hemşerilerinden üstün durumda olan Ebu'l-Gazi Han (1643-1663) mensup olduğu hanedanın tarihini yazdırmak istediğinde, bu işi havale edecek kimseyi bulamamış ve bu sebepten kendisi yazmak zorunda kalmıştır. Öte yandan, Zerefşan'da işbu Özbekler döneminde (Timur ve Timuroğulları tarihçilerinin hemen hemen hepsi menşe itibariyle veya faaliyet yeri olarak İran'lı idiler) ilk defa zengin bir tarih edebiyatı meydana getirilmiştir. Aynı dönemin bazı binaları, mesela 1619'da yapılmış Semerkant'taki Şirdar Medresesi Timur ve Ulugbey'in yapılarından çok az farklıdır. Özbek Hanlığı'nın sınırları içinde Belh dahil olmak üzere Kuzey Afganistan da bulunmaktaydı. Coğrafi olarak Hidikuş'un hemen ötesinde yer alan "Büyük Hindistan Moğol" devletine (Babüroğulları) yakın bulunmasından dolayı Belh şehri, dünyevî kültür hayatının merkezi durumuna gelmişti. 1640'lı yıllarda Belh'ten Buhara'ya çağrılmış olan Nadir Muhammed Han, sert ve dindar Buhara'ya Belh âdet ve ahlâkını getirmesiyle kendi tebaası arasında memnuniyetsizlik uyandırmıştı.

XVIII. yüzyıl, tüm Müslüman Asya için siyasî, ekonomik ve kültürel açıdan gerileme dönemidir. Henüz tam olarak açıklanmayan bu durumun başlıca sebebi, muhtemelen daha XV. yüzyıldan itibaren Batı Avrupalılar'ın elinde bulunan deniz ticaret yollarının gelişmesi ve dolayısıyla kervan ticaretinin gerilemesi olmalı⁵⁸. Türkistan'da, Özbek Hanlıkları'ndaki siyasi karışıklıklar döneminden, daha XVI. yüzyılda (devletin) göçebe komşuları istifade etmişlerdir. Bunlar; batıda Türkmenler, doğuda Kazaklar ve henüz XV. yüzyılda halkın ana kitlesinden ayrılmış, dolayısıyla Timuroğulları devletinin işgaline iştirak etmemiş olan Özbekler'in bir kısmı idi. Kazaklar'a daha sonra yanlışlıkla Kırgızlar demişlerdir. XVIII. yüzyılda meydana gelen karışıklıklardan özellikle Semerkant ve henüz XVII. yüzyılda Amu Derya'nın Aral denizine dönüşü sonucunda, Harezm'in başkentinin, Ürgenç'ten Hive'ye taşınmasıyla Hive zarar görmüştür. Olay Hive'nin yakınında yeni Ürgenç'in kuruluşundan daha önce meydana gelmiş ve bu yeni şehre eski başkentin ticarî önemi intikal etmiştir. Semerkant ile Hive bir dönem tamamıyla tenhalaşmıştır. XVIII. yüzyılın sonunda Buhara'da Mangıt, Hive'de Kongrat gibi yeni Hanedanların kuruluşuyla düzenin bir derece iade edilmesi mümkün olmuştur. XIX. yüzyılda beylerinin Han ünvanını aldıkları Fergana'da, kısa süre önce Ming Hanedanı kurulmuştu. Bunun sonucunda önceden mevcut olan Buhara ve Hive gibi iki Özbek Hanlığı'na, üçüncü bir Hanlık katılmış bulunuyordu. Bu hanlık yeni hanedan tarafından kurulmuş olan yeni şehrin (Hokand) adına göre Hokand Hanlığı adını almıştır.

XIX. yüzyılda, Avrupa'nın kültürel üstünlüğünün nihai olarak kurulmasından sonra, Avrupa'dan en uzakta bulunan Müslüman Asya'nın bir parçası olarak Türkistan kültürel açıdan diğer İslam ülke-

58 Barthold'un tespit ettiği bu faktör çok önemlidir, fakat çöküşün tek sebebi değildir. Orta Asya'nın geç ortaçağ ve yeniçağın başındaki çöküşünü hızlandıran diğer faktörler için bakınız: Иванов (Ivanov), Очерки, s. 6-7, 89. Bu devirde Orta Asya ile benzer durumda olan diğer Şark ülkelerinin gerileme sebepleri için bakınız: Рейснер (Raysner), К вопросу об отставании. -V. R.-

lerine göre daha geri durumdaydı. Türkistan, Rusların gelmesinden önce ne matbaayı biliyor, ne de litografyayı biliyordu. Hâlbuki Türkiye ve İran'da matbaa çoktan beri bilinmekteydi. Türkiye ve İran'ın devlet ve sosyal hayatında daha XVIII. yüzyılda Avrupa tesirinin izlerini görmekteyiz. Türkistan bu anlamda tamamıyla bir ortaçağ ülkesi olarak kalmıştı. Ancak Moğol istilasından sonra, ilk defa altın para basımının yeniden başlatılması, İran vasıtasıyla Batı Avrupa ile bazı ekonomik ilişkilerin mevcut olduğunu göstermektedir.

Buna rağmen, Rus istilacılarının Türkistan'da sadece barbarlığa rastladıklarını ve burada, devam edebilecekleri hiçbir kültürel çalışma görmediklerini söylemek de yanlıştır. Rus işgali sırasında, Türkistan'ın büyük kısmının ekonomik refahı yüz yıl öncekiden oldukça yüksekti. Hive ve Semerkant tekrar önemli şehirlerdi. XVI ve XVII. yüzyıllardan farklı olarak XIX. yüzyılda, Hive ve Hokand Hanlıkları'nda Buhara Hanlığı'na göre daha canlı kültürel faaliyetlerin yani edebiyat⁵⁹ (özellikle historiyoğrafi alanında) ve inşaat faaliyetlerinin olduğunu görmekteyiz. Fergana ilk defa, sınırları nerdeyse tüm Sır Derya havzasını içine alan büyük bir devletin çekirdeği durumuna gelmişti. Hokand Hanlar'ı Sır Derya bölgesinin doğusunda ve Batı Yedisu bölgesinde bulunan bozkırlıların bir kısmını hakimiyetlerine bağlamayı da başarmışlardı. Birkaç yüzyıl sonra ilk defa, bozkırda koloniler yapma hareketleri canlanmış ve Hokand istihkamlarının himayesi altında tarım işleri canlanmıştır. Rusların Fergana'da rastladıkları Hokand, Andican ve yeni şehir olan Namangan (daha XVII. yüzyılda bir köyü) tamamıyla Hokand Hanları tarafından kurulmuştur. Hokand Hanlar'ı Kara Derya ve Narın sularını kullanarak, Fergana'da Türkistan'ın en parlak kültürel geçmişinde bile olmayan geniş sulama sistemini meydana getirmişlerdi. Fergana ilk defa, Türkistan'ın en önemli ekonomik gücü haline gelmiş ve bu durumu Ruslar zamanında da tamamıyla muhafaza etmiştir. Türkistan'ın şimdiki

59 Hokand Hanlığı'ndaki edebiyat için bakınız: Каумов (Kaumov), Кукон адабий мухити. -V. R.-

baş şehri olan Taşkent'in yükselişi de Özbek Hanlıkları döneminin mirasıdır. Taşkent daha Abdullah Han zamanında, günümüzdekinden daha küçük alana sahip olup Türkistan'ın kültür hayatında sadece ikinci derece ehemmiyete sahipti.

Türkistan'ın geleceği tüm ülkelerde görüldüğü gibi, dünya ticaretinde alacağı yere bağlıdır. Bir kapitalist ülke olarak Türkistan'ın ticaretteki önemi, tamamıyla, deniz ticaretiyle birlikte karayolu ticaretinin de önemini yeniden canlandırmış olan demir yollarının gelişmesine bağlıdır. Türkistan'ın Uzak Doğu'yla yapılan ticari ilişkilerdeki eski öneminin yeniden kurulması nerdeyse imkansızdır. Sibiryaya demir yolunun yanında, Türkistan üzerinden Çin'e gidecek diğer bir demir yolunun kuruluşu da çok az bir ihtimaldir⁶⁰. Fakat müstakbel Avrupa- Hindistan demir yolu ve Türkistan'ın bu demir yolu ulaşımında alacağı yer gibi konular henüz çözüme ulaşmamıştır.

Bundan dolayı, Rusya Türkistanı'nın sadece geçmişi değil, geleceği de vardır. Hâlbuki Doğu veya Çin Türkistan'ı, fiziki ve coğrafik sebeplerden dolayı demir yolu şebekesi için hiçbir zaman önem taşımayacaktır ve bundan dolayı müstesna bir mazi devletidir⁶¹.

Türkistan tarihi ve arkeolojisi ile ilgili önemli literatür Масальский (Masalskiy)'in Туркестанский край adlı kitabında s. 794 ve sonraki sayfalarda verilmiştir. Aynı yerde (s. 273 vs.) Türkistan'ın kısa bir tarihi bulunmaktadır. Bu kitabın tenkidi için bakınız: Бартольд (Barthold), ЗВОРАО, XXII. cilt. Daha yeni eserler için bakınız: Бартольд (Barthold), Орошение; Бартольд (Barthold), Улугбек.

60 Günümüzde Doğu Kazakistan üzerinden geçen demir yollar sadece Sibiryaya ile Orta Asya'yı bağlamaksızın, SSCB'yi Çin Halk Cumhuriyeti ile de bağlamaktadır. -V. R.-

61 Zaman ve şartlar değişmiştir. Barthold'un coğrafya faktörünün abartılı rolüne dayanan kara kara düşünceleri gerçekleşmemiştir. -V. R.-

Türkistan Halklarının Tarihi

IV. Bölüm

TACİKLER¹

1

Bugünkü Türkistan'ın yerli ahalisi, halkların İran grubuna aitti. İran kavminin vatanı, bu kavmin eski zamanlardaki yayılmasının coğrafik sınırları ve söz konusu sınırların orta asırlarda devamlı olarak azalması hakkındaki zor ve ihtilaflı meselelere temas etmeden, burada, 1500 yıldan daha fazla bir dönem zarfında yani M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren bugünkü Türkistan sınırlarında, Soğdlular ve Harzemliler olmak üzere İran asıllı iki medeni halktan söz edildiğini tespit etmekle yetineceğiz. Soğdlular ve Harzemliler'in tasvirleri, Kral Darius'un (M.Ö. 511-486) Persopolis harabelerinin yakınında bulunan türbesi üzerinde, bu hükümdarın imparatorluğu içinde yaşayan halkların muhafaza edilmiş olan tasvirleri arasında bulunmaktadır. İki halkın dilleri hakkında sahip olduğumuz bir miktar doğru bilgi, ancak bu halkların ortadan kaybolduğu zamana yani daha yakın bir döneme aittir. Bu bilgiler Harezmi Birunî'nin, miladî 1000 yılında çeşitli halkların takvim sistemleri üzerine düzenlediği Arapça eserinde bulunmaktadır². Birunî, Soğdlular ve Harzemliler'in takvimlerinden söz ederken ayların, günlerin, dinî bayramların vs. yerli adlarını da vermiştir. Bu kelimelerden iki dilin, örneğin Farsça'yla

1 Tacikler ve Tacikistan tarihi, Orta Asya'nın diğer halklarının tarihi üzerine kaynaklar ve araştırmaların bibliyografyası için bakınız; Гафуров (Gafurov), История, s. 491-538; Народы Средней Азии, I cilt, s. 701-704. – V. R.-

2 Birunî, *Asar al-Bakiya*.

karşılaştırmalı olarak lehçe özellikleri hakkında bazı fikirler edinmek mümkündür.

Orta Asya'nın tarımcı ve medenî olan iki İranlı halkından Harezmliler, uzun zaman boyunca müstakil bir siyasî hayat yaşamışlardır. Başında Ahemenişler hanedanının bulunduğu Fars İmparatorluğu kurulmadan önce Orta Asya'da siyasî üstünlük Harzemliler'in elindeydi. Bir dönem Farslar'a tabi kaldıktan sonra Harezmliler bu bağımlılıktan da kurtulmuşlardır. Büyük İskender'in Orta Asya'daki faaliyetleri (M.Ö. 330-327) sırasında Harezm'de kendi kralları bulunmaktaydı. Halbuki merkezi Zerefşan havzası olan Soğd ülkesi söz konusu dönemlerde bir Fars eyaleti idi. Bilindiği kadarıyla Harezm, ne İskender'in, ne de Greko-Baktria krallarının, ne de Orta Asya'nın İslamiyet öncesi göçebe halklarının istilalarına maruz kalmıştır. Harezm'in Müslümanlar tarafından fethi, bölgenin siyasî, hatta sonraları etnografik olarak ayrı oluşuna da son vermiştir. Fakat Müslüman hükümdarlar da, Hive'nin son Özbek hanlarına kadar, Harezm'in İslamiyet öncesi hükümdarlarının taşıdıkları Harezmşah ünvanını taşımışlardır. Türkistan'ın farklı bölgelerinde, İslamiyet öncesi hükümdarların taşıdıkları tüm unvan arasında sadece bu unvan son zamanlara kadar muhafaza edilmiştir. Soğd bölgesi İskender'in imparatorluğunun sınırları içine dahil edilmiş, sonra da Greko-Baktria devletine dahil edilmiştir. Soğd bölgesi defalarca, en azından M.Ö. II. yüzyıldan itibaren veya belki de daha önceleri göçebe kavimlerin istilâsına uğramıştır. Bundan dolayı Soğd bölgesinde, Harezm'de olduğu gibi bağımsızlık geleneklerinin oluşması için elverişli koşullar yoktu. Ancak İslam fûtuhatından kısa süre önce, Semerkant hakimi "Soğd İhşidi" ünvanıyla (İhşid unvanını Fergana hakimleri de taşımaktaydı) bir dereceye kadar tüm Soğd halkının yüksek hakimi olmuştur. Fakat İhşitler'in hâkimiyeti çok sağlam olmayıp İslamiyet döneminde Türkistan'ın sonraki hayatı için hiçbir iz bırakmadan hızlı bir şekilde kaybolmuştur. Fakat Soğdlular anlaşılan, kültür tarihinin seyrine Harezmliler'den daha çok tesir bırakmışlar ve Türki-

tan'dan doğuya uzanan tüm bölgelerde Ön Asya kültürünün başlıca yayıcıları rolünü üstlenmişlerdir. Soğdlular'ın bu faaliyetlerinin tarihi, ancak Çin Türkistanı'nda ve Çin'in sınır bölgelerinde yapılan arkeolojik buluntular sayesinde ortaya çıkarılabilmektedir. Duñhuan sınır noktasındaki Çin Seddi'nin bir kulesinde bulunan ve tarih olarak miladi I. yüzyıla ait olduğu anlaşılan iş belgeleri, Birunî'nin Soğd dili üzerine verdiği bilgileriyle karele edilerek bir Soğd dili olduğu anlaşılmıştır³. Bu belgelerin alfabeleri, İran üzerinden Orta Asya'ya sızmış olan doğu-semit veya "aramey" alfabesinin bir çeşididir. Aynı tür belgeler, Lob-Nor bölgesinde de ortaya çıkarılmıştır. Daha batıda, Turfan bölgesinde yine Soğdça yazılmış olan Budist, Maniheist⁴ ve Hristiyan dinî literatürlerinin eserleri bulunmuştur. Araştırmacılara göre bu eserler, genel olarak VII. ve sonraki yüzyıllara aittir. Söz konusu eserlerde, büyük ölçüde değiştirilmiş olarak umumiyetle aynı alfabe kullanılmıştır. Soğd dilinin en büyük uzmanı olan merhum Prof. Готье (Gautier), aradan uzun bir zaman geçmesine rağmen "erken Soğdça" ile yazılmış belgelerle Budist eserleri arasında dil bakımından çok fark olmadığını belirtmiştir. Maniheist ve Hristiyan eserleri, daha geç dönemin lehçeleriyle yazılmış olup üstelik Maniheist ve Hristiyan eserlerinin yazıldığı lehçeler arasında da önemli bir fark bulunmaktadır. Bununla birlikte Maniheistler, Hristiyanlar milli Soğd alfabesi haricinde, adı geçen dinlerin propagandacıları tarafından Orta Asya'ya getirilmiş olan alfabeleri de kullanmışlardır.

Ahemenişler, Büyük İskender ile halefleri ve Greko-Baktria kraları zamanında, İran Orta Asyası'nın göçebeler üzerine yaptığı kültürel etkisi hakkında tam ve doğru bilgilere sahip değiliz. Soğdlular'ın ticari ve kültürel faaliyetlerinin izleri ancak, doğudan gelen Toharlar veya Kuşanlar (büyük ihtimalle bu kavim de İran asıllı idi) tarafından M.Ö. II. yüzyılda Greko-Baktria krallığının yerine kurul-

3 Henning'in ispat ettiği kadarıyla Duñhuan da bulunan Soğd belgeleri I. yüzyıla değil, Miladi IV. yüzyılın başına aittir. Bakınız; Henning, *The Date*. – B. S.-

4 Maniheist öğretileri III. yüzyılda ortaya çıkmış olup eski Fars dini (Zerdüştlük) fikirlerinin Budist ve Hristiyan fikir ve ahlak ilkelerinin karışımıyla ortaya çıkmıştır.

muş olan Hint-İskit devleti zamanından itibaren başlamaktadır. II. yüzyılda Türkistan'a Çinliler de nüfuz etmişler ve bu durum ticaretin canlanmasına yardımcı olmuştur. Bu arada, bildiğimiz Türk alfabeleri arasında en eskisi olan Orhon-Yenisey alfabesinin (İki nehrin üzerinde de yazılar bulunmuştur. Bunların arasında VIII. yüzyıla ait olan tarihî Orhon yazıtları çok büyük önem taşımaktadır) Soğd alfabesinden, üstelik bize kadar ulaşmış olan I. yüzyıl Soğd alfabesinden daha da eski bir şeklinden türediği fikri mevcuttur. Zaman olarak ikinci bir Türk alfabesi olan ve yaklaşık yüz sene (744-840) boyunca Moğolistan'da hakimiyet sürmüş, sonra birkaç yüzyıl Çin Türkistan'ının şimdiki Hami (Kamul), Turfan, Guçen vs. şehirlerinin bulunduğu bölgeyi elinde bulundurmuş olan Uygur halkına ait Uygur alfabesinin Soğd menşeli olduğu daha da aşikârdır. Diğer ülkelerde olduğu gibi Orta Asya'da yazı dilinin kabul edilmesi dini propagandaya bağlı olmasına rağmen, Soğd milli alfabesinin tesiri, Budist (Hint) alfabesi, Hristiyan (Süryani alfabesi) ve Maniheist (Aramaic alfabesi) gibi diğer misyonerlerin beraberinde getirdikleri alfabelerin etkisinden daha da güçlü olmuştur. Sonraları Moğol alfabesinin (Moğol alfabesinden daha sonra Mançu alfabesi türemiştir) ortaya çıkmasına kaynak oluşturan Uygur alfabesinin, eskiden düşündükleri gibi Süryanî Hristiyan alfabesinden türemediği, fakat başlıca olarak Budistler tarafından muhafaza edilen ama aynı zamanda kendi dinî alfabeleriyle birlikte Hristiyanlar ve Maniheistler tarafından da kullanılan millî Soğd alfabesinden türediği fikri gittikçe ağırlık kazanmaktadır. Готъо (Gautier)'nın fikrine göre Soğd ve Uygur harfleri arasındaki büyük benzerlikten dolayı bu iki alfabe arasında herhangi bir sınır koymak imkansızdır. 762'de Uygurlar'ın Maniheizm'i kabul ettiklerini bildiren IX. yüzyıl Uygur kağanının Çince kitabesiyle birlikte Moğolistan'da bulunmuş olan Soğd yazısı, harflerin şekli bakımından tamamıyla Uygur alfabesine benzemektedir. Bu bağlamda eğer Semit alfabesi Büyük Okyanusa kadar yayıldıysa, Soğudlular'a borçludur.

Soğd ticaretinin en parlak dönemi, Soğd ülkesinin kâh Türk hanlarının (Türkler'in günümüz Türkistanı'ndaki siyasî üstünlüğü VI. yüzyılda kurulmuştur) kâh Çin imparatorlarının ihtişamlı iktidarına tâbi oldukları VII. yüzyıla aittir. Hem Türkler'in hem Çinliler'in siyasî gücü, kervan ticaretinin gelişmesine yol açmıştır. Soğdlular bu durumu sadece ticari amaçlı gezileri için değerlendirmekle kalmamışlar, aynı zamanda uzak ülkelerde ticaret kolonilerinin oluşturulması için de kullanmışlardır. Türkistan'daki bu durumu arkeolojik buluntular dışında hem Çin çağdaşlarının, hem daha sonraki Arap müelliflerinin yazılı bilgileri teyit etmektedir. Çin kaynaklarında, VII. yüzyılda kurulup yüz sene sonra da bir nevi özerkliğe sahip olmuş Lob Nor üzerindeki Soğd kolonisinden söz edilmektedir. 630 yılında Türkistan üzerinden geçmiş Syuañ Tsan adlı bir Çin seyyahı, Çu nehir vadisinden Şehrisebz'e kadar uzanan tüm ülkeyi Suli adı altında (lehçe özelliği sebebiyle *d* harfinin *l* harfine geçtiği dikkate alınarak Sulik'in Soğdlu kelimesinin Budist ve Maniheist telaffuz şekli olduğu sanılmaktadır) birleştirmektedir. Her yerde tek edebi dil ve tek yazı mevcuttu. Bunlar, sonraki Uygurlar gibi yukarıdan aşağıya doğru yazıyorlardı. Syuañ Tsan'ın anlattıklarından, söz konusu dönemlerde Soğd ülkesinde Budizm'in mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. İslamiyet döneminde de Soğdlular arasında, İranlılar'ın millî dini olan Zerdüştlüğ'ün taraftarları haricinde Maniheistler ve Hristiyanlar mevcut olup fakat Budistler yoktu. Dolayısıyla, Soğd dilinde yazılmış olan Budist edebiyatının eserleri gerçekten VII. yüzyıla ait ise, bunlar Soğdlular'ın memleketinde değil, daha uzaklardaki Soğd kolonilerinde yazılmıştır. Syuañ Tsan'ın hikayesi haricinde, Çu nehir kıyılarına kadar uzanan aralıksız Soğd toprakları hakkında başka bilgi bulunmamaktadır. Fakat Soğdlular'ın Çu nehir vadisine kadar uzanan koloni faaliyetlerine dair bilgiler, XI. yüzyıl İslam müellifi Kaşgarlı Mahmud'un eserinde bulunmaktadır. Kaşgarlı, *Sugdak* halkıyla ilgili olarak; "Balasagun'da⁵ yerleşmiş olan insanlar olduğunu,

5 Bu şehrin tam olarak bulunduğu yer münakaşa konusudur. Fakat büyük ihtimalle Çu nehir

kendilerinin Semerkant ve Buhara arasında yer alan Soğd ülkesinden geldiklerini fakat Türk kıyafetlerini giydiklerini” kaydetmiştir. Aynı eserin başka bir yerinde “Balasagun halkının hem Soğdça, hem Türkçe konuştuğu, Taraz⁶ ve Beyaz Şehrin⁷ halkının de aynı durumda olduğu” belirtilmiştir. Anlaşılan Balasagun ve diğer şehirlerin halkı, Türkleşme sürecinin tesiri altında dillerini kaybetmenin son aşamasını yaşamaktaydılar. Henüz Soğdça konuşan insanlar vardı ama sadece Soğdça konuşan insanlar artık kalmamıştı. Kaşgarlı, daha doğuda bulunan Soğd kolonilerinden söz etmiyor. Fakat eserini X. yüzyılın sonunda yazmış olan anonim Fars coğrafyacısı, Doku-zoğuz veya Uygur ülkesinde yani Soğd dinî edebiyat eserlerinin ortaya çıkarıldığı Çin Türkistan’ında bulunan beş tane Soğd köyünü zikretmektedir. Sözünü ettiğimiz müellif, söz konusu Soğdlular’ın arasında Hristiyanların, Zerdüşleri’nin ve Sabîlerin⁸, bulunduğunu ilave etmektedir. Ama Semerkant’ta bu kelime Maniheiztler için de kullanılmaktaydı. Bu bilgilerden, Soğd kolonilerinin İslamiyet öncesi devirlerde meydana getirildiğini anlamaktayız. Hatta Türk alfabesinin Soğd menşeli olduğuna dair hatıra XIII. yüzyıl İslam müellifi Fahre’-d-Din Mubarekşah’ın eserinde muhafaza edilmiştir.

İslam kaynakları, Soğd’un güney sınırlarını ve Semerkant’ın İslam öncesi hükümdarlarının topraklarını Syuañ Tszan’ın yerleştirdiği yerde yani “Demir Kapı” veya Buzgala geçidinin yakınına yerleştirmektedir. Bu geçitten sonra Toharlar ülkesi, Amu Derya’nın yukarı mecrasının hem kuzey, hem güney bölgelerini içinde bulunduran Toharistan başlıyordu. Syuañ Tszan zamanında Toharistan’da Soğd ülkesinden kovulmuş olan Budizm, henüz hakim durumdaydı. Soldan sağa yazılan özel bir alfabe vardı. “Anlaşılan o ki söz konusu alfabe, Hint menşeli bir alfabe idi” Syuañ Tszan’ın verdiği bilgiler-

vadisinde bulunmaktaydı.

6 Veya Talas, güntümtzdeki Evliya Ata’dır. Artık Kazakistan’ın Cambıl şehridir.

7 Muhtemelen bu şehir Evliya Ata’nın batısında bulunmaktaydı.

8 Bu kelime genel olarak putperestler için, örneğin Budistler için kullanılmaktaydı.

den, adı geçen alfabe ile Doğu Türkistan'da Kuça ve Hotan'da kullanılan diğer Hint alfabelerinin arasında bir bağlantının olup olmadığı anlaşılmıyor. Toharistan'ın İslamiyet'ten önceki alfabesi hakkında İslam müelliflerinden sadece Samanî (XII. yüzyıl) bilgi vermektedir. Samanî, Vaşgird (şimdiki Fayzabad) şehrini tasvir ederken “burada, İslamiyet'in başlangıç döneminde mevcut olan, kitaplarda kaydedilmiş muayyen harflerden” söz etmektedir. Böylelikle Samanî, kendisi tarafından ortaya çıkarılmış yeni bir olay hakkında değil, çağdaşları tarafından çok iyi bilinen bir olay hakkında bilgi vermektedir. Fakat bize kadar sadece bu bilgiler ulaşmış olup, Samanî'nin eserinde zikredilen “kitaplar” anlaşılan hiçbir iz bırakmaksızın kaybolmuştur⁹.

2

VII-VIII. yüzyıllardaki Arap fütuhatı Türkistan'ın İranlı ahalisinin etnografik yapısını değiştirmiş ve onlar için yeni bir terim meydana getirmiştir. İslamiyet öncesi İran'da Sasanî hanedanı zamanında (III-VII. yüzyıllar) coğrafik olarak İran'a en yakın olan bedevi kabilesi Taylar idi. Sonraları, İran'a karşı yasal bir bağlılıkta bulunan Arap devletinin başkentliğini yapmış olan, Fırat'ın batısındaki Hira şehri (İslamiyet döneminde bilindiği kadarıyla Kufa, Hira şehrinin yakınında meydana gelmiştir) bu kabile tarafından kurulmuştur. Eserini miladi III. yüzyılda, Edessa'da yazmış olan Süryani müelliflerinden birisi “Tay” kelimesini, genel olarak tüm bedevileri belirtmek için

9 Sogd ve Tohar dilleri hakkında detaylı bilgiler için bakınız; Бартольд (Barthold), К вопросу об языках. -V. R.-

“sarakin” kelimesiyle eşit anlamda kullanmıştır. Sözünü ettiğimiz kabile adından Orta Farsça veya Pehlevice (Pehlevice; Arşaklılar ve Sasanî dönemlerindeki Farsça edebiyat dilidir) ve Ermenice “Arap” anlamında *Taçik* kelimesi ortaya çıkmıştır. İslam döneminde *tazik* ve *tazi* olarak bu kelimenin daha geç şekillerini görmekteyiz. Bunlardan ilk kelimesinden, Türkçe *Tecik* kelimesi meydana gelmiştir. Z ve c harflerinin sıralanması Türkçe j sesine işaret etmektedir ki, Kaşgarlı’nın eserinde gerçekten de *tejik*¹⁰ şeklini bulmaktayız. Diğer bir Türk müellifi olan Balasagunlu Yusuf (XI. yüzyıl) gibi, Kaşgarlı Mahmud da bu kelimeyi artık “Fars” anlamında kullanmıştır. Fakat Türkler daha önceleri, Tacik kelimesini Araplar için kullanmışlardır. Buna Çince “*daşı*” (Arap) kelimesi işaret etmektedir.

Söz konusu dönemin anlayışına göre, İslamiyet’i kabul eden herkes Arap oluyordu. Mesela 728’de Buhara erkânı, Arap valisi Aşras’a Türkistan’daki İslam propagandasının başarıları hakkında bilgi verirken “tüm insanlar Arap oldular” ifadesini kullanmışlardır. Tabi olarak Türkler için Tecikler (Tecik/Tacik; Türkçe telaffuzudur) sadece Arap milletine mensup insanlar değil, daha çok Türkler için bozkıra gelen İslam ve İslam kültürünün temsilcileri idi. Kısa süre sonra, Orta Asya’ya göç eden Araplar’ın sayısının az olmasından dolayı, sayıca üstünlük Batı İranlıları’na geçmiştir. Bu sebepten Türkler, Fars diline “Tecik” / “Tacik” dili olarak bakmışlardır. Sonra Türkler İslam bölgelerini fethederek İslam halklarının başlıca iki temsilcisi olan Araplar ve Farslar ile yakından tanışınca, “Tacik” kelimesini sadece Farslar için muhafaza ederek “Tacikler’i” Araplardan ayırmaya başlamışlardır. Hâlbuki ilk başta Farslar ve onların örneğiyle Türkler, Tacik kelimesini sadece Araplar için kullanmışlardır. Soğdlular için de, sadece Araplar değil Müslüman Farslar’ın da Tacikler olarak

10 *Tâjik*; *tâcık* şekliyle birlikte XIII. yüzyılın sonu ve XIV. yüzyılın başında faaliyet gösteren Heratlı Seyf-ed-Din tarafından sıkça kullanılmıştır. Seyf-ed-Din’in yazdığı Herat Tarihi Barthold’un ölümünden sonra neşredilmiştir. Fihrist, Seyfi Herevi’ye bakınız. -V. R.-

kabul edildiği kuvvetle muhtemeldir. Fakat yerli İranlılar'ın "Tacik" kelimesini bu anlamda kullandıklarına dair örnekleri bilmiyoruz.

Türkistan'ın medenî bölgelerinin Hilafete ilhak edilmesiyle yerli hayat tarzı tamamıyla değişmiştir. VI. ve VII. yüzyıllardaki Soğd ticaretinin tüm başarılarına rağmen, toplumun içtimai yapısı bu yüzyıllarda Büyük İskender'in zamanındakinin aynısı idi. İskender'in devrini, İslam fetihleri devrinden ayıran bin yıldan fazla olan bir dönem, bu bağlamda Türkistan için hemen hemen hiç bir iz bırakmaksızın geçmiştir. M.Ö. IV. yüzyıldaki Makedonyalılar gibi, Araplar da VII. yüzyılın Türkistan'ında müstahkem şatolarda yaşayan tarım aristokrasisinin hâkimiyetlerine rastlamışlardır. Bölgedeki şehir sayısı, nispeten daha az ve ölçüleri de daha küçüktü. Bütün bunlar daha İslamiyet'in ilk yüzyıllarında tamamıyla değişmiştir. Şehirlerin ölçüleri hızla büyümüş ve üstünlük gittikçe tüccar sınıfına geçmiştir. Yeni temellerin taşıyıcıları anlaşılan, büyük ölçüde İran'dan gelen göçmenler idi. İslam, dinin kutsallaştırdığı köhne sınıf yapısını destekleyen Sasanî monarşisini ortadan kaldırarak İran halkının ekonomik ve kültürel gelişimine daha geniş imkanlar sağlamıştır. Fakat Farslar aynı zamanda, vatanseverliklerinden dolayı Sasanîler'in temsil ettikleri kendi devlet geleneklerine destek vermişler ve bu gelenekler, Fars diliyle birlikte Orta Asya İranlılar'ı tarafından da benimsenmiştir. Türkistan'da yerli aristokrasi temsilcileri, ilk başta Halifenin valileri sıfatıyla, sonra babadan intikal eden hükümdarlar sıfatıyla İslam'ın siyasî hayatına iştirak edince, soylarını Sasanîlere götürmeye başlamışlardır. Bu hanedanlar arasında en kudretlilerinden olup X. yüzyılda Buhara'dan bütün Türkistan ile Horasan'ı yöneten Samanoğulları temsilcileri de bu şekilde hareket etmişlerdir. Bugünkü Kulâb olan Huttal bölgesinin yerli hükümdarları da, daha XII. yüzyılda aynı şekilde davranmışlardır. X. yüzyılda Buhara'da bile henüz Soğdça konuşulmaktaydı. Fakat Samanoğulları devletinde resmî evrak dili, Arapça'yla birlikte "saray" dili (*deri*) olarak adlandırılan sadece Farsça idi. Hatta Semerkant asıllı şairlerden biri

olan Rudekî bile Fars-İslam edebiyatının klasik temsilcisidir. Soğd dili git gide halk kitlesinin konuşma dili olmaktan çıkmıştı. Soğd dilinin tek kalıntısı olarak günümüzde Fan Derya'nın kollarından biri olan Yagnob ırmağı vadisindeki iki lehçe kabul edilmektedir. Yagnob lehçeleri bildiğimiz Soğd edebî dillerinin doğrudan halefleri değildir, fakat Hristiyan edebiyat eserlerinin diline en yakın olanlarıdır¹¹.

Daha İslam öncesi devirde, ovalılar ile dağlılar arasında bir farkın gözetildiği kuvvetle muhtemeldir. İslam döneminde ses yapısına göre çok eski zamanlara giden *gar*="dağ", *garça* veya günümüzdeki telaffuzuyla *galça*="dağlı", *Garç* veya *Garçistan*="Dağlık bölge" terimlerine rastlamaktayız. XI. yüzyılın başına kadar ayrı bir prensliği oluşturan Yukarı Murgab (Merv kısmı) bölgesine özel olarak Garçistan diyorlardı. Bunun dışında, XII. yüzyılda Samanî "Semerkant Garçistanı'ndan" söz etmiştir. Herhalde bu coğrafya adı altında Yukarı Zereşan'ın dağlık bölgesini kast etmiş olsa gerek. Bilindiği kadarıyla ortaçağ literatüründe, bu terimin Yukarı Amu Derya'nın dağlık bölgelerinin ahalisi için kullanıldığına dair örnekler bulunmuyor. İslam müelliflerinin garça veya galçalar hakkındaki düşünceleri, herhalde başkaları için anlaşılamayan ayrı bir dil düşüncesiyle birleşmiyordu. Murgab Garçistanı'nın lehçesi için, adı geçen bölgenin coğrafik durumundan beklendiği gibi, Herat lehçesiyle Merv lehçesi arasında bir şey olduğu belirtilmektedir. Son yüzyılda *galça* kelimesi Orta Asya'da özel bir lengüistik grubun belirtilmesi için değil, "dağlı" anlamında kullanılmaktaydı. 1820 yılında Rus büyükelçisi Meyendorf, Buhara'da iken, Buhara'nın doğusu ile Gissar'ın kuzeyinde yaşayan bağımsız ve fakir bir halk için, yani Yukarı Zereşan'da yaşayan Farsça haricinde başka bir dil bilmeyen ama dış görünüşüyle Taciklerden çok farklı olan bir halk için *galça* dediklerini duymuştur¹². İngiliz araştırmacı Show'un (1876) eserinde *Galça* teriminin

11 V. A. Livşits'in belirttiği kadarıyla bu görüş tam olarak doğru değildir. Hristiyan metinleri dil bakımından VIII-X. yüzyıllardaki Soğd diline oldukça yakındır. Fakat Yagnob dili yazılı eserler tarafından teyit edilmeyen bir Soğd lehçesini teşkil etmektedir.

12 Meyendorf'tan önce "galçalar" hakkında, 1813-1814 yıllarında Hokant hanlığını ziyaret eden

daha geniş kullanımını bulmaktayız. Ona göre, Kulâb, Matç, Karategin, Darvaz, Roşan, Şugnan, Vahan, Badahşan, Zebak veya Sangliç, Mincan vs. bölgelerinin ahalisi “Türk komşularının arasında” bu adla bilinmekteydi. V. Geiger’in makalesinde, İran filolojisi üzerine hazırlanan Almanca külliyatında *galça* kelimesi, Pamir vadisinde yaşayan ve özel lehçeler konuşan İranlı ahalinin genel bir adı olarak değerlendirilmektedir. Yalnız, ovada konuşulan aynı Tacikçe’yi kullanan Darvaz, Kulâb, Karategin ve Badahşan ahalisi söz konusu bölgeden çıkarılmıştır. Etimolojik kökeni açısından bakıldığında *galça* kelimesinde haysiyet kırıcı/hakaretâmiz bir şey olmasa da, dağlıların kültür seviyesinin çok aşağı olmasından dolayı bu kelime ova ahalisi tarafından dağlıları hakir görmek gayesiyle kullanılmaktadır. Farsça sözlüklerde, *garça* kelimesinden türemiş bir isim olan *garçegi* kelimesi “aptallık, cahillik” anlamında kullanılmakta, *galça* kelimesine de “serseri” anlamı verilmektedir. Yukarı Zerefşan dağlılarının (diğer yerlerde *galça* kelimesi herhalde dağlılar tarafından bilinmiyordu) kendilerini böyle adlandırmalarını istememeleri gayet doğaldır. Zerefşan bölgesinde, Pencikent’in ötesinde bulunan Falgar’ın sakinleri, Rus araştırmacılarından S. D. Maslovskiy’e, “Biz galça değiliz. Galçalar Yagnob boyunda, Matç’tadır. Orada kötü Tacikler var, ama biz galça değiliz” demişlerdir¹³. Anlaşılan *Tacik* kelimesi bazı dağlılar için de İslam dini ve kültürünü benimsemiş kimse anlamına geliyordu. Sözü nü ettiğimiz S. D. Maslovskiy “doğu Darvaz’da, Şugnan’da, Roşan’da” “biz çoktan Tacik olduk” ifadesini duymuştur.¹⁴ (maalesef araştırmacı muhataplarına, önceleri ne olduklarını sormamış).

Nazarov bilgi vermiştir. Ona göre *galça* kelimesi “dağlı Farsları” belirtmek için kullanılmıştır. Nazarov, Rus misyonluk yoluna yakın bölgelerde yaşayan “dağlı Farslar’ın” ana meşguliyetleri ve yaşantılarının bazı özelliklerine işaret ederek onların kısa ama kapsamlı bir tasvirini yazmıştır (bakınız; Назаров (Nazarov), Записки). Bu bilgilerin bilimsel önemi ilk defa Иванов (İvanov)’un Казахи и Кокандское ханство adlı makalesinde tespit edilmiştir. -V. R.-

13 Масловский, Гальча, s. 3.

14 Aynı yer.

X. yüzyılın sonunda Türkistan'da siyasî üstünlük tekrar ve kesin olarak Türkler'in eline geçmiştir. Tâbi durumdaki İranlılar'ı ifade etmek için *Tacik* kelimesi haricinde, kökeni tam olarak belli olmayan *Tat* kelimesi de kullanılmıştır. Fakat bu kelime, Türk asıllı olmayan insanları ifade etmekten ziyade, yerleşik kültüre mensup insanları belirtmek için kullanılmaktaydı. Sadece İranlılar değil Uygurlar da *Tat* idi. Günümüzdeki Türkmenler de bu kelimeyi, kendilerine göre *Tat* olan Hiveli Özbekler için aynı anlamda kullanmaktadır. *Tat* kelimesi Kafkasya'da etnografik anlama sahiptir. Türkistan'da yerli İranlılar kendilerine hiçbir zaman *Tat* dememişlerdir. Fakat Türk efendilerinin tesiri altında kendilerine *Tacik* demeye başlamışlardır. Samanoğulları döneminde *Tacik* kelimesinin bu anlamda kullanıldığına dair her hangi bir örneğe rastlanmamıştır. Fakat XI. yüzyılda İranlılar Türk hükümdarları ile konuşurken “biz *Tacikler*” ifadesini kullanıyorlardı¹⁵. Tarihçi Beyhakî bu ifadeyi 1039'da Gazneli Sultan Mesud ile sohbet etmiş olan bir soylu İranlıya atfetmektedir (Samanoğulları'nın Türk hassa birliklerinden çıkan Gazneli hanedanına, Samanoğulları'nın Güney Amu Derya bölgelerinin miras kaldığı malumdur).

XI. yüzyıldan itibaren İran coğrafyası gittikçe daha çok Türklerin hâkimiyeti altına girmeye başlamıştır. Bununla birlikte, çok doğal olarak dağlık bölgeler veya dağlarla korunan bölgeler, bağımsızlıklarını daha uzun süre muhafaza etmişlerdir. İran menşeli hanedanlardan, Batı Afganistan'ın dağlık Gur bölgesinden çıkmış ve Amu Derya'nın kuzeyinde bulunan Surhan vadisi gibi bazı bölgeleri de hakimiyetine bağlayarak geniş bir ülkeye hakim olan sadece Gurlular (XII-XIII. yüzyıllar) imparatorluk hakkı iddiasında bulunmuşlardır.

İslam Aleminin Doğusu'nda üstünlük mücadelesi XIII. yüzyılın başında Gurlu sultanların Harezmi'nin Türk hükümdarları olan Harezmşahlar'a mağlup olmasıyla sonuçlanmıştır. Harezmi söz konusu dönemlerde, sadece Türkler'in siyasî üstünlüğü bakımından değil, halkın büyük kısmının dili bakımından da artık bir Türk ülkesi idi.

15 Beyhakî, Morley'in neşri, s. 746.

Halbuki daha XI. yüzyılda buranın halkı sadece Harezmece konuşmakla kalmıyordu, halkın yazısı da Harezmece idi. Ne yazık ki, Harezmi dilinde yazılmış ne bir edebî eser, ne de belgeler günümüze kadar ulaşabilmiştir¹⁶.

Hanedanlar arasında yapılan mücadeleler dışında, halkların arasında da bir husumet söz konusuydu. Harezmsah Celaleddin'in Moğollar'a karşı yaptığı mücadelesini anlatan bir hikâyede Harezmsah'ın Türk ve Gurlu komutanları arasında geçen çatışmalardan söz edilmektedir. Bir Türk komutanının teklif ettiği anlaşma Gurlular tarafından "biz Gurlular'ız, siz de Türk'sünüz. Bir arada yaşayamayacağız" sözleriyle geri çevrilmiştir¹⁷. Harezmsahlılar'dan bir temsilci Mazenderan hükümdarıyla bir ittifak akdettiği zaman çağdaşları "Türk ile Tacik arasındaki yollar karanlıktır. Ölümünden kaçınılması zordur. Dostluk ve akrabalık hep bir husumetle sona ermiştir" diye, bu dostluğun sağlamlığına inanmamışlardır (gerçekten de Mazenderan sonraları Harezmsah tarafından fethedilmiştir). Harezmsah prenslerinden birisi taht mücadelesinde başarısızlığa uğrayarak Harezmi'yi terk etmek zorunda kalınca, ona "Tacik hiçbir zaman bir Türk'e güvenmez" diyerek Mazenderan'a gitmemesini tembih etmişlerdir¹⁸. Buna rağmen Türkler, yine de Tacikler olmadan yapamıyorlardı. Daha Kaşgarlı Mahmud eserinde "Tatsız Türk olmaz, başsız bürk olmaz" demektedir. Göçebelerin hakimiyeti altındaki Tacikler'in durumu bazen elbette çok zor idi. Tarihçi Reşidü'd-Din'in verdiği bilgilere göre, adaleti ile şan ve şöhrat kazanmış olan İran'ın Moğol hükümdarı Gazan Han'ın (1295 -1304) kendi Moğolları'na, Tacikleri yağmalamanın kolay olduğunu fakat sonra gıda bulmak-

16 Harezmi dilini incelemek için yakın zamanlarda, Harezmi ama Arapça yazar XIII. yüzyıl müellifi Necme'd-Din Ebu'r-Rac el-Gazminî'nin *Kinyat el-Munya* (Волин (Volin), Новый источник) adlı eserinden bazı tefsirler kullanılmıştır. Şimdi, Toprak Kala sarayının kazılarında ortaya çıkarılan, III. yüzyılın sonu ve IV. yüzyılın başına ait ekonomi ile ilgili belgeler bilimsel kullanıma sunulmuştur. Bakınız; Толстов (Tolstov), Работы ХАЭЭ 1949-1953 гг., s. 207-212. -B. S.-

17 Karşılaştırm: Cuveynî, Kazvini neşri, II. cilt, s. 193.

18 Zahirî'd-Din Maraşî, s. 248, 253 vs.

ta kendileri güçlük çekeceğini, Moğolların, kendi çocukları ve karılarının ne kadar değerli olduğunu unutarak Taciklerin karıları ve çocuklarını dövdüklerini, oysa ki Taciklerin de “insan olduğunu” belirtmiştir.

İran sanayisi ve ticaretinin, genel olarak İran kültürünün temsilcileri olarak Tacikler, Türkler’e lazımdı. Fars dili, Türk hükümdarları zamanında da devletin yazışma ve edebiyat dili olarak varlığını korumuştur. İran tüccarları, kendi ticaret faaliyetlerini ve koloni alanlarını gittikçe daha da genişletmekteydi. XI. yüzyıl Türk müellifleri olan Kaşgarlı Mahmud ile Balasagunlu Yusuf, *sart* kelimesini “tüccar” anlamında kullanmışlardır. Halbuki bu kelimenin Hint kökenli bir kelime olduğu günümüzde ispat edilmiştir. Büyük ihtimalle Türkler’in, alışverişte bulundukları ilk tüccarlar Hintliler olup, Budist dinî propagandasının başarıları da Hint ticaretinin başarılarına bağlı idi. Herhalde Budizm’in ortadan kaybolması da tüccar rolünün Hintliler’den İranlılar’a geçmesi ile ilgiliydi. Moğollar ve belki de daha önceleri Doğu Türkler’i tarafından, Orta Asya İranlıları’nın bütün halklarına *Sart* adı verildiğine göre Tacikler, selefleri olan Soğdlular’ın faaliyetlerini başarılı bir şekilde devam ettirmişlerdir. Türkler ile Moğollar’ın devlet ve kültürlerine işte bu *Sart*lardan tüccarlar gelmekteydi. *Sart* kelimesinin Moğolca şekilleri *sartaul* ve *sartaktay* idi. Moğol destanında, mükemmel barajlar ve su bentleri yapan Sartaktay adlı destani bir kahraman meydana getirilmişti. Bundan anlaşılan, İranlılar bozkırda sadece bir tüccar değil, maddi kültürün, özellikle sulama teknolojisinin de taşıyıcıları idi. Öte yandan Müslüman Tacikler, eski Soğdlular gibi kendi dinlerinin misyonerleri değillerdi. Moğol boylarının arasında Hristiyanlar mevcuttu, fakat ticaretin önde gelen temsilcileri Müslümanlar olmasına rağmen, aralarında Müslümanlar yoktu. Bir göçebe için insanın belli bir kültür tipine ait olması ırk ve dil belirtilerinden daha da önemlidir. Tarihçi Reşidü’l-Din’e göre, Cengiz Han, Müslüman hükümdarlardan ilk olarak tâbi olan Karluklu (Kuzey Yedisu’da) Arslan Han’ı, Sartaktay

veya Tacik olarak adlandırmıştır. Hâlbuki Karluklar bir Türk boyu olup Türkçe konuşuyorlardı. Cengiz Han zamanına ait bir kitabe- de, onun, seferden sonra Sartaullar ülkesine yani Harezmsah Muhammed ve oğlu Celaledin'in ülkesine döndüğü bildirilmektedir. 1246'da Moğolistan'da bulunan Plano Carpini de, Moğolların "sart- ları" fethettiklerini anlatırken aynı seferi kastetmiştir. XIV. yüzyıl anonim bir Arap filologun¹⁹ Moğol dili üzerine yazdığı eserinde *sarta- ul* kelimesi "Müslümanlar" olarak tercüme edilmiştir. Fakat *sart* ve *sartaul* kelimeleri Moğollar tarafından Orta Asya'da, İran'da kul- rulmuş ve XIV. yüzyılın sonunda Timur'un hakimiyeti altında bir- leştirilmiş olan devletlerde *Tacik* kelimesinin sinonimi olarak kul- lanılmıştır. Timur'un oğulları zamanında Türk dili ve edebiyatına karşılık olarak artık "Sartların" dili ve edebiyatından söz edilmeye başlanmıştır. Yani genel olarak Sart kelimesi altında Farslar anlaşıl- maktaydı. Ama yakın zamanlarda A. N. Somoyloviç'in kaydettiği gibi, Babür'ün (XVI. yüzyılın başı) Sartlar'ı Tacikler'den farklı bi- rileri olarak gösterdiği notları, münferit bir olay olarak kalmaktadır. Babür Kabil bölgesini tasvir ederken "çaylarda ve tuzlak arazilerde" Türkler'in, Aymaklar'ın (melez göçebeler) ve Araplar'ın yaşadıkla- rını, şehirlerde ve bazı köylerde Sartlar'ın, bazı diğer köylerde de Tacikler'in, Afganlar'ın ve diğer üç halkın temsilcilerinin oturdukla- rını bildirmektedir²⁰. Babür'ün Tacikler ve Sartlar arasında gördüğü farkın ne olduğu bilinmemektedir. Burada diller arasındaki farkın kastedildiğini söylemek hemen hemen imkansızdır. Çünkü Babür, Kabil bölgesinde konuşulan dilleri sayarken ne Sart dilinden, ne de Tacik dilinden söz etmiştir. Büyük ihtimalle hem Tacikler'in hem

19 Cemal'e'd-Din İbn Muhanna'dır (1425'te ölm). Onun *Kitab-ı Tercuman-ı Farsî ve Türkî ve Muğulî* adlı eserinden alınan metin, metnin tercümesi ve bu materyalin analizi için bakınız; Мелиоранский (Melioranskiy), Араб филолог. -V. R.-

20 Orijinalinde: "... şehirde ve bazı köylerde Sartlar vardır. Bazı köylerde de vilayetin sakinleri paşalar, paraçlar, tacikler, baraklar ve Afganlardır" (Babür Name, Beverige'in neşrine göre s. 131 a-b. İlminski'y'in neşrine göre s. 161). Sonra, Kabil vilayetinde konuşulan dilleri sayarken Babür, on bir-on iki diye bu dillerin sayılarına işaret etmekte ve şöyle saymaktadır: "Arabî, Farsî, Türkî, Moğolî, Hindî, Afganî, Paşai, Paraçi, Gebrî, Barakî ve Langani" (aynı yer, Beve- rige'in neşri, s. 131 b. İlminski'y'in neşri, s. 161) -V. R.-

Sartlar'ın ortak dili olan sadece *Farsî*'den söz etmiş olsa gerek. Babür'ün eserinin diğer yerlerinde Tacikler zikredilmemektedir. Fakat Fergana'yı tasvir ederken sadece Türkler ve Türk dilinden, Sartlar ve Sart dilinden söz edilmektedir.

Türkistan, Özbekler tarafından fethedildikten sonra (XVI. yüzyılda) *Sart* adı, hem Türkçe konuşan hem Fars dilini muhafaza eden tâbi yerleşik halka verilmiştir. XVII. yüzyıl müellifi Ebu'l-Gazi'nin eserinde ve günümüzde de görüldüğü gibi Harezm'de, "Özbekler" tarafından "Sartlara" özellikle açık ve uygun suretle karşı koyulmaktaydı. Ebu'l-Gazi'nin, *sart* kelimesini, söz konusu Harezm olunca kullanması dikkat çekicidir. Genel olarak, İranlılar veya onların dilinin söz konusu olduğu her yerde *Tacik* kelimesi kullanılmaktadır. Ebu'l-Gazi kendisinin çağdaşları olan Buhara ahalisine de "Tacikler" demektedir. XIX. yüzyılda *sart* kelimesi Hokant tarihçileri tarafından sıkça kullanılmakta olup üstelik "Özbeklerin, Taciklerin ve Sartların" defalarca birlikte zikredildiklerini görmekteyiz. Demek oluyor ki, Sartlar Taciklerden farklıydılar. Fakat sözünü ettiğimiz tarihçilerin verdiği bilgilerden, *sart* kelimesinin, yerleşik yerli halkın sırf Türkleşmiş kısmı için kullanılıp kullanılmadığı anlaşılmıyor. Genellikle Avrupalı ve Rus bilim insanları *Sart* kelimesine bu anlamı yüklemeye çalışmışlardır. Fergana'da da "Özbekler ve Sartlar" ifadesinin çoğu zaman "tüm ahali" anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Yani Sartlar, Taciklere nazaran Özbekler'den bariz bir şekilde farklıydılar. Fergana hayatını en iyi bilen bilgiç V. P. Nalivkin'e göre, Fergana'nın ortak "Sart" adını taşıyan yerleşik halkı Özbeklerden ve Taciklerden oluşmaktaydı. Fakat "Sart-Özbekler" Fergana sınırlarında Taciklere göre oldukça kalabalık olduklarından Nalivkin, "Sart dili" adı altında esas olarak "Türk dilini" anlamaktaydı. Genel olarak, Özbeklerin yerleşik hayata geçmeye başlamasıyla birlikte Sartlara artık Özbekler değil, Kazaklar tarafından karşı konulmaya başlanmıştır. Günümüzde *Sart* kelimesi, yerliler tarafından hakaret olarak kabul edildiği için kullanımdan kaldırılmıştır. Hâlbuki bu ke-

limenin ilk anlamında hakaretâmiz hiçbir şey yoktu. Bu kelimenin hakaretâmiz olduğuna dair düşünce, ancak bir göçebenin bu kelimeye, tarımcıya veya şehirliye (hayat tarzından dolayı G.A.) hor bakmasının aktarılması neticesinde ortaya çıkmıştır. Bir Türk de, bazen Tacik hakkında aynı nefretle konuşurdu fakat bu durum dil üzerinde daha az tesir bırakmıştır. Çünkü *Tacik* kelimesi hâlâ ilk anlamına yani lengüistik anlamına sıkı bir şekilde bağlıdır²¹.

3

İranlı nüfusunun yaşadığı bölgeler arasında Badahşan, Moğol istilasının hiç dokunmadığı bir bölge idi. Daha önceleri Badahşan, hiç fetih hareketlerinin dışında kalmamıştır. Türkler bu bölgeye daha İslamiyet'ten önceki dönemlerde girmişlerdir. Günümüzde hâlâ Badahşan bölgesinde yaşamakta olan Karluklar, Arapların fütuhat tarihinde zikredilmektedir. Bu sıralarda Karluk hükümdarı, Badahşan'ın da içinde bulunduğu tüm Toharistan'ın yüksek hakimi idi. Kısa süre sonra, Türk unvanını taşıyan birinin Badahşan'ın ve Şugnan'ın hakimi olarak zikredildiğini görmekteyiz. Moğollar ortaya çıkmadan kısa süre önce Badahşan, Gurlular'ın hakimiyeti altındaydı. Fakat buna rağmen Moğollar döneminde, güya Badahşan'ın sadece Moğollar zamanında değil, daha önceleri de hiçbir istilacıya boyun eğmediği ve 3000 yıl boyunca (herhalde kronoloji hakkında sarih bilgi-

21 Sart kelimesinin anlamı için bakınız; Бартольд В. В. (W. Barthold), О преподавании туземных наречий; Вместо ответа господину Лапину; Ещё о слове Сарт. -V. R.-

leri yoktu) Büyük İskender'in torunları tarafından yönetildiğine dair bir düşünce hakimdi.

Avrupalı bilginler bu rivayette, İskender'in Baktriya'nın dağlık bölgelerindeki faaliyetleri, onun yerli bir prenses olan Roksana ile evliliği gibi tarihî olayların yankılarını görmeye meyilliydiler. Fakat Orta Asya'nın yerli, İranlı hükümdarlarının Moğollar öncesi dönemde Sasanîler'in torunları olmak istediklerini görmüştük. Badahşan hükümdarlarının, "Büyük İskender ile Darius'un kızının" torunları olduklarına dair efsaneye ilk defa XIII. yüzyılda, Marko Polo'nun notlarında rastlanmaktadır. Daha sonraları, Amu Derya'nın yukarı mecrasında yer alan Vahan'dan Darvaz'a ve Karategin'e kadar uzanan birçok bölgenin hükümdarları gibi, Hint nehrinin yukarı kolu (Çitral) boyundaki bölgelerin hükümdarları da kendilerini Büyük İskender'in torunları olarak göstermişlerdir. XV-XVI. yüzyıllara ait İslam literatüründe sadece Badahşan hükümdarlarının İskender'in soyundan geldikleri belirtilmektedir. Rivayete göre İskender'in danışmanları, İskender'in Badahşan'da bıraktığı torunları için bir kılavuz hazırlamış olup, bu kılavuza göre Badahşan'ın bağımsızlığı sağlanmıştır. Badahşan'ın kültürel olarak komşularından ayrı oluşunu herhalde buna bağlıyorlardı. Badahşan'ın son prensi olan Sultan Muhammed (XV. yüzyıl) Fars edebiyatı ile ilgilenerek bizzat kendisi de Farşça şiirler yazmaya başlayınca, bu durum İskender'in bıraktığı nasihatlerin ihlali olarak değerlendirilmiştir. Bundan sonra Badahşan, Timuroğulları'nın hâkimiyeti altına girmiştir. Özbeklerin XVI. yüzyılın başındaki istilasını Badahşan'da millî hareketin meydana gelmesine yol açmıştır. Kokça'nın sol kolunda bulunan Kala-i Zafer, eski Badahşan hükümdarlarının erkânından olup söz konusu ayaklanmanın bir elebaşısı olan Mübarek Şah Muzaffer'in yeniden başlattığı hareketin bir anıtı olarak hâlâ burada bulunmaktadır (fakat bu kale, başka bir ad altında önceleri de vardı). Mübarek Şah, Özbekler'i püskürtmeyi başarmış fakat sonra rakibi Zubeyr Ragî'ye karşı yaptığı mücadelede hayatını kaybetmiştir. Milli hareketin önderleri

arasında meydana gelen anlaşmazlıklar Timuroğulları'nın işine yaramıştır. Bunlardan Mirza Han, önce Zubeyr'i ortadan kaldırmış sonra başında Şah Raziüddin'in bulunduğu İsmailîler hareketi üzerinde zafer kazanmayı başarmıştır.

Timuroğulları'nın Badahşan üzerindeki hakimiyetleri, Buhara Hanı Abdullah'ın 1584'te Badahşan'ı ele geçirmesine kadar devam etmiştir. Badahşan bu tarihten itibaren Amu Derya'nın güneyinde bulunan tüm Özbek topraklarının Afganlılar tarafından fethedilmesine kadar Özbek hâkimiyetine bağlı kalmıştır. Özbek hanlığının XVII. yüzyılın sonunda parçalanmasından sonra Badahşan'da, Badahşan'ın günümüzdeki başkenti olan Feyzabad'ın kurucusu Yar Bek tarafından başlatılmış olan, emîrlerin özel bir hanedanı hüküm sürmüştür. Bu Özbek hükümdarları da kendilerini Makedonyalı İskender'in torunları sayıyorlardı²². Badahşan'lıların yüksek iktidarı altında İşkaşim ve Vahan bulunmaktaydı. Bundan dolayı bu dönem, söz konusu bölgenin tarihinde "Özbeklerin hâkimiyet dönemi" olarak adlandırılmaktadır. Anlaşılan, sadece ulaşılması zor olan Darvaz ve Karategin bölgeleri Özbekler'e bağlı değildi. Tarihçi Mahmud b. Vali, Huttalân bölgesinde bulunan Kala-i Hum (Kala-i Humb; Darvaz'ın başşehridir)'un ancak 1637-38 yıllarında ilk defa Özbeklere boyun eğdiğini bildirmektedir. Özbekler'in başında Oyrat boyundan Bakı Atalık bulunmaktaydı. Hükümdarları olan Şah Garib öldürülmüş, kafası da Buhara'ya gönderilmişti. Şah Garib'in yerine, herhalde Özbeklerin vasalı sıfatında, küçük yaşından itibaren Belh'teki Özbek sarayında yaşamış olan kardeşi Şah Kırgız tayin edilmiştir. XIX. yüzyılın sonunda S. D. Maslovskiy'in duyduğu bir hikaye belki de bu olayın yankısıydı. Maslovskiy'e, "Darvaz bölgesi, XVI. yüzyılda Emîr Abdullah Han'ın valisi olan Kırgız Han tarafından yönetildiği dönem-

22 H. 1068/M. 1657-58'de Katagan Özbekleri'nin iktidalarına karşı, Badahşanlılar tarafından emir olarak gösterilen Yar Bek ve ahfâtları, Badahşan'ın sonraki hükümdarları gibi Belh ve Buhara'nın Özbek hükümdarlarının yüksek hâkimiyetini sadece usulen kabul etmişlerdir. (Yar Bek için bakınız: *Tarih-i Badahşan*, s. 2a-5b. -V. R.-

de” Kala-i Humb şehrinin, şimdiki adını aldığını söylemişlerdir²³. Rivayetlerin, Türkistan’da meydana gelen tüm müstesna olayların, ya Timur’un ya da Abdullah Han’ın hakimiyet dönemlerinden sayılmaya meyilli oluşunu dikkate alırsak, kronolojide getirilen yanlışlık da gayet doğaldır. Sözünü ettiğimiz kaynakta Karategin’le ilgili olarak; Receb ayı 1045’te (11 Aralık 1635- 9 Ocak 1636’da; Yani genel olarak Karategin’in geçilmesinin imkansız olduğu kış döneminde) Karategin üzerinden, kâfir olarak bilinen Kırgızlı (Kara Kırgızlar) 12 başbuğun idaresinde 12 000 ailenin Hisar’a geldikleri ve bunların hepsinin (yani başbuğların) sonraki ayın başında Belh’teki Özbek Hanı tarafından kabul edildikleri bildirilmektedir. Günümüzde de bazen, Karategin’in önceleri Kara Kırgızlar’a ait olduğu ve ancak kısa zaman önce Tacikler tarafından işgal edildiğine dair rivayetler söylenmektedir. Öyleyse, Türkler tarafından ele geçirilen iktidarın tekrar İranlılar’a geçtiğini gösteren tek örnek bu olurdu. Karategin, “Reşt” adı altında henüz X. yüzyıldan beri bir Müslüman bölgesi olmasına rağmen, 1820’de Buhara’da bulunan Meyendorf’a, kötü olmasa da Karategin’in yine de bir kâfir bölgesi olduğunu söylemişlerdir. Meyendorf’un verdiği bilgilere göre, korkunç (*redoutables*) kâfirlerin yoğunlaştıkları yer Kala-i Hum idi. Gerçekte ise, hem Darvaz halkının hem Darvaz’ın güneydoğusundaki bölgelerin dini, uzun zamandan beri İslam idi.

Batı Avrupa ve Rus seyyahlarının eserlerinden, XIX. yüzyıl Tacik prensliklerinin tarihi hakkında envai bilgiler edinmekteyiz. Beklenildiği gibi, bu eserlerde özellikle kronolojik hatalar başta olmak üzere pek çok çelişki mevcuttur. Bu materyallerin bir araya getirilmesi ve tenkit gözüyle bakılarak incelenmesi icabeder. Fakat bu zor görev, henüz hiç kimse tarafından gerçekleştirilmemiştir²⁴. Yukarı Amu Derya bölgelerinde yazılı eserlerin neredeyse hiç bulunmaması, üstelik ülkelerinin geçmişini bilen insan sayısının çok az olmasından

23 Масловский, Галья, s. 12.

24 Karategin’in tarihi için Кисляков (Kislyakov)’un Очерки adlı eserine bakınız. -V. R.-

dolayı seyyahların hikayelerini yerlilerin anlattıklarıyla karşılaştırmak daha da zordur. 1912 yılının sonunda Şugnan'lı Seyid Haydar Şo tarafından Farsça düzenlenen ve A. A. Semenov'un²⁵ Rusça'ya tercüme ettiği Şugnan'ın kısaca tarihi bir istisna oluşturmaktadır. Tercümanın kaydettiği notlarda seyyahların hikâyelerinden, özellikle resmî Rus belgelerinden alıntılar verilmektedir. Bunun haricinde, yine Farsça olmak üzere Burhaneddin Han Kuşkeki'nin²⁶ son yıllarında, artık Emîr Emanullah'ın döneminde Afganistan'da meydana getirdiği "Katagan²⁷ ve Badahşan Kılavuzu" mevcuttur. Eser Muhammed Nadir Han'ın harbiye vekilinin seyahati münasebetiyle düzenlenmiştir. Bu kitabın içinde, bölgenin coğrafik tasviri haricinde, bölgenin kısa bir genel tarihi (12-18. sayfalar), Badahşan tarihi (162-173. sayfalar), Şugnan tarihi (336-348. sayfalar), Darvaz tarihi (356-365. Sayfalar) gibi kısaca tarihler de bulunmaktadır. Tarihler çok yüzeysel ve çoğu zaman düzensiz bir şekilde yazılmıştır. Adı geçen eser ile tanışmamı İ. İ. Zarubin'e borçluyumdur.

Ayrıntılar üzerinde durmadan, isimler ve tarihler üzerine verilen çelişkili ifadeleri kavramaya çalışmadan, en önemli olayları karşılaştırmakla yetineceğim. Tacik prensliklerinin toplu bir şekilde Badahşan Özbekleri'ne boyun eğmeleri, onları ne iç savaşımlardan ne de Darvaz'la olacak savaşımlardan kurtarmıştır. Darvaz ne Badahşan'a boyun eğmiş, ne de, XIX. yüzyılın 20'li-30'lu yıllarında geçici olarak Badahşan'ı ve Badahşan'ın doğu kısmını, güneydeki Çıtralı ve kuzeydeki Kulâb'ı da hâkimiyetine bağlamış olan Kunduz hükümdarı Murad Bek'in hakimiyetine boyun eğmiştir. Murad Bek'in dağlık bölgelerdeki hareketleri pek başarılı olmamıştır. Örneğin Şugnan'da bir defasında, seferin yaz mevsiminde düzenlenmesine rağmen

25 Bakınız; Семёнов (Semenov), История Шугнана.

26 1926'da A. A. Semenov'un önsözü ve dipnotları ile eserin Rusça tercümesi neşredilmiştir. Кушкеки (Kuşkeki), Каттаган и Бадахшан. Badahşan tarihi için bakınız; *Tarih-i Badahşan* (A. H. Болдырев (A. N. Boldirev)'in neşridir. Ayrıca Boldirev'in giriş makalesi ile fihristini içermektedir, 1959) -V. R.-

27 Katagan, XVIII. yüzyıldan itibaren Kunduz'u elinde bulunduran bir Özbek boyunun adıdır.

çığdan dolayı yaklaşık yüz neferini kaybetmişti. Seyyah Wood'un (1837-1838) verdiği bilgilere göre Darvaz şahı, en azından daha zayıf olan komşularının ordularına nispeten, büyük bir orduya sahipti²⁸. Wood, (söylentilere göre, bu bölgeye Avrupalılardan ilk olarak Ruslar girmişlerdir; üstelik 1878 yılında) Karategin'in bağıllık konusunda Hokant ile Kundüz arasında kararsız kaldığını söylemektedir²⁹. Karategin'in Hokant hanı Madali (1822-1842) tarafından ele geçirildiği bellidir. Hokant önderlerinden Muhammed Şerif Atalık'ın da aynı tarihlerde Darvaz'ı işgal ettiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Darvaz'ın "hakimi" Sultan Mahmud Han Fergana'ya götürülürken yolda ölmüş ve Şahimerdan'da gömülmüştür. Hokand hanlarının, Karategin'e olan iddialarından vazgeçmemelerine rağmen Darvaz ile Karategin 1842'den sonra Hokant hanlığında meydana gelen karışıklıklar sırasında, tekrar bağımsızlıklarına kavuşmuş olmalıdır. Fakat 70'li yıllarda Darvaz'la Karategin, Buharalılar tarafından ele geçirilmiştir. Semenov'a göre, İskender'in ahfatlarından olan Darvaz'ın son hükümdarı Sirac Han, Buhara'da esarete ölmüştür. Onun kardeşi Mahmud Han, Afganistan'ın Emîri Abdurrahman'ın (1880-1901) büyük veziri idi. Yani Darvaz'daki "yerliler ve bazı Buhara memurları" Semenov'a bu şekilde anlatmışlardır. Burhaneddin'e göre, "Şah Mahmud" Darvaz'ın hükümdarı olup, Emîr Abdurrahman henüz Semerkent'ta iken (1869-1879), hem Darvaz'ın Buharalılar tarafından işgalinden önce hem sonra, aralarında ilişkileri vardı. Bundan dolayı Abdurrahman tahta çıkınca, Darvaz'dan kovulduktan sonra Margelan'da yaşamakta olan Şah Mahmud ile kardeşi Şah Afzal'ı Kâbil'e davet etmişti. Kardeşler birkaç sene sonra burada ölmüşlerdir. Semenov Kala-i Hum'da İskender'in ahfatlarından olan Darvaz'ın eski hükümdarlarına ait "taşlı tahtın kırık parçalarını" görmüştür. Maslovskiy, "günümüze kadar muhafaza edilmiş olan, granitten yontarak yapılan bir kazandan söz etmektedir. Söylentilere

28 Wood, *Journey*, s. 249.

29 Aynı yer.

göre bu kazan, Makedonyalı İskender'in savaş arkadaşlarının eseri idi. Yerlilerin anlattıklarına göre Kala-i Hum veya Kala-i Humb, adını güya bu kazandan almıştır (yani "Kazan Kalesi")³⁰.

Karategin'in kaderi daha da ihtilaflı bir mesele olabilirdi. Karategin bir dönem Hokantlılar'a ait bir bölgeydi. Bundan dolayı, Hokant Hanlığı'nın Pamir ve Kaşgarya'daki eski topraklarında hak iddiasında bulunan Rus hükümeti Karategin'i de mülkiyeti olarak ilan edebilirdi. Fakat böyle olmadı. Ağustos 1876'da General Skobelev, Fergana'nın Rusya'ya ilhak edilmesinden sonra Karategin Beyi ile sınır hattı üzerine bir anlaşma akdetmiş ve sonra Karategin Buha-ra'ya bağlı bırakılmıştır.

Amu Derya'nın daha da güneyinde bulunan hem Tacik hem Özbek toprakları, gitgide Afganlılara tabi olmuşlardır. 1850'li yıllarda Afgan emîri Dost Muhammed zamanında başlayan bu süreç, yaklaşık kırk sene sonra, 80'li yılların sonunda tamamlanmıştır. Yerli hükümdarlar birkaç defa Afganlılar'a boyun eğmişlerdi. Fakat elverişli koşullarda hemen isyan bayraklarını kaldırıyorlardı. Afganlılar, Rus hareketlerinin tesiriyle iktidarlarını sağlamlaştırmak için bazen tedbirler alıyorlardı. 1882 yazın Şugnan'a doktor ve bitki âlimi Regel'in gelmesiyle emîr Abdurrahman, Şugnan'a Gülizar Hanı göndermiştir. Gülizar Han, yerli hükümdar olan Yusuf Ali Han'ı (Yusuf Ali Han'dan, daha 1871'de söz edilmiştir. Babası Abdürrahim tarafından İsmailîliğe meyletmesinden dolayı mirastan mahrum bırakılmış olan kardeşi Şah Amir Bek, 60'lı yıllarda bir dönem Vahan'ın hükümdarıydı) Badahşan'a gelmeye ikna etmiş ve oraya gelince, Roşan'ın hükümdarı olan oğlu Kubad (Yusuf-Ali kendisi, babasının zamanında Roşan'ın hükümdarlığını yapmıştır) ile birlikte tevkif ederek Kâbil'e göndermişlerdir. Bu durumda, İngiliz Yett'in 1886'da, Roşan'ın bu sıralarda, kendi emîrinin hâkimiyeti altında bulunduğu dair sözleri pek doğru değildir. Burada son ayaklanma 1888'de, Emîr

30 Масловский, Гальча, s. 12.

Abdurrahman'ın yeğeni Afgan Türkistan'ının valisi İshak'ın (sonra Rusya'ya kaçmıştır) Emîr'e karşı yaptığı ayaklanma sonucunda Afganlı askerlerin Şugnan'ı yağmalamaları nedeniyle meydana gelmiştir. O zaman Gissar'dan Şugnan'a, eski Şugnan hükümdarlarının torunlarından Muhammed Akbar Han gelmiştir. İshak'ın mağlubiyesinden sonra Afganlılar, Şugnan ve diğer bölgelere dönmüşlerdi. M. S. Andreyev'in verdiği bilgilere göre, 1889 ve 1891 yılları arasında Zebak, Vahan ve İşkaşim Afganlılara tâbi olmuştu. 1895'teki Pamir sınırlandırmasıyla, Taciklerin siyasî bağımsızlıklarını ortadan kaldırma ve onların yaşadığı bölgeleri, Rusya Afganistan ve Buhara arasında paylaşırma süreci tamamlanmıştı. Badahşan'ın, siyasî olarak çok eski zamanlardan beri sıkı ekonomik ilişkilerde bulunulan batıda Kulâb, doğuda Şugnan gibi bölgelerden ayrılmış olmasından dolayı bu sınırlandırma, halk için ekonomik açıdan pek yararlı değildi. Tacik dili, en çok Buhara hanlığında ve en az Hive hanlığında olmak üzere Türkistan'ın üç Özbek hanlığında, devletin yazışma ve kültür dili olarak hizmet etmiştir. Hokant hanlığı, her iki açıdan da ortada bulunuyordu. Hive hanlığına nispetle Buhara'da, Tacik unsuru o kadar kuvvetliydi ki, Hive tarihçisi Buhara ordusuna "Tacik ordusu" demektedir. Halbuki Buhara'da da, özellikle askeri sınıf arasında hakim unsur Özbekler idi. Tacik dili sadece Buhara Hanlığı'nın devlet dili olarak kalmamış Eylül 1920'de kurulan Buhara Cumhuriyeti'nin de devlet dili olmuştur.

Özbekler yerleşik hayata geçtikçe Tacikler ve Tacik dili de dağlara doğru itilmiştir. Vaktiyle Nalivkin'in; "*Tacikler için karakteristik olan millî özellik onların dağlara olan eğilimidir*" gibi yanlış hükme varmasına yol açan mevcut durum ortaya çıkmıştır. Özbeklerin yerleşik hayata geçmelerinin tüm Türkistan için nasıl bir önem taşıdığı, örnek olarak *kışlak* kelimesinin kaderinden anlaşılmaktadır. Ocak 1598'de yani Buhara Hanı Abdullah'ın ölümünün arifesinde yazılmış olan bir belgede *deh nişin*, *kışlak nişin* ve *sahra nişin* olmak üzere köylerde yaşayanlar, kışlaklarda yaşayanlar ve bozkırda ya-

şayanlar arasında bir fark gözetilmektedir. Kışlakta yaşayanlar için; “oturdukları yerler git gide tek meskene dönüşmekteydi.” Böylelikle bunlar tam yerleşik ahali ile göçebeler arasında orta yeri işgal ediyorlardı. Bilindiği kadarıyla günümüzdeki *kışlak* tam yerleşik olan tarımcının köyüdür ve artık sadece Özbekler değil Tacikler hatta dağlı Tacikler de köylerine *kışlak* demektedirler.

Rus işgali, Tacik köylerini Türk göçebelerinin yağmacı akınlarından kurtarmıştır. Yukarı Çirçik’te bulunan Piskon (Pskem) köyü en son, Kara Kırgızlar tarafından Ruslar’ın Taşkent’i işgali sırasında yani yaklaşık 1865’te yağmalanmıştır. Rus hakimiyeti zamanında böyle akınlar imkansız duruma gelmiştir. Öte yandan, düzenin kurulması ve ulaşım yollarının iyileştirilmesi gibi etkenlerin tesiri altında, çoğunluğun dili olan Özbekçe gittikçe tüm halkın dili olmaya başlamıştır. Bana anlatılanlara göre, fütuhât devrinde Yukarı Çirtik’in dağlık köylerinde kimse Türkçe anlamıyordu. Türkistan’daki seyahatlerim sırasında sadece bir kere, Buhara’da *Turki nemidonem* (Türkçe bilmiyorum) dediklerini duymuşumdur. 1868’de Akademisyen Radloff, Semerkant sokaklarında hemen hemen sırf Farsça konuşma duymuştur. Ben oradayken (örneğin 1904’te), Farsça’dan daha çok Türkçe konuşuyorlardı. Ruslar beraberinde Tatarlar ve Kırgızlardan³¹ tercümanlar getirdikleri için Rus otoriteleriyle, Farsça’ya göre Türkçe daha kolayca konuşulabiliyordu. Bu sebepten Semerkant’ın eski kadısı Kemaleddin gözden düşünce, kendisini haklı göstermek için 1871’de, Ruslara anlaşılabilsin diye içeriği kendi ana dili olan Farsça yerine Türkçe bir rapor hazırlamıştır. Yaklaşık bu dönemlerde, resmî “Turkestanskiye Vedomosti” gazetesıyla birlikte yerli dillerde de ilavelerin çıkarılması gerektiği kabul edilince, ilk başta bu dillerin arasına “Çağatayca” ve Kırgızca’nın³² yanı sıra Tacikçe de eklenmişti. Fakat daha sonra “ilavelerin Türkçe (Sart) ve Kırgız lehçelerinde” olması gerektiği belirtilmiştir. Böylelikle

31 Kazak

32 Kazakça

1871'den itibaren, 2 defa Türkçe (Sartça) ve 2 defa Kırgızca³³ olmak üzere ayda 4 defa bu dillerde ilaveler çıkmaktaydı. 1883'ten itibaren bunun yerine sadece "Türk" dilinde küçük bir gazete çıkmaya başlamıştır. 1920'de Türkistan Cumhuriyeti'nin Anayasası çıkınca Türkistan Cumhuriyeti'nin "yerli halkları" olarak sadece Kırgızlar, Özbekler ve Türkmenler kabul edilmiş, ülkenin en eski sakinleri olan Tacikler ise unutulmuştur. 1924'te millî devletlerin sınırlandırılmasının Tacik milletinin yeniden doğuşuna ne derece yardımcı olacağını gelecek gösterecekti³⁴.

33 Kazakça

34 14 Ekim 1924'te Orta Asya'nın millî devlet sınırlandırılması zamanında önce Tacik Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuş, daha sonra bu Cumhuriyet, 5 Aralık 1929'da Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine dönüştürülmüştür.

V. Bölüm

ORTA ASYA'DA PAMUKÇULUK

Türkistan'da pamuk kültürü hakkında genel anlamda (günümüzde Çin sınırları içinde bulunan bölgeler de dahil olmak üzere) ilk ve muayyen bilgiler Çinlilere ait olup bu bilgiler M. VI. yüzyılda başlamaktadır. Çin'e en yakın bölge olan Gaoçan'daki (şimdiki Turfan'ın bir bölgesidir) pamukçuluğa dair bilgiler V-VI. yüzyıllardaki üç güney hanedanının (*Nan'Çao*), (*Nan Şi*, 79. bölüm) ve özel Lyan hanedanı tarihinde (502-557) (*Lyan Şu*, 54. bölüm) hemen hemen aynı ifadelerle anlatılmaktadır. Chavannes'in¹ yaptığı tercümeğe göre *Nan-Şi'de* şöyle bilgiler geçmektedir: “Gaoçan'da meyvesi kozaya benzeyen bir bitki vardır. Kozada ipliklere benzeyen ve *bodetsze*² olarak adlandırdıkları lifler bulunmaktadır. Yerliler bunları topluyorlar ve son derece yumuşak ve beyaz olan kumaşlar dokuyorlar” Hirth ve Rokhill'in³ tercümelerine göre *Lyan Şu* şöyle demektedir: “Gaoçan'da, meyvesi ipek kozasına benzeyen pek çok bitki yetişir. Kozada ince kenevire benzeyen ve *bodetsze* olarak adlandırdıkları ipeksi bir madde bulunmaktadır. Yerliler bundan yumuşak ve beyaz bir kumaş dokuyarak (Çin) pazarlarına gönderirler”. Bu son ayrıntılardan, Turfan'daki pamuk kumaşlarının daha o zamanlarda sadece

1 Chavannes, *Documents*, s. 102.

2 Daha doğrusu *bodetszi*'dir.

3 Çjao Yuy-Gua, Hirth ve Rokhill'in tercümesi, s. 218.

yerli tüketim için üretilmeyip, ihraç için de imal edildiği anlaşılmaktadır. Bilgileri daha çok VII. ve VIII. yüzyıllara ait olan (sonraları Çin'in Türkistan'la olan münasebetleri zayıflamıştır) Tan Hanedanı (618-907) tarihinde de (*Tan Şu*) pamukçulukla ilgili bilgiler, yine *bode*⁴ kelimesinin kullanımıyla sadece Turfan Bölgesi'nin tasviri sırasında zikredilmektedir. Pamuk kültürünün Orta Asya'dan Çin'e, ancak IX. veya X. yüzyılda ihraç edildiği sanılmaktadır.

Orta Asya'da pamukçuluğun fiili olarak ne zaman başladığı konusuna gelirsek, bu konu Çince bir terimin yorumuyla ilgilidir⁵. Hirth ve Rokhill'in verdiği bilgilere göre⁶, ses anlamı *bode*'ye gelen hiyerogliflerin Çince'deki belli bir kelimeyle ilişkisi yoktur. Bunun dışında, transkripsiyon sırasında her zaman aynı hiyeroglifler kullanılmıyor. Telâffuzları aynı olmasına rağmen anlam bakımından birbirinden farklı olan çeşitli hiyeroglifler kullanılmaktadır. Bundan, söz konusu hiyerogliflerin, yabancı bir kelimenin transkripsiyonu için üretildiği ve bu kelimenin Radloff'un sözlüğüne göre "pamuklu kâğıt, ditlenmiş kâğıt", Budagov'un sözlüğüne göre "pamuklu kâğıt, pamuk" anlamına gelen Türkçe *pahta* (pamuk) kelimesi olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir çalışmamda⁷, bu kelimenin ses yapısına göre Türkçe bir kelime olmadığını, "çiğnemek, ezmek, sıkmak" anlamına gelen kaybolmuş Farsça bir fiilin, pasif şeklinden türemiş olan fiil sıfatı olduğunu; yani ne bitki, ne de kumaş, fakat pamuk anlamına gelen bir kelime olduğunu ispat etmeye çalışmıştım. Fakat Çince *bode*'nin, işte bu kelimeyle ilişkisi olup olmadığı henüz ispat edilmemiştir. Çin

4 Chavannes, *Documents*, s. 102; Бичурин (Biçurin), Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена, III. cilt, s. 209; burada *baytsze'dir*

5 Çok yakın zamanda elde edilen arkeolojik bilgiler, Orta Asya'da pamuğun daha Miladi ilk yüzyıllarda mevcut olduğunu göstermektedir. Orta Asya'da VI-VIII. yüzyıllarda pamukçuluğun mevcudiyetine Semerkant, Taşkent ve Harezm'de yapılan arkeolojik çalışmalar işaret etmektedir. Bakınız: Спришевский (Sprişevskiy), Некоторые находки (bibliyografya da bulunmaktadır); Рожановский (Rojanovskiy), Природа растительных остатков. -В. S.-

6 Çjao Yuy-Gua, Hirth-Rockhill'in tercümesi, s. 218. Ayrıca W. Barthold'un kitap tenkidine bakınız; Бартольд (Barthold), ЗВОРАО. XXI. cilt, s. 0168 ve sonrakiler.

7 Aynı yer.

literatüründe *bode* kelimesine, henüz *Küçük Han* hanedanı tarihinde (*Hou Han* 'Şu) rastlanmaktadır. Söz konusu kelime, 25-220 tarihleri arasında bir Güney Çin eyaleti olan *Yun* 'nan' da (116. bölüm)⁸ böyle bir kumaşa sahip yabancıları anlatan bir hikayede görülmektedir. Eğer Hirth ve Rockhill'in teorilerini kabul edersek, Çinliler'in daha Orta Asya ile ilk münasebetlerinde pamukçulukla tanıştıklarını, pamukçuluğu ifade etmek için bu Farsça kelimeyi benimsediklerini ve sonra aynı kelimeyi *Yun* 'nan' da buldukları kumaş için kullandıklarını var saymamız gerekiyor. Ama *Yun* 'nan' a pamukçuluk pek doğal olarak doğrudan kendi vatani olan komşu Hindistan'dan yayılmıştır. Daha geç döneme ait bir bilgiye (*Vey Şu*, VI. yüzyıl) göre, *bode* kelimesinin Çince bir kelime sayıldığı, *Yun* 'nan' ın yerlilerinin, kumaşlarına "*Lan* 'gan" dedikleri anlaşılmaktadır. Bütün bu kayıtlardan, Çince *bode* kelimesinin *pahta* kelimesine benzetilmesinin ihtilafı bir mesele olduğu görülmektedir. Üstelik her zaman olmasa da, çoğu zaman ilk hecenin transkripsiyonu için kullanılan hiyeroglifin, pamuklu kumaş için bir sıfat olmaya uygun itibarî "beyaz" anlamı bulunmaktadır. Dolayısıyla kumaş adının kendi transkripsiyonu belki de, sesli "de" telâffuzuyla sadece ikinci hiyerogliftir⁹. *Bodebu* ifadesi Sinolog Bretschneider tarafından¹⁰ "beyaz de'den bir kumaş" olarak tercüme edilmektedir. Doğrusu, ne "de" hecesi, ne de Çinlilerin *Yun* 'nan' da duydukları "*lan* 'gan" adı, anlaşılan, bizim doğal olarak açıklamasını bulmayı ümit edebileceğimiz diller tarafından, yani Hint dillerinden bir açıklama bulamayacaktır.

Daha Kserkes'in seferi sırasında, Hint askerlerinin ağaç mahsulü gibi görünen özel kumaştan giysileri Yunanlılar'ın dikkatini çekmiştir. (Herodot, III, 106 ve VII, 65). Belki de burada, sadece tropikal bölgelerde rastlanan bir bitki *gossypium arboreum* (şimdi en çok

8 Chavannes *Documents*, s. 102; Çjao Yuy-Gua, Hirth-Rockhill'in tercümesi, s. 218.

9 Eski zamanlarda bu terimi ifade eden hiyeroglifler *pak-deb* olarak (*b* 'vak *d* 'iep – bakınız: Karlgren, *Phonologie*, s. 880, 861) telâffuz edilirdi. Dolayısıyla W. Barthold'un, bu kelimenin *pahta* kelimesine benzetilmesine karşı koyması yersizdir. -Yu. B.-

10 *Researches*, II. cilt, s. 192.

Amerika’da rastlanmaktadır) kast edilmiştir. Milattan önce 694 tarihine ait bir Asur yazısında¹¹ pamuk, bir ağaç bitkisi olarak zikredilmiştir. Üstelik burada “yün ağacı” terimi kullanıldığı görülmektedir (Almanca *Baumwolle*, “ağaç yünü” terimiyle karşılaştıran). Büyük İskender’den önce Hintçe terimler, ne Asurlular ne de Yunanlılar tarafından bilinmekteydi. İskender’den sonra, genel olarak Hindistan ile ilişkiler daha da canlanınca herhalde Sanskritçe *karpasa* kelimesine kadar geri giden ve Hindistan’la hem kara, hem deniz yolu üzerinden yapılan münasebetlerin bir yankısı olarak pek çok kelime ortaya çıkmıştır¹². Deniz yolu üzerinden yayılmış olan kelimeler arasında Arapça *kursuf* veya *kursufa* ve Keptice *korsipion* kelimeleri (bunlardan Yunanca ve Mısırca *gossypion*, Latince *gossypium* meydana gelmiştir) bulunmaktadır. Kelimelerin Sanskritçe aslına, doğudan batıya kervan ticareti yoluyla yayılmış olan kelimeler daha yakındır. Farsça *kirpâs* ve bu kelimedenden oluşan Arapça *kirbâs* (çoğulu *karâbis*’tir), Latince *carbasus* vs. kelimeler bunlardandır. Hatta bu Sanskritçe kelime *kapas* şeklinde Malezyalılar tarafından da benimsenmiştir. Malay kelimesi, Çince transkripsiyonda *Bode* teriminden daha geç dönemlerde, *gubey* veya *izibey* şeklinde ancak VI. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Herhalde Batı, Hint pamuk kumaşlarını yerli keten veya kenevir kumaşlarından pek net olarak ayırt edememiş olsa gerek. Çoğu zaman bütün kumaşlar için aynı kelimeler kullanılmış, sadece daha sonraları bu kelimelerin bazıları sırf pamuk kumaşlarının ifadesi için kullanılmaya başlanmıştır. Kimi kelimelerin kökeni hâlâ belirsizdir. Bu arada, Pehlevîce’de *pambak* olan Farsça *pembe* kelimesinin de nasıl ortaya çıktığı belli değildir ki, buradan Yunanca *bombukion* ve Rusça *bumaga* (kağıt) kelimeleri meydana gelmiştir. Kelimenin Pehlevîce anlamı “meyvesi giyim için kullanılan, yün olan bir ağaç” olarak yorumlanmaktadır. Farsça kelimeyle yumuşaklık mefhumu ifade edilmekte ve çoğu zaman kulak tıkamayla ilgili

11 Bakınız: King, *An Early Mention of Cotton*, s. 339 vs.; Çjao-Yuy-Gua, Hirth ve Rockhill’in tercümesi, s. 218; Хвостов (Hvostov), Очерки, s. 131.

12 Bakınız: Schrader, *Reallexicon*, S. V, “Baumwolle”

ifadelerde kullanılmaktadır. Yani hem *pahta*, hem *pembe* kelimeleri, bitki veya kumaşla ilgili bir düşünce olmayıp pamukla ilgilidir. Roman dillerine ve İngilizce'ye geçmiş olan (*cotton*) Arapça *kutun* veya *kutî* kelimesinin kökeni de ortaya çıkarılmamıştır. Bu kelimedenden, Dal'in sözlüğüne göre "Asyalıların yarısı ipek olan alaca kumaşı" Rusça *kutnya* sözü türemiştir. Bu kelimeye, eski kelimeler arasından en çok Yunanca *othonion* (çoğulu *othonia*'dır) kelimesi uymaktadır. Bu kelime herhangi bir bitkinin veya ham maddenin ifadesi için kullanılmayıp kumaşların ifadesi için kullanılmaktaydı. Kaynaklarda *othonia*'nın karpastan yapıldığı belirtilmektedir.

Pamukçuluğun, Roma İmparatorluğu'nun topraklarında sonra Bizans İmparatorluğu ve Bizans'la rekabet içinde bulunan Sasanî Fars İmparatorluğu'nda ne derece yaygın olduğuna dair tam ve doğru bilgilere sahip değiliz. Kaynaklarda, Mısır'da üretilen pamuklu kumaşlar hakkında nispeten daha çok bilgi bulunmaktadır. Bu üretimin merkezi, Nil nehrinin batısında, Kahire ile Suyut'tan yaklaşık aynı mesafede bulunan Bahnasa¹³ şehri idi. Fakat Mısır'da da, pamuklu kumaşlar, keten ve yün kumaşların yanında ancak ikinci sırada yer almaktaydı. Ne eskiçağda ne de ortaçağda, günümüzde Mısır ticaretinin¹⁴ önemli yerini tutan pamuğun veya pamuklu kumaşların ihracatı hakkında, herhangi bir bilgi geçmektedir. Anlaşılan, tüm Hilafet toprakları arasında pamuklu kumaş ihracatı önemli ölçüde sadece Türkistan'dan yapılmaktaydı. Türkistan'ın pamuklu bez sanayisi, İran için taklit konusuydu. Bu arada, "Merv kumaşları" olarak adlandırılan kumaşlar Batı İran'da Huzistan bölgesinde¹⁵de üretilmekteydi. Sonuç olarak, Türkistanlıların pamukçuluk ve pamuklu kumaş üretimiyle ilgili konularda İslam fatihlerinden bir şeyler öğrendiklerini söylemek pek muhtemel değildir. Mısır pamuklu bez sanayi-

13 Becker, *al-Bahnasâ*, s. 601; Aynı yazar, *Egypten*, s. 17.

14 1908 bilgilerine göre, Mısır'dan ihraç edilen 21.315.673 Mısır pound'lu genel değer, 7.170.643'ü pamuk, yün ve diğer tekstil mallarına aitti. Tüm işletilen sahanın yaklaşık 1/5'i pamuk ekimine aitti (Trietsch, *Levante-Handbuch*, s. 144).

15 Makdisî, s. 416, 11

sinin, Türkistan üzerindeki etkisi sadece keten kumaşlarının üretimi alanında olsa gerek¹⁶. Elbette İslam fütuhâtı, Türkistan ile Batı Asya arasında daha sıkı ticaret ilişkilerini tesis etmekle Türkistan pamukçuluğu ve pamuklu bez sanayisinin gelişmesine dolaylı bir şekilde hizmet etmiştir¹⁷.

Genel olarak, X. yüzyıl İslam coğrafyacılarının eserleri Türkistan'ın kültür tarihi ve Türkistan'ın pamuklu bez sanayi tarihi üzerine en önemli kaynakları oluşturmaktadır. Daha önceki ve sonraki dönemlere göre, bu dönem hakkında oldukça fazla bilgiye sahibiz. Materyallerin düzensiz dağılması sebebiyle, bu dönem müelliflerinin söz ettikleri koşulların, nasıl ve ne zaman oluştuğu; bunların şurada veya burada ne zaman ve nasıl değiştikleriyle ilgili soruları çoğu zaman cevapsız bırakmak zorunda kalıyoruz. Bunun hâricinde, bilgilerin hangisinin pamuk kumaşlarıyla ilgili olduğu da her zaman bilinmemektedir. Eğer *kutun* ve Farsça *kirpâs* kelimeleri her zaman “pamuk” anlamına geliyorsa, *bezz* kelimesiyle hem ipek, hem keten, hem pamuklu vs. kumaşlar (Orta Asya'daki *bâz* veya *böz*, Rusça “byaz”) ifade edilmektedir. Yunanca *byssos* kelimesi de ancak II. yüzyılın sonu veya III. yüzyılın başında kesin olarak pamuk kumaşları için kullanılmaya başlanmıştır¹⁸.

Kumaş üretimi zanaatçıların işi olduğu için, büyük merkezlerden daha çok ayrı sanayi köylerinde yoğunlaşmış durumdaydı. Bundan dolayı, bazen kumaşlar üretildiği köye göre adlarını alıyorlar ve bu kumaşın üretimi başka yerlerde yapıldığı zaman bile eski adlarını muhafaza ediyorlardı. Semerkant bölgesine ait yörelerden, Semerkant'ın kuzeybatısında İbn Havkal'e göre Semerkant'tan iki, Sama-

16 Bunun için bakınız: Бартольд (Barthold), Туркестан, II. kısım, s. 246, 526; *Dabiki* kumaşı için bakınız: Becker, *Dabik*, s. 922.

17 Türkistan'da “pamuk tarakçısı” anlamında Arapça *naddaf* teriminin kullanılmış olması dikkat çekicidir. Бартольд (Barthold), Народное движение в Самарканде, s. 09. “pamuklu kumaş satıcısı” anlamında kullanılan *kattân* kelimesi, kökü *kutn* olan kelimeden türemiştir. *Bezza* ve *bezzaz* kelimeleri de *bezz* kökünden türemiştir.

18 Хвостов (Hvostov), История восточной торговли, s. 139.

ni'ye göre dört fersahlık¹⁹ bir mesafede bulunan Vedar²⁰ şehri (veya köyü) kumaşlarıyla ün kazanmıştı. Burada başlıca Araplar oturuyorlardı. İbn Havkal'e göre²¹, şehirde "parça parça kesmeden kuponlarla giydikleri Vedarî pamuk kumaşları üretilmektedir. Horasan'da²² kışlık kıyafetlerinin üzerine Vedarî kumaşlarını giymeyen ne bir emîr ne bir vezir ne bir kadı ne bir zengin veya sıradan bir adam ne bir asker bulunmaktadır. Kumaşların rengi sarıya kaçtığı ve kumaşta yumuşaklık, hoşluk hakim olduğu için Vedarî kumaşı, onlar için zarıflığın ve şıklığın alametidir. Bu kumaşlar kesif ve yumuşaktır. Kumaşın bir kuponu iki dinardan yirmi dinara kadar çıkmaktadır. Ben de bu tür kumaştan beş sene giymişimdir. Kumaşı elde etmek için Irak'tan (Babil'den) gelirler ve kumaş oraya ihraç edilir. Orada bu kumaşları giymekten gurur duyarlar"

Buhara şehri özel bir kumaşıyla meşhur olup, bu kumaşın üretimi için kalenin yakınında, kale ve cuma camiinin arasında özel bir imalathane bulunmaktaydı²³. Bunun hakkında Nerşahî'nin²⁴ Buhara Tarihi'nde ayrıntılı bilgiler kaydedilmiş olup, kumaşın hangi malzemeden yapıldığı belirtilmemiştir. Bu arada, söz konusu kumaştan halı ve kilim de yapıldığına göre, kumaşın sadece pamuklu olması imkansızdı. Halbuki bu kumaştan giysilerin yapıldığı ve bu kumaş için de "bu kumaştan giysisi olmayan ne bir hükümdarın ne bir emîrin ne bir komutanın ne bir görevlinin olmadığı; kumaşın kırmızı, beyaz ve yeşil renkli olduğu" söylenirdi. Tarihçi (veya tarihin devamını yazan kimse) şöyle devam etmektedir: "Şimdi, tüm bölge-

19 Fersah; yaklaşık 6 versttir (1 verst= 1,06 km'dir).

20 W. Barthold, Туркестан, II. kısım, s. 97.

21 İbn Havkal, s. 403. Vedarî kumaşları aynı zamanda Buhara bölgesinde, günümüzdeki Ziyauddin'in yakınında bulunan Dabusiya şehrinde de üretilmekteydi. Karşılaştırınız: Makdisî, s. 324, 18

22 Gencl anlamda, Türkistan'ı da sınırları içinde bulunduran bir Arap genel valiliği idi.

23 Buhara topografyası için bakınız: Barthold, Туркестан, II. kısım, s. 111.

24 Nerşahî ve onun eserini devam ettiren şahıslar hakkında bakınız: Barthold, Туркестан, II. kısım, s. 15.

lerde adı geçen kumaştan daha çok *zandaniçi*²⁵ kumaşı meşhurdur. Kuşkusuz pamuklu olan bu son kumaş hakkında, günümüzde de Buhara'nın kuzeyinde bulunan Zandana köyünün tasviri sırasında söz edilmektedir. Bu köyden *zandaniçi* olarak adlandırılan pamuklu kumaşlar ihraç edilmekteydi. Bu şekilde adlandırılmasının sebebi kumaş Zandana²⁶ köyünde üretilmekteydi; “Kumaş hem iyidir hem çok sayıda üretilmektedir. Pek çok Buhara köyünde bu pamuktan kumaş dokurlar ve kumaşa *zandaniçi* derler, çünkü bu kumaş ilk önce *Zandana* köyünde ortaya çıkmıştır. Bu pamuktan tüm bölgelere: Irak’a, Fars’a, Kirman’a, Hindistan’a vs. kumaş ihraç edilmektedir. Bütün hükümdarlar ve devlet erkânı adı geçen kumaştan kendileri için giysisi hazırlatırlar ve onu *dibac*²⁷ (atlas kumaşı) fiyatına alırlar” Burada, çok kaliteli *zandaniçi* kumaşının komşu Vardana (günümüzdeki Vardanzi)²⁸ köyünden de ihraç edildiği ilave edilmektedir. Pamuk, Buhara'nın doğusunda bulunan Şarg ve İskicket sanayi köylerinden de ihraç edilmekteydi²⁹.

Arap coğrafyacılarının verdiği bilgilerden farklı olarak Nerşahî'nin verdiği bilgisinin, hangi döneme ait olduğunu tespit etmek biraz zordur. Çünkü bilgilerden hangisinin Nerşahî'ye (X. yüzyıl), hangilerinin de onun eserini devam ettiren şahıslara ait olduğu (XII. yüzyılın ikinci yarısına kadar) her zaman belli olmuyor. Şu durumda, X. yüzyıl coğrafyacılarının *zandaniçi* kumaşları hakkında söz

25 Nerşahî, Shepherd'in yayını, s. 18. Likoşin'in tercümesi, s. 29 ve sonrakiler.

26 VII-VIII. yüzyıllara ait bir ipek kumaşının üzerindeki Soğd yazısının deşifresinden hareket edilerek, *zandaniçi* teriminin ilk başta ipek kumaşlar için kullanıldığı, ancak X. yüzyılın sonundan itibaren *zandaniçinin* büyük ihtimalle pamuklu kumaşlar için kullanılmaya başlandığı tespit edilmiştir. Bakınız: Shepherd-Henning, *Zandaniçi*; Беленицкий-Бентович (Belenitskiy-Bentoviç), Из истории ткачества. -B. S.-

27 Önceleri çoğu zaman “simli kumaş” olarak yorumlanmıştır (Иностранцев (İnostrantsev), Торжественный выезд, s. 42; Becker, *Dibâdî*). Dibac'la aynı zamanda Vedarî kumaşları da karşılaştırılmış, X. yüzyılın sonuna ait Arap coğrafyacısı olan Makdisî, Bağdat'ta sultanlardan biri Vedarî kumaşlarını Horasan dibacı olarak adlandırdığını duymuştur (Makdisî, s. 324, 19).

28 Nerşahî, Shepherd'in yayını, s. 13 vs. Лыкошин (Likoşin)'in tercümesi, s. 23 vs.

29 Nerşahî, Shepherd'in yayını, s. 11, 13. Likoşin'in tercümesi, s. 21, 23. Konumu için bazınız: Barthold, Туркестан, II. kısım, s. 101; Barthold, Орошение, s. 120.

etmemesi, fakat bunları Samanî'nin³⁰ (XII. yüzyılın ortası) ve onun ağzından Yakut'un³¹ (XIII. yüzyılın başı) zikretmesi belki de ayrı bir önem taşımaktadır. *Zandaniçi* adı her halde çok uzun zaman muhafaza edilmiş olsa gerek. 1616 ve 1619 yıllarında "Buhara ve Yurgen Tezikleri" tarafından yani Buharalı ve Hiveli Tacik tüccarlar tarafından Astrahan üzerinden Kazan'a getirilen mallar arasında genel olarak "zenden" adı altında çeşitli kumaş türleri zikredilmektedir. Yani kırmızı, renkli, dar, geniş, semendi vs. zendenler bulunmaktaydı³². Anlaşılan K. A. İnostrantsev³³ burada, Zandana köyünün adından meydana gelmiş olan aynı kelimeyle karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. P. Savvaitov'un "*Çarların Eski Eşyaları, Kıyafetleri, Koşumları, Silah ve Zırhlı Takımlarının Tasviri*"³⁴ adlı kitabına göre alfabe düzeniyle yerleştirilmiş olan "zenden" kelimesi, ipek kumaşı olarak yorumlanmaktadır. Bir pamuklu kumaş adının ipekli kumaşa nakledilmesi elbette imkansız bir şey değildir. Fakat Savvaitov, bu konuyu aydınlatacak deliller göstermiyor. Aslına bakılırsa, XVII. yüzyılda Buhara ve Hive'den Rusya'ya ipek kumaşların getirilmesi zayıf bir ihtimaldir³⁵. Zenden'in çeşitli türlerinin arasında "semen-di" kelimesinin anlamı hâla açıklanmamış durumdadır. Vullers'in sözlüğünde "Semend" kelimesi Semerkant'ın yakınında bulunan bir köyün adı olarak açıklanmaktadır. *Semendî* kumaşı belki de burada imal edilmekteydi. Gerçi benim bildiğim doğu coğrafya eserlerinde bu ada rastlanmıyor ve bilindiği kadarıyla V. L. Vyatkin'in³⁶ araştırdığı vakıf belgelerinde de bulunmuyor.

30 Margolius'un yayını, s. 280 a.

31 *Mucam*, II. cilt, s. 952. Yakut, bu kumaşların çok meşhur olduğunu söylemektedir.

32 ПДТС, III. cilt, s. 277, 641 vs.

33 Из истории старинных тканей, s. 084 vs.

34 * "Описание старинных царских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора"

35 İpek esas olarak İran'dan getirilirdi. XVIII. yüzyılda G. F. Miller Zenden'in bir pamuklu kumaş olduğunu bildirmektedir. Риттер-Григорьев (Ritter-Grigoryev), Восточный Туркестан, II. baskı, s. 377.

36 Bakınız: Вяткин (Vyatkin), Материалы.

Semerkant ve Buhara kumaşlarının yanı sıra, Merv kumaşları da çok meşhurdu. İstahrî, genel olarak her çeşit yumuşak pamuk ve kumaşların karşılaştırıldığını ve çeşitli ülkelere ihraç edilen pamuğun Merv asıllı olduğunu belirtmektedir³⁷. Pamuğun Merv'den ihraç edilen ana maddelerden biri olduğunu Makdisî de belirtmektedir³⁸. X. yüzyılın sonuna ait anonim Fars coğrafyacısının eserinde de Merv'den "iyi bir pamuğun" (*pembe*) ihraç edildiğini öğrenmekteyiz³⁹.

Nihayet, İstahrî'ye göre Harezm'den (şimdiki Hive ve civarı) "pamuklu ve yün kumaşlardan yapılan pek çok mal ihraç edilir. Bunlar çeşitli ülkelere gönderilirdi⁴⁰. Büyük ihtimalle, en azından bu malların bir kısmı, diğer bölgelere göre Harezm'le daha canlı ticaret ilişkilerinde bulunan Türkler'e gönderildi⁴¹. Makdisî'nin eserinde, Şaş'tan yani Taşkent bölgesinden Türkler'e ihraç edilen pamuk (tabi ki kumaş şeklinde) hakkında daha muayyen bilgiler verilmektedir. Fergana'dan ve İsficap'tan yani şimdiki Çimkent bölgelerinden⁴² ihraç edilen "beyaz kumaşların" da pamuklu kumaş olması mümkündür⁴³.

Daha sonraki dönemler için elimizde ancak zayıf, bölük pörçük bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilere dayanarak Türkistan pamukçuluğunun tarihini yazmak tamamıyla imkansızdır. Çince transkripsiyonuyla yerli terimlerin aktarıldığı Çin kaynaklarının verdiği bilgi-

37 İstahrî, s. 263; В. А. Жуковский (V. A. Jukovskiy), Развалины старого Мерва, s. 20 (Jukovskiy'in tercümesi pek doğru değildir). İbn Havkal'ın eserinde biraz daha farklıdır (s. 316); "tüm ülkelerde Mervli olarak adlandırılan pamuk, son derece yumuşaklığı ile farklıdır" -karşılaştırınız: МИТТ, I. cilt, s. 174.

38 Makdisî, s. 324, 6.

39 Jukovskiy'in metni ve tercümesidir; Развалины старого Мерва, s. 21. IX. yüzyıl coğrafyacısı Yakubî de malzemeyi tarif etmeden Merv kumaşlarının "iyi kalitesi"nden söz etmektedir (*Kitab al-Buldan*, s. 279, altta). Merv kumaşları daha o zamanlarda Horasan kumaşlarından daha meşhur idi.

40 İstahrî, s. 304; İbn Havkal, s. 354, 15.

41 İstahrî'nin, «Harezmîlerin tüm refahı Türkler ile yaptıkları ticarete bağlıdır» sözleriyle karşılaştırınız. İstahrî, s. 305.

42 Makdisî, s. 325.

43 Aynı eser, s. 325.

ler ilgi çekicidir. Cengiz Han ile birlikte 1220 yılında Semerkant'ta bulunmuş olan Çin bakanı Elyuy Çu Tsay, burada tüm giysilerin *tszyusyün*'dan (*kü sün*) yapıldığını ve beyaz renkli olduğunu belirtmektedir⁴⁴. *Kü sün* kelimesini Arapça *kas* veya *kasam*⁴⁵ kelimesine veyahut günümüzde Türkistanlılar'ın pamuk ve pamuk kozasını adlandırdıkları *guza* kelimesine benzetiyorlar. *Guza* kelimesinin kökeni ve kaderi de tam olarak açık değildir. Herhalde bu kelime ilk haliyle, Arapça *cauzak* veya *cauzaka* "pamuk" (bir yabancı kelime olarak verilir) ve badıçlı bitkilerin, pamuk kozalarının, çam ve servi kozalaklarının adlandırıldığı Türkçe *kuzag* kelimelerinde muhafaza edilmiş olmalı⁴⁶. XIII. yüzyılda bile pamuk, Çinliler tarafından nispeten daha az bilinmekteydi. Çinli rahip Çan Çun⁴⁷, 1221 yılında üzerinden geçtiği Kulca bölgesini tasvir ederken pamuktan söz etmiştir. Pamuk "bitkisel bir yün" olarak anlatılmaktadır. Çinliler, kışlık giysi için bu kumaştan yedi kupon elde etmişlerdir. Kumaş çok temiz, güzel ve yumuşak olup giysi haricinde kumaştan ipler, iplikler ve içirikler de yapıldı. Bir de, *duluma*⁴⁸ adlı kumaştan söz edilmektedir. Tercüman bu kumaşı günümüzde de Çin Türkistanı'nda mevcut olan *tolma*⁴⁹ adlı kumaşla özdeşleştirmektedir. Çan Çun, Semerkant'ı tasvir ederken alt sınıf insanların, kafalarını beyaz bir kumaş parçası "*mosı*" ile örttüklerini belirtmektedir. Tercümana göre kumaş, bilindiği kadarıyla adını Musul şehrinden almış olan muselin kumaşıdır. "Bu ince, güzel, pamuklu kumaşı ilk defa Musul'da üretmeye başlamışlardır⁵⁰" Fakat Marko Polo, Musul'u tasvir ederken "*mosulin*" olarak "ipeksi ve sırmalı" kumaşları anlatmaktadır. Rus

44 Bretschneider, *Researches*, I. cilt, s. 21 vs.

45 İbn Beytar'ın (1248'de ölm.) şâfi ve besleyici bitkiler üzerine hazırladığı özel sözlüğünde *kutn* kelimesinin bir sinonimi olarak verilmektedir. Zonthaymer'in tercümesi, II. cilt, s. 304

46 Vullers'in *Lexicon* ve Budagov'un sözlüklerini karşılaştırın.

47 Çan Çun'un seyahati için bakınız: Barthold, *Туркестан*, II. kısım, s. 486 vs.

48 Doğrusu *tuluma*'dır. -Yu. B. -

49 Bretschneider, *Researches*, I. cilt, s. 70.

50 Aynı eser, s. 89.

tercümanı bu konuyla ilgili olarak, “bu adla her zaman aynı kumaşın adlandırılmadığını” belirtmektedir⁵¹. Marko Polo’nun eserinin başka bir redaksiyonunda⁵² Muş ve Mardin’i tasvir ederken pamuk ve pamuktan kumaş yapımı hakkında bilgiler geçmektedir. Eğer Bretschneider’in fikri doğru olsaydı, daha XIII. yüzyılda batıdan Türkistan’a kumaşların getirilmeye başlandığı şeklinde karşımıza ilginç bir durum çıkardı. Halbuki X. yüzyılda kumaşların sadece Türkistan’dan ihraç edildiği söylenmektedir. Fakat Semerkant’ta *muselinin* alt sınıf insanları için erişilir olması zayıf bir ihtimaldir. Buradaki *mosi*’nin, *böz* (bez) kelimesinin transkripsiyonu olması daha makuldür.

Çinliler’in, Min hanedanı (1368-1644) döneminde, başlıca olarak XIV. yüzyılın sonu, XV. yüzyıl yani Timur ve Timuroğulları dönemine ait pamuk ve pamuk kültürüyle ilgili elde ettikleri bilgileri de açık ve net değildir. Pamuk bitkisi *kusan* terimi ile belirtilmektedir ki, burada *kuzag* veya *guza* kelimesinin daha doğru bir transkripsiyonunu görmek mümkündür. Fakat kumaşla ilgili olarak (Turfan ve Turfan bölgesinin tasviri sırasında), kumaşın, bu bitkilerin üzerinde yaşayan yabanî ipek böceklerinin kozalarından yapıldığı söylenmektedir. Pamuklu kumaşların ticarete değiş tokuş birimi olarak kullanıldığı ilave edilmektedir⁵³. Aynı durumu daha sonraları, XVIII. yüzyılda Doğu Türkistan şehirlerinden Kalmuk hükümdarları için toplanan verginin pamuklu kumaş üzerinden alındığı zaman görmekteyiz⁵⁴. Pamuklu kumaşlarla ilgili bilgiler Semerkant şehrinin tasviri sırasında da geçmektedir. Burada kumaşın yerli adının transkripsiyonunu vermek yerine Çince suni bir terim *huacuybu* türetilmiştir ki, tam anlamıyla “çiçeklerden yapılan kumaş” demektedir⁵⁵.

51 Marko Polo, Минаев (Minayev)’in tercümesi, s. 32.

52 Aynı eser, s. 33.

53 Bretschneider, *Researches*, II. cilt, s. 192.

54 Иностранцев (Inostrantsev), Из истории старинных тканей, s. 091 vs. Burada kaynakların listesi de bulunmaktadır.

55 Bretschneider, *Researches*, II. cilt, s. 271. Bu kitabın ilk baskısında, baskı hatası vardı; *huacuy-bu*.- Yu. B.-

Moğollar dönemi olan XIII-XIV. yüzyıllarda, Orta Asya ve Orta Asya bölgeleri üzerinden Çin'e Avrupalı tüccarlar gelmeye başlayınca, onların dikkatini pamuklu kumaşlar değil asıl olarak ipek ve ipekli kumaşlar çekmiştir. Özel olarak bu ticarete ithaf edilmiş olan İngilizce bir kitabın⁵⁶ fihristinde "cotton" kelimesi hiç bulunmamaktadır (halbuki "silk" kelimesi için birkaç yerde dipnotlar verilmiştir). Gerçi "byssus"⁵⁷ kumaşının adından söz edilir soru işareti altında işte bu kelime gösterilmiştir. Herhalde alelâde kumaşların zikredildiği bölümde ("common stuffs")⁵⁸ pamuklu kumaşlar kast edilmiş olsa gerek. Yalnız, Ortaçağ Avrupa tüccarlarından en büyüğü olan Marko Polo, kitabının birkaç yerinde, özellikle ziyaret ettiği Doğu Türkistan bölgelerinin tasviri sırasında⁵⁹ (Marko Polo şimdiki Rusya Türkistanı'nı gezmemiştir. Babası ve dedesi sadece Buhara'da bulunmuşlardır) pamuktan söz etmiştir. Onun "bokaran" veya "buke-ram" kumaşını zikretmesi çok ilginçtir⁶⁰. Üstelik "dünyanın en iyi bokaranı" söz konusu dönemlerde Ermenistan'da, Erziputan şehrinde üretilmekteydi. Eğer, farklı zamanlarda farklı kumaşların ifadesi için kullanılan bu kumaş adı, bazı araştırmacıların⁶¹ zannettikleri gibi gerçekten de Buhara şehrinin adından geliyorsa, burada Orta Asya pamuklu bez sanayisinin Batı Asya sanayisine yaptığı tesirin yeni bir örneğini görmüş olurduk.

Türkistan'da meydana gelen siyâsî olaylar, pamukçuluk ve pamuklu bez sanayisi de dahil olmak üzere Türkistan'ın ekonomik hayat şartlarını şüphesiz etkileyecekti. Örneğin, 1221-1223 yıllarında Merv'in Moğollar tarafından tamamıyla tahrip edilmesi gibi bir olay, hiçbir iz bırakmaksızın geçemezdi. Merv sonraları XV. yüzyılın başı-

56 Yule, *Cathay*, II. cilt.

57 Aynı eser, I. cilt, s. CLVII.

58 Aynı eser; s. 297.

59 Marko Polo, Minayev'in tercümesi, s. 69 vs. (Kaşgar, Yarkent, Hotan vs.)

60 Aynı eser, s. 27.

61 Иностранцев (Inostrantsev), Из истории старинных тканей, s. 085.

na kadar harabeler içinde kalmıştır. Fakat Zerefşan'da ve Aşağı Amu Derya bölgesinde pamuk yetiştirme ve pamuklu kumaş üretimine hiçbir zaman ara verilmemiş olsa gerek. Ülkede göçebe boyların hakimiyetinin kuruluşu, Orta Asya üzerinden geçen kervan ticaretinin çöküşü ve bunun sonucunda diğer ülkelerle olan kültürel ilişkilerin zayıflaması gibi olayların, kumaşların kalitesinin bozulmasına etkisinin olup olmadığını kesin olarak tespit etmek imkansızdır⁶². Timur zamanında, Doğu İran ve Türkistan'ın ilim (ilahiyat hariç) ve sanat alanında (Timur'un yapılarının mimarları Şiraz, İsfahan ve Tebriz asıllıydılar) tamamıyla Batı İran'a bağlı olmasına rağmen, Kuzeybatı İran'ın en önemli ticaret merkezi olan Sultaniye'ye Horasan'dan pek çok “eğrilmiş ve eğrilmemiş pamuk, giyim yapımı için çeşitli boylara boyanmış pamuklu kumaşlar getirilmekteydi⁶³” Buharalı ve İranlı tüccarlar Moskova devletine sadece “kumaç” (Türkçe bir kelime olsa gerek; *kumaç*, *kumats*, *kumas* ve *kumaş* olarak farklı lehçe şekilleri de verilmektedir⁶⁴) getirmekle kalmıyorlar, Rus sınırları içinde, Astrahan, Kazan ve Vyatka vilayetlerinde getirdikleri kumaşları için boyahaneler de yapmaktaydılar⁶⁵. Yaklaşık 1740 yılında Rusya, İran ve Orta Asya'nın komşu bölgelerini ziyaret etmiş olan İngiliz tüccarları Kazan ve Astrahan'ın, Buhara ile Hive devletleriyle olan ticarî ilişkilerinin tamamıyla sona erdiğini kaydetmişlerdir (Yaklaşık aynı dönemlerde, daha sonraları Orta Asya ile olan tüm ticarî ilişkilerin yoğunlaşacağı Orenburg şehri ortaya çıkmıştır). Sadece İran'la olan ticarete devam edilmekteydi⁶⁶. Buhara ve Hive'de pamukçuluk, eskiden olduğu gibi varlığına devam etmekteydi. Fakat Hive'de pamuk üretimi çok cüzi idi⁶⁷. Eski zamanlara oranla Buhara'da ticaretin

62 H. B. Ханьков (N. V. Hanikov)'un meşhur eserinde bile (H. B. Ханьков, Описание Бухарского ханства) Rus işgali öncesi en iyi tasvir edilmiş olan Buhara hanlığındaki pamukçuluk ve pamuklu kumaş üretimi hakkında bilgiler de son derece zayıftır.

63 Clavijo, Срезневский (Sreznevskiy)'in yayını, s. 178.

64 Радлов (Radloff), Словарь, II. cilt, s. 1048.

65 Варзар (Varzar), Хлопчатобумажная промышленность, s. 336.

66 Hanway, *British trade*, I. cilt, s. 74, 84.

67 Aynı eser, s. 241.

önemli derecede düştüğü kaydedilmiştir. İran'a ihraç edilen mallar arasında pamuk ipliği ve hasa (callicoc) zikredilmektedir. Fakat Buharalılar, kumaş da dahil olmak üzere manifaktürü İran'dan getiriyorlardı⁶⁸.

İslam dünyasının kültürel çöküşünün ve Avrupa sanayisinin üstünlüğünün kesinleştiği XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Mısır'dan Hindistan'a kadarki alanda üretilen pamuğun, tüm Doğu ülkelerinden ham madde şeklinde ihraç edilerek Batı Avrupa ile Rusya'da kumaşa dönüştürüldükten sonra, kumaş şeklinde tekrar üretildiği ülkelere geri döndüğü hâlihazırdaki durum meydana gelmiştir⁶⁹. Pamuk Orta Asya'dan tabii olarak Rusya'ya giderdi. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında bir libre⁷⁰ ham pamuğun fiyatı 10-15 kopeyka, iplik halinde ise 30-40 kopeyka idi⁷¹. Anlaşılan bu fiyat sonraları da önemli değişikliklere uğramamış olsa gerek. Taşkent'te Rus hâkimiyeti zamanında da bir libre ipliğin ortalama fiyatı 40 kopeyka idi⁷². Hive'de pamuk, hem ham, hem iplik halinde tamamıyla Ruslar tarafından satın alınmaktaydı. Pamuklu kumaşlar Rusya'nın dışında Buhara'dan da ihraç edilmekteydi. Kırgızlar'ın Hiveliler'den satın aldıkları cüppelerin, kumaşların bir kısmı Hive ve Buhara'da, diğer bir kısmı da Rusya'da üretilmekteydi⁷³. Rusya'nın hâkimiyeti döneminde, pamuğun yerli çeşitleri arasında Taşkent ve Hokant çeşitleri,

68 Aynı escr, s. 243.

69 Mesela, Хащаб (Haşşab)'ın Экономическое положение adlı makalesinde İran üzerine verilen bilgilerle karşılaştırınız (s. 176 vs.). Burada ihracat maddeleri arasında ilk sırayı pamuk, ithalat maddeleri arasında ise pamuklu kumaşlar işgal etmektedir. Aynı zamanda bakınız: Ханыков (Hanikov), Описание Бухарского ханства, s. 172. Burada da Buhara'dan İran'a ihraç edilen maddeler arasında pamuk kumaşları gösterilmiştir. Üstelik İran'da, Buhara Hanlığı'nda üretilen mallar (muhtemelen buna kumaşlar da dahil olsa gerek) revaçta olmadığı için az miktarda ihraç edildiği ilave edilmiştir.

70 * bir libre 409,5 gram'dır. Bakınız: Mustafayev E. M., Tşerbinin V. G., *Бүyük Русча-Түркче Сөзлүк*, s. 971.

71 Пекарский (Pekarskiy), Жизнь Рычкова, s. 105.

72 Костенко (Kostenko), Туркестанский край, III. cilt, s. 35.

73 Basiner, *Reise*, s. 243.

Buhara ve Hive çeşitlerinden sonra gelirdi⁷⁴. Hokant hanları zamanında Fergana'da yapılan sulama işlerinin⁷⁵ pamukçuluğun gelişmesine yardımcı olması gerekiyordu. Fakat tabii olarak bununla ilgili istatistiksel bilgiler mevcut değildir. Türkistan'dan ihraç edilen tüm pamuğun 2/3'den daha fazlasını belki 3/4, hatta 4/5 ünü veren Fergana'daki koşullar, 80'li yıllardan itibaren tamamıyla Rus hâkimiyeti döneminde yaratılmıştır. Kostenko'nun "*Туркестанский край*" (1880) adlı eserinde Fergana, Türkistan'ın pamuk üreten bölgeleri arasında ilk sırada gösterilmiştir. Fakat söz konusu dönemlerde Fergana'ya henüz özel bir ümit bağlanmıyordu. Orta Asya'nın ancak 3 mln pud⁷⁶ kadar pamuk verebileceği zannedilmekteydi. Bunun 2 mln pud'u Buhara'dan, 500 bin pud'u Hive'den ve ancak 500 bin pud'un Fergana dahil olmak üzere, Rusya'nın idaresi altında bulunan tüm bölgelerden toplanması bekleniyordu⁷⁷. Daha 1897 yılında⁷⁸, elde edilen toplam 2½ mln pud pamuğun 2 mln'u Fergana'ya düşmekteydi. Ruslar Hazarötesi Bölgesini (şimdiki Türkmenistan) işgal ettikleri sırada da, X. yüzyılda Merv bölgesinde parlak durumda olan pamukçuluktan hiçbir esere rastlamamışlardır. Burada pamuk kültürünün kalkındırılması artık Rus hakimiyeti zamanında vuku bulmuştur⁷⁹.

74 Костенко (Kostenko), Туркестанский край, III. с., s. 33.

75 Bunun için bakınız: Бартольд (Barthold), Орошение, s. 20, 24, 136. XIX. yüzyılda Fergana'da ekilmiş tarlaların oldukça genişlediğini Федченко (Fedçenko) da (Путешествие в Туркестан, I. cilt, I. kısım, s. 39, 64) kaydetmiştir. Fedçenko kendi gözlemlerinin sonuçlarını (1871), Филип Назаров (Filip Nazarov)'un 1813-1814 yıllarında gördüğü manzara ile (Записки) karşılaştırmıştır.

76 * Pud; eskiden Ruslarda 16,3 kiloluk bir birim. Bakınız: Mustafayev E. M., Tşerbinin V. G., *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*, s. 740.

77 Костенко (Kostenko), Туркестанский край, III. cilt, s. 30.

78 Söz konusu yıl, Туркестанские Ведомости'nin 6. sayısında yayınlanan pamukçuluk üzerine yazılmış olan "Хлопководство и хлопкооторовля" adlı makalede.

79 Karşılaştırınız: OZO, 1882-1890 ve 1890-1896 yılları, Aşhabad, 1897.

VII. yüzyıl da Budist münzevî Syuan'Tszan, Çinliler'in "T'ang Hanedanı Tarihi" adlı eserinde Türk Kağanlarından biriyle karşılaşmasını söyle anlatmıştır.

Suyab civarlarında, genel olarak Batı Türk Kağanı'nın ordası bulunmaktaydı. Syuan' Tszan'ın söz konusu kağanlardan birisiyle görüşmesi burada gerçekleşmiştir. Kağan; yeşil ipekten bir kaftan giymiş, saçları bırakılmış ve alnı yerleşik halkların yaptığı gibi 10 ayak uzunluğunda bir ipek parçasıyla örtülmüştür. İpek parçası başının etrafında birkaç defa sarılmış durumdaydı. Kağan'dan farklı olarak, maiyetinde bulunanların hepsinin saçları örgülü idi. Kağan, çok sayıda altın eşyanın bulunduğu büyük bir çadırda yaşamaktaydı. Çadırda, keçe üzerinde hepsi ipekli giysi giymiş devlet erkânı iki sırada oturuyor, onların arkasında Kağan'ın muhafızları yer alıyordu. "Gerçi kağan, keçe çadırda yaşayan barbar bir hükümdar olmasına rağmen yine de ona hayret ve hürmet etmeden bakmak imkânsızdı". Münzevî çadıra henüz 30 adımlık bir mesafede iken, karşısına Kağan çıkmış, eğilerek tercüman aracılığıyla ona birkaç soru sormuş ve onun için bir demir koltuk getirmelerini emretmiştir. Türkler, ağaç oturma kolları kullanmıyorlardı. Syuan' Tszyan, bu durumu Türkler'in ateşe olan hürmetlerinden kaynaklandığını, ateşi de güya ağacın özeliğinde gördüklerini söylemektedir. Çadırda aynı zamanda Çin ve Gaoçan elçileri (yani şimdiki Urumçi, Turfan ve Hami şehirlerinin bulundukları Uyguristan'dır) vardı. Müzik eşliğinde ziyafete başlanmıştı. Müzik seslerinin sertliğine rağmen, "kulağa hoş geliyor, insan kalbine ve canına teshir ediyordu".

astana
yayınları

